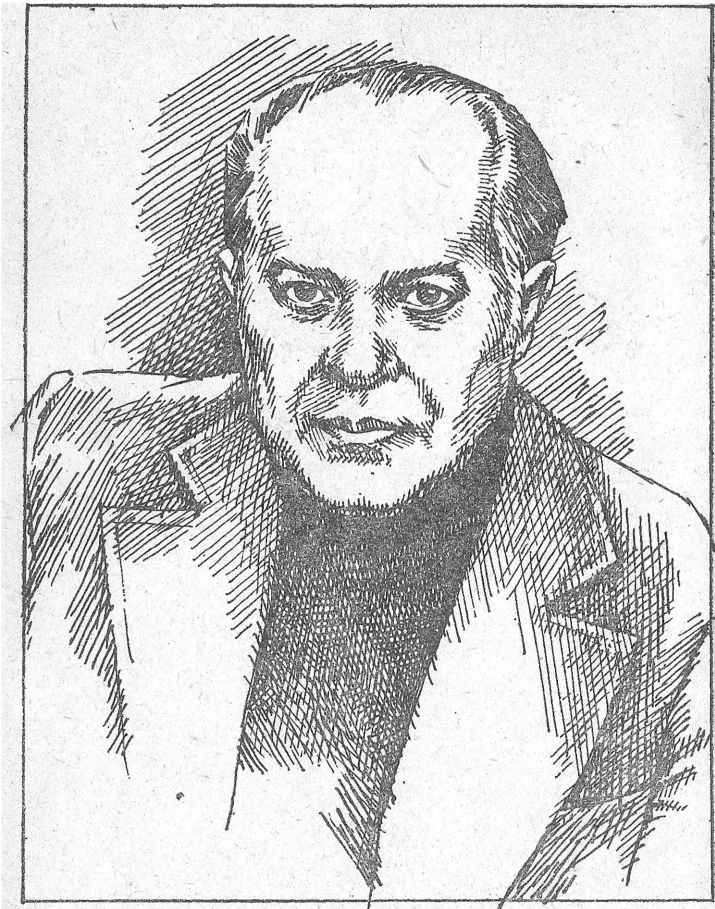

ВОЛОДИМИР
ДАРДА

СНІГ
НА
ЗЕЛЕНЕ
ЛИСТЯ

Ernst Fuchs

ВОЛОДИМИР
ДАРДА

**Сніг
на зелене
листя**

РОМАН

ПОВІСТІ

У2
Д20

ВКЛЮЧЕНО
В КАТАЛОГ

В романе
«Снег на зеленые листья»
и повести «Бездна сердца»
украинский советский прозаик
рассказывает
о чистоте человеческих чувств
и взаимоотношений.
Повесть «Его любимая»
посвящена Т. Г. Шевченко,
его приезду
на Украину в 1843 году.

02 аб
010734 / 517

Черномыское МУ
Библиотечно-аудиторская
УЧБД при РУ им. ...
г.п. Кривой Рог

ОТРАСЛЕВАЯ
ЦЕНТРАЛИЗОВАННАЯ
БИБЛИОТЕКА
РУ им. Шевченко
г. Кривой Рог

Д 4702590200—063
М205(04)—84 63.84.

© Передмова, склад, оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1984 р.

У ТВОРЧОМУ ЗРОСТАННІ

Коли йдеться про шістдесятиріччя письменника, хочеться підвести певний підсумок його роботи. Хоч, зрозуміло, творчий процес триває, і кожен новий твір збагачує загальний літературний доробок автора.

Почерк прозаїка Володимира Дарди досить виразний. Письменник уміє по-своєму, з йому притаманною чутливістю вболівати за людину, пройматися радощами й прикрощами життєвих буднів. Звідси драматизм у розповідях про людські долі. Широкий тематичний діапазон творчості В. Дарди. Тут і твори про часи війни: фронтові будні, підпілля, жахи фашистських концтаборів; тут і суто виробнича та сільська проблематика; звертається письменник і до героїчного минулого свого народу, розповідає про його славних синів — поборників правди й соціальної справедливості. Працюючи над тим чи іншим твором, В. Дарда міцно, як то кажуть, «вростає у матеріал». При всій широті тематичних зацікавлень він лишається на надійному ґрунті достовірності, творить за суворими законами життєвої правди.

Літературний професіоналізм письменника викристалізовувався протягом довгих років. Ще до війни чотирнадцятирічним школярем надсилає він на конкурс, оголошений до 20-річчя Червоної Армії республіканською дитячою газетою «На зміну», вірш «Три брати» і здобуває перші літературні «лаври» — вірш відзначили. Згодом було опубліковано і перше оповідання «Щастя».

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, шістнадцятилітній хлопець з шкільного порога потрапляє у вир війни, на важкі фронтові дороги.

В душі майбутнього письменника вирували гнів і ненависть до загарбників-фашистів, і він не раз береться за олівець, пише схвильовані рядки поезій. Був у тих творах не лише душевний вогонь, а й певний, хай ще не відточений літературний хист, — вірші молодого солдата друкувалися у військових газетах. Восени 1944 року В. Дарда — учасник фронтової наради поетів і композиторів. У 1945 році Володимир Сосюра відзначив, що молодий поет Володимир Дарда безумовно має талант і за відповідних умов з нього буде велика користь для літератури. В його віршах є настрій, образи й співучість, а це необхідна умова поетичного впливу на душу читача.

Звісно, молодому письменникові тоді бракувало знань, досвіду, відчуття тонкощів літературної майстерності. Потрібно було вчитися,

Після війни В. Дарда приїздить до Києва, стає студентом університету. Його оповідання й поезії з'являються в журналах і альманахах, а в 1958 році виходить у видавництві «Радянський письменник» збірка оповідань «Шумлять потоки».

З кожним новим твором усе виразніше відчувається спостережливість письменника, його закоханість у життя, людську красу, уважливість до найпотаємніших глибин людської психології, вміння побачити прекрасне там, де інший, може, й пройде байдуже.

Пригадується випадок. Яюсь ми зустрілися з Володимиром. Він дістав з папки оповідання, просить прочитати. «Хочу,— каже,— віднести в один журнал, але чи варто? Поглянь...» Я прочитав — сподобалося. Тільки одне місце яюсь вразило мене. «Чого це твій герой,— кажу,— стоїть над річкою, дивиться на воду, а бачить хмари? Може, напиши: «Бачить хмари, які відбилися у воді». Володимир у відповідь: «Розумієш, вони не просто відбилися, вони плывуть по воді, там бачить їх мій герой, і вони стали образом його настрою...»

Опісля, згадавши нашу розмову з приводу отих хмар, подумалося мені: як це важливо для письменника не лише бачити природу, а й відчувати її...

Сьогодні у доробку письменника романи, збірки оповідань, нарисів, повістей, дитячих поезій. У пропонованому читачеві однотомнику вміщено три речі, що дають змогу уявити основні художні особливості творів прозаїка.

Це роман «Сніг на зелене листя» і повісті «Безодня серця» та «Його кохана».

Вдумаймося у назву роману. На ніжне живе листя падає безжалний сніг, падає, мов кара, якої не уникнути. Уже назвою автор ніби дає камертонний заспів: він говоритиме про болісне, про розятрені рани, розповідь про людську душу, на яку повіяло холодом, і людина опинилась спершу беззахисною, наче оголено відкритою.

Роман «Сніг на зелене листя» можна віднести до пригодницько-психологічних творів. Головна увага автора тут звернена не на саму подію, а на розкриття душевного стану людини, котра потрапила у вир трагічних обставин. У сім'ї Очеретків спокій, злагода і довіра, аж поки зарозумілий розбещений шофер Середа не починає «атаку» на Христинине серце. Засліплений злобою і ревностями, бо одержав одкоша, він вдається до замаху на життя чоловіка. Далі — слідство, підтасовані аргументи проти Христини (начебто в замаху брала участь і вона як коханка Середи), розгубленість невинної жінки, її безпорадність. Хтось щось підслухав, щось почув, щось перекрутив, і виросла ціла низка формально вбивчих, разючих доказів не на користь Христини. Що переможе — логіка формальна чи логіка життя? Побудувавши ускладнений сюжет, автор спочатку дав простір для дії формальних чинників. Адже трапляється іноді, що ми буваємо надто по-

квапливими в оцінці тих чи інших явищ, приймаємо правдоподібність за правду.

Та справедливість перемагає. Читач переконується в душевній чистоті героїні, вірить у прозоріння й цілком вірогідне каяття самовпевненого Середи.

Повість «Безодня серця» якоюсь мірою перегукується з романом «Сніг на зелене листя», ніби доповнює його — і тематично, і загальною тональністю оповіді, палітрою художніх засобів. У цьому творі прозаїк також залишається вірний своїй манері: не на події наголошує він, навіть не на складних ситуаціях. Головне для письменника — дослідити людину, її поведінку, її характер у нібито звичайних буденних умовах.

У центрі повісті непересічний, хвилюючий образ Надійки — дівчини, коханий якої виявився не гідним її світлих сподівань. Автор розповідає історію про нерозділене кохання, про ті непорозуміння й болі юних сердець, яких, очевидно, ніколи не позбутися людству, як не уникнути печалі розлук, гіркоти сліз, трагедії смерті.

Ідеється про становлення молодій сім'ї, про болісну спокуту за помилки у виборі друга життя, за безоглядну довірливість. Читаючи твір, не одна дівчина чи хлопець замисляться над долею героїв своїх однолітків, тепло, із співчуттям змальованих у творі, а відтак — і над своєю власною долею.

Повість «Його кохана» — історико-біографічний твір про Т. Г. Шевченка, його перший приїзд на Україну в 1843 році та знайомство з княжною Варварою Репніною. Хоч в цілому Шевченків життєвий шлях добре відомий, для письменника тут багато є простору для творчих шукань. Хоч як би точно були з'ясовані ті чи інші факти, письменник має можливість, лишаючись вірним логіці Шевченкового характеру, знайти якийсь особливе психологічне витлумачення цих фактів, розкрити ще якусь нову душевну грань дорогого нам образу поета.

Шевченко в 1843 році деякий час жив у маєтку яготинського поміщика князя Репніна — рідного брата відомого декабриста Сергія Волконського. Там поет зустрічався з княжною Варварою. Це засвідчено істориками, шевченкознавцями, висловлюваннями самого поета та його друзів.

Володимир Дарда намагається вмотивувати поведінку Шевченка в поміщицькому домі, показує, що при всій своїй закоханості в поета Варвара не сприйме його революційних настроїв. Звідси й та стриманість по відношенню до Репніної. Приймаючи її дарунок — біблію, що, на думку княжни, мала полегшити йому життя, Шевченко говорить: «Тут є немало цікавих притч. Я давно збираюсь їх переглянути і дещо використати...» Княжна дарувала біблію з надією втихомирити бунтарські думи поета, а він прийняв цю книгу просто як посібник для своєї літературної праці.

Була в Кобзаря любов, велика й незгасна, була кохана, що полонила його серце до кону,— багатостраждальна, волелюбна і болісно дорога Україна. Шевченко був її співцем, він провіщав її грядущі дні визволення і волі, про неї думав і мріяв протягом свого недовгого страдницького життя. Письменикові вдалося правдиво відтворити бентежні Тарасові почування, показати його вірність трудовому люду, рідній землі.

Помітне місце у творчості Володимира Дарди займає повість «Повернення з пекла», в якій письменник показав незламність духу притрених фашистами на смерть людей у Бабиному яру. Твір написано лаконічно, пристрасно, без зайвої публіцистичної риторики. Він застерігає: на землі ще не перевелися вбивці, ще є сили, які виношують маячні плани винищення цілих народів.

Повість викликала численні відгуки читачів. Видатний радянський педагог Василь Сухомлинський у своєму листі писав авторові: «Вашу книгу «Повернення з пекла» я прочитав з хвилюванням. Мені в роки війни довелося зіткнутися з фашистами — на фронті; я знаю, що таке німець-фашист. Вважаю, що одним із найголовніших наших завдань є виховання ненависті, непримиренності до фашизму. Цій благородній меті служить Ваша книга...»

Мужність радянських людей в роки Вітчизняної війни зображається і в повістях «Хлопці майора Кена» — про героїчних підпільників Миколаєва, «Танкіст і Петрик», де у цікавій пригодницькій манері розповідається про хлопчика, який допоміг радянському воїнові після важкого бою вирватися з ворожого оточення.

Доброго слова заслуговує і роман про нашу сучасність — «Зелений вітер» (написаний у співавторстві). В ньому з усією серйозністю застуджується наявне серед певної частини молоді інфантильне ставлення до дійсності. Думка про те, що кожному треба жити чесно, досить виразно прочитується в цьому творі.

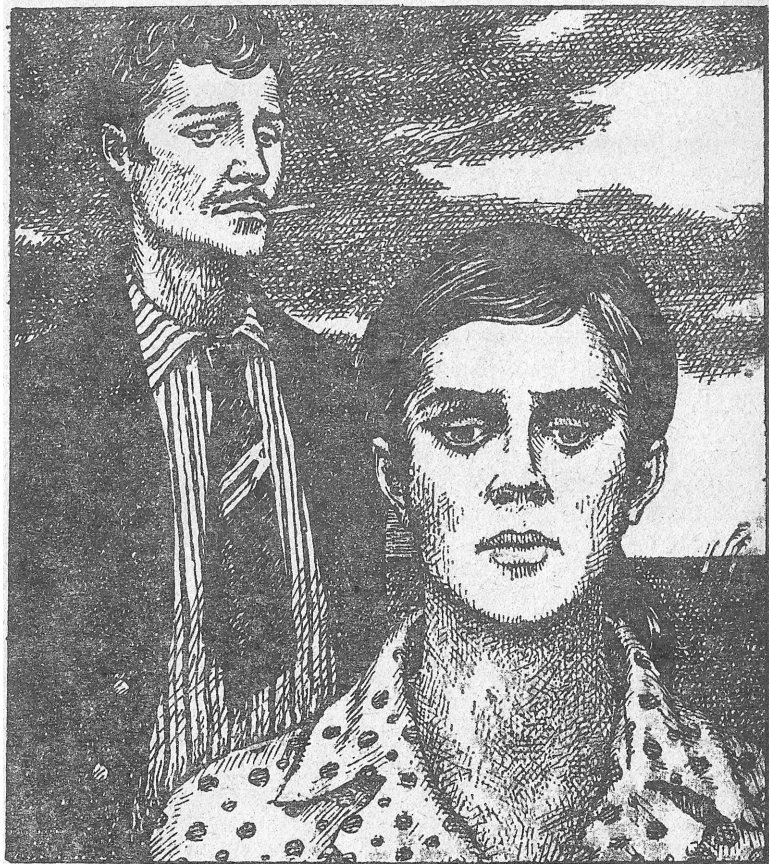
В доробку В. Дарди є збірки дитячих оповідань («Бабусині пиріжечки») та віршів для малюків («Відчиняй віконце»), книжка нарисів («Земля, яку сходить Тарас»), поетичні мініатюри («Краплини літнього дощу»), байки, друковані в періодиці.

Читаючи твори В. Дарди, відчуваєш у них впевнений політ неспокоїної думки досвідченого письменника-життєлюбця, який завжди в трудовому поході, торує свою нележку, виразну стежку на великому полі української літератури.

Володимир Дарда — письменник тонкої душі, майстер відточеного образу, виразного слова. Його талановиті книги служать людям, котрі вмінють шанувати минуле, будують сьогодення і мужньо, впевнено дивляться у прийдешнє.

Юрій БЕДЗИК

Сніг на зелене листя

РОМАН

© Видавництво «Радянський письменник», 1978 р.

Частина перша

В ТУМАНІ

1

Цей будинок нічим особливо не вирізнявся з-поміж інших на одній з вулиць центральної садиби великого приміського радгоспу «Вишеньки».

Стандартний, з червоної цегли котедж, телевізійні антени над крутим дахом із сірого шиферу, довгі веранди на обидва боки, обвиті плющем. На веранду від вулиці виходило двоє дверей.

Одні — з квартири радгоспного садівника Очеретька, двокімнатної, з кухонькою, другі — з окремої невеличкої кімнатки, що, очевидно, по задумці будівельників, мусила б належати тому самому господареві. Але з житлом у радгоспі було тугувато, і тут, після довгих суперечок, поселили водія Середу, який возив головного агронома і мешкав у гуртожитку.

Головний агроном Іван Панасович Хан, або, як його називав Середя, шеф,— огрядний, круглоголовий чолов'яга, з підбіленими на висках кучериками, зохотився подивитися нову обсягу свого водія. Добродушно пожартував, бо завжди любив жартувати, вважаючи, що так набагато легше людині жити на світі:

— Хата тіснувата, але ти, голубе, поки що й такої не заслужив,— нагадав, що Середя працює в радгоспі недавно, та й, сказати, не відзначався старанністю в роботі. Бували вже неприємні сутички.

Середя гостро примружив глибоке око, поцікавився ображено:

— А хто заслужив?

— Багато заслужили,— не бажав Хан уточнити й заводити довгу балачку.— Думаєш, ти в нас один такий.

— А хіба не один? — запитав не то жартома, не то серйозно водій, і лівий кутик його туго стулених губів поповз догори разом з вузьенькою смужкою чорненьких, акуратно підголених вусиків.

— Добрб...— не став сперечатися головний агроном.— Одружишся, викроїмо щось пристойніше...— пообіцяв, бо

людей в радгоспі не вистачало і доводилось по-всякому їх заохочувати.— Дамо, а поки що...— І раптом якимось аж надто пильно глянув на свого водія, ніби саме в цю хвилину спало йому на думку щось несподіване, про що мусив би пам'ятати, а от, виходило, забув. Помовчавши, додав застережливо: — А на ті он двері,— рвучко змахнув короткою міцною рукою в бік Очеретькової квартири,— не задивляйся!

Середа вдав, наче не зрозумів натяку.

— Сусідів не обирають,— кинув недбало.

— Дивись,— посварився Хан обрубкуватим пальцем.— А то щоб у вусиках сміття не завелось.

— Дівчат вистачає,— не став Середа довше вдавати з себе нездогадливого, до того ж брала досада, що шеф намагається зазірнути туди, куди йому, Середі, не хотілося, щоб зазирали сторонні.

— Знаю вашого брата — старих холостяків,— підморгнув багатозначно Хан, який вже дещо чував про водієві походеньки.

— А я не старий,— невдоволено заперечив Середа, мовби йому нагадали щось особливо неприємне чи й навіть образливе.

Хан уважно окинув поглядом свого водія, ніби вперше його побачив — високого, худорлявого, в модній, з блискучими застіжками шкіряній куртці, і хоч, помітно було, той видався йому таки не старим, однак ствердив своє:

— Під тридцять — значить старий. Я у двадцять війну закінчив, повернувся з фронту. А в твої роки уже мав родину, дружину і взвод малечі. А ти й досі байдикуєш. Хлопець, поки не одружиться,— бос'як, одружився — людиною стає.

— Пережитки! — зверхньо зауважив Середа. Дістав сигарети, спритно вибив із пачки одну, витягнув зубами, запалив. Випнувши вперед гостре підборіддя, пустив кільце сизого диму. Намагався вловити — чи шеф тільки віддалено натякає, чи вже трохи здогадується, а можливо, щось навіть знає.

Хан рішуче підступився до Очеретькових дверей, постукав, посмикав ручку, але ніхто не вийшов, лише песик за порогом озвався пронизливим дзявкотом.

Повернулися до машини.

Хан, важкий, ведмідькуватий, сів, і газик гойдуло, мов дитячу коляску. Середа обійшов круг машини, довгою ногою в високопідборому черевикові копнув носком один скат,

другий — для годиться, уместився неквапом на своєму місці, брязнув дверцями.

— До теплиць, — нагадав агроном звично.

— Знаю, — буркнув водій, наче справді знав наперед, що думає шеф, і для чого, мовляв, зайві нагадування. Газонув з місця так, ніби збирався злетіти в повітря — аж груддя з-під коліс глухо застукотіло знизу об крила. Полюбляв хвацько рушати, особливо, коли хтось дивився збоку. Хоч зараз нікого й не було поблизу, та й до теплиць їхати не хотілося. Там працювала Очеретькова Христина, і чи не збирався Хан щось у неї дізнатися, уточнити...

Газик несамовито трясло бруківкою. Хан міцно тримався за металевий поручень, стомлено приплющив повіки — немов дрімаючи. Але досить пригальмувати, спинитися, як головний агроном миттю розплющить очі. І зараз він не дрімає, він про щось думає. Цікаво, про що? Чи не про той несподіваний сумнів, що раптово виник отам, на веранді, і про який він натякнув тоді досить виразно?

Але головний агроном уже думав про інше — про помідори: вродили вони цього року на славу, і як отой урожай довести до пуття, щоб не віддавати овочі свиням, чи й не приорювати зігнилі, як часом трапляється. А в місті люди ждуть оті помідори, не діждуться, в чергах за ними простоюють. А тут то тари не вистачає, то транспорту, то робочих рук. І зніматимуть потім із нього, старого Хана, стружку. В кожного виробництва свої неув'язки, свої постійні труднощі, от і носишся, як Середа полюбляє казати, «бігом всю дорогу...».

Довгі округлі теплиці, схожі на ангари для літаків, щільно тулились одна до одної, мовби так їм було затишніше. Сиза напівпрозора плівка матово полискувала навпроти сонця.

— Гальмуї! — наказав коротко Хан.

— Знаю, — знову невдоволено буркнув водій.

Машина круто звернула з шляху, спинилася, наче вкопана. Середа ніколи не минав нагоди похизуватися своєю шоферською спритністю. Довгий хвіст куряви метнувся вперед, немов зрадив, що таки наздогнав прудкого газика.

Хан широко розчинив дверцята, пружно сплигнув на землю й, обтрушуючись на ходу, покрокував несподівано легко як для його огрядної постаті. В полі завжди почував себе бадьоріше, молодшав. Про це не раз признавався весело: «На роботі я — Хан, без роботи — Іван, у полі — по-

трібна для всіх людина, а вдома навіть рідна жінка може лиснути по потилиці...»

Від високих штабелів ящиків — порожніх і вже вщерть наповнених червонястими помідорами — вийшла назустріч тітка Федора, бригадир городників, невеличка, смаглява, в білій хустинці, запнутій по-дівочному назад. Вона вже щось доводила Ханові, скаржилася йому, а він, нагнувшись, вибрав у ящику великий, мов яблуко, помідор, недбало обтер жорсткими долонями й, згоджуюче киваючи великою головою в капроновому дірчастому капелюсі, апетитно їв соковитий м'ясистий плід.

Водій лишився в машині. Запалив сигарету, байдужно пускав крізь розчинені дверцята сизі кілечка диму, а справді — пильно стежив за Ханом: чи не стане той розшукувати Христину...

2

Очеретькову дружину Середа, звичайно, знав.

Спершу почув про неї.

Ще як тільки почав працювати в радгоспі, підвозив з райцентру Доброполя, з базару, Очеретькового сусіда Перчика, що його веранда виходить на той бік будинку.

Перчик, намагаючись піддобритися до нового шофера головного агронома і, як прикинув в умі, щоб зав'язати з ним дружбу надалі, охоче розказував хлопцеві про радгоспне життя-буття, а коли дізнався, що той без «хати», тулиться в гуртожитку, став співчутливо радити:

— А ти жми на Хана. Той усе зможе, якщо захоче.

— Жму! — признався водій.

— І що він?

— Каже, у мене од виробничих справ голова пухне, а ти ще з своїми дурницями.

— А ти кажи, що в тебе голова пухне од гуртожитської койки, — підказував Перчик, потім раптом згадав, що Очеретьків сусід по веранді жде квартири, і хай би Середа й домагався тієї кімнати.

— Це — ідея! — погодився Середа.

— Коли я кажу, то ти слухай! — підхвалив сам себе Перчик. — І хата буде, і... — захихикав хтиво, — молодичка славна під боком.

Далі заходився змовницьки розповідати, що Очеретько,

мовляв, старий лопух — днями й ночами пропадає в радгоспному саду, бригадиром там, а молоденька дружина його сама вечорами нудиться вдома з дитям.

— У них,— доводив,— видать, щось не тее... Коли чоловік удвічі старший, то, ясне діло, потребується сусід,— патякав цинічно. І скрушно зітхав: — Ех, мені б твої роки... Колись я в цьому ділі був не промах.

Середа поглядав на худючого, з довгою, як у гусака, з гострим кадиком шиєю пасажира і, певна річ, не дуже йняв віри в його колишні любовні успіхи, проте слухав старого не без юнацької цікавості.

Ще й під'юджував:

— То вам, значить, не попадалися з гонором.

— Всякі бували,— розважливо запевняв Перчик.— Та в мене до них підход е...— І, подумавши: — А Христина таки норавлива. Може, тобі й не укоськати її...— прискалив оцінююче на Середу око і ще раз зітхнув: — Мені б твої роки!

Середа тільки скривив тонко прорізані губи, і лівий кінчик чорних вусиків глумливо поповз догори...

Незабаром Середа побачив Христину.

Привіз до теплиць Хана. Той побіг десь у справах, а він сидів у кабіні й знічев'я вертів ребристі ручки приймача.

Була рання провесінь. Надворі сіялась нудотна мряка, зривався сніг. Пронизливий вітер лопотів цупким брезентом кузова, шугав холодом у розчинені дверцята кабіни, й не хотілося виходити. І Середа ганяв з надокучливим тріскотом хитку біленьку стрілочку по таємничих поділочках шкали.

Хотілось якоїсь особливо задьористої музики, чомусь тоскно було на серці: чи від погоди — холодної й слякотної, що розбагнала польові дороги, а він страшенно не любив буксувати по баюрах; чи від чогось іншого, внутрішнього, не зовсім зрозумілого й для нього самого.

Ганяв недбало стрілочку по шкалі, злючись, що ловилося зовсім не те, чого хотілось би.

Як раптом збоку почувлися кроки. Середа рвучко повернув голову і зненацька зіткнувся з жіночими очима, що ніби спіткнулися об його здивований погляд. Жінка поквапливо одвела очі й прудко пробігла мимо, туди, до теплиць, так прудко, що він навіть не встиг озватись до неї, бодай кинути щось услід.

Лише протягнув захоплено:

— Як-кі очі! — І довго не міг заспокоїтись. — Які очі! — ще раз повторив уголос. — Як у мадонни...

Оті очі, і те, як глянула жінка, і як опустила погляд, і як пішла, здалося Середі якимсь незвично обіцяючим і вабливо принадним.

«Чи не Христина?» — терпко торкнувся здогад.

Це справді була вона.

І хоч надворі сіялась холодна мжичка, шаленів пронизливий вітер і нікуди не хотілось виходити, Середа рішуче розчахнув дверцята, виплигнув з кабіни, розпростався, аж у плечах залускотіло, й пішов — услід за тією, що так зненацька майнула тут.

Помітив, що вона пірнула у крайню теплицю.

«Зайду і я туди... Наче погрітись...» — подумав, і вже від самої згадки про тепло, здалося, одразу відчувся холод.

Почавкотів розгрузюло стежкою, старанно вибираючи, де сухіше; підійшов до теплиці, не вагаючись, потягнув на себе низенькі, оббиті знадвору повстю, набряклі на дощак двері. З середини густо вальнуло вогким теплом, приємною паркістю, що віддавала зрихленою землею, добривом, свіжою зеленню. Хоч пригнувся завбачливо на порозі, а таки стукнувся головою об навислий одвірок.

— Доброго вечора! — привітався, потираючи кістлявими пальцями патлату потилицю.

— Отак буцнувся, що аж в очах потемніло? — запитала весело тітка Федора, що першою помітила його. — Ранок видався вечором?

— Хіба у вас уже ранок? — в тон їй поцікавився Середа.

Бригадир тітка Федора, або, як її називали на роботі, «баба Федірка» (справді мала онуків, «Федірка» — бо надто була проворна й гостроязика), зраділа появі парубка, та ще такого стрункого, та високого, та чорнявого. В теплицях працювало багато дівчат, і стара вважала, що коли вона бригадир, то повинна дбати не лише про високі врожаї городини, про різну там технологію вирощування овочів, а й робітниць своїх мусить вчасно повидавати заміж. Очевидно, й Ханів шофер запримітив тут якусь красуличку, не завітав же він справді сюди лише заради того, щоб набити собі на потилиці гулю.

— Гляньте, дівчата, — стара всіх жінок у бригаді називала дівчатами і не поспішала виправляти, коли і її так називали, — який журавлисько до нас унадився...

Середа обірвав бабину балакучість:

— Можна погрітись? — пояснив причину своєї появи.

— Оце ще гості. Зайде, а потім питає, чи можна.— Бригадир аж губи долонею втерла, немов готувалась до тривалої розмови.— Та заходь, сідай!— Хоч сідати, власне, й не було на чому.— Щоб свати, значся, сідали. Бо в мене дівчата...— Полюбляла втулити оте «в мене», що й вона, мовляв, тут не звичайна баба, а начальство.— Може, скажеш — погані? — І, хоч гість нічого не заперечував, додала переконано: — Найкращі в радгоспі. Тепличні!

Дівчата й на правду були гарні — високі, гінкі, білолиці, ніби дійсно на них впливали тепличні умови. Стримано пирхали лукавим сміхом, зиркали на високого чубатого парубка з чорними вусиками під довгим з горбинкою носом — наче в кавказця.

Середа роззирнувся уважніше — хотілось побачити ту, заради якої, власне, й потрапив сюди. Помітив. Але вона його мовби й не помічала — далі поралась біля виткого огіркового гудиння: підв'язувала довгі пагони до туго натягнених шнурів. І в тій надмірно заклопотаній зосередженості Середа одразу завважив удаване намагання не помічати. Від того відчув певну незручність, навіть якусь неоясниму для себе образу — не звук, щоб дівчата не звертали на нього увагу. Принаймні зараз не бачив для цього причини.

А тітка Федора тим часом не вгавала:

— Та я тобі виберу таку гарнулю! Тільки щоб потім покатав стару бабу. Страх, як люблю на легкових ката-тись. Та ще — з молодим водієм...— жартувала бригадир.

Середа, побрязкуючи в руці ключиками від запалювання, незмигну дивився й дивився на ту, що чомусь уперто не бажала глянути в його бік. Немов намагався загіпнотизувати її. Тітка Федора, нарешті, помітила той надто настирливий погляд і спохмурніла, начеб їй особисто виявили якусь неповагу.

— Чи що ти хотів? — поцікавилася вимогливіше, бо здогадалася, що Ханів шофер забрів сюди таки не погрітись.

— Що я хотів? — перепитав багатозначно хлопець.— О, я дуже багато хотів би...— намагався словами, особливо інтонацією таки звернути на себе увагу тієї, котра й досі ніби не чула його.— Ви навіть не уявляєте, чого я зараз хочу.

— А звісно.— Махнула осудливо рукою Федора, мовляв, сама вже бачу. Нагадала знову: — Покатав би краще стару бабу.

— Це можна, — погодився знехотя Середа і жвавніше: — Тільки беріть і її з собою, — кивнув примружено на молоду жінку.

— Христину? — спитала Федора таким тоном, наче їй запропонували несусвітню дурницю, що й слухати було незручно. — Ось забирайся, парубче, звідси, не баламуть голови молодицям, — виказала сердито.

Та через день-два Середа знову опинився в теплиці — вже його наче тягнуло сюди. Вибрав момент і приїхав. Хоч добре знав, що його тут не чекали, проте не міг не приїхати. Хтось у глибині вперто нагадував: на тебе вона так і не глянула, не звернула уваги. А ти Середа чи не Середа? — допитувався з прискіпливою вимогливістю. Невже неспроможний познайомитися з вродливою жінкою, котра запала в око, озватись до неї, пожартувати, домогтися прихильності? І чи не прав був Перчик, коли так недовірливо, скептично висловився — може, ти й не укоськаєш її... Ні, він таки доведе своє.

Поки що не замислювався, для чого йому це потрібно, якщо жінка справді одружена, але не був би він Середою, коли б так легко відмовився од намисленого. Навіть з подивом відзначив: те, що вона була одружена, цього разу не зупиняло, не відштовхувало, навпаки — ніби тягло ще вимогливіше. Та й одружена мала б тим більше ставитися до нього прихильно.

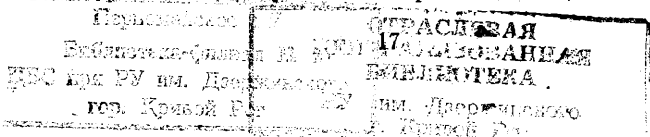
Заходив, озивався до Федори, теревенив із старою, а знову не зводив очей із Христини, бо хотілося будь-що вловити отой зненацька спійманий погляд, котрий вразив і відтоді не зникав з-перед очей. Але жінка й зараз дивилася мимо, наче Середи й зовсім тут не було.

Ота занадто помітна для сторонніх неухажність, одверта байдужість як ніколи раніше вразливо торкалися його чоловічого самолюбства.

Потім подумав: Христина заміжня, отож і змушена отак поводитись при сторонніх, а тим паче — при язикатій і гостроокій Федіріці. Адже погляд, отой погляд, що немовби спіткнувся об нього, сказав більше, ніж уся її теперішня неухажність.

Ім слід зустрітись десь на самоті, й тоді, певна річ, виникне зовсім інша розмова. Як тільки він про це не здогадався раніше?

І він незабаром таки підстеріг, коли Христина в теплиці була сама. Зайшов, привітався голосно. Жінка не обізвалася, зривала з огудиння огірки — довгі, зеленасто-жов-

таві, з темними пупирчиками. Вкладала дбайливо до верейки, і свіжозірвані овочі звабливо пахли.

Середа оглянувся, ніби все ще не вірив, що вони тут самі, удвох, і, хоча поблизу не помітив нікого, все ж обізався притишено:

— Христіно...— Навіть ім'я подобалося, вражало. Ніби звертався не до городниці, простої радгоспної жінки, а до якоїсь дивної незнайомки.— Слухай, Христіно! — повторив голосніше, бо жінка не обернулася, мовби й не чула. Але ж чула. Добре помітив, як довгі її стріпнулись і руки запрацювали жвавіше.— То...— Хотів сказати щось особливо розумне й дотепне, проте надмірна її неухважність пригасила рішучість, упевненість, і промовилось досить звичайне, збите, що не раз говорив знайомим дівчатам: — То коли ж ми прокотимось... із вітерцем?

Христіна повагом обернулася, подивилась докірливо, навіть благально, і Середа вже пошкодував, що звернувся отак невдало. Наче не міг придумати чогось мудрішого. Здавалося, Христіна не відповість, не обізнється, й від того осудливого погляду довго гризтиме прикрий докір і відчуття власної безпорадності. Передбачав, що потім іще невтримніше вабитиме до неї, а він і далі не знатиме, як підступитись до цієї незвичайної жінки і домогтися бодай її уваги, якщо не взаємності. Хоч — знову ж таки — поки що гаразд не усвідомлював, для чого йому це потрібно. Просто, якщо вже, мовляв, стало на принцип, то він перший не поступиться...

Невже не обізнється?

Христіна озвалась:

— А ти над своїми вчинками думаєш?

Хоч відповідь — власне, й не відповідь, а запитання — прозвучала досить невтішно, навіть зневажливо, Середа повеселів — Христіна заговорила до нього. І тепер хай би вона що не казала, однак буде легше, ніж коли б вона знову промовчала. Та й хіба звикли жінки відповідати так, як того бажається чоловікам? Хоч відчував, що йдеться не про звичайні жіночі примхи чи лукавство. В Христіниній поведінці вловлювалось щось глибше, нерозгадано інтригуюче, що й вабило насамперед.

Намагався триматись невимушено, зверхньо, як поводи́вся з іншими — особливо жіночої статі, але ключики від запалювання дрібно побрязкували в руці, мимоволі виказуючи його схвильованість.

— Пробую думати, але...— І Христіна в тоні його вло-

вила якусь лагідну безпорадність, навіть хлоп'ячу безпомічність, і це несподівано її здивувало й пом'якшило. Чула ж від радгоспних дівчат про цього зальотного водія, як про хвалька.

— Гарна дівка засватана? — дивилась уважно, стомлено, якась в цю мить особливо принадна і незвичайна.

— Найкраща! — ствердив категорично Середа.

— Це не серйозно.

— А ти надто серйозна.

— І тобі пора бути серйознішим, — порадила, ніби вчителька пустотливому школяреві.

— Я й хочу поговорити з тобою серйозно, — знову оглянувшись, мовив Середа тихіше, хоч нікого й не було поблизу. Не знав, не намагався вникнути в те, чого саме з Христиною мав розмовляти на самоті і в чому полягатиме ота «серйозність», але що така розмова необхідна, був твердо переконаний. — Навіть серйозніше, ніж від мене можна сподіватися, — спробував пожартувати, але зараз це в нього не вийшло.

— Саме тому й не слід нам кататися... з вітерцем, — відказала Христина теж немов жартома, хоч і їй це не зовсім вдалося. Потім заявила рішуче: — Знаєш, що? Ти не приходи більше сюди. Добре? Не треба! — І знову стала зосереджено зривати з гудини довгі, з темними пупирчиками огірки, вправно кидала їх до лозяної верейки, і в густій смарагдовій сутіні теплиці попливли терпкуваті запахи.

Те, що цей майже незнайомий Середа раптом оцінив її родинне становище так, ніби він може, має підстави пропонувати їй «кататися з вітерцем», — особливо принижувало й ображало. І образа ця не зникала від його запобігливості, вимушеної покірності, а навпаки — посилювалась, бо дедалі виразніше поставала, вгадувалась справжня причина тих домагань.

Подумала: певне, йому вже хтось устиг переповісти про неї те, що декому надто впадає у вічі, дивує, мозолить, викликає зловтіху, тому й поводитьсь він отак настирливо. «Хто б міг постаратися? Чи — не сусід Перчик...» — Було обидно до сліз, і вона аж прикусила боляче губу, нагнулася, аби не помітили її розпачу.

А Середа стояв немов заворожений, механічно стежив за її рухами, зовсім не бажаючи зважати на слова, — чекав ще чогось кращого, бажанішого для нього.

Хто знає, як довго тривало б оте мовчазне вичікування, коли б попід теплицею не загупали чийсь поквапливі кроки.

«О, чорти Федірку несуть...» — здогадався невдоволено Середа.

Не помилився. Бригадир загукала ще від порога:

— Ти осьдечки, а Панасович уже телефони рве — тебе шукає.

Середа досадливо скривив губи. Вдав, що його мало обходить чиєсь надмірне шукання, а все ж мусив іти.

Коли за ним причинилися двері, тітка Федора лукаво, немов дівчисько, пирснула сміхом — її не доводилось вчити, як випроваджувати з хати непроханого гостя. Потім згадала: Хан справді дзвонив, але не з-за водія, а переказував, що в їхній бригаді найвищий урожай огірків. Поздоровляв з успіхом.

— Отож-бо, — сокотіла вдоволено стара. — А дехто плеще: що ви, мовляв, там, бабо, робите? Саме росте в теплицях. Ори, мели, їж. А чого ж воно в сусідів росте гірше? Значся, щось робимо...

3

З часом Середа переконався, що в теплиці йому не дадуть переговорити з Христіною. Може, підстерегти жінку десь на дорозі — буцімто випадково. Підвезти. Хай би Христіна побачила, як він вправно водить машину, який першокласний водій...

Христинині батьки мешкали в селищі Вишеньки, що кілометрів за три від центральної садиби. Коли малий гостював у діда, вона часто навідувалась туди. Іноді добиралась автобусом, іноді — простувала пішки, стежкою понад обочиною.

Сьогодні теж перевідала сінка Богданка, як вона казала — свою крихітку. Батько малим не нахвалиться, та й мачуха не скаржиться, а особливо полюбили його дві молодші, ще не одружені сестри по батькові — Катря й Світлана.

Катря теж працювала в радгоспі і вже натякала, що незабаром гулятимуть її весілля — подали заяву до загсу; а Світлана ще вчилася в десятиріччі.

Катря, в тривожному передчутті власного родинного життя, щоразу допитувалася в Христини — що та як? — а це несподівано запитала, ніби щойно згадавши: чи правда, що Середа їздить до неї в теплицю?

— Хто тобі таку дурницю змолов? — обурилася Христіна.

— Та кажуть... — ухильно відповіла сестра.

— То хто ж, хто? — допитувалась розгнівано Христина.

Катря не сподівалася тим не на жарт образити сестру, отож повернула розмову трохи інакше:

— Та не про тебе кажуть, а про Середу. Чого ти, мов сірник?..

І знову стала вихвалитися своїм нареченим.

Невдовзі Христина пішла, але оте сестрине нагадування довго муляло думку: уже й розмови... Треба триматися далі од цього нахаби...

Простувала обочиною замислена, зхмарніла.

Отут, над трасою, по дорозі від селища до центральної садиби, і підстеріг Середу Христину.

Ще звіддалік упізнав її — по ході. Здавалося, так не ходила жодна жінка. Легко і граціозно, якимось дивно відставивши вбік напівзгнуту в лікті ліву руку. Наче йшла кладкою над водою.

Спершу Христина не бачила, що збоку котиться тупоносий зелений газик. А коли помітила, від несподіванки аж кинулася — здалося, ніби машина їде просто на неї. По тому впізнала Середу і, враз спохмурнівши, попрямувала далі, намагаючись не звертати на нього уваги. Водій розчинив завбачливо дверці і вперто їхав поруч, звільна-звільна, на першій швидкості, наче прив'язаний. Запрошував сісти — словами, жестами, однак Христина не зупинялась. Злостилася ще більше від такої настирливості, до того ж — могли цю кумедну сцену побачити знайомі. Спробувала відстати, але машина невідступно котилася збоку з навстіж розчиненими дверцями.

— Хочу зробити тобі приємність, — доводив покірливо Середу. — Хіба це погано — робити комусь приємність?

— Ти хочеш зробити приємність собі, — зауважила різко Христина.

— Я прошу тебе.

— І я прошу.

Хтось розсудливіший підказував Середі — махни рукою на цю принизливу затію, газони так, щоб машина зірвалася з місця, мов наполоханий вибухотний кінь. Проте й далі їхав поруч — п'ятдесят метрів, сто, двісті. Ніяково всміхався. І припрохував сісти з такою затятістю, ніби від того, сяде вона зараз в машину чи ні, залежало все.

Христина не зупинилася. Тоді він поривчасто обігнав її і, розвернувши круто машину, перегородив шлях. Жінка дивилася осудливо — очі великі, як тоді, вперше, хоч зараз

видавались темнішими, майже чорними, і від того ще більшими. Стенула плечима, обминувши газик, попрямувала далі.

«Машину ти обійшла, а от мене вже не обійдеш!» — примружившись, Середа уперто стулив вузькі губи і рушив услід. Не випереджав і не відставав.

Тоді Христина раптом звернула вбік, легко перестрибнула через неглибокий кювет і опинилася на стежці, що виляся попід посадкою.

Середа зупинив машину, якусь мить розгублено стояв серед дороги. Мимо з гуркотом пронісся величезний самоскид. Водій, певне, бачив ту сцену, бо, порівнявшись з газиком, мало не до пояса висунувся з кабіни й задерикувато щось вигукнув. І потім ще довго озирався й махав рукою присоромленому Середі — що, мовляв, ухопив облизня?

Образа просто давила — ну чого Христина така непроступлива? І чим їй перед ним особливо гордитися? Чим? Хіба своїм чоловіком? — майнуло глумливе.

І несподівано виникло дивне бажання: побачити її чоловіка. Зараз, негайно. Хоч не раз бачив його. Колись мали з ним навіть неприємну сутичку. Завгар послав привезти з саду ящик черешень. Середа поїхав з записочкою, а Очеретько послав його спершу в бухгалтерію виписати, як належало, ті черешні й оплатити по квитанції. Середа доводив, що просило ж «начальство», однак садівник нічого не бажав слухати. Так і повернувся тоді ні з чим, затаївши в душі неприязнь. А завгар попокричав потім: «Матиме ж він од мене транспорт... Дулю з маком!»

Отож зустрічалися з ним. Але зараз здалося, наче ніколи раніше цієї людини не бачив. Можливо, справді, щоб знати людину, мало її лише бачити. Принаймні тепер вперше хотів побачити його як Христининого чоловіка.

Хоч посередині траси біліла суцільна смуга — «осьова», забороняючи тут розвертатися, Середа, не замислюючись, круто перетнув її і помчав до саду...

4

Від траси вздовж саду здіймалися рівні ряди тополь. Колись Очеретько побував на відомій Мліївській станції садівництва, побачив там такий «живий частокіл» і потім завів у себе. Щоб сад був наче пишній оазис серед простору степу.

Коло в'їзду навскіс стриміла довга обшмульгана жердина, мовби колодязний журавель — шлагбаум. Збоку видівся саморобний знак «В'їзд заборонено» — на червонім кружалі жовтів довгастий прямокутник, як водії казали, «цегилина». Далі, на диктовому щиті, застережливий напис: «Сад охороняють службові собаки. За полатані штани адміністрація не відповідає!»

Середа з подивом зазначив, що нічого цього він раніше не помічав, отож і на правду — їхав сюди наче вперше. Принаймні зараз дивився на все якось інакше, уважніше.

Але нехай би стояв тут знак «Смертельно!» і темнів очницями череп з перехрещеними кістками, — однак би поїхав, якщо намірився. Не уявляв, для чого потрібний йому садівник саме зараз. Просто так захотілося... Хіба цього не досить? Забаглось побачити цю людину, привіняти її до себе, вдовольнити підступний живчик ревнощів, чоловічої гордині, переконалися, зрештою, у власній перевазі й від того відчуті певну полегкість...

Проминув шлагбаум і, не збавляючи швидкості, понісся широкою садовою дорогою, наче алеєю. Потягнув за собою пухнастий хвіст куряви.

Недалеко від контори садової бригади хтось відчайдушно кинувся з-за дерев навперейми, замахав застережливо руками. Середа впізнав — Очеретько. Різко загальмував — зараз особливо хотілося похизуватись шоферською спритністю. Сірий ворухкий хвіст шарпнувся вперед, накрив машину, садівника. Очеретько глухо закашлявся.

— Ти чого тут димову завісу здіймаєш? — напав на воду.

Середа мовчки вдивлявся в худорляву запилену постать: у простому сірому костюмі, застібненій на всі гудзики темній сорочці й сірому капроновому капелюсі.

«І оце чоловік такої красуні?»

— Ви чоловік Христини Очеретько? — запитав несподівано навіть для себе з недовірою в голосі, хоч добре знав, хто стояв перед ним.

А садівник не зводив занепокоєного погляду з сірої хмари пилюки, що звільна розповзалася довкола, густо осідаючи на листя. Не відповів, а запитав ще суворіше:

— Чого ти здіймаєш тут куряву?

Відчувалось, його менш за все цікавило, чий він чоловік та для чого це комусь потрібно знати, — більше уболівав за дерева, за їхні кучеряві свіжозелені крони, за кожен випростаний до сонця листочок. Лише тепер Середа завважив,

яке зелене тут листя, малахітово-свіже, ніби щойно омите зливою. Певне, тому й налякала отак Очеретька здійснота курява. Цікаво, що він робить, що листя таке свіже, зелене? Нагадалось, як шеф не раз, їдучи з саду, бурчав добродушно: «Вічно щому Очеретькові щось давай, мовби, крім саду, нічого більше на світі не існує... Фанат!»

Думки напливали й зникали, а погляд незрушно, прискіпливо вивчав худеньку запилену постать в робочому сірому піджаку й капроновому капелюсі — намагався побачити в ній щось таке, чого не вдавалось помітити досі.

«І оце такого чоловіка вподобала Христина?»

Очеретько нарешті помітив отой надто вивчаючий погляд, застеріг щось у ньому незвичне і, все ще не розуміючи, чим викликані оці раптові одвідини, спитав:

— Ти наче вперше мене побачив.

«А вперше... І саме таким, яким хотілося бачити...»

— Скажіть, ви чоловік Христини Очеретько? — знову запитав те, що знав, але зараз чомусь хотілося неодмінно почути відповідь саме від цієї людини.

Очеретько уважніше зупинив на Середі очі — світлі, голубуваті, що особливо виділялися тією світлістю на засмаглому обличчі. Ніби й не очі, а дві дірочки, крізь які просвічувало далеке блідо-блакитне небо.

— Тобі потрібний Христинин чоловік чи садівник Очеретько? — спитав нарешті.

Середа, недбало обіпершися на кермо, загадково мовчав. Те, що йому не поспішали відповісти прямо, навіть подобалось.

— Мені потрібний Христинин чоловік, — пояснив з неприхованим викликом.

— А-а, — протягнув Очеретько розуміюче, так і не відповівши на запитання. — А я подумав, що ти знову з чиею записочкою... — нагадав про колишню історію.

Від того нагадування в Середі лівий кутик губів поповз догори. Зараз до Очеретька почувалась особлива зневага, навіть ворожість. Злісно натиснув на газ, розвернувся круто, як тоді, на трасі, перед самим носом у Очеретька, й шалено понісся назад, здіймаючи за собою ще густішу курячку.

Очеретько непорозуміло дивився вслід, невдоволено мружився від колючої пилюки, що різала очі. Зітхнув, бачачи, як вона сіро влягалась, осідала на листя. Помітив прим'ятий кущ смородини. Коли Середа розвертався, наїхав заднім колесом. Підійшов, нагнувся, став розпрямляти

скалічені гілочки. Хотілося виляється, бодай подумки. Але в саду лягається не міг. Коли до такого доходило, простував до криниці, що на подвір'ї бригади. Випивав кухоль крижаної води, й на серці одлягало — наче від ліків. Про нього казали: «Якщо Кириловичу випадає лягається, то він нап'ється води зі своєї криниці й миттю одходить...»

Тож і зараз потупав до криниці. Висока рублена цямрина, гостроверхий дашок, дерев'яний кухоль, наче з сувенірного магазину. Вважав, що коли пити з металевого кухля, вода втрачає свій смак. У відрі було трохи води, але Очеретько вилив — тепла, застоюна, мовляв. Витягнув з криниці свіжої, випив — спраглими ковтками, щоб прохолода відчувалась не лише в роті, а й глибоко в грудях, в усьому тілі.

Постояв трохи, мов прислухався до тиші, що огортала з боків. Поблизу в принишклому листі пустотливо вовтузились горобці. Аж тепер здивувався — чого це Середа так уперто допитувався, чи Христинин він чоловік? Що це хлопцеві раптом спало на думку? Доведеться сказати Ханові, щоб не пускав свого водія кататися по саду. Хоч добре знав, що казати того нікому не стане, бо не звик скаржитися.

А запилений газик тим часом минув схожий на колодязний журавель шлагбаум, вимчав із садової алеї на трасу й понісся до радгоспу, обганяючи всі машини підряд; й високі, стрункі тополі довго бігли услід, немов намагалися не відстати, хотіли щось запитати чи розповісти...

«То чим же *оцей* кращий за мене?» — спитав, нарешті, Середа в самого себе і відповів уголос з несподіваною твердістю:

— Нічим! — І від такого категоричного висновку на серці справді полегшало, як і сподівався, їдучи в сад: — Навіть порівнювати смішно...

5

І от вони стали сусідами. Життя часто зводить людей, немов бажаючи їх випробувати, оцінити належно, уточнити — хто є хто...

З гуртожитку Середа перевіз великий, коричневий — під шкіру — чемодан, рясно обліплений кольоровими наклейками — вродливими дівочими личками; розкладне металеве ліжко — пообіцяв коменданту, що потім поверне, старенький стілець, тумбочку. На підвіконня одразу поставив

невеличкий транзистор, який грав навіть тоді, коли його ніхто й не слухав.

По-домашньому в майці вийшов на веранду. «От і є в нього хата,— подумалося вдоволено. Хоч і справді наче ще й не заслужив, як казав Хан.— Що ж, припустимо, йому повезло...» — вірив, що він має право, аби йому везло, бо іншим, вважаю, ще й не так везе, а він же нічим не гірший за інших...

Витягнув сигарети, запалив. Мимохіть повернувся до тих дверей, на котрі Хан застерігав не задивлятися. Від того нагадування захотілося вчинити наперекір. Він не лише буде дивитися на ті двері, а й зайде зараз туди. Бо чого б це хтось мав йому вказувати, куди дивитися, куди ні.

В сусідів наче хтось був. Середа пригасив недопалок об коробку від сірників. Подумавши, висипав сірники за веранду, в зарості квітів, і, тримаючи в руці порожній коробок, рішуче попрямував до сусідських дверей.

Назустріч кинувся чорний песик з білою латочкою на лобі, погрозовито вишкірив зуби.

— На своїх не гавкати! — застеріг примирливо Середа.

Але песик продовжував вороже вурчати. З кімнати виглянула Христина.

— Кузя, на місце!

Якусь мить широко дивилась на нежданого гостя. Від того надміру запитливого погляду, в якому явно вловлювалось невдоволення, Середа негадано знітився, несподівано навіть для себе, бо не звик губитися від пильних жіночих поглядів. Злючись на себе за той раптовий спалах зніяковіння, спробував пригасити його грубуватим звертанням:

— Привіт, сусідко! — підкреслив оте «сусідко». — Вогни-ку хоч у тебе позичити! — додав з умисною двозначністю.

Жінка не зрозуміла, в очах промайнула досадлива нетерплячість.

— Тобто сірничка,— уточнив Середа, показуючи порожній коробок, помітивши в отому зменшувальному слівці якесь принизливе для себе запобігання.

Христина вказала на кухонні двері.

— Там сірники.

Середа, ще більше знітившись, пішов на кухню. Не сподівався сам іти на чужу кухню.

— Кілька взяв,— показав сірники в пучці.

— Хоч і всю пачку,— неуважно дозволила Христина й додала, знову з явним невдоволенням: — Щоб не бігати зайвий раз.

— Невже для мене і сірника шкода? — вимушено за-
сміявся Середа.

— Чому шкода? — заперечила Христина. — Я ж пропоную
взяти всю пачку. — Й пішла на кухню, забряжчала там по-
судом, немов давала тим зрозуміти, що не має ні часу, ні
бажання вести далі розмову.

Середа вийшов ні в сих ні в тих, пообіцявши собі зятято,
що завтра знову зайде сюди по сірники, неодмінно, і за-
ходитьме доти, поки не поставляться до нього прихильно.

Він не звик, щоб з ним так розмовляли, і завжди був
занадто чутливий до зневажливих відтінків у ставленні до
себе.

Бувало, малим поздоровкається до когось, а йому не так
кивнуть, то потім ніколи вже до тієї людини не привітаєть-
ся і, навіть якщо озвуться першими, не відповість.

У школі вважав, що всім ставлять гарні оцінки за ніза-
що, а йому, навіть коли добре виконає контрольну, ліпили
трійку — мовляв, списав у когось.

І в армії постійно здавалося, що його принижують неза-
служено, не цінують належно. Особливо не мирив із стар-
шиною, котрий не дуже панькався з гонором молодих сол-
датів. Якось у приступі люті Середа пообіцяв: «Повернуся
додому, заведу собаку, назву його Старшиною і муштру-
ватиму до упаду...» Відтоді страшенно ненавидів собак,
і собаки теж, мов відчуваючи оту ворожість, несамовитіли,
помітивши його.

І потім, де не працював, — ніде на одному місці довго не
затримувався, — дріб'язкове, невинне звинувачення сприй-
малося за кривну образу, і довго ворушилося в серці ба-
жання помсти.

Тепер Христинина байдужість, відчуженість здавалися
особливо образливими, незаслуженими, і змиритися з тим
не збирався, не міг... А то, чого доброго, й справді вийде
на Перчикове — не спромігся з Христиною порозумітися,
спасував...

6

На вихідний до Очеретьків зійшлася рідня — був день
народження сина. Христинині батько й мачуха, сестра Кат-
ря з нареченим і Світланка — десятикласниця.

Хоч народження сина було тут найбільшим родинним
святом, Роман Кирилович, як завжди, ухилився від зайвої

чарки, і тесь, що полюбляв набратися, нагадав про нового сусіда — може, хоч той буде напарником випити, бо Катрин наречений теж сидів, мов дівиця. Та й як-не-як — водій головного агронома. З ним можна й побесідувати про дещо...

Очеретько подивився запитливо на дружину — як вона вважає? — але Христина ухильно промовчала. І тоді з місця зірвалася Світланка:

— Я його миттю загітую! — запевнила бадьоро. Йй було тут скучнуvато, і сподівалася, що з чужим хлопцем стане одразу веселіше. Водія головного агронома вона давненько примітила — високого, кучерявого, з вусиками.

Майнула з кімнати. Середя був саме вдома — ніяк не міг придумати, куди б його податися, де вбити вільний час. Якось так виходило, що куди, в яку компанію не йшов би, потім жалкував, нарікав, що краще було б нікуди не рипатись. Світлана задержувато заявила: «Охотка потанцювати!» Середя виніс на веранду транзистор, упіймав задьори-сту музику, ввімкнув на повну потужність.

— Оце зразу чути, що тут гулі! — похвалила Світланка.

Христина в хаті гомоніла з мачухою про малого Богданка, якому набридло «гратися з дорослими в іменини» і він чкурнув на вулицю — гратися з малюками у війну. Катря з нареченим перемовлялися поглядами, наче боялись якимсь недоречним словом потривожити отой трепетний дивосвіт, в якому завжди перебувають закохані. Тесь із господарем завели мову про садові справи. В кутку сиротливо поблимував екраном телевізор, якого ніхто не дивився.

Світланка на веранді вже витанцювувала із Середою. По-сучасному. Він стояв на одному місці і лише посмикуvався довгим кістлявим тілом, підгинаючи то одне, то друге коліно, а дівчина вихилялась навпроти на всі заставки, сіпаючи плечима й головою, немов театральна лялька, яку хтось невміло смикав за всі ниточки зразу.

— А ти новосілля справляв? — поцікавилась.

— На газетах.

— Як це?

— По-холостяцькому. Коли в кімнаті порожньо, розстилають на підлозі газети й гуляють...

— Романтика! — захоплено вигукнула Світланка й ще відчайдушніше завихилялась на всі боки.

Потім перепочивали біля перил веранди. Середя запалив сигарету, пускав гострі цівочки диму, а Світланка захопле-

но стежила за ним збоку — в профіль ну точнісінько тобі прославлений хокеїст, що його колись показували по телевізору на лаві штрафників.

Попросила задержувати:

— Дай!

— Це не для дітей.

— Таке й вигадав, — ображено пирхнула дівчина. — Я вже давно маю паспорт. — І Світланка спритно вихопила в нього з пальців запалену сигарету, глибоко затягнулась і, хоч як намагалася бадьоритись, гучно закашлялась, аж на очі навернулися сльози.

— От бачиш, — чмихнув Середя. — Щоб курити, не досить одержати паспорт... — Одібрав цигарку. — Розкажи щось цікаве.

— Що? — зморщила кумедно носика Світланка, ніби пригадуючи, що ж можна розповісти.

— Ну, хоча б про свої п'ятірки... хвостиками донизу, — засміявся Середя.

— Про себе розповідати не скромно.

— От-от, — Середя пильно подивився на дівчину. — Тоді давай про ближніх... про Христину, — додав, ніби це щойно спало йому на думку.

— Про сестру можна...

І Світланка розповіла — саме те, що й хотілось дізнатися Середі. Розповіла, певна річ, далеко не так, як було в дійсності, а на свій лад, як вона розуміла, як чула від старших, як оцінювали те її цокітливі подружки-десятикласниці.

Христина для неї з Катрею — сестра по батькові. Їхня мати — Христині мачуха. Отож у їхній родині було троє дівчат, як у казці про Попелюшку. Мати іноді дорікала батькові, що він найдужче любить Христину, свою первістку. «І нам так здавалося часом, бо коли щось убити собі в голову, то починає здаватися, ніби так воно й справді. А Христині здавалося, що в сім'ї через неї сварки».

— Але віриш, — запевнила Світланка, — Христину ми всі любили, й ніхто не силував її виходити заміж. Дехто вважає, буцім вона через мачуху вийшла за Романа Кириловича. Мати потім казала їй: «Не було кому тебе бити...» Далі змирилася: «Тобі з ним жити...»

— Виходить, нерівний шлюб? — уточнив задоволено Середя.

— Ні, — заперечила дівчина. — Нерівний шлюб — це коли вступник до вузу одружується з дочкою декана,

Обое весело зареготали.

— То він набагато старший? — допитувався Середа, немов сам того не відав.

— На п'ятнадцять років! — ствердила Світланка. — Навіть старшого на десять років жодна дівчина з нашого класу не покохала б. У нас на цю тему був диспут... — І раптом затнулась, бо Середа ж був старший за неї на десять років, а подобався дужче, ніж однокласники — незграбні й сором'язливі, наче й не мужчины. Виходить, роки не головне, щоб подобатися. Зиркнула на Середу, чи той не помітив її замішання, але він і далі замислено кадив сигаретою. І Світлана старувала далі: — Хоч Христина й запевняє, що знайшла своє щастя, однак я не вірю. І знаєш, чому? Колись ми дивилися з нею фільм. Дуже схожі обставини. То в неї в очах — глянула, сльози...

— Серйозно? — пожвавішав ураз Середа. — А запевняє, ніби щаслива?

— Я питала, — інтимничала далі Світланка, зовсім не здогадуючись про справжню причину Серединої цікавості, — чи не скучно їй жити з старшою людиною. Вона аж образилась. «Та він, — каже, — цікавіший за нас із тобою, разом узятих...»

— Ти ба! — розчаровано протяг Середа.

— Але... — враз похопилася дівчина, ніби злякавшись, що наговорила зайвого і що її могли зрозуміти неправильно, — ми з Катрею через те її ще більше любимо. І всі в нас Христину дуже люблять... Вона така, що її не можна не любити...

Якусь мить Середа спантеличено мовчав. Далі поцікавився грубуватого:

— А Очеретька ж вона любить? — хотілося в цей сприятливий момент дізнатися про найголовніше, бо в Світланчиних міркуваннях уловлював щось близьке до власних роздумів, помічав таке, що додавало певності в отому примхливому намірі, що негадано виник і дедалі міцніше заволодівав ним.

— Запевняє, що любить, — зітхнула Світланка. — Та я однак не вірю, — запевнила, очевидно, вважаючи, що дівчата її віку можуть про все судити безпомилково.

«І я не вірю... — подумки згодився Середа. — Не вірю...»

Дивився на дівчину таким вдячним поглядом, що та мимоволі озирнулася — чи на неї так дивляться? Але позаду не було нікого, й дівча розцвіло од задоволення.

— Побацаємо ще? — запропонувала весело, намагаючись поводитись безцеремонно.

Середа кивнув згідливо, але тепер він танцював знехотя, неуважно, весь час думаючи про щось своє. Немов підмінили його раптом...

7

Якось удосвіта Середа знову забіг до сусідів — по сірника. Ще від порога глумливо гукнув:

— Діда немає вдома? — Вирішив навмисне називати Очеретька «дідом». Спитав, хоч знав, що господаря вже не було.

Роман Кирилович щодня зникав так рано, ніби вдома й не ночував. Робота в саду починалася за одним графіком — зі сходом сонця, а він, бригадир, мусив з'являтися ще раніше — виписати наряди, послати людей на потрібне місце. І техніці мав дати лад, щоб не простоювала — трактори, культиватори, поливальні машини, обприскувачі. поки стояла погода, тут кожна година на вагу золота.

Правду казав Перчик: старий днями й ночами пропадав у саду...

Христині вкрай не сподобалось оте глузливе звертання.

— Старий чоловік благородніше, ніж старий парубок,— відповіла теж не без іронії.

І хоч слова ці, тим більше — тон, були неприємні для Середи, проте відчув задоволення — таки зачепив за живе Христину, й тепер може виникнути бажана для нього розмова. Як буває іноді на зборах — сидять, дрімають, ждуть, аби швидше кінчалася говорильня, а досить згадати когось дошкульним словом, як розгоряться такі пристрасті, аби переслухати.

Він таки розворушить оцю непідступну мадонну.

— Я не старий,— заперечив Середа підкреслено чемно.— Я саме для тебе, Христіно. Ровесник! І ти — саме для мене! — зважився на відвертість.— Ми за віком дуже підходимо. Сподіваюся — і в іншому теж підійдемо...— багато-значно давив на сусідку прискаленим оком.

Христина докірливо попрохала:

— Не треба такого казати. Не можна!

— Чому не можна? — поцікавився з невинним поглядом Середа й дивився на сусідку так, наче добре знав, що відповідь вона, але він з тими словами однак не погодиться,

розхристаний. Скільки не кажи, мов горохом об стіну. Наче комусь робить послугу, що працює водієм у радгоспі. Мовляв, він здатний на більше. Та заслужи ж того!

Хіба він, Хан, мав усе зразу? Говорив не раз: «Я в твої роки...» То було не порожньою похвальбою. У тридцять він, Хан, поранений фронтовик, мав сім'ю, трудився чорно у полі, бо нелегкі то були часи післявоєнної відбудови. Ох, які то були тяжкі роки для села. Він працював бригадиром, був парторгом, навчався заочно в сільгоспакадемії. І все встигав, до всього доходив сам.

А цьому жевжику подай все на тарілочці. Зобов'язані, бо покине село і гайне десь у місто. Скрізь, мовляв, знайде роботу...

Треба вже бути в полі — щось задощило, а картопля в землі. Знову доведеться виправдуватись: несприятливі кліматичні умови...

Тож коли помітив свою машину біля ганку контори, вилетів, наче ошпарений, з кабінету, гупнувся на сидіння, аж колихнувся газик.

— У поле!

— Знаю...— повеселів Середа, що не треба виправдуватись.

— Та звідки ти знаєш?

— Звідки? — перепитав Середа, і вже коли помчали дорогою, пояснив: — Ви ж чули анекдот... чи, може, то й правда. Був один голова колгоспу. Коли не питають, де він, відповідали: «У полі...» А потім виявилось, що то в них буфетницю звали Поля...

Хан весело розреготався і забув, що хотів добре відчитати свого водія... Та поговорити з ним серйозно все ж колись треба...

8

Раніше футбольні матчі Середа дивився або в затишному гуртожитському вестибюлі, або в конторі радгоспу, де стояв телевизор «Славутич» і — головне — можна було вільно виявляти свої найбуйніші боліельницькі пристрасті.

Але після розмови з Христиною подивитися матч вирішив у сусідів. Хоч розумів, що піде до Очеретьків не заради футболу.

Виходячи з кімнати, зупинився біля порога. Повернувся й старанно причесався перед маленьким дзеркальцем

у футлярі електробритви. Власне, й поголитися не завадило б — потер долонею гострувате, з ямкою посередині підборіддя. Раніше голився через день, а зараз, хоч уранці шатириє бороду електробритвою, вирішив ще освіжитися.

Люстерко було маленьке, завбільшки з сірникову коробочку, ще й надколоте збоку. Пора придбати пристойніше, все немає коли. Нагадалось: «Бігом всю дорогу...» Причепуївся. Вийшов на веранду, докурив сигарету, аж припекло у пальці. Хотів насититись димом, щоб заспокоїтись трохи та й довше можна буде терпіти без курива, бо сусід не палив, і чи зручно буде в їхній хаті з першого ж разу чадити.

Коли прочинив двері, білолобого песика на підстилці коло порога не було: чи гасав десь із малим, чи подався до саду з господарем. То було б краще. Та коли увійшов до кімнати, переконався, що всі вдома — сиділи дружно перед телевизором, і собача біля них.

Господар підвівся назустріч.

— До мене? — Певне, згадав про колишній візит Середи у сад.

— Ні, — зам'явся хлопець. — Я... подивитися... матч.

— А-а, — протягнув Очеретько розуміюче, як тоді, в саду. — Прошу, — вказав на своє місце.

Середа не чекав такої уваги — все ж трохи незручно, внутрішньо відчуваєш ніби якусь провину перед цією людиною, і що з тим доведеться постійно таїтись.

— Сідай, сідай, — підохотів господар. Пішов до спальні, приніс звідти стілець для себе. — Дуже цікава передача. «У світі тварин». Навіть Кузя наш дивиться.

Собаченя прищулило вуха — мовляв, чує, що мовиться про мене, і цілком згоден з вашими словами, але, будь ласка, не заважайте дивитися. Знову сторожко нашорошилось.

— Знає, коли ці передачі. Ляже перед телевизором і жде — не виженеш із кімнати.

Кузя на знак згоди метельнув хвостиком з білим кінчиком — наче вмоченим у сметану.

Малий нетерпляче циткнув.

— Тихо!

А Христина, як і раніше, незворушно дивилася на екран, і в її великих очах чітко відбивалося те, що показувалось по телевизору. Начеб у дзеркалі. І Середа відзначив, що можна дивитися не на екран, а в її очі, і все бачити.

Згадав:

— Чому ти вважаєш, що тобі все можна?

— Комусь можна, значить, і мені можна. Хіба я гірший за когось? — І, криво посміхаючись: — Мені маленьким завжди казали, що я — найкращий... — вигадував на ходу.

— Тому ти й виріс таким егоїстом?

— Я — егоїст? — здивувався удавано Середа. — Я ж хочу добра не лише для себе, а й для тебе. Хочу допомогти тобі виправити прикру життєву помилку. Я — відвертий, прямий. Ось тобі не подобається, коли я заходжу до вас, а до мене ж будь ласка... в будь-який час дня й... ночі! — Вхопився чіпко за цю думку. — Справді, чого б тобі не заходити до мене як до сусіда?

Христина мимоволі знітилась, вловивши в тому запрошенні щось не зовсім пристойне для заміжньої жінки.

— Чого б я мала заходити?

Середа пильно примружився:

— Навіщо дитячі запитання?

Христина опустила зніяковілий погляд і стала напружено терти кінчиками тремтливих пальців скроні, немов намагалася щось пригадати, що так невчасно вилетіло з пам'яті.

— Гаразд, — пообіцяла невпевнено. — Колись зайду... з чоловіком разом, — додала твердіше, ніби нарешті згадавши забуте.

Середа іронічно скривився:

Не збиралася йти, але зараз Христина вдала, ніби кудись поспішає, квапиться. Зрештою, пора припинити оцю недоладну балачку. Ступила вперед, сподіваючись, що й сусід піде до виходу, але Середа стояв, як раніше, розставивши циркулем довгі ноги, мов на хиткій палубі, де боявся втратити рівновагу. Раптом відчув, як на нього стала невтримно напливати якась непідвладна йому млосно-гаряча хвиля. Не зводив з сусідки хтиво-зухвалого погляду. Стояв загрозливо на шляху, високий, довгорукий, костистий, і Христина завбачливо поступилась назад. Впилася в сусіда застерезливо гострим поглядом.

— Ви... — несподівано навіть для себе перейшла на оте офіційне «ви». — Ви... — повторила ще раз, ніби тим намагалась підкреслити, наскільки вони зараз далекі, хоча й стояли одне від одного за кілька кроків. — Ви казали: «Навіщо дитячі запитання?» А я вас питаю — навіщо дитячі вчинки? — І в очах її Середа виразно побачив таке, чого, певна річ, не збирався помітити, — що суворо застерігало, спиняло, попереджувало, й він, сам того не чекаючи, миттю зів'яв. Млосна хвиля раптово, як і нахлинула, відпливла,

одкотилася, й лице прийняло несподіваним холодом, аж на лобі рясно проступили росини поту.

— Не треба гніватись,— перейшов мимохоть на інший, примирливий тон, мовби винуватий. Ввірвалося до свідомості тверезо-розсудливе — насиллям тут не домогтися нічого, можна лише нашкодити, та й для чого йому все це? — пробував дошукатись якоїсь переконливої відповіді. І водночас розумів, що чим упертіше пробуватиме себе переконати, тим безпораднішими видаватимуться власні докази. Бо те несподівано вперте, що з'явилося в ньому до цієї жінки, і не зникало, і — відчував — не зникне просто, хоч би як того намагався позбутися,— було вже набагато серйозніше, ніж звичайне бажання помститися за принизливу неувважність чи довести щось там Перчикові.

— Не треба гніватись,— повторив ще м'якше.— Сусідам слід жити в злагоді. Про це й по телевізору колись передавали. Ага,— нагадав несподівано,— у вас є телевізор? Можна заходити іноді подивитись? Чи знову — ні?

— Двері не замкнені,— здивувалась Христина з такої раптової зміни. І вже полегшено: — Цікаві бувають мультфільми.— Ніби хотіла тим загладити свою наче й не зовсім виправдану неприязнь до цієї незрозумілої людини.

— Та ні, я дивлюся тільки футбол. Та ще хокей зрідка... Вийшли з кімнати. Христина побігла стежкою до вулиці, а Середа ще довго стояв на веранді й дивився вслід, поки сусідка не зникла за густими кущами жовтої акації понад шляхом. І навіть коли зникла, так само дивився в той бік і немов бачив її. Як вона глянула на нього, коли відчула загрозу, коли помітила, що Середа намірився доторкнутись до неї, притримати силоміць чи й обняти.

Здається, в нього справді майнуло таке відчайдушне бажання.

І як змінився її погляд, коли заговорила про мультфільми. Дивовижні очі!..

Нараз Середа похопився — і йому ж пора бігти. Шеф просив не баритися, певне, вже виступає, чортихається. Нічого, підожде. За роботою і вмерти буде ніколи... Скажу, в задньому мосту сальник пробило, нігрол потік... трохи затримався в гаражі,— миттю придумав собі виправдання і сягнуто закрокував через подвір'я...

Хан справді уже чекав і не лише чортихався, а й дзвонив у гараж, потім, нетерпляче позираючи у вікно; думав: що воно за неорганізований тип, оцей Середа. То все канючив хату, обіцяв. Дали. Сподівалися, стане сумліннішим, однак

— Має ж бути футбол.

— То по українській програмі.— І Очеретько розсудив уголос: — Додивимось це, бо Кузя розсердиться.

Можна було підвестися й піти. «Ну й дивіться із своїм Кузею, а я подамся до гуртожитку...» Але Середа покірно лишився сидіти. Щось уперто не відпускало. Можливо, Христинині очі, де так чітко відбивалося все, що миготіло на телеекрані. Чи відчущання її близькості, таке бентежно-хвилююче, коли чуєш рівне глибоке дихання, і млосну теплінь жіночого тіла, і запах розкішних кіс. Сидів, дивився. Передача справді була цікавою. Виявляється, по телевізору варто дивитись не лише футбол...

Коли передача скінчилась, Очеретько підвівся й перевів на другу програму. До кімнати ввірвався багатотисячний гул стадіону, на екрані замиготіли постаті спортсменів.

Собача якусь мить непорозуміло дивилось на ту гамірну метушню, далі гавкнуло раз, вдруге й, ніби тим висловивши своє ставлення до передачі, одвернулось й почапотіло до дверей, причинило їх, спершись передніми лапами, й зникло.

Роман Кирилович, так і не сідаючи, зблизька вдивлявся в зображення — що воно так мерехтить? Нарешті збагнув — сніг. Десь там, над стадіоном, густо сипалися сніжинки. І обік поля білили купи. І диктор підтвердив — змагання відбувається на снігу й більше схоже не на футбол, а на хокей з м'ячем.

— Де ж це грають? — поцікавився Очеретько.

— У Мінську.

— То в Мінську сніг? — занепокоївся Роман Кирилович. Ще повертаючись додому, завважив — такий тягнув крижаний вітер, коли б не нагнало дощу з снігом. Погода ж до нас напливає з півночі. Через кілька днів може і тут засніжити. Найбільше лякало, що листя ще свіже, міцне, зелене. Випаде сніг — вогкий, важкий — і потрошить гілля. Колись — пам'ятає — трапилось таке лихо, то потім довго скалічені дерева плакали...

Озвався стурбовано:

— Треба піти...

— Куди? — насторожилася Христина, і в її погляді Середа помітив стільки щирого занепокоєння, що в серці мимоволі ворухнулося щось заздрісно-ревниве.

— В сад, — пояснив Очеретько. — Куди ще я можу йти проти ночі? — Хоч мало чим зможе зарадити лихові. Просто треба все врахувати на місці, прикинути, передбачити,

Для нього в саду — жартував — як для працювитої господині вдома, завжди знайдеться якась невідкладна робота.

— Ти ж тільки-но з саду, — нагадала Христина.

— Сніг мене цей лякає, — усміхнувся винувато. — Доведеться бити на сполох... Ви дивіться телевизор, — додав, уловивши в своїх словах несподівану двозначність, немов застереження.

«Сніг лякає його... А що вони лишуються удвох із Христиною, не лякає...» — подумав здивовано Середа, відчувши в тій Очеретьковій впевненості щось образливе для себе як для чоловіка.

— Сходи, — погодилася Христина і, ніби лише тепер помітивши сусіда, нагадала: — Та не барися! — В її голосі знову вчулося шире занепокоєння, що ще гостріше діткнулося до Серединого самолюбства.

«Отаку б мати собі жіночку!» — вперше подумав так про Христину.

— Та вдягайся тепліше.

— В саду не холодно, — усміхнувся м'яко Роман Кирилович. — То в степу дме, а в саду дерева гріють... — Проте слухняно накинув на плечі теплого піджака, натягнув на голову капелюха й одразу перетворився на того Очеретька, що його бачив колись Середа в саду — сірого й непоказного. Вдома Роман Кирилович видавався свіжіший, примітніший, значно молодший.

Христина підняла дбайливо комір його піджака, застібнула верхнього гудзика, під шиєю — щоб не дуло, провела на веранду.

— Не барися, Романику? — постояла, поки чоловік сховався за поворотом вулиці. А вже з веранди пішла зразу на кухню. Так що футбол Середа додивлявся удвох із малим.

Коли матч закінчився, Богданко заходився показувати дяді шоферу свої машини — легкові, самоскиди, крани.

Середа немовби уважно слухав, механічно підкивував чубатою головою, а сам тим часом сторожко роззирався, намагаючись без господарів помітити в цій оселі щось таке, чого при них не вдавалося побачити. Погляд затримався на дверях до сусідньої кімнати, очевидно, спальні, звідки Очеретько виніс для себе стілець. І чомусь невтримно потягло до тієї кімнати.

Все ще підтакуючи хлоп'яті, ступив до напівпрочинених дверей, не наважуючись зайти туди самому. Христина побрязкувала на кухні посудом і кожної хвилини могла

з'явитися. І коли б застала сусіда у спальні, було б, розуміється, трохи незручно. Звісно, можна виправдатись жартом — не зайшов же він туди, щоб украсти, скажімо, подушку чи покривало. Але ж... Він таки намірявся *дещо* взяти тут самочинно, тайком...

Спитав у малого:

— А в тій кімнаті,— вказав на спальню,— теж є твої машини?

Богданко наморщив лобик, пригадував.

— Є,— хотілося догодити такому уважному до нього дяді.— Там автобус. Він не заводиться, але їде.

— Якщо не заводиться, то не поїде.

— Ні, може поїхати,— не поступався хлопчик.

«Мамина впертість...» — зауважив подумки Середа.

Зайшли до спальні. Малий ухопив погнутий, побитий автобусик і покотив по підлозі.

— Ага, поїхав!

Гість згоджувально кивнув, дивлячись повз хлоп'я — на широке двоспальне ліжко, акуратно застелене темно-червоним, у лапастих квітах покривалом. На стіні, коло ліжка — барвисто-ворсистий килим-картина. Яскраво-зелена, тінста лісова галявина. Над прозорим блакитним струмком — родина оленів. Самець сторожко звів гіллясті роги. Самка турботливо стежить за оленятком, що довірливо сьорбало воду. Все у світлих плямах теплого сонця.

— Це ось лимон,— гукнув од вікна хлопчик.— Це татко мій посадив, коли я народився. Тепер лимону шість років. От стільки,— показав малий розчепірену п'ятірню й мізинчик на другій руці.

«Татко...» — тіпнуло Середу. Ось і його портрет, біля Христининою. Очеретько й на фото видавався заклопотаний, наче, на тебе дивлячись, думав про щось своє. В Христини погляд світився, як тоді, навпроти екрана. І, здавалося, бачила вона не лише тебе, а й те, що в тобі.

Портрети поряд. Над по-жіночому дбайливо застеленим ліжком. Як поруч Христина й Роман Кирилович у житті. Й знову щось непристойно заздрісне підступно ворухнулося всередині.

Лише тепер здогадався, чого так спокусливо манило його до цієї кімнати. Оце, що спершу лиш невиразно тьмяніло у глибині, саме тут, поблизу цього ліжка, постало особливо виразно в свідомості, як стоїть отут перед очима цей шестирічний хлопчик, і такого ж віку лимон, у полив'яному вазоні, й автобус, котрий уже не заводиться, але ще їздить. Як

оця дружна оленяча родина, сповнена лагідної ідилії, світлої довірливості до земного буття й краси, хоча на них постійно і звідусіль чигають підступні несподіванки, інколи й досить трагічні...

— Богданку!

Середа здригнувся від того несамовитого вигуку. Важко сказати, що здалося Христині, але вона увірвалась до спальні, наче тут могло скоїтись якесь неймовірне лихо — пожежа чи вбивство. Навіть не помічала, як від рвучкого бігу поли її халата широко розметалися, надміру оголивши стрункі ноги. Ніколи не з'явилась би перед сторонні очі в такому вигляді, а зараз не помічала того. Хоч Середа встиг помітити оті мармурово-білі жіночі ноги і нервово стріпнувся. Нажаханий погляд Христини метнувся по Середі, по синові. Одразу збагнула, що тут відбувалося, бо миттю спохмурніла й напалася докірливо на Богданка: скільки вже говорилося, щоб не водив чужих людей у спальню...

Очі її таки помічали більше, ніж просто комусь бачилося...

9

Коли Середа повернувся до своєї кімнати, похмурої й лунок порожньої, його особливо вразила пуста і невлаштованість.

Не став запалювати світла. В кімнаті тхнуло застоюним куривом, і він підійшов до вікна, зі злістю штурхонував раму. Знадвору густо війнуло прохолодною вогкиттю. Над землею сизо коливався туман. Чи сіялася мряка — така дрібна, що тільки навпроти світла вуличного ліхтаря, котрий тьмянів поблизу, вловлювалось ледь помітне мерехтіння.

Згадався Очеретько, що вирушив у таку непогоду, проти ночі, в сад, — начебто міг чимось зарадити, якщо вальне передчасний сніг. Кинув молоду дружину з сусідом і подався... І тут же Середа вдоволено усміхнувся: він таки знайшов у Христини вразливе місце. Як їй не сподобалось, коли нагадав про вік її чоловіка. А ще від розмови з Світланкою запало в голову: «Коли дивилися фільм, де життя героїні нагадувало Христинину долю, в сестриних очах заблищали сльози...» Чуже горе особливо вражає, торкається серця, коли нагадає щось твоє, власне. Чи не тому й уникає Христина інтимної розмови — не хоче, щоб їй нагадували про те, що здатне постійно свіжо ранити, як би далеко не відходило воно в минуле. А він міг би змінити її становище,

зробити її сіре й принизливе, як йому здавалося, життя принаднішим, аби дивилась подібні фільми про нещасливу жіночу долю, про вимушені помилки молодості без сліз...

А як вона вскочила до кімнати з перестрашеним поглядом? Що їй здалося? Що він може щось заподіяти її синочку? І як згодилися її стрункі ноги крізь поли розхристаного халата...

З вулиці донісся веселий гомін — розсипчастий дівчачий сміх, ламке басування хлопців. Певне, в Будинку культури закінчилося кіно, і молодь розходилася по домівках.

Середя невдоволено причинив раму — зараз йому не потрібні ні чийсь жартівливі розмови, ні дівчачий щєбіт. Останнім часом унікав, як сам висловлювався, «телячих» компаній, мовляв, уже вийшов з дитячого віку; все викликало непоясниме роздратування, а різні зверхні повчання — час знаходити пару, — лише смішили. І що впертіше намагався не згадувати про Христину, то частіше замислювався про неї...

Раніше дивився на одруження, на домашній затишок досить скептично, як на щось необов'язкове, до чого, мовляв, поспішати не варто, бо його однак не минути. Навіть хизувався тим, що жив, немов на вокзалі в кімнаті для транзитних пасажирів. А тепер нараз усвідомив, що вихвалється, власне, нічим. Щось виявлялося в тім існуванні нетривке, тимчасове, вартє співчуття. Очевидно, всьому свій час, і обов'язково настає момент, коли оцінки міняються. Що видавалось колись нормальним, навіть привабливим, тепер викликало глумливий присмак смішної дитячості. Можливо, пора подивитись на власне життя тверезіше і щось нарешті змінювати. Що?

Ну, хоча б почати з житла. А то запрошує в гості Христину, а спитати — куди? В оцей хлів?

Згадав про електролюстру, принесену хлопцями на новосілля. Запевняли — модна, імпортна, дісталася по знайомству. А вона й досі валялася в кутку запакована, а під стелею звисала на провідку засиджена мухами лампочка. Хіба повісити зараз? Пішов у куток, підняв згорток, потримав у руках та й знову поклав назад. Нехай завтра. Ні молотка в хаті, ні плоскогубців, ні ізоляційної стрічки.

Оте лінькувате «завтра» часто тривало не один день. Але цього разу дотримав слова. Наступного ж дня приладнав люстру, від чого кімнатка, здавалось, і без світла посвітлішала. А на вихідний попросив у завгара бортову машину й поїхав до районного центру по меблі.

В Доброполі біля меблевої крамниці несподівано зустрів знайомого Карпухна. Колись разом шоферували в місцевій автоколоні.

Власне, Карпухно першим перегоридив шлях.

— Не впізнаєш?

Середа невпевнено ворухнув плечима — хоч упізнав одразу, але навмисне вдав, немов не пригадує. Не полюбляв усякому кидатися в обійми.

— Та ти глянь! — зірвав Карпухно з голови заяложеного берета. На голові мідним полум'ям спалахнув закустраний чуб. Такого рудого волосся, справді, не можна забути. Нагадалось прізвисько — Рудий гном. Гном, бо був низенький на зріст, окоренкуватий, немов квадратний, і складений якимось незграбно — маленька голова без шиї тулилась до плечистого тулуба, а довгі руки звисали аж за коліна. В тих вузластих руках Карпухно мав нелюдську силу — міг підняти вгору двох здорованів і в повітрі стукнути їх лобами. За ту силу його побоювались, запобігали перед ним. І сам він тією силою любив похизуватися.

— Наче... — примружився Середа.

— Він, — підказав Карпухно, — Рудий гном.

— То де ти зараз?

— Коло магазину, — вишкірив рудий прокурені зуби. — На рембазі. Стук-гряк — є п'ятак. — І, помітивши, що Середа недовірливо сприйняв ті слова, додав хитрувато: — Пристав тут до одної вдовички, з хвостиком. Торгує в буфеті, то й мені дещо перепадає. А ти ж де? — поцікавився в свою чергу Карпухно.

— Теж коло магазину.

— Може, братимеш меблю? — пожвавішав Карпухно.

Середа знехотя кивнув.

— Дали хату? — здивувався рудий.

Середа ствердив іще недбаліше, як щось само собою зрозуміле.

— Одинокому? Чи ти вже того... отоварився?

— Одинокому, — показав недбало ключа Середа.

Карпухнові очі збуджено заблискотіли від передчуття можливої випивки.

— Бузро! — кинувши жартівливо скорочене «буде зроблено», Карпухно завзято потер руки. А в крамниці він зовсім розійшовся — підморгував по-панібратськи продавцям, прицінювався, торгувався, мов циган на ярмарку, вихваляв на всі заставки покупця — молодого та неодруженого, в якого грошей — кури не клюють, а от ще й досі не має меблів

і хазяечки. Продавщиці збуджено хихотіли, позираючи на високого чорнявого парубка.

Одне слово, Серeda купив крісло-диван, кілька стільців, розкладний столик, покритий сіруватим пластиком, трюмо. Оглянувся — чи не забув чого? Помітив тумбочку під телевізор. Темно-вишнева, блискуча, вона весело пускала сонячні зайчики, немов загравала до відвідувачів.

Згадав, що в Очеретьків телевізор стоїть на саморобній підставці.

— Треба взяти. — Прикинув, що цим швидше увійде в довіру до «діда». Може, тоді Христина стане поступливішою.

— Жених з телевізором! — підморгнув Карпухно дівчатам.

— Це для сусідів.

— Ти ще й про сусідів думаєш? — здивувався той. — А я своїм дорогеньким сусідам хіба що недокурок підкину під двері.

— В мене сусіди гарні, — буркнув Серeda.

— Сусіди, чи, може, сусідка? — прискалився рудий.

Серeda спохмурнів — навіть цей примітивний п'яничка здогадався про його справжні наміри. Але заперечувати не став. Розумів, чим упертіше доводитиме протилежне, тим помітніше викриватиме себе. Подумалось: міг би вільно обійтися без допомоги цього «алкаша», від якого тепер нелегко здихатися, а проте не одганяв його від себе. Бачив — ця людина вже стала вчасно йому в пригоді, то, можливо, й ще колись знадобиться.

10

З Доброполя повернулися в обід.

Машина загальмувала коло самісінької веранди. Кузя кинувся назустріч з відчайдушним гавкотом. Карпухно сплигнув з кузова, розчепірів широко руки й, напівзігнувшись, посунув назустріч собаці, як ото коли хочуть спіймати курку з яйцем.

— Сіла, сіла, сіла...

Собака спинився, ще раз, другий невпевнено гавкнув, а помітивши, що те мало допомагало, зненацька розпачливо заскавучав, наче його вдарили, і дременував навтьоки.

— Отак би зразу! — задоволено випростався Карпухно. — А то роздзявкалось. Хазяїн он кращий, та й то не гавкає, — помітив у кінці городу Очеретькову постать.

Христина почула гавкання — вибігла на веранду. Помітила Середу, а з ним ще якогось незнайомого чоловіка і швидким мимовільним рухом поправила на грудях халатик.

Погукала:

— Романе, йди обідати! — Ніби того й вискочила. Завжди чоловік знайде собі роботу на вихідний — возиться із саджанцями. Не докличешся. Зникла у дверях.

Карпухно смаковито прицмокнув услід.

— Не будь слабаком! — порадив багатозначно Середі.

— Намагаюся.

Очеретько обшкріб заступ, неквапно протупав мимо.

— Чоловік? — спитав Карпухно.

Середа ствердив не без іронії.

— Пасічник? — знову поцікавився гість.

— Чого раптом?

— Вони коло меду довго не зношуються. По сто літ живуть.

— Садівник.

— Один біс. Не п'є, не курить, не... — Карпухно гидко вишкірив зуби. — Доведеться тобі на буксир брати.

Заходилися зносити куплене. Середа пробував допомогати, але Карпухно відсторонив його: «Сам справляюся! Мені аби взятись...» Наче побоювався за могорич. Легко, ніби звичайний стілець чи лавку, підняв важезний диван і поніс. Потім узяв, немов іграшку, тумбочку.

— Що тут нести? Он у районній чайній буфетниця, ото тумба, ту сплоха не піднімеш.

Середа розчинив двері до Очеретьків.

— Сюди! — І коли назустріч ступив здивований Роман Кирилович, пояснив: — Це вам. Піддобрююся.

— Таки існує на світі телепатія, — зрадив Очеретько. — Дивлюся, зносите меблі. Тільки подумав — це ж і нам треба тумбочку. Як ось і вона... Спасибі.

Карпухно опустив тумбочку на підлогу.

— Імпортна! — похвастався.

Богданко, що вертівся збоку, — йому завжди подобалось, коли до хати заносили різні покупки, — голосно прочитав на задній диктовій стінці: «Укр-меб-лі». До школи ще не ходив, а читати по складах умів — Світланка постаралася.

— Ти глянь, — здивувався Карпухно, — а наче імпортна.

— І вигадав якийсь дурень оте «імпортне», — зітхнув Очеретько. — Та хіба чиєсь яблука або сливи смачніші за наші? Чи, взяти, черешні... — Похопився. — То скільки з мене?

— Я ж дивлюся у вас футбол...— почав Середа.

— Та будь ласка. Але ж...

Утрутився Карпухно:

— То, може, я збігаю? — багатозначно прискалив око.

Роман Кирилович зрозумів натяк.

— Христино! — гукнув.— А готуй-но обід на всіх...— Знав, що в Середи навряд чи було щось наготоване, а тим паче варене. Чому б і не пообідати разом, у вихідний, коли є така нагода.

На залитій сонцем веранді — хмари поволеньки розповзлись, і в затишку було по-літньому тепло — поставили привезений розкладний столик, стільці. Христині, помітно було, не подобалась ця затія, і Очеретько сам виносив з кухні різні наїдки: салат з помідорів, тушену картоплю з курятиною. Приніс і трилітрову банку з малосольними огірками.

— Богданку,— гукнув малого,— ану дістань кілька гурчків.

Рука малого вільно входила крізь вузьку горловину.

— Ставте з банкою,— зупинив Карпухно.— Люблю запивати розсолем. З кропом, листом смородини. О, та це ж клас!

І він після кожної чарки брав п'ятірнею велику трилітрову банку і дудлив нахильці солонючий розсіл, як звичайнісіньку воду.

Христина дивилась на цю незнайому людину з якимсь мимовільним острахом. Не стала сідати до столу — зникла непомітно з веранди, і Роман Кирилович теж незабаром підвівся: не любив засиджуватись, коли чекало діло, а тим більше — слухати п'яне патякання.

— Сядь! — владно притримав його Карпухно.

Ніби відчувши, що господар у небезпеці, з-за дверей застережливо дзвякнув песик.

— А-а,— протяг Карпухно,— появився? Дивись, бо зомною жарті погані. Розкручу за хвоста й закину он аж на ту акацію,— показав на високе дерево коло шляху.

— Для чого ж так жорстоко? — здивувався Роман Кирилович.— Собака друг людини,— нагадав відоме.

— А я можу й людину — за хвіст та на сонце. Коли поперек стає...— І Карпухно покрутив над столом грубезним, в рудому ластовинні кулачищем, немов демонстрував, як він це робитиме. І раптом гучно, хрипливато зареготав, ніби згадавши щось страшенно смішне: — А яка різниця між людиною і собакою? — Чекав посоловіло відповіді.— Не знаєте? Отож-бо! — Відчувалося, йому хотілося відповісти

самому, козирнути своєю дотепністю: — Собака ніколи не буває людиною, а людина собакою — дуже часто... Га-га-га! Щодня доводиться бувати собакою...

Очеретько докірливо похитав головою. Підвівся рішуче, пішов.

— Не будь слабаком, — п'яно торочив Карпухно. — Молодичка — во! — Підніс догори великого, з прокуреним нігтем пальця. — Твоя хата, її хата — ваша хата...

— Але ж є третій, — нагадав Середа.

— А третій завжди зайвий.

Середа ворухнув безпорадно плечима — мовляв, і я так вважаю, але що вдієш, коли він є... І в охмелілій голові зненацька — вперше! — майнуло таке, від чого десь глибоко попід серцем війнуло неприємним терпким холодком, — от коли б цього третього справді десь раптом не стало...

Карпухно сп'янів ще дужче й почав давати поради свої занадто голосно. Середа пробував зацитькувати його, але не вдавалось, і він підняв із стільця захмелілого вкрай гостя і повів його до автобусної зупинки. Хоч той домагався, щоб його одвезли машиною, а на доводи, що він, Середа, випив і не може сідати за кермо, хвалькувато запевняв, що вся автоінспекція в нього ось тут — вимахував поперед себе рудим кулацюрою...

Христина бачила у вікно, як вони, заточуючись, попленталися з подвір'я.

Почало сутеніти, а Роман Кирилович все ще возився з саджанцями, й Христина погукала:

— Ти там ще довго?

— Іду! — пообіцяв Очеретько, хоч те «іду» тривало ще з півгодини.

Христина поприбирала на столику, навела на веранді лад. Увійшла до кімнати, ввімкнула для малого телеприймач — мала бути вечірня казка.

А коли Очеретько, нарешті, зайшов, помітив у жінчиному погляді якесь незрозуміле занепокоєння.

— Ти чимсь невдоволена? — запитав стомлено.

— А ти? — винувато всміхнулася. Погляди їхні зустрілися.

— Тумбочка гарна, — спробував Очеретько розвіяти дивний наплив тривожної стурбованості, що негадано передалась і йому.

— Ти ж не просив його?

— Ні. А ти?

— І я ні...— І, помовчавши, додала: — Не хотілось би через такі дрібниці бути комусь зобов'язаним, — замислено, мовби сама до себе, проказала Христина.

Роман Кирилович зрозумів те на свій лад:

— Я гроші віддав.

Знову зустрілися поглядами. І в Христини владно виникло бажання розповісти все про Середу чоловікові — відвідини теплици, забігання по сірники, хтиві погляди — наче роздягає тебе, і недвозначні натяки. Розповісти відверто, серйозно. І саме зараз! Ніколи не крилась від нього, не крилась ні з чим, то чого б тепер мала приховувати *таке*?

Чоловік і далі дивився на неї довірливо, чисто, й від того Христина нараз передумала — ні-ні, не треба, навіщо передчасно затьмарювати оцей світлий лагідний погляд недоречними підозрами та своїми жіночими припущеннями...

Невже Середя настільки нерозумний чи засліплений, що не в силі вчасно отямитись, оцінити все тверезо, і невже вона вже втратила впевненість у собі? Нехай чоловік ні про що погане навіть не здогадується, бо коли оце безглуздя мине, а в цьому не мала сумніву, чи зможуть вони після такої розмови потім отак довірливо дивитися одне одному у вічі?..

— Ти збиралася щось запитати? — помітив її вагання Роман Кирилович.

— Збиралася...— І миттю Христина перевела розмову на інше: — Ти вже закінчив роботу?

— Ти що? — здивувався Роман Кирилович. — Садити дерева я не закінчу, поки й мого життя.

Тоді Христина рвучко ступила до нього й гаряче пригорнулася до чоловікових грудей.

— Я так за тобою скучила, — призналася, ніби не бачила його бозна-скільки.

Роман Кирилович хотів щось сказати у відповідь, але від розчулення, що миттю нахлинуло, не міг відшукати потрібних слів і лише гладив, гладив шорсткою долонею ніжні жіночі коси, такі ніжні, наче й не коси то були, а щось настільки тендітне, що сприймалося не дотиком, а відчуттям.

З того зачудованого стану їх несподівано вивів збуджений крик малого:

— Мамо, татку, бігом сюди! Починається «Ну, заєць, постривай!»

По телевізору знову демонструвався мультфільм, де кмітливий зайчисько — уже вкотре — обводив круг пальця хвалькуватого злого вовка...

Середа повернувся пізно. Ледве посадив Карпихна в автобус — рудий не хотів їхати, поривався назад, п'яно торочив, що там, на веранді, на столику, в пляшці ще лишилося трохи горілки. Тож треба її допити. Насилу вдалося переконати його, що видудлили все, до краплі.

Наблизившись до будинку, Середа ще звіддалік помітив, що в сусідів уже не світилося. Щось ранувато сьогодні вклялися вони спати. Уявив — лежать у ліжку (отому, що було заслано червоним розквітчаним покривалом), пригорнулися одне до одного й забули, що десь на світі існує якийсь там Середа.

Знову підступно ворухнувся під серцем холодок гидливих задрощів — як тоді, коли опинився ненароком у спальні...

Зійшов на веранду. Від Очеретькового порога застережливо загарчав Кузя.

— Не впізнаєш? — Але песик і далі вурчав неприязно, ладен от-от загавкати — немов і впізнавав, а, проте, не виявляв особливої довіри.

На веранді, коло його дверей, полискував сіруватим пластиком розкладний столик. Прибраний, витертий.

Коли відзначав своє «скоропостижне» новосілля, приходили хлопці з гуртожитку й дівчата, то потім тиждень підбирав після них огризки та недокурки. А тут — наче нікого й не було. Що то значить — жінка. І не просто жінка, а Христина! Бо хіба тоді в їхній компанії не було жінок?

Зупинився коло перил, де стояли колись із Світланкою, дістав сигарети, запалив. Прислухався. Десь наче грала музика. Може, в кімнаті транзистор? Ні, звуки долинали знадвору. Згадав: у Будинку культури завжди у вихідний допізна танці. Хіба піти? Хлопці, дівчата, балаканина, сміх. Раз потанцюєш з якоюсь, уже тулять у женихи. Або ще раптом об'явиться чийсь «ухажор», почне сікатися з кулаками. Піти б туди з Рудим гномом, хай би показав тим солливим ревнивцям, як козам роги крутять. Тепер з тими пустосмішками, — подумав зневажливо про дівчат на танцях, — йому робити нічого. Вже пересвідчився: чим частіше зустрічався з іншими, тим дужче тягнуло до Христини...

Кинув недопалок за веранду, переступив поріг, клацнув вимикачем коло дверей. У кімнаті спалахнуло яскраве світло. Помітив, звіддалік, од протилежної стіни, хтось уважно стежив за ним. Тьфу! Кутик губів мимохить лоповз догори —

і в того, навпроти, теж. Сміховина! Та це ж він сам, у дзеркалі. Ще не встиг звикнути.

Підійшов до новопридбаного трюмо — і водночас — до самого себе. Якби в усьому й завжди так легко можна було наблизитися до себе...

Не без подиву й зацікавлення став розглядати власне зображення, вивчав, наче когось стороннього, немов намагався побачити себе таким, яким бачили його інші, насамперед — вона, Христина. Що їй могло подобатися в ньому, а що — навпаки — викликало неприязнь. І чим більше вдивлявся, тим дужче подобався собі й нічого не знаходив такого, що могло б не подобатися їй.

Очі як очі, навіть з іронічним прищуром; ніс як ніс, рівний, з горбинкою; вусики. За ці вусики його іноді називали «кацо», але те не ображало, а теж подобалося, бо кавказців вважав за істинних мужчин. І чуб як чуб — кучерявий, чорний, не як у *того...* з зализинами. Знову несамохіть порівняв себе з Очеретьком.

Чому ж Христина не помічає нічого привабливого? Певне, вона дивиться на нього якимись іншими, *своїми* очима, але ж як поглянути на себе її очима?

Знову зневажливо викривив губи, й обличчя у дзеркалі теж глумливо скривилося, немов насміхалося з самого себе. Одвернувся, пішов. Почав було розкладати металеве ліжко, як знову ж — із подивом — помітив збоку нове ліжко-диван. Тьфу, зовсім очманів...

Але від того, що в кімнаті побільшало меблів, не стало затишніше. Все одно якимось порожньо й непривітно. До того ж тепер, із меблями, пустка видавалась особливо відчутною. Навіть не сподівався, що самотність може відчуватись так гостро, викликати непоясниму тривогу й роздратування.

Колись вважав, що знайти дівчину, одружитися — для нього нічого не варто. Прорікав великомудро: «Дурне діло — не хитре...» Тільки, мовляв, кивни! А виявляється, бути самотнім простіше, ніж мати вірну дружину, знайти для себе не лише жінку, домашню господарку, а й подругу життя. Виходило, він не зустрів ще такої дівчини, і от — Христина...

Починав — непомітно навіть для себе — судити про неї так, начеб і вона була одинока, ніби й не існувало на світі ні Очеретька, ні малого Богданка...

Він, Серeda, підходить Христині за віком, як уже заявляв їй про це, та й за... Власне, за чим же він ще їй підходить? Крім віку. Адже вік, запевняють, не головне для дружби.

Хан жартував: «Молодість — вада, котра з роками швидко минає...»

В чому ж вони підходять одне одному? Характерами? Так, обоє занадто вперті! Від цього висновку несподівано повеселів. Вони в усьому підходять одне одному, і те, що пощастило нарешті знайти, не можна так необачно втратити. Принаймні він не збирається так легко зректися свого... Він піде на все, бо вже не може бути без неї, не може, а тому згоден на все...

— Чуєш, Христіно, ти будеш моєю!

Прислухався в бік сусідньої квартири, ніби справді його могли там почути.

Він скаже їй, що згоден навіть одружитися з нею. Очевидно, її затятість і виникає передусім від побоювання одпливти від одного берега і не пристати до другого. Вона повинна йому довіритись і всього один раз у житті помилитися дверима. Зайти не в свої двері, а в його. Двері ж поряд. Невже це важко — помилитись дверима один раз у житті...

12

Того дня Христіна вдома була сама. Прибирала в кімнатах. Середа, стоячи на веранді, чув, як у сусідів монотонно завивав пілосос. Механічно висипав з пачки сірники до кишені. Лише потім здогадався, для чого те вчинив. Криво всміхнувся з тих примітивно дитячих хитрощів. Рішуче попрямував до сусідських дверей. Увійшов. У передній порожньо, й він мимохіть кахикнув, аби дати знак про себе.

З кімнати виглянула Христіна.

— Ой, хто тут? — Інстинктивним жіночим рухом поправила на грудях халат, отой легенький, у барвистих квіточках домашній халат, у якому особливо подобалася, бо видавалася набагато молодшою, майже дівчам, і водночас — якоюсь надто звабливо жіночною, по-хатньому близькою, мовби доступною. — Це ви?

— Це я, — ствердив Середа якомога м'якше, бо голос несподівано зрадив, наче спіткнувся, і, коли б довелось казати ще щось, навряд чи зміг би одразу вимовити.

Христіна так і не прийняла руки від грудей, притримувала краї халата, немов уже захищалась від когось, і Середа помітив, як лице її дедалі густіше проймалося

невдоволенням. Щоб зупинити отой небажаний наплив неприязнi, обiзвався поквапливо:

— Як завжди — невчасно? Але я прийшов...— Помiтив порожній коробок у руцi, сховав, усмiхнувшись, до кишенi.— Словом, ти добре знаєш, чого я прийшов...— Мовив твердiше, хоч i сам гаразд не вiдав, чого саме забрiв сюди зараз.

Христина мовчала.

— Колись мене просто смiшило, коли хтось доводив — зачарувала, приворожила,— озвався Середа по паузi.— Вважав, то вигадки для хлоп'якiв. А тепер сам переконався: жiночi чари iснують. Чи як це сказати простiше? Словом, щось тягне мене до тебе...

Вiдчував, що промовляє занадто вишукано, не так, як звик теревенити з дiвчатами; iнакше й по-iншому збирався балакати, йдучи сюди. Говорив не те, що хотiлося висловити, i вiд того стало трохи незручно за себе, але язик неслухняно промовляв своє, i Середа мимовiльно подумав, що, можливо, й надалi язик сам пiдбиратиме якiсь випадковi слова, а те, що думалося, готувалося, так i залишиться невисловленим.

Христина вперто мовчала, й Середа спробував-таки пригадати, з чого, власне, збирався починати. Але... Не домовлятися ж у коридорi.

— Може, хоч до кiмнати запросиш? — зупинив на сусiдцi рiзкий, вимогливий погляд.

Йi очi дивилися теж досить твердо, але рука, що й досi притримувала поли халата, ледь-ледь посмикувалася. Виходило, Христина збуджена, несамохiть нервує чи й побоюється його.

Вiдчув, що знову, як уже виникало у хвилини особливої близькостi до цiєї жiнки, як тiльки лишалися з нею на самотi, щось непiдвладне рвучко стрепенулося всерединi й м'ясо-змутнiла хвиля гаряче ошпарила мозок. Здавалось, от-от не втримається, втратить самоконтроль, елементарну розсудливiсть i спробує силомиць домогтися свого. А потiм — нехай що буде!

Христина вчасно помітила ту раптову, знайому вже їй зловісно-підступну зміну й, насправді побоюючись зараз цього довгорукого парубiйка, вимушено погодилась:

— Заходьте...— Зрозумiла, що розмови вже не уникнути. Подумала: сьогондi ж розповiсть про все чоловікові, неодмінно, не вiдкладаючи надалi, бо, здається, вiдкладати вже не можна. Навiть зараз розмовлятиме з сусiдом так — зрадлиа несподiвано вчаснiй пiдказцi,— нiби вони тут будуть

не вдвох, а втрох, наче й Роман стоятиме обік і слухатиме уважно їхню розмову, щоб усе знати, а коли виникне в тому потреба, втрутитися, підказати, захистити...

Зайшли до вітальні, сіли — вона коло столу, а він поставив стілець біля вікна, очевидно, для того, щоб видно було, коли хтось наближатиметься до будинку. Дістав з кишені пачку сигарет, поклав на підвіконня — не знав, чи дозволять йому тут палити. А все ж поклав, ніби для певності.

Робив те неквапом, розмірено, немов сподівався, що Христина не витримає напруження й обізветься першою. А вона сиділа й мовчала: лише вільною правою рукою, вузькою ніжною долонькою розгладжувала на ріжку стола збрижену скатертину, ніби саме заради цього й сіла тут.

Серед а звернув увагу на ту ніжно засмаглу, оголену по лікоть руку. Застеріг, що пальці Христині, довгі, тонкі, теж нервово посмикувались, і це його немов заспокоїло — виходить, Христина не байдужа до цієї розмови, чекає його слів. Пора починати. Але з чого?

— Тільки давай говорити відверто, — попередив і, не діждавшись ні ствердження, ні заперечення, нагадав: — Хочу продовжити нашу недавню розмову. Пригадуєш?

— Для чого починати, коли відомо, що скаже один і яка буде відповідь другого.

— Ні, ти не знаєш, що скажу, що запропоную тобі я.

— Пізно.

— Невже я запізнився знову? — почав непомітно входити в роль Серед а. — Завжди в житті я запізнююсь! — вигукнув невдоволено. — Навіть коли мчусь на машині й усіх обганяю — мені кажуть, що запізнююсь. Але тебе я наздогнав, і ти станеш-таки моєю... подругою життя! — додав, усе ж трохи затнувшись.

— Я вже подруга життя.

— Це несерйозно. Ти теж боялася запізнитись, і вскочила зопалу. А точніше — інші боялися за тебе і поспішили випхнути тебе заміж.

— О! — Христина холодно примружилась. — Ви добре вивчили мою біографію... — Знову оце самовпевнене намагання оцінити її родинне становище. Оце нібито вболівання за неї, за її долю, а насправді — безоглядне намагання домогтися свого, будь-що вдовольнити власну знахабнілу хіть. І безпідставно зверхні повчання, менторський тон, що особливо викликали злість. — Але... неville ви настільки... тупі, що не можете зрозуміти мене? — зауважила різко. Зрештою, хто він для неї, щоб зазірати крізь вузьку замкову

щілінку до її минулого й теперішнього? Чого вона повинна виправдуватись чи звітувати перед ним за свої вчинки, хай навіть помилки? Додала ще різкіше, з незвичною грубістю: — Що, нічим зайнятися і ви для себе знайшли розвагу? Але шукайте собі для цього інший об'єкт. Може, комусь це сподобається. І взагалі — пора б вам поводитися обачніше, мати якусь мету в житті, щоб...

— Ти — моя мета! — обізвав її Середа, нітрохи не образившись за осудливий Христинин тон. Здається, він уже втратив здатність ображатися на неї. М'яв знервовано сигарету, підносив неприпалену до рота, нараз опам'ятовувався і лише нюхав пожадливо, намагаючись вдовольнитися бодай терпким тютюновим запахом. Зрештою, не витримав, попросив дозволу закурити — скрутно без курива, а особливо — признався — в такий цейтнот.

Христина знехотя підвелася з стільця, пішла на кухню, принесла сірники, попільничку — порцелянову, у формі половинки спілого, рум'янобокого ябдука. Середа жадібно затагнувся, повільними рухами лівої руки став запобігливо розганяти сизувату хмарку диму, щоб не пливла на жінку.

І Христина мимохіть звернула увагу на ті розмірені, незвичні для неї рухи, на довгу кістляву руку, що серед сизості диму видавалася землісто-сірою, немов неживою. Наситившись димом, Середа розважливо обізвався:

— Мені тебе жаль.

— І мені жаль,— повторила Христина майже механічно. Уточнила: — Якщо ви неспроможні зрозуміти людської мови.

— От і давай пожаліємо одне одного! — Середі не вклядалося, як могла Христина відмовлятися. Він, з ким — вважав — любитися мала б за щастя кожна, навіть найвродливіша дівчина, пропонує себе цій заміжній — та ще з ким? — жінці, а вона зятято відбороняється.— Ти розумієш, що я пропоную тобі? — вигукнув у напливі збудження.— Я пропоную... бути удвох... разом...— Ніяк не повертався язик висловити намислене: — Ну, того... побратися... одружитись. Розумієш? Якщо ти не віриш, оформити все законно... Не зважаючи ні на що — ні на твоє минуле, ні на теперішнє...

— Це неможливо,— усміхнулась Христина вимушено, такою несерйозно-смішною видавалася їй ця балачка.

— Дорогенька, мені подобається, навіть коли ти перечиш. Здогадуюсь — чим упертіше ти заперечуєш, тим дужче боїшся...— зиркнув пронизливо на Христину.— Так-так, боїшся, що я переконаю тебе. Прагнеш словами прикрити свою

непривабливу дійсність. Але сховатися за слова ще не вдавалось нікому. Май, Христіно, мужність рішуче змінити своє життя. Іноді це треба. Рішуче струснути із себе пилуку...

Христіна вже шкодувала, що погодилася на цю розмову. Виходить, вони неспроможні зрозуміти одне одного, немов розмовляли різними мовами. Мовчала, а йому здавалося, що він починає переконувати її, і він говорив, говорив, прагнути викласти все, що намірився, що, сподівався, допоможе порозумітися, зійтися, зблизитись. А Христіна вже не сприймала змісту того монотонного промовляння. Слухала, а нічого не чула, як часто буває, коли тобі кажуть те, що не раз доводилось чути, але чого взагалі не хотілось би слухати. І коли Середа, нарешті, примовк, дещо спантеличений її впертим мовчанням і своєю надмірною, розбурханою балакучістю, вона підвела полегшено голову й повторила ще раз, ніби нічого й не доводили її шойно:

— Це неможливо.

— А якщо я прагну неможливого? Хо-очу! Хіба не досить цього?

— Я вже стомилась пояснювати.

— А я ніколи не стомлюсь домагатися свого. Не поступлюся... Коли вже я щось надумав, то хоч роди, а давай... Віриш?

Христіна пильно дивилася на сусіда й несподівано виявила, що погляд його не тенлів навіть тоді, коли Середа говорив про свої почуття до неї — очі однак залишалися холодними й уста викривлялися в тій же глумливій самовпевненій зверхності. Як це не схоже на її чоловіка, нехай старшого за віком, але в котрого доброта й щирість проступали, сочилися з кожного слова, жесту, погляду. Від тієї згадки Роман Кирилович немов увійшов до кімнати — простий, довірливий, лагідний, і Христіна похапцем підвелася й неголосно, але досить рішуче запропонувала:

— Давайте домовимось: ніколи більше не повертатись до цієї розмови. Я вже просила вас і прошу ще раз. Будемо добрими сусідами... Не ставте в незручне становище ні мене, ні себе. Ось так, — і, помовчавши, сказала знетерпеливлено: — Ідіть... Прошу вас, ідіть!

«Ех, Вадиме, Вадиме, — дорікнув собі подумки Середа. — Женуть тебе з хати, як пса...»

— Виганяєш? — знервовано загасив недопалок у попільниці, підвівся. — Гаразд, я піду. — Хоч лишався стояти на

місці.— Але запам'ятай: ми будемо або дуже щасливі, або дуже нещасні. Все залежатиме від тебе.

— Ідіть!!

— Попереджаю — давай по-хорошому.

— Ні по-доброму, ні по-злому. Ідіть!!! — вигукнула благально Христина.

Середя пронизливо блимнув на неї, якимсь боком, скося, і в тому позирку промайнуло щось хижувато-жорстоке, чого раніше не помічалось. Губи його гнівно, судорожно тіпнулись. Відчувалось, що він намагався утриматись, не наговорити зайвого, але не міг. Наблизився до Христини. Підступив майже впритул, хоч вона знову завбачливо відсторонилася.

— Христино, буде гірше.

— А саме? — Погрозливий тон лише додавав жінці холоднокровності, твердості, як це не раз траплялося з нею у хвилини явної небезпеки.

Середу ж — навпаки — її спокій розлютив ще дужче. Стемнілі очі його звузилися, і якісь невиразно-злостиві пасмуги-тіні проступили, поповзли на посірілому враз обличчі. Процідив:

— Заподію таке, що й не присниться. Не звик навіть перед жінками ставати навколінці. Тим більше, щоб хтось зневажав мною...

— От ви й показали, чого варта ваша любов.

— Ні, я ще не показав, але покажу! Ти таки визнаєш, який Середя...— пообіцяв зловісно. Розумів, що не варто цього казати, відверто погрожувати, бо чи ж домагаються жіночої прихильності силою, та язик — як це вже було — знову не підкорявся, вергав, кидав слова, котрі народжувалися не в мозку, а виринали невідь з яких потайних закутків, де вони, очевидно, давно таїлися, злорадно вичікуючи саме такого моменту безтямного вибуху. Цієї миті він і сам гаразд не усвідомлював — любить він Христину чи ні. Певне, любов та, якщо вона справді була, знаходилася десь обік його надміру розбухлого «я», мов чужорідний наростень, що лише збуджував, тривожив, впливав, не приносячи полегкості чи бодай заспокоєння.

Христина нічого не відповіла. Розмова й так зайшла надто далеко, куди не повинна була заходити. Розуміла, що найдоцільніше зараз — мовчати, не встрявати в дедалі безглуздішу дискусію. Одійшла до вікна, розчахнула його навстіж — нехай мерщій вивітрюється смердючий дим. Хай

щезне з їхньої оселі цей давлучий чужий сморід, а з ним і прикре нагадування про сусідову присутність, про недовладність їхньої розмови.

Середа поступово отямився — наче й на нього заспокоїливо війнуло вогкою свіжістю з розчиненого вікна.

— Я верзу, звичайно, дурниці... ти мене змусила до цього, — спробував залагодити непорозуміння. — І не змушуй мене до гіршого... Не змушуй... — І раптом зовсім іншим тоном, ніби з щирою безпорадністю додав: — Я скоро вже сам не знатиму, що казати і що робити...

— Що тут казати? — невдоволено озвалась Христина. — В мене є чоловік — от і вся розмова.

Середа здригнувся й запитливо зупинив на Христині довгий погляд, немов у тих словах сусідки його щось страшенно вразило.

— А коли б не було чоловіка? — спитав неголосно і якимсь надміру протягло.

— Як це — «не було б»? — перепитала стурбовано Христина.

— Ну так... Був і нема... — ковтнув терпкий клубок Середа і, щоб зняти надмірне напруження, що давило, недоречно зареготав: — Всяке в житті трапляється...

— Ні слова більше! — застержливо вигукнула Христина. — І стіни мають вуха. Я не бажаю, щоб навіть стіни чули таке.

Рвучко оглянувшись, бо здалося, ніби справді хтось підслуховував, і завмерла од несподіванки: за розчиненим навстіж вікном стояв сусід Перчик, що його веранда виходила на той бік будинку.

Хоч сьогодні вони бачились, Перчик, завваживши, що його помітили, голосно привітався. Христина вражено зацікавилася.

— Привіт, старина! — охоче обізвався Середа на те вітання, теж навмисне голосно, наче намагався тим щось багатозначно нагадати.

Перчик з удаваною невинністю поцікавився, чи вдома Кирилович, і, хоч Христина й далі нічого не відповідала, загомонів добродушно:

— Що ж, коли немає, то я іншим разом навідаюсь. Є сурійозне дільце... А ви собі воркуйте, воркуйте, — пораяв не без лукавства Перчик і звільна погунав важкими кирзовими чобітьми мимо Очеретькової веранди до вулиці.

І вже коли Середа, нарешті, пішов — ображений і невдоволений, а все ж трохи повеселілий од несподіваної сусідо-

вої підтримки, навіть коли зачинила щільно вікно,— Христині ще довго вчувалися глухі, неквапливі Перчикові кроки попід будинком. Мов тривожне бухкання у скроні...

13

Сніг таки випав. Передчасний і недоречний, поки що нікому не потрібний, як усе, що приходить не в пору.

Тільки-но Очеретько розплющив очі, здивувала якась надмірна білість у кімнаті. «Чи не світає?» — занепокоївся, бо як же міг проспати свій час підйому. Але радіо, що завжди о шостій привітно бажало всім доброго ранку, мовчало. Може, Христина вимкнула звечора? Ні, потріскувало. Виходить, ще не було шести. В таку пору кімнату ще вивопняли ранкові сутінки, а зараз уже немовби розвиднювалось. Здогадався — надворі, напевне, сніг.

Очеретько пружно підвівся, навіть не взуваючи повстяні тапці, босоніж підійшов до вікна.

Справді, земля була недоторкано чисто встелена білим пухнастим покривалом, ніби теж іще спала. І дерева стояли в білому, наче в довгих нічних сорочках.

Очеретько почав хапливо збиратися. Хутчій до саду! Хоч гаразд і не уявляв, чим зможе зарадити біді. Хіба підійдеш до кожного дерева й обтрусись важке біле клоччя, що липуче обсіло листате гілля. Сад же розкинувся на десятки гектарів. Та й сніг не вщухав, а сіявся далі — пухнасті білі пушинки густо роїлися в повітрі, немов десь поблизу дбайливі служниці казкової феї-метелиці надміру старанно готували для неї постелю, підбивали пишну перину.

Роман Кирилович навіть відмовився перекусити, хоч знав, що йде на весь день; накинув теплу куртку з кобчиком, вийшов надвір. Прогорнув лопатою до воріт стежку. Пішов. Слід лягав перший. Аж незвично було ступати по отій білій незайманості; шкода було її плямити ступнями. А з боків — то там, то тут — чувся пронизливий тріск — наче постріли! — й Очеретько мимоволі здригався від того кожного звуку, втягував голову в плечі, мовби стріляли по ньому. То, не витримуючи ваги мокрого снігу, обламувались гілляки, відчахувались і потім звисали донизу, як перебиті крила.

Сад зустрів Очеретька незвично сторожко, теж наполоханий тією безладною стріляниною. Деревя світили свіжими

ранами, гілки загрозливо гнулися донизу, висли, ладні от-от не витримати, зламатись.

Стурбованість сторожів передалася вівчаркам, що хрипло, невпевнено погавкували, відчували загрозу, але ніяк не могли дотямити, звідки ж на неї чекати, од кого відборонятися.

Собаки в саду мудрі, про них жартома казали: «Дуже грамотні». Плоду із землі не візьме — зірви, дай, та й тоді ще понюхає, понюхає, подумає, чи брати. Спіймає на льоту черешню чи сливу, пожує-пожує, а камінець виплюне. Садових трактористів ніколи не зачеплять — впізнавали по запаху. Трактористів із поля — розірвуть, а до садових — лащатся.

Очеретько озвався, й вони миттю примовкли, почувись тепер надійніше. Роман Кирилович якось само собою, не замислюючись, спершу попростував до своєї криниці: нап'ється, то стане видніше, з чого слід починати. Вода у відрі пришерхла. Пробив кухлем льодок, набрав, ковтнув. Аж у зуби шпигнуло, але в голові справді просвітліло. Якщо лихо, подумав, треба людей гукати. В біді завжди легше гуртом.

Потупав до контори, й глибокі сліди в снігу наче бігли за ним, доганяли, хапали за ноги, нагадували щось нагальне. Сніг! Роман Кирилович з болем глянув на саджанці абрикосів, що їх взявся вирощувати в себе за методом болгарських друзів.

Були в нього на практиці студенти-болгари, а потім прислали саджанці, листувався з хлопцями. Кликати до себе, на Балкани, обіцяв приїхати, але так і не зважився надовго кидати свій сад.

Абрикоски стояли обмерзлі, розчехнуті, як розтріпані віники. Коло ганку на квітнику випиналися горбики, наче маленькі могилки. То сніговиця завалила невисокі куші троянд. Не встиг прикопати. Як людина не послішає, а завжди чогось не встигне.

«Треба ж цей сніг... на зелене листя», — зітхнув Очеретько з болем.

Зайшов до контори, зараз холоднішої й незатишнішої, як завжди, сів на краєчок стільця біля столу, взяв телефонну трубку. Власне, до кого дзвонити? Така рань. Є десь пожежня, міліція, швидка допомога. Але ж хіба вони в цьому нещасті поміч... У знятій трубці настирливо пікало, нагадувало, що пора щось вирішувати й казати. Глянув на годинника. Незабаром почнуть сходитись механізатори.

Може, й поприходили вже. Тож чи варто зчиняти тривогу? Поклав трубку на важельці: «Самі впораємось...»

Та тільки підвівся йти, як пронизливо зазеленчало. Дзвонив Хан. Допитувався, як там у них в саду. Пожартував, як завжди:

— Ти, либонь, і ночував на роботі? Інтуїція розвинена... Та ти, голубе, й без інтуїції завжди при місці. А декого хоч по потилиці бий тією інтуїцією, дрихне... Словом, без паніки,— гув з трубки рокітливий бас.— Природа природою, та ми теж не ликом шиті. Чекай, приїду!

Очеретько поклав трубку. «Славний чоловік оцей Панасович. Завжди відчуває, коли іншому сутужно. Згадає, підтримає, підбадьорить...»

До контори стали сходитись робітники: теж посхоплювалися зарані, відчувши біду, поприбігали — вболівають за спільне, як за своє. Від того легше стало на серці — наче ще раз ковтнув крижаної води з криниці, отієї живлющої води, що завжди остуджувала тривогу.

«Тільки без паніки»,— нагадалися слова головного агронома, але що вдієш, коли очі самі туманяться, дивлячись на потрощені вроли. Це ж кожну рану доведеться потім старанно обробляти, обв'язувати, довго й дбайливо заживляти...

Після важкого й болючого до розпачу дня повернувся з саду ще пізніше, затемна. Сів на кухні до столу, хоч вечеряти й не хотілось — знесилений і пригнічений. Христина розіграла вже захололі вареники з м'ясом — сподівалася, чоловік прийде раніше, поїсть свіженькі, а от... Але докоряти не стала. Подала, сіла навпроти, склала по-старечому на колінах руки — теж стомлено й пригнічено, від чого видавалася набагато старшою.

— Сніг? — обізвалася стиха.

— Не сніг, а сльози. А для чого він зараз треба? — спитав сердито, хоч добре знав, що того ніхто йому пояснити не зможе.

— Для чого? — повторила Христина якомсь немов загадково-замислено.— Чи завжди поясниш оте «для чого?» — вела розмірено й, очевидно, в погляді її, інтонації, отій надмірній зажурі Роман Кирилович вловив щось незвичне. Дивився на дружину очікуюче, намагаючись розгадати, до чого вона веде.

Христина відчула, що оце саме зараз і розповідь вона про Середу. Повинна розповісти. Роман у такому настрої, настільки чутливо відкритий, що повинен зрозуміти її, сприй-

няти правду, бо потім такого моменту може й не трапитись.

Незворушно дивились одне на одного, намагаючись передбачити, про що йтиметься в розмові, як вона складеться; помітити в очах те, чого, можливо, й не буде сказано.

— Давно збираюсь признатися,— почала вона, з подивом помітивши, як голос її враз почувів, зазвучав якимось незвично сухо й вимушено. Очеретько помітив оте напруження й поспішив на поміч:

— А я давно збираюся запитати.

Якусь мить обоє мовчали, і лише погляди намагались проникнути один до одного якнайглибше.

— Тобі це відомо? — нарешті спитала невпевнено.

— Дещо відомо,— відповів Очеретько стримано.

— Чому ж ти нічого не питаєш мене?

— А чому ти нічого не кажеш? — посміхнувся він.

— Незручно. Та й не хотілося про таке починати.

— І мені теж... Тобі незручно признатися, мені незручно допитуватись. Наче можу тобі не вірити. Ось так і чекали цієї хвилини. Завжди в житті настає потрібна хвилина. Вирішальна...

Знову помовчали.

— А коли б я не почала першою — запитав би?

— Ні... — признався він.

Христина збуджено підвелася, м'яко усміхнулася. І від того усміху знову стала схожою на саму себе, звичайну, близьку, немов одразу помолодшала на багато років. Таки справді щира усмішка молодить людину.

— Спасибі тобі, Романику... — і нагадала чоловікові про вечерю, бо той, схоже було, вже й забув про неї.

А коли вклялися спати, відчула, як раптом забаглося поговорити, розповісти чоловікові щось зовсім інше, з роботи, й вона згадала про тітку Федору, яка вже ось кілька днів розказувала в теплиці про свою поїздку до Києва на обласну нараду передовиків. Чи не Федора й Роману Кириловичу переповіла про Середу, про його навідування в теплиці та залицання? Можливо, саме від цього здогаду й хотілося зараз розповідати саме про неї, про балакучу Федірку. За якоюсь не зовсім зрозумілою підказкою.

Чоловік слухав і, відчувалося, усміхався в сутінках, бо він, либонь, теж здогадувався, чого раптом дружина згадала про свого бригадира. І від того, що вона таки наважилася заговорити про те, про що жінкам нелегко признатися, що не почала допитуватись, а ось так тепло й невимушено, мов нічого й не сталося, розповідає,— Роману Кириловичу

відлягло від серця. Буцім сніг, оцей передчасний холодний сніг, миттю розтанув — і на деревах в саду, і в душі в нього. Таки домашня злагода й довіра здатні найліпше погамувати будь-які прикрі непорозуміння, чого людині, хоч би як добре складалося життя, все ж не вдається уникнути...

У сутінках вгадував її обличчя, а здавалося, бачив його, і навіть дуже виразно, як навчився бачити не лише в темряві, а й тоді, коли дружини не було поблизу. Він чув її голос, вбирав принадну теплінь тіла, що немов віддавала квітуцим садом, корою вишень, одвологлих напровесні, осіннім ароматом достиглих яблук. І кожного разу в такі хвилини йому й досі не вірилося, що Христина — його, що він тепер має все, чого так довго не міг знайти, — жіночу вроду і вірність, сина, родинний затишок. Що так багато важить для кожного.

Це триває вже вісім років, не в'яне, не тьмяніє, а от чомусь останнім часом почало неждано закрадатися побоювання, що в природі існує вічний закон рівноваги, і рано чи пізно, а й до них з'явиться якесь непередбачене нещастя, звалиться несподівано на голову, як оцей нікому не потрібний сніг на зелене листя. Бо немає, либонь, людини, сім'ї, в яких не було б своїх непорозумінь, болю, сліз...

То, може, це підійшло й до них? Середа... Чи не в цій випадковій людині, що зненацька з'явилась на їхньому шляху, прихована ота небажана зміна до гіршого? Але Христині він звик вірити настільки, що навіть коли вона вчинить щось не так, однаке не стане їй дорікати, бо вона стільки принесла йому найсвітлішого. Він вдячний їй — за минуле й теперішнє, і коли щось повернеться раптом інакше, в тому, очевидно, буде якоюсь мірою і його власна вина...

Не помітив, коли й задрімав.

Христина ще якийсь час розповідала, потім нараз примовкла, вловила в тиші, що огорнула їх, глибоке чоловікове дихання, усміхнулася — спить. Як синочок, коли йому розповідати казку. Слухає, слухає, тільки-но щось питав, і раптом дивишся — заснув. Поправила ковдру біля чоловікового плеча. «Моя дитина...» Спробувала й сама заснути, але сон уперто обминав її, лежала, думала, немовби далі розповідала, але вже не вголос, не комусь, а сама собі, подумки. Про те, що ніби забулося, про що безцеремонно нагадав Середа. Хоч все було далеко не так, як йому здається, як дехто вважає. Значно складніше, як завжди буває складніше в родинних стосунках, ніж бачиться збоку, часом не зовсім зрозуміло й для тебе самого...

Для неї теж багато чого непоясненого з тих стосунків і по сьогоднішній день...

Після десятирічки пішла працювати в сад, до Очеретька, що був добрим батьковим знайомим, та й всі у Вишеньках знали цю винятково чесну, закохану в свою професію людину. В радгоспі навіть виникла примовка: «Чесний, як Очеретько»,— в найкращому розумінні. Селище потопало в садках, і в кожного були якісь невідкладні справи до безвідмовного садівника. Про Кириловича казали: «Увіткне в землю кілок, а виросте дерево...» А ще запевняли: «Той, що говорить очима». Христина переконалася в цьому — Роман Кирилович ні на кого на роботі не гримав, лише пильно-пильно подивиться, та так докірливо, що, здавалося, нехай би він тебе краще висварив найдошкульнішими словами. Садівник відзначався винятковою делікатністю, незвично для чоловіків, особливо в поведженні з жінками. Немов аж соромився часом, нітвся од надмірної парубочої безцеремонності. І коли хтось у гурті починав розповідати крутуватий анекдот, Роман Кирилович миттю згадував про якусь невідкладну справу й зникав. Жартували: «Очеретька з саду можна вигнати лише сороміцьким анекдотом».

Жив Очеретько самотою, хоч мав тоді вже за тридцять. Жінки пояснювали: «Ошпарився на молоці, то й на сироватку студить...» Справді, було — одружився невдало. Дружина приревнувала до... саду. Так і заявила — або вона, або сад. І він обрав сад — без нього не уявляв свого життя...

До тих розповідей про Очеретька прислухалась дедалі уважніше — вони їй подобались — і якимось не стямилася, як сподобався їй садівник, як почала ревниво за ним слідкувати, думати про нього, турбуватися. Коли довго не бачила, нетерпляче ждала зустрічі. Вже підходячи до контори, за якимись найнепомітнішими ознаками угадувала — є він чи немає. А садівник, немовби відчувши щось, почав уникати зустрічей з нею, розмов, і тим ще дужче вавив до себе.

Одного разу наважилася. Тепер навіть не віриться, що могла так вчинити — відчайдушно й настирливо.

Був Першотравень. Теплий, сонячний, справді — свято. Може, занадто лоскотно гріло весняне сонце, чи не в міру бентежно прозорилася блакить, чи випита на маївці склянка шипучого вина нестримно шугонула в голову,— тільки сталося те, чого за інших обставин могло й не трапитись. Певна річ, життя вело до того, наближаючи обережно до рішучого вчинку, але іноді для такого вчинку так і не вистає сміливості.

Вона зважилась. Рішуче відкликала Очеретька в глибині саду, де б не було сторонніх очей. «Мушу вам щось сказати...» — запевнила. А потім, так нічого й не кажучи, раптом по-дівочому палко обняла його й поцілувала в губи, так гаряче й сміливо, міцно, що він навіть не зміг щось заперечити. І очі його, оті очі, що вміли говорити, теж — можливо, вперше! — не сказали нічого. Стояв, безпорадно кліпав повіками, немов намагався протерти зіниці, щоб було краще видно, аби переконатися, що все це — не сон, не примарне видиво.

— Скажіть відверто,— попросила вона,— що ви після цього про мене думаете?

Він розгубився. Стояв у вітром роздутій білій-білій сорочці, і на білому тлі садового цвітіння сам здавався квітучим деревом.

— Що я думаю? — Замислився.

— Тільки відверто,— нагадала вимогливо.— Коли відверто не можете, тоді не кажіть зовсім.

— Христинько,— вперше назвав її так.— Що я можу про тебе думати? Ти — моя недосяжна мрія!

Ота досить давня уже розмова настільки закарбувалася в пам'яті, що й зараз ніби чула її, кожне слово, питання, відповідь. І навіть як вони обоє стривожено дихали, а з неба лагідно гріло сонце, бентежно прозорилася блакить і ніжно, духмяно цвів сад... Здавалося, весь світ прислухався тоді до них, чекав...

Йї було двадцять. Побралися. Часом подруги допитували: «За що ти його полюбила?» Але хіба ті, що запитували, змогли б пояснити словами, за що вони полюбили своїх наречених, віддали перевагу тому, а не іншому? Хотіла мати вірного друга в житті й не помилилася. Можливо, саме в цьому й полягає жіноче щастя — не помилитися. Ні в самому собі, ні в іншому, близькому тобі, рідному. Не розчаруватися. Роман Кирилович виявився навіть кращий, ніж сподівалася...

І ось тепер хтось намагається переконати, довести, що вона помилилася, що її присилувано... Аби тільки домогтися свого, вдовольнити молодечий гонор. Звідки він, оцей набридливий сусід, узявся на їхню голову? А звідки узявся цей сніг?..

Ще думала щось, та поступово чіткість мислення тьмяніла, розпливалася, переходила в сон. Майнуло ще: так і не розповіла чоловікові того, що так довго не наважувалась, не хотіла казати. Про сусідів домагання й навіть погрози.

Цього разу розмова теж якось склалася по-іншому, повернула не в той бік. А треба розповісти, неодмінно, щоб потім не виникло зайвих нарікань, не було пізно. Хоч Роман Кирилович вже дещо й чув, але треба, щоб він знав усе, і не останнім, як іноді кажуть...

14

Як і сподівався Очеретько — сніг не лежав довго. Накоїв лиха і зник, шез, мов привид. Хто не застав його, тепер дивувався: звідки стільки потрошеного гілля? Чи не проводили якоїсь осінньої розчистки посадок?

У сад приходили на роботу учні після уроків, стягували гілляччя на купи. Галасували і сміялися. Приїжджали з міста студенти на підмогу — теж веселі й безтурботні. Іншим, як завжди, менше боліло чиєсь лихе.

Хан попередив і свого водія, коли поверталися з поля:

— На недільник у сад.

— Хоч на полюс, а в сад не поїду.

— Не хочеш сусідові допомогти? — здивовано звів куцисті брови головний агроном.

Від того нагадування Середа спохмурнів.

— Чи ти з ним горшки побив? — поцікавився Хан. Тітка Федора якось нагадувала, що водій пристає, як шевська смола, до Христини, але не хотілося бути занадто цікавим до бабських базікань. А воно, можливо, й треба поговорити, в'яснити вчасно, хоч і вважав, що в інтимних справах сам чорт ногу зламає. Та й знав, що Федірка могла переборщити — хіба й до нього іноді не тулили якусь молодичку, котра надто звабливо підморгнула чи пожартувала багатозначно. Не завжди легко розібратися, де кінчається вигадка й починається щось схоже на правду...

Водій подивився на Хана довгим запитливим поглядом: «А що, якби викласти шефові зараз усе начистоту? — з'явилось раптом зухвале бажання.— Так, мов, і так, виникла складна ситуація: сподобалася Христина, але ж Очеретько... Як бути?» Проте — з'явилося лише бажання, а потрібних слів не спадало на думку, й Середа з невдоволенням застеріг, що то, мабуть, не так легко знайти необхідні слова, якими вдалось би переконливо пояснити все Ханові чи будь-кому іншому. Щоб зрозуміли тебе, підтримали. Та й чи взагалі є такі слова? Від того ще дужче нахмурився.

Хан не відзначався терплячістю. Повів з добродушним невдоволенням далі:

— Щось, хлопче, з тобою коїться. Кривишся, морщишся, наче в тебе муха в носі.

Середа знехотя усміхнувся.

— Закохавсь безнадійно. Чого б же...

— Та й пора. Може, я сватом піду. Ще на фронті парламентаром був. Та й потім друзів не раз виручав.

— У таких справах все залежить від особистих здібностей. Та й любов у мене поки що підпільна.

— Серйозно? От не думав, що в нас у радгоспі є підпільники. Чи ти жартуєш?

— Якщо не вірите, для чого ж питати.

Хан важко засовався на сидінні. Таки є справи, котрими не поділишся з рідним батьком-матір'ю.

— Словом, останнім часом ти мені не подобаєшся,— признався.— Десь із машиною пропадаєш, відмовчуєшся, на збори не ходиш. Ти ж комсомолец...

— Вибув,— примружився Середа.

— Як це — вибув?

— Механічно... За віком...

— Коли б ти механічно не вибув із колективу... Дивись,— посварився Хан пальцем, як тоді, на веранді, коли приїжджали оглянути кімнату,— щоб у вусиках сміття не завелося,— повторив ті самі слова чи навмисне, чи випадково.

Від того нагадування в Середи остаточно зникло бажання «викласти все начистоту». Здається, вже поскаржилися на нього Ханові чи не самі Очеретьки, й тепер, якби навіть шеф став допитуватись, не розповів би нічого.

— Добрo,— посерйознішав Хан.— Любов любов'ю, а недільник недільником.

Але Середа повторив, що в сад не поїде.

У дзеркальці над головою Хан бачив насулене водієве обличчя, й головному агрономові, зрештою, стало шкода хлопця. Хіба не траплялося в кожного, та ще в такому віці, прикрощів на «любівному фронті», хвилин гнітючої настрою, невинувданого роздратування й досади, не пояснимих навіть для себе? Можливо, своїм нетактовним нагадуванням необережно торкнувся чогось болючого, про що не завжди поділишся з іншими, просто — дуже нелегко таким ділитися, а ще важче знайти розраду.

Пригадався фронт. Любив порівнювати суворі воєнні роки з теперішніми, бо вважав, що саме різкий контраст такого порівняння допомагав багато чого зрозуміти, осми-

слити, оцінити належно, і коли б люди частіше вдавались до отого порівнювання... Тоді, на війні, лише мріялось про те, що нині маємо вдосталь, повсякчас, як цілком звичайне, заслужене, необхідне — мир, достаток, хатній затишок, певність у завтрашньому дні. Як маємо звичайне повітря, про котре забуваємо, але без якого не можна пробути й хвилини і яке слід цінувати, бо так легко його втратити. Все маємо, а от іноді видається, ніби знову чогось не вистачає, для повноти щастя.

Хоч би і в нього. Не скаржився на долю. Всього звідав. Жіночі ласки, довірливий лепет дитини, радість трудових успіхів і веселощі дружньої компанії; бачив росяний лан, дихав половіючими житами, гордився званням хлібороба, любив природу, людей, і люди, здається, любили його. Чого б ще?

А от виникає ж часом якийсь непояснимий щем, смуток за чимсь не досягнутим, не звіданим, не так зробленим, як хотілося б...

— Можливо, щастя людини й полягає в постійному прагненні повнішого щастя? — запитав невідомо в кого, явно не сподіваючись одержати якусь певну відповідь. Просто хотілося погомоніти з молодим хлопчиною про «високі матерії», як мовиться — «на тему». Але Серeda зараз того не сприймав. Його смішило подібне філософствування. Звідки відомо, яким був Хан у його, Середині, роки. Та й зараз хіба не помиляється шеф, не наполягає на своєму, іноді наперекір іншим, здоровому глузду. Бо власну помилку помітити важко, а визнати — й поготів. І чи не ображається, помічаючи незаслужену байдужість у ставленні до себе? Чи не нахваляється, бодай подумки, відомстити за оту принизливу неувагу?

І Серeda несподівано досить різко перебив шефа:

— От ви зарядили — «ми» та «ми». А чого ж ваш друг Очеретько покинув першу дружину, підчепив другу, молоденьку, закрутив дівчині голову... скористався, що в тієї мачуха? І його ніхто не повчає, не осуджує. Чому? Значить, вам, старшим, можна, а молодим — зась!

Іван Панасович од несподіванки якийсь час не знаходив, що відповісти. Нарешті озвався:

— Одружишся, тоді й побачиш — чого. — І вже спокійніше додав: — Сімейні справи — то, голубе, як один учений казав, складніше космосу. Збоку все просто, як на долоні, а торкнеться тебе самого — космос! — І, подумавши, докінчив: — Очеретьки живуть дружно, дай бог кожному так

жити, і повчати їх нічого. До чужого проса не сунь, хлопче, носа.

Середа не став домагатися яснішої відповіді. Тепер точно знав, що відкриватися перед шефом не буде, та й нікому, очевидно, не слід признаватися про *таке*, бо ніхто не вникне в твоє становище, не схвалить твоїх намірів, не допоможе їх здійснити. Починало здаватися, що в нього взагалі немає надійного друга, з ким би міг поділитися сокровенним. Раніше вважав, що друзів більше ніж треба. Заявляв: «Кинь палицю — потрапиш у приятеля».

А виходило — то все були просто знайомі, з ким можна піти на танці, в кіно, випити кружку пива чи квасу, посперечатися про футбол, разом поремонтувати машину...

А от з ким можна поділитися *таким*?

І несподівано ворухнулось глумливе: хіба що з Рудим гномом... Ніби глумливе, а відчув — то було правдою, і це визнання гостро вразило, немов аж налякало своєю компрометуючою принизливістю. Невже тільки жалюгідний Карпучно, з ким і дружити начеб соромно, зможе зрозуміти його й підтримати?..

Тупоносий зелений газик несамовито нісся по трасі, обганяючи всі машини. Середа газував, ніби комусь на зло, наче знову боявся кудись запізнитися, як про це признавався Христині.

Коли під'їхали до контори, Хан, підводячись, нагадав:

— Не забудь же — на недільник у сад!

Середа дістав із загашника сигарети, мовчки висмикнув зубами одну.

— Домовились?

— Я не поїду. Мінятиму сальник хвостовика — нігрол протікає.

— Дивися, щоб у тебе з голови не протікало, — розгнівався Хан, зрозумівши, що водій каже неправду, а брехні не міг терпіти.

Водій почав щось доводити, але Хан не став слухати — важко сплигнув на землю, гучно трахнувши дверцятами.

У сад Середа не поїхав — Очеретька внутрішньо вже не міг переносити, просто — ненавидів його...

За неявку на недільник Середі перепало. На дошці оголошень вивісили спеціальний наказ, і комсомольський «Проектор» вмістив карикатуру.

«Малюйте,— подумав Середа злостиво.— Тепер для мене однаково...» — вирішив несподівано. Чому однаково — по-снити не міг, але відчував, що в його житті щось повернулося не в той бік, і як те виправити — не уявляв. Щось треба робити, міняти, придумувати, поводитись якимось інакше, хай і наперекір всім, коли всі, виявляється, проти нього. Не всі — поправлявся, але... що ж робити?..

Ідучи від контори в гараж, помітив Світланку — бадьоро вимахаючи портфеликом, простувала з групкою однокласниць. Школа стояла на центральній садибі, і діти з Вишеньок навчалися тут. Малечу возив спеціальний автобусик, а старші добиралися хто як міг.

Середа спрямував газика просто на дівчат, загальмував різко за якийсь крок від них. Налякав. Задоволено кривлячи рот, погукав Світланку.

— Сідай, підкину.

— А дівчата?

— Дітвора нам заважатиме,— кинув зневажливо.

Десятикласниці після такої кривної образи, якби навіть їх упрохували, не сіли б. А Світланці здалося, що вона й на правду з Середою значно доросліша за своїх ровесниць. Хвацько підморгнувши подругам, миттю опинилася в машині.

— Додому чи катнемося? — запитав Середа, знову чомусь подумавши: «Тепер мені однаково». Ніби робив комусь на зло.

— А начальство? — нагадала дівчина.

— Ти для мене зараз найбільше начальство,— запевнив Середа, повертаючи дзеркальце над головою так, щоб видно було супутницю.

Світланка захоплено дивилась на хлопця — зовсім він не такий, як намалювали в «Прожекторі» недисциплінованого водія.

— З вітерцем? — запитала довірливо.

— З надзвуковою швидкістю.

Машина понеслася трасою, стрімко намотуючи на тугі скати шкарубке полотно асфальту. Замиготіли обмазані вапном бетонні стовпчики на обочинах, струнки стовбури дерев, теж побілені знизу, наче у білих гольфах. Дівчина вхопилася за металевий поручень. Трясло, підкидало, розгойдувало, а проте було приємно, аж млість проймала від почуття шаленої швидкості, коли навіть не встигаєш розгледіти цифру на кілометрових показниках. З вдячним захопленням зиркала на водія, а він пильно вдивлявся

вперед, зараз особливо схожий у профіль на якогось прославленого хокеїста.

Здавалося, ніби все це було не в дійсності, а на екрані, не з нею, а з кимось іншим, і вона, Світланка, лише дивилась на те з завмиранням серця, сидячи в кімнаті перед телевізором.

— Щось ти рідко в сестри буваєш,— обізвався, нарешті, Середа, згадавши, для чого запросив Світланку в машину.

— Недавно заходила. Рильського брала.

— Кого? — не зрозумів Середа.

— Рильського. Збірник поезій. У Романа Кириловича.

— Ти ще й такі книжечки читаєш?

— Проходимо в школі,— відповіла Світланка, немовби виправдуючись, хоч поезію дуже любила.

— А-а, я все забуваю, що ти школярка.

— Випускниця,— уточнила ображено Світланка.

— А чого ж не зайшла до мене?

— Зайду! — серйозно пообіцяла.— Запрошу на весілля.

— Довго чекати,— поповз догори лівий кутик Серєдиних губів.

— Не на своє,— засміялася хитрувато Світланка.— На Катрине. Наступної неділі.

— То й мені можна? — спитав Середа для жарту.

— А чого ж, приходь. Потанцюємо. Серйозно, приходь. Разом з Очеретьками.

Середа від того уточнення скис. Подумалося: «Весілля, Христина з чоловіком, і він, сусід,— приший кобилі хвіст». Те прикре нагадування знову торкнулось до серця непогамованою образою.

— Вони рідня, а я хто? Петро Йвану рідний Федір?

— Ти... мій друг,— визначила Світланка.

Середа пильно глянув на дівчину.

— Туди потрібно дивитися, туди,— спробувала долонькою відвернути від себе лице Середи.— Водієві під час їзди відволікатися заборонено.

— А в твоїх очах відбивається траса, і мені все видно,— пояснив жартома, і тут же нагадалось, як недавно дивилися з Христиною телепередачу і в її очах відбивалося те, що діялось на екрані. Очі в сестер схожі, просто однакові, певне, батькові.

«Отак би їхати з Христиною»,— подумалось мимоволі.

Від того враз відпало бажання їхати далі, й він, різко пригальмувавши, став завертати.

— Куди? — сполошилася дівчина. «А що, коли Вадька

заверне до лісу? — майнула тривожно-лоскїтна думка.— Чи можна буде йому дозволити себе поцілувати?»

Але Середа повернув назад.

— Чи ти розігналася до Полтави? — запитав не без іронії.

— До Харкова! — вигукнула задерикувато дівчина, злючись на себе за передчасний переляк і досить недоречно запитання.

Середа відчув ту образу й запитав примирливо:

— То, кажеш, весілля на ту неділю?

— Якщо не трапиться землетрусу.

— І Очеретьки точно підуть?

— Нехай спробує Христина не прийти.

Середа знову пильно подивився на попутницю, немов прикидаючи щось своє.

— Туди дивися, туди,— знову вперлася Світланка долонькою йому в щоку.

— Ось перестань,— розсердився Середа, бо хіба він дивився на Світланку того, чого вона думала.— Значить, веселитимуться?

— На те й весілля.

— Там і ночуватимуть?

— От не знаю, чи по закону можна першу ніч молодому спати в молодї.

— Та я про Христину питаю.

— А я кажу про Катрю.

«Треба мені твоя Катря, як зайцю стоп-сигнал».

На мосту через Альту стояли Світланчині подруги. Посхилялися через перила й незворушно вдивлялися у воду, наче звідти от-от мав виринути якийсь небаченої вроди молодий красень. Не поспішали додому, чи, може, дожидали Світланку — кортіло перевірити, коли вона повертатиметься з катання. Принаймні Світланці так здалося, й вона, коли машина порівнялася з дівчатами, з усієї сили долонькою натиснула на сигнал. Ті од несподіванки мало не попадали в воду.

— Не хуліганити! — застеріг Середа.

— Зупини! — наказала Світланка, й не встигла машина стати, як дівчина виплигнула на землю й, опинившись біля подружок, бахнула одну з них бокатим портфеликом по спині.

«От козеня,— чмихнув Середа.— Сестри, а які різні, хоч очі немов однакові». Виходило, в Христини йому подобались не лише очі...

Поїхав, замислився. А що, коли справді піти на весілля? Христина хоч трохи, а вип'є — на весіллі цього не уникнути, а захмеліла жінка — то вже інша людина. Може, вдасться потанцювати з нею. Хай би сторонні побачили разом. А в танці спробує поцілувати. Мо', Очеретько приревнує, почне зауважувати, і він наб'є йому морду. При всіх. Поки розборонять — уріже. І нехай Христина тоді їх порівнює...

«Тепер для мене однаково!» — знову несамохить нагадалось те вперте, що невідь-звідки з'явилося і зараз млосно в'ялило душу, проймало всього неосмисленою злобою.

16

Світланка забігла до Очеретьків напередодні весілля — прямо з уроків. Кинула в передній на пральну машину, як завжди, туго напханий портфелік, шаснула до кімнати, ввімкнула телевизор і, не дочекавшись, поки щось з'явиться на екрані, подалась на кухню.

— Що в тебе є смачненького? — запитала в сестри і, помітивши на сковорідці підрум'янені млинчики з сиром, вхопила один, заплямкала.

— Якби не голодна, то й не зайшла б, — пострікнула Христина.

— Зайшла б, — заперечила Світланка. — Завтра ж весілля, і Катря просила вам нагадати. Ніби ви могли це забути. — Пам'ятаємо... — погодилася Христина.

— Уявляєш — весілля! — І Світланка, вхопивши в обійми сестру, закружляла з нею по кухні.

— Так радієш, — зупинилася Христина, — ніби не Катря виходить заміж, а ти.

— Ага, — похопившись, Світланка витягнула з-за пазухи прим'яту листівку. — Запрошення вам. — І заходилася вивертити аркушик до коліна.

На голубому тлі — український вишиваний рушник, а по ньому слова: «Запрошуємо на весілля». На зворотному боці дівчачим округлим почерком виведено — хто й куди запрошується. І ким.

— Це я писала, — похвалилася Світланка.

— Та зразу видно. — В сестриних словах вчулась іронія, і на дівчачому личку майнула образа. Христина пояснила: — Сухо. Треба б сюди якийсь рядочок з пісні про вірне кохання, про дружбу. Щоб пам'яталося.

— А правда,— погодилася Світланка. І, миттю забувши про те, заходилася розповідати про молодого. Він не лише передовий механізатор, а й грає в радгоспному оркестрі.— Ударник! — засміялася.— На барабані! — Згадала, які туфлі подарував Катрі батько: — Наче в гоголівської Оксани! — Та що до загсу їхатимуть на «Ладі», увитій барвистими стрічками. А на капоті посадять рожеву ляльку в корсетці й намисті. Вона, Світланка, подарувала. І зняковіло примовкла, сама стала схожою на рожеву ляльку. Нагадалося щось соромливо-дівоче.

— А де ж це моя лялька бігає? — похопилася Христина.— Ти побудь,— попросила сестричку,— я зажену Богданка.

Щось миготіло на телеекрані, але Світланка не могла сісти й дивитися, настільки була збуджена. Ще раз гайнула на кухню, клацнула дверцями холодильника, вхопила шмат ковбаси, одламала хліба — одламаний хліб завжди смачніший, і неодмінно цілушку, щоб хлопці цілували. Дома вже знали: якщо хлібина з усіх боків пообщипувана, то Світланчина робота.

Постояла перед телевизором, наминаючи хліб з ковбасою,— таки добряче зголодніла. У школі не обідала, бо вони з дівчатами вирішили худнути, а тут ніхто не бачив, то можна було й наїстися.

Щось згадавши, метнулася до спальні, глянула на фотографії — Роман Кирилович і Христина в день одруження. Він — у вишиваній сорочці, вона — в звичайній сукні з білим комірцем для урочистості. Тепер так не заведено. Тепер наречений обов'язково в чорному костюмі, білосніжній сорочці, при галстуці, і щоб манжети виглядали з рукавів піджака. А молода — у прозорій фаті. Наче казкова принцеса. Це ж і вона, Світланка, незабаром сфотографується в такому одязі. Хоч би швидше! Тоді вона для запрошення обов'язково знайде якийсь поетичний рядок про вічне кохання. Як у Володимира Сосюри: «Раз на тисячу літ лиш приходить подібне кохання!»

Обік фотографій — кольорова репродукція картини Пимоненка «На ставку». Струнка дівчина, чимось схожа на їхню Христину, несла відро з водою, а неподалік чубатий парубок напував коня. Сидів верхи і лукаво всміхався вслід босоногій красуні. Певне, сказав щось веселе. А вона ніби й не помічала — ні парубка, ні його погляду, немов не чула сказаних слів. Опустила цютливо погляд і поспішала з відром...

За вікном щось майнуло, й дівчина перевела погляд туди. Від вулиці Христина вела за руку малого. А на веранді стояв Середа й пильно вдивлявся в її сестру. Як отой парубок на картині; а Христина, мов дівчина з відром, теж не помічала ні сусіда, ні його погляду.

Такий дивний збіг вразив дівчину, пройняв її несподіваним відкриттям, далеким, ще невиразним здогадом. Невже між сестрою й сусідом щось є такого, чого ніхто поки що не помічає, а от вона, Світланка, раптом виявила?

Аж приплющила носик до шибки.

Середа кинув недопалок за веранду, звільна, вагаючись, рушив назустріч. Наблизився, перегородив шлях, став щось казати, але Христина спробувала обійти боком. Середа хотів притримати її за лікоть, але сестра спритно ухилилася від простягнутої руки, смикнула Богданка, що здивовано задер голівку. Обминула сусіда й пришвидшила кроки. Сусід гукнув щось услід, але Христина не відповіла, лише Богданко оглянувся, і мати рвучко смикнула його за ручку. Ось уже кроки їхні на веранді.

Світланка зустріла сестру здивованим поглядом.

— Що між вами сталося?

— Між ким? — не зрозуміла Христина.

— Між тобою і... Вадькою.

— Середою? — уточнила Христина. — Звідки ти взяла? — серйозно глянула на сестру.

— Я все бачила у вікно... випадково, — поспішила додати.

Христина не квапилася з відповіддю. Підвела малого до умивальника, подала рушничок втертися. І лише по тому знову запитливо глянула на сестру. Світланка вирішила, що можна вести далі розмову.

— Що він питав?

— Не чула, — знехотя призналася Христина. — Я вже перестала його чути, — додала роздратовано.

— Це з твого боку нечемно.

— Питав, — спробувала пригадати Христина, — щось питав про весілля. Це ти розповіла йому?

— Ні, я з ним сьогодні не розмовляла. А колись говорила.

— Ти й раніше з ним розмовляла? — стрепенулася Христина.

— А що? — не зрозуміла тієї стурбованості Світланка.

— І про мене розповідала?

— Розповідала,— ухильно ствердила Світланка.— Він завжди...

— Коли це — «завжди»?

— Ну, коли каталися на машині.

— О, боже! — розпачливо зойкнула Христина.— А я ніяк не збагну, звідки йому все відомо. Казала про мачуху? Що мене видала заміж?

Світланка невпевнено ствердила, вловлюючи якусь мимо-вільну, ще не вияснену провину перед сестрою.

— Але я завжди казала правду! — запевнила рішуче.

— Не вистачало, щоб ти вигадувала,— гірко всміхнулася Христина. Хотіла щось іще зауважити, але стрималася. Те могло породити більші сумніви, викликати зайву цікавість, та й чи варто в оце безглуздя вплутувати сестру, майже дитину. Хоч Світланка, звісно, давно вважала себе дорослою. І зараз дівчині кортіло дізнатися більше про те, куди вда-лося ненароком заглянути.

— Може, він закохався в тебе? — прошепотіла змовницьки, а помітивши, як спохмурніла сестра від такого припу-щення, зрозуміла те на свій лад і тихіше: — Я нікому ні слова. Чесне комсомольське.— І притулила пальчик до складених рожевою рукою губенят.

Христина співчутливо зітхнула.

— А ти знаєш, що таке підлість? — запитала суворо.

— Знаю.

— Так от, запам'ятай: де починається підлість, там за-кінчується кохання.

— То яка ж підлість? — не розуміла Світланка.

— Гаразд,— невдоволено махнула рукою Христина; вже пошкодувала, що завела цю розмову.— Ти, Світланко, не все розумієш...— А помітивши, як дівчачим личком майнула образа, уточнила: — Ти все розумієш, але прошу тебе — ніяких розмов про мене. З ним! Зрозуміла? Розповідай кра-ще про себе.

— Якби ж мене покохали,— пожалкувала відверто Світ-ланка.

— Покохають. А в мене є чоловік, і я кохаю його. Ось так.

— А хіба не можна кохати двох? — щиро здивувалася Світланка.— У нашому класі одна дівчина має хлопця і ко-хає Солов'яненка. Народного артиста.

Христина, хоч було невесело, голосно розсміялася...

Коли Світланка вибігла від Очеретьків, Середя стояв на веранді з цигаркою в зубах. Ніби не помічав нікого,

І дівчина ображено прошмигнула мимо, а коли він стрепенувся й хапливо гукнув її, — показала йому язик.

Середа здогадався — Світланка приходила нагадати Очеретькам про Катрине весілля...

17.

У неділю туман погустішав.

Навіть в обід сонце тьмяніло крізь сіру запону невиразно біластою плямою, як тьмяніла мрячливими вечорами лампочка вуличного ліхтаря біля їхнього подвір'я.

Очеретько не любив туману. Здавалося, немов ти відокремлений від усього світу. Все зникло, потонуло в густій сірості, і невідомо, коли з'явиться знову, вирине з підступної каламуті. В таку погоду автобуси ледве повзли, у вихідний день особливо були переповнені. Поїздка не обіцяла приємності. Отож вирішили до Вишеньок добиратися пішки, «своєю» стежкою — понад річкою, берегом, обік молодого саду.

Малий радісно загукав:

— Ура! Погойдаємося на кладці.

Метрів за сто від їхнього, крайнього від берега, будинку тягся іригаційний канал. Через нього перекинута довгу, з двох міцно збитих до купи дощок кладку. На ній і любили хлоп'яки гойдатися.

Весільні подарунки передали раніше. І кошик пишних троянд, яких Роман Кирилович нарізав у себе в саду. Для такого випадку можна — на всі весілля приходили до нього по квіти. Тоді він нікому не відмовляв. Зараз узяли з собою лише гроші — для «дарування» за давнім звичаєм, коли боярин, обв'язаний вишитим рушником, ходить із скибкою короваю на місці поміж столами й викликає гостей, а потім на весь голос викрикує, хто скільки спромігся подарувати. Гості інколи відбувалися жартом. Тітка Федора молодятam завжди бажала: «Дарую вам два рублі, добавляйте й купуйте собі «Жигулі».

Кузя нетерпляче вимахував хвостиком біля східців веранди.

Середа теж вийшов на своє звичне місце, курил.

Першим із хати вихопився Богданко, удвох з песиком гайнули до воріт. Услід почулося застережливе: «Не вибігай на вулицю!» — а далі вийшла й Христина. В білому шарфіку, темно-вишневому пальті, такого ж кольору чобітках.

Середа кивнув їй, хоч уже бачилися сьогодні. Христина невиразно відповіла й заклопотано пробігла мимо. Вийшов Очеретько, замкнув двері, помітивши сусіда, привітався перший.

— На свадьбу? — замість відповіді вихопилося в Середи.

— А треба... — зітхнув Очеретько.

— Дивіться не напивайтесь.

— Та я трохи побуду — й назад, — признався довірливо Очеретько й поспішив доганяти своїх.

На вулиці біля двору, як часто в неділю, підстоював сусід Перчик. Почав розпитувати — куди та чого? Очеретько знехотя пояснив і йому.

— Взяли б і Середу з собою, — порадив несподівано Перчик. — Чого йому тут одному тинятися?

Роман Кирилович непорозуміло стеноу плечима: мовляв, хто ж, ідучи в гості, веде туди ще й своїх сусідів...

Біля кладки гасали на велосипедах підлітки. Вигадали собі розвагу — розганялися по стежці, вилітали на кладку і на шаленій швидкості вихоплювалися на протилежний берег. Кладка слизька, вузенька, не довго зіскочити й опинитися в мулкому багні рівчака чи й в'язи звернути.

Очеретько присоромив хлопців за такі ризиковані забавки. Богданко вибіг на кладку, кілька разів гоїднувся, аж захлинаючись від задоволення, і Кузя, не знаючи, як ліпше підтримати малого, понісся притьма берегом сюди-туди, прищуливши вуха.

Попростували далі, а коли Очеретько оглянувся, то помітив, що підлітки знову гасали через кладку на велосипедах.

— От шкодливе плем'я, — похитав головою. — І звідки береться в людини отака нерозсудлива впертість? Навіть на шкodu собі.

— Дитині не дивно, — озвалася Христина, — а коли дорослі починають стрибати через кладку. Для розваги...

Очеретько промовчав, і їй здалося, ніби він тим мовчаням попрохав не згадувати зараз про те. Справді, для чого? Попрямували далі — попід дощаним парканом радгоспного гаража, потім стежка круто звертала до берега і вила-ся попід молодим садом, місцями спускаючись аж до води. Очеретько завернув до найближчого дерева. Христина теж зупинилася — знала, що чоловік не пройде спокійно мимо дерев. Нагнувся, погріб рукою в розм'яклій лунці. Стріпнув долоні — таки підсипали добрив. Йому постійно здається, ніби за сад інші вболівають менше. Стояв, спрагло вді-

хаючи ледве вловимий запах опалого листя, дух одволоженої кори, принишклої в передчуванні перших заморозків.

Христина дістала з-за манжета маленький носовичок, заходила витирати шорсткі чоловікові долоні, як це звикла робити малому, коли той повертався з вулиці замазюрений. Роман Кирилович слухняно стояв, дивився на її рухи, й шкода було, що дружина забруднить хустинку, від котрої теж звабливо пахло, знову ж таки — ледве вловимим для нього духом осіннього саду.

Богданко з Кузею опинилися поруч.

— Що, тато впав? — поцікавився малий.

Ці слова чомусь знову нагадали Христині про те, що наче переслідувало її, навіть зараз, коли йшли на весілля. Невже оте — дивне і неприємне — переслідуватиме, куди б не йшла, постійно заявлятиме про себе? Таки треба переговорити про це з Романом і спільно вирішити, як бути далі, аби позбутися цього нагадування й невиразності. Звісно, зараз про це починати не варто, а от після весілля... Бо несила довше мовчки носити такий тягар. Сховала носовичок, пішли.

Очеретько ступав стежкою вслід за Христиною. Все в дружині було таке миле для нього, таке рідне, звабливе, що він подумки прошепотів: «Моя ти вишенько...» А на долонях начебто й досі вчувалася тепла ніжність її доторків. І знову виринуло дивно тривожне: невже ця жінка його дружина? Завжди в хвилини напливу надмірного щастя починало не віритись. Яким би здавалося сірим його життя без Христини і взагалі — чи зміг би тепер жити без неї? Здається, не зміг би...

Від річки туман напливав щільнішими пасмами, ніби в березі палили вогнища з вогкого листя й біластий дим густо слався понад землею.

Коло траси Кузі наказали повертатись, і він слухняно, хоча й без особливої охоти, побіг назад. Ніби сам розумів, що тут траса, недовго і під колеса потрапити. Та й домівка лишилася без нагляду, тож хочеш не хочеш, а слід повертатися туди й виконувати, може, й не завжди приємні свої собачі обов'язки.

Коли наблизилися до селища, почулись весільні пісні. Прислухавшись, Очеретько визначив, що співи долітали не від тестевої садиби. Певне, сьогодні в селищі справлялося не одне весілля.

— Кругом весілля. Колись і ми своє одгуляємо. Срібне... — усміхнувся Роман Кирилович тією добродушно ніяко-

вою усмішкою, від якої лице його світлішало, немов промінилося, і яка особливо подобалася дружині.

«Он він про що...» — їхнє весілля не було таким гучним. — І золоте! — запевнила Христина.

Співали справді на іншій вулиці. Коло тестевої садиби було тихо, навіть тихіше, ніж належало. Богданко метнувся до хвіртки — вже діставав до клямки й поспішав показати, що вміє сам відчиняти. Подвір'я порожнє. Біля веранди стояло кілька мотоциклів, лава для музикантів. То вони й поз'їжджалися. Діловито готувалися грати. Молоді, прикостюмлені, довговолосі, де в кого навіть вуса. Друзі нареченого з радгоспівського оркестру.

А в хаті було вже людно, гамірно — сиділи за столами, гомоніли про се, про те. Свісніші лише позирали на випивки та закуски, а нетерплячі вже нищечком чаркувалися, жували.

Катря у прозорому, світлому одязі, наче й не схожа на себе, якась божественно неземна. Удвох з молодим посеред світлиці врочисто стрічали гостей.

Очеретьки попрямували до них, і магнітофон гримнув туш — Світланчина вигадка. Так зустрічали почесних гостей у школі, коли проводили «Голубий вогник» і запрошували до себе радгоспних орденоносців. Розцілувалися. Потім Очеретьків стали з усіх боків припрошувати до себе — мовляв, сідайте біля нас, є місце. Але Світланка розпорядилася по-своєму: Христина сяде з нею біля молодих і Роман Кирилович поряд. Очеретько відборонявся — нехай сестри біля молодої, а він примоститься скраечку, щоб зручніше було виходити, бо не збирався загулюватись.

Але Світланка не бажала чути. Розрум'янена, збуджена, гасала поміж людьми така піднесено щаслива, ніби справді не сестра, а вона виходила заміж.

Ще всідалися гості, як до хати ввірвалася галаслива жіноча ватага — молоді, старші, зовсім старенькі — й, обсіваючи молодят зерном, голосисто завели весільної. Пісня вихваляла молоду, найвродливішу на світі, і молодого, теж красеня хоч куди.

Роман Кирилович мимоволі заслухався. Його завжди вражали весільні пісні — якісь винятково змістовні й мелодійні. Це ж потрібні були довгі роки, століття, щоб пісні стали такими досконалыми. Щось неймовірно далеке, давнє і водночас надзвичайно близьке, цілком сьогочасне, вічне вчувалося в тих словах і мелодії. Наче сюди, в гості на весілля, несподівано завітали, оживши зненацька, наші далекі

слов'янські прародичі, ввірвалися дружною юрбою до святової оселі, щоб нагадати про себе, про одвічну спадкоємність, аби побачити, якими стали ми, їхні щасливі нащадки. Переконатися, що їх не забули й не збираються забувати. Бо жодна крона без земного коріння неспроможна рости і квітнути...

Нарешті молодята сіли до столу, всі дружно підняли келихи, ще дружніше спорожнили і не менш дружно стали закушувати, бо столи такигнулися від різних наїдків. Тітка Федора, що не пропускала жодного весілля, аж головою похитала від задоволення: «Стільки всього, що й очима можна наїстися».

Забрязкотіли ложки, виделки, ножі, хтось устиг уже щось розбити — на щастя! — і над усім тим повис безладним роєм монотонний гомін, коли всі намагаються розповідати і ніхто вже не слухає.

Надворі раптом заграла музика — Світланка подала команду.

І Роману Кириловичу здалося, що, раз вони сидять з Христиною поруч, а з боків так завзято виспівують весільних, вихваляючи щасливе подружнє життя, зичать довгих літ щастя й несамовито галасують «гірко!», вимагаючи найсолідших на землі поцілунків, то виходило, ніби співали й про їхнє весілля, котре, на превеликий жаль, не довелося справити належно. Певне, кожне людське весілля якоюсь мірою торкається і твого власного щастя...

18

Коли Очеретьки пішли з дому — по-родинному дружно, втрьох, у супроводі вірного Кузі, — Серeda особливо відчув свою чужість. У цьому будинку, на цій веранді, навіть у власній кімнаті. Тягнуло й самому піти за ними, туди, за Христиною, на весілля — запрошувала ж Світланка, але щось сильніше за те бажання стримувало, підказувало, що такого чинити не варто. Чого йти? Щоб знову бачити їх разом, злитися потай, а захмелівши, не втриматись і затіяти бійку? І як на те подивиться Христина?

Але ж і вдома лишатися не міг. Вони гулятимуть, розважатимуться, а він тут витиме самотою. Він теж повинен кудись іти, поділитися з кимсь наболілим...

Нагадалося: *таким* поділитися можна хіба що з Карпуч-

ном. Чомусь нікого більше пам'ять зараз не підказувала йому. А справді, чого б не поїхати у Добропіль? Зустрітися з Рудим гномом, піти до ресторану, напитися до чортиків. Треба, зрештою, десь пообідати.

«Поїду в Добропіль...» — І все ще стояв на веранді, припалюючи цигарку від цигарки.

«Може, не варто? — ворухнулося застережливе. — А що маю робити тут цілий день? Сидіти й чекати, поки повернуться Очеретьки з весілля, поки вони нагуляються разом? Не дждуть! В райцентрі живе двоюрідна сестра. Не раз докоряла: «Забув дорогу до нас». От і навідаюся до неї», — схопився за несподівану думку, хоч розумів, що поїде в Добропіль не заради сестри...

Коло подвір'я й досі стовбичив Перчик.

— І ти на свадьбу? — спитав.

Від несподіванки Середа невпопад привітався і, злючись на себе за ту раптову розгубленість, невдоволено буркнув: — У Добропіль.

Сусід прижмурився:

— А я подумав — на свадьбу. Тебе ж запрошували... — не то запитав, не то нагадав.

Середа повторив:

— Іду в район. До сестри... — І, боячись, що йому не повірять, стануть ще щось розпитувати, рішуче пішов. Міг одурити когось, але одурити самого себе важче. До цього моменту ще вагався: їхати чи ні? Але відтепер знав, що в Добропіль поїде обов'язково.

На зупинці відійшов убік, курив. Коли під'їхав автобус, ще кілька разів пожадливо затягнувся димом, поки люди, сідаючи, товпилися біля входу, потім рвучко наблизився і, притримуючи двері рукою — вже стулялися автоматично, — втиснувся досередини. В автобусі було тісно. Так і стояв на сходинках. За вікнами густо сірів туман. Наче й не рухалися. Лише похитування та розмірений вуркіт мотора свідчили, що автобус таки їде.

Чи знайде Рудого гнома? Сьогодні ж неділя, то повинен знову огинатися біля меблевої крамниці: калимить як вантажник, вигадує «трюшку на пляшку». Бо навряд чи він десь працює. Колись він, Середа, поткнувся на рембазу, то вахтер на прохідній мало не вилаяв. «Хіба така нікчема, — спитав сердито, — звикла десь працювати? Давно вже по ньому тюрма плаче. А тобі ж він для чого?» — Подивився тоді на Середу підозріло, й нічого не залишалось, як завбачливо зникнути...

До райцентру приїхав рано. Туман не розвіювався, а ніби ще погустішав, щільно огорнув землю, заповнив ущертъ драглистою сірістю вулицю, і все видавалося чужим, незнайомим, наче потрапив сюди вперше.

Не помилився — Карпухно й цього разу терся біля меблевої крамниці. З такими ж, як сам, друзками підстерігали «клієнтів».

— Трудися? — запитав, поздоровкавшись, Середа.

— Ага, труджусь. Аж мозолі на онучах понатирав,— заготовив Карпухно.— А ти знову по тумбочку для сусідки? — підморгнув ехидно.

Середа невдоволено скривився: «Галасує про сусідку...» Попросив притишено:

— Не роби з рота халяви.

Карпухнові друзки зацікавлено прислухалися збоку.

— Може, підемо... підобідаємо? — запропонував Середа. Карпухно ковтнув слину:

— Якщо спідометр показує на обід.

Подалися до вареничної. Тут був чималий вибір страв, крім, розуміється, вареників. Взяли вінегрет, оселедець, по шашлику. По кухлю пива й сто грамів: більше за одним разом не дозволялося. Але Карпухно сховався до буфету й приніс пляшку.

— Тут мене всі знають,— хвалькувато запевнив, і слово «знають» прозвучало — «боятися». — То як твоя сусідка? — нагадав Карпухно.

Цього разу Середа не образився, а навпаки — вдячно глянув на Рудого гнома за вчасне нагадування.

— Пішла із своїм на весілля... у Вишеньки.

— Ну, а тее?.. — запитав, жуючи, Карпухно.

І тоді Середа став неголосно розповідати, як негадано ускладнилася ця справа, як нічого не вдається домогтися, підступитися. Карпухно діловито цідив із чарки, запивав пінистим пивом, смаковито закушував, а Середа вперто ліпив кістлявими довгими пальцями щось невиразне з хлібної м'якоті й промовляв — притишено, сердито, немовби скаржився. Дивувало самого, що міг цій далекій, майже чужій людині, котру, відверто кажучи, зневажав, розповідати те, чого нікому, навіть найближчому, не наважувався розкрити.

— Пішов би й ти на весілля. Побив би тому морду,— порадив, мов щось цілком звичайне, Рудий гном.

— Розумієш, мені незручно.

— А кому бити морду зручно?

— Та й що від цього зміниться? Однак *той* зостанеться з нею, і житимуть, як жили.

Карпухно ще ковтнув пива з бокала.

— А вона ж як на це дивиться?

— Вона... не проти, — затнувся Середа. — Але ж... чоловік. Вона постійно нагадує: в мене є чоловік, і все.

— Значить, підказує тобі... — зробив несподіваний висновок Карпухно.

«Підказує? — повторив Середа подумки. — А може, справді, вона підказувала йому, що стоїть їм на заваді». Від того раптового припущення розширив очі, ніби враз побачив те, що давно знаходилось перед очима, але чого ніяк не вдавалось помітити.

— Ти так думаєш? — запитав з неприхованою радістю.

— Не думаю, а так воно є. Значся, старий лишній... — додав Карпухно досить голосно.

— Цс-с, — оглянувся Середа на сусідні столики.

Та відвідувачі безтурботно їли, пили, гомоніли про щось своє. Не дослухалися до сторонніх розмов.

— Ти не дрейф... — не став говорити тихіше Рудий гном. — Мовби по п'янці...

Середа сам незчувся, як ухопився за цю думку, наче єдину рятівну зараз для нього, перейнявшись відчуттям, ніби все це досить просте й безпечне. Але наважитися самому?.. Ні, він сам такого не зможе вчинити. От якби хтось зробив це за нього! Хоч би й Карпухно — майнуло несподіване. Хіба йому важко? Сидів уже, — сам хвалився, — «в тюрязі». Нібито за несплату аліментів одній із своїх жінок. Звідти й прізвисько оте — Рудий гном. Руки в нього довгі, міцні. Заради випивки піде куди завгодно, на будь-яке весілля. Казали ж про нього: «За чарку все може. В нього давно замість серця півлітра теліпається». Та й сам же він нахвалявся колись: «Можу й людину за хвіст та на сонце...» І про третього зайвого нагадував... Хіба натякнути? Треба ж колись наважитися. Коли що, скажу — пожартував...

Зосереджено тер перенісся вказівним пальцем — ніяк не міг підшукати потрібних слів. «А може, не варто зв'язуватися з цим подонком? — ворухнулося застережливе. — Коли що — роздзвонить. Потім не відчепитися. Але ж... Хто інший, крім Карпухна, може погодитись на таке?.. Ніхто!..»

І Середа підказав обережно:

— От коли б ти... — пересилив давлючу спазму.

— Що я?

— Ну... пішов на весілля...— І цієї миті Середа усвідомив, що саме оце й було *тим*, що не раз нагадувало про себе, терпким холодком торкаючися серця.— Може, ти зміг би...— видушив хрипко.

Карпухно перестав жувати, витер долонею масні губи, бороду й зупинив на співрозмовникові довгий погляд. Тепер для нього ставало ясно, чого Середа приїхав сюди сьогодні, розшукав його, запросив обідати і такий щедрий. Якийсь час мовчали. Середа не наважувався уточнити, наполягати, вважаючи, що його й так зрозуміли, а Карпухно не поспішав погоджуватися, щось обіцяти. Прикидав: якщо вчинити те, тоді Середа зобов'язаний буде завжди отак частувати. Цей хлопчина потрапить у залежність, бо коли спробує ухилитися, легко буде потім його притиснути, шантажувати. Цій справі вчити Рудого гнома не треба...

І Карпухно, нарешті, пообіцяв:

— Для друга я все можу! — І заходився п'яно допитуватись: — Ти ж мені друг чи не друг? — І Середа із здивуванням помітив, що той уже захмелів. Гукнув офіціантку, витягнув з кишені жменю зіжмаканих купюр, недбалим рухом кинув на стіл. Карпухнові сподобалася така щедрість. Вузькі, немов прорізані навскіс очеретиною очі збуджено заблискотіли. Став розгладжувати прим'яті папірці широкою п'ятірнею, й корчаві пальці хворобливо посмикувалися, дрижали. Розсортирував розгладжені папірці, кілька крупніших купюр згорнув і поклав собі до кишені.

Середа начеб того не помітив. Відчув, що відтепер Карпухно зможе постійно отак брати, вимагати навіть, а він, Середа, змушений буде безвідмовно давати. Певне, саме з такого моменту й починається оте найнебезпечніше, коли ти повинен комусь давати, платити, бо зараз він не просто дав, не позичив гроші знайомому, а *вже* платив за щось, ще не вчинене, але що той зобов'язаний виконати.

Почалося з досить невинних думок, з якихось химерних завихрень, бажань, з чоловічого гонору й егоїзму, а дійшло... Навіть не розрізнів оту невловимо підступну межу, котру, виявляється, досить легко переступити і за якою одразу ж починається недозволене, підле, злочинне.

Власне, не можна сказати, щоб йому не спадало ніколи на думку — для чого все це? Спадало. Та все ж бодай раз відповісти собі чітко, виразно, переконливо він так і не спромігся. Постійно повертався до найпростішого: а чому не можна цього робити? Якщо він бажає, прагне. Запам'яталися десь вичитані слова: «Кожен повинен жити так, як

Йому хочеться, а не так, як йому диктують...» А те, що намагався нав'язати свою волю іншим,— не помічалось. Йому так хочеться, а от що комусь, може, так не хочеться — не бажав знати і рахуватися. Саме звідси й розповзалася у психіці, мов підступна злоякісна пухлина, нетерпимість власного «я».

Десь віддалено знову почулося застереження: зупинись, не заходь надто далеко в підступну трясовину, в липке баговиння, звідки вибратися буде щедалі важче, не піддавайся нікчемній спокусі, порви негайно з цією людиною, котра, мов камінь, здатна потягнути на дно. Туман розвіється. Навіть десь у глибині ворухнулося щось схоже на сором — домовляєшся, а сам не здатний вчинити, боїшся. Але...

— Я тобі друг чи не друг? — допитувався Карпухно з п'яною впертістю, і Середа, злісно пригасивши будь-які нагадування й застереження, видушив глухо:

— Друг.

Хоч Карпухно, певна річ, вирішив прислужитися зовсім не як другові. Був ніби досить п'яний, а вже прикинув намірене вчинити теж чужими руками. Рудого гнома вчити не треба...

Коли вийшли з вареничної, спитав:

— Ти додому?

— Ні, до сестри. Давно збираюся зайти в гості,— докінчив невпевнено й одвернувся, бо здалося, що навіть захмелілий Карпухно здогадався про справжню причину тих раптових відвідин.

— У тебе в Доброполі є сестра?

— Двоюрідна.

— Я-ясно! — гидко вишкірив прокурені зуби Рудий гном.— Мені баечок не розкажуй. Я ж тобі друг?..

Попрощалися. Середа навіть нестямився, як, міцно тиснучи кістляву Карпухнову руку, запобігливо пригнувся. Розійшлися. Карпухно в один бік, він — у другий. Коли за хвилину оглянувся, Карпухна вже не видно було. Туман стояв настільки густий, що одразу сховав, поглинув і Рудого гнома, й вареничну, ніби нічого того й не було насправді — ні зустрічі, ні розмови, ні якогось невиразного домовляння. Все лиш привиділося, виникло й розтануло в непроглядній імлі.

Брів, сам не відаючи куди, в густій каламуті, зараз немов один на всьому світі. В отій ворухкій сірості все настільки здавалося нереальним, змінювалося, що навіть добре знайомі речі — будинки, дерева, вулицю — важко було впізнати.

Напевне, й він у цій каламуті теж не схожий на себе, якийсь інший, далекий для всіх, невиразний, зовсім не той Середа, якого знали, за якого його вважали.

«Таки треба навідатися до сестри. Переңочувати. Давно запрошувала, та й обіцяв.— Намагався переконати себе, хоч добре розумів, що коли й зайде до неї, то не тому, що згадав, нарешті, про давні запросини. А ще подумалося: — Може, він і справді про все лише пожартував...»

19

На весілля до Вишеньок Карпухно поїхав не сам. Для компанії прихопив із собою «пацана» — знайомого слюсаря з рембазі. Ще коли бував на рембазі й підбивав хлопців на калім та випивки, юнак тягнувся до нього — Рудий гном захищав, коли старші нагадували про дитячість, бо хлопцю страшенно хотілося бути дорослим. Хоч був високий на зріст, а мав лише вісімнадцять. До того ж Зеленець грав у футбол за районну команду, а Карпухно теж захоплювався футболом, буцімто колись навіть грав «лівим краєм» і міг запросто пригадати всіх відомих футболістів по імені. А головне — одного разу Карпухно підбив Зеленця на «діло»: поміняли на газіку скати. Старі поставили, а нові загнали «налівю». Після того, коли що, погрожував розповісти де треба, і хлопець побоювався Рудого гнома.

Зеленець мешкав у гуртожитку — через вітчима втік з дому й тепер тим більше намагався вдавати дорослого.

Карпухно з незалежним виглядом пройшов мимо дебелі чергової у вестибюлі. Та щось вимогливо гукнула вслід, але він показав на вуха, мовляв, недочуваю, і погунав далі. Зеленця застав у кімнаті. Лежав на ліжку вдягнений, звів додолу довжелезні, в незграбних кедах ноги. Награвав на гітарі. Віддалік здавався, ніби лежала дівчина — на подушці розсипалось довге русяве волосся.

На скрип дверей хлопець рвучко підвівся — відчувалося, чекав когось. Помітивши Карпухна, здивувався — мабуть, не того сподівався побачити. На вихідний обіцяла приїхати мама, а от немає й досі. Може, знову погиркалася з вітчимою і той не пувист. Коли жили разом, навіть не уявляв, що так скучатиме за нею. А тепер хотілося побачитись, почути її голос, бодай посидіти біля неї.

Чекав матір, а заявився Рудий гном, з яким давненько

не зустрічалися. З ним весело було, як казали в майстерні, «водити козу». В день зарплати ходили по містечку від однієї забігайлівки до другої. Може, й сьогодні десь підуть.

— Не виспався? — запитав Карпухно.

— Виспався, та не вилежавсь, — розтягнув Зеленець губи до вух. Він завжди всміхався, наче для нього важко було тримати рота стуленим.

— Хай би мати під тебе яєць підклала, може, курчат би висидів.

Від згадки про матір в Зеленцевих очах промайнуло занепокоєння: «Чи ж приїде вона сьогодні?» Та миттю забув про те й знову посміхнувся ще ширше.

— Козу поводимо?

— Бугая! — пообіцяв Карпухно. — Ідемо на весілля!

Зеленець ні на мить не став замислюватись, чого це раптом Карпухно згадав саме про нього, з'явився в гуртожиток і на якесь весілля запрошує. Весілля, то й добре!

— Може, й гітару взяти?

— Ще й м'яча.

— А чого ж, — не вловив іронії Зеленець. — Можна й м'яча. Побацаємо.

Зеленцю хотілося, щоб усі знали, що він футболіст. Карпухно знав слабинку хлопця, пообіцяв:

— Я там усім розкажу, що ти кандидат до збірної.

Хлопчина розплився в блаженному усміху. Накинув на плечі плащ піщаного кольору з вузькими погончиками й великими блискучими гудзиками, туго підперезався широким поясом, й від того ще дужче став схожий на струнку русяву дівчину.

Коли проходили вестибюлем, огрядна вахтёрка осудливо подивилася вслід: «І чого воно, молоде та зелене, водиться з оцим рудим забулдигою? Ох, не доведе до добра така компанія. А не скажи! Колись дорікнула, то ще й язика розпустило: «Чхав я на вас!» Порадила: «Не дуже чхай, а то соплі вискочать, і не буде кому втерти». Чи ж помогло? Знову повіялись разом. Хоч би мати частіше навідувалась, а то потім спохватиться, та буде пізно...»

Подались до вареничної. Зеленець не став допитуватись, чого, йдучи на весілля, треба десь заходити поїсти.

— Вип'ємо по чарці чаю? — розтягнув добродушно рота.

— Твоїми губами чай не з чарки пити, а з ночовок, — пожартував Карпухно, але Зеленець не образився, навпаки, пройнявся до знайомого ще більшою повагою: той сказати вмів.

Молоденька офіціантка в білосніжній шапочці, мов снігуронька, попередила: «Тільки по сто». Але Карпухно пішов до буфету, як тоді, з Середою, й приніс пляшку вина. Зеленцеві це теж сподобалося. Почувався героєм, бо до них ніби не стосувався плакат на стіні, що забороняв приносити з собою й розпивати тут спиртні напої. Знову хлопчина не став цікавитись, чого Карпухно сьогодні частує його та якими грошима розплачується. Не думав, хоч у його віці варто було б замислитися. Просто пив, хоч не дуже й хотілося пити, але ж нелегко відмовитися, коли тебе частують та ще постійно нагадують: «Ти дорослий чи пацан?..»

А вийшли на дворі, то й забув, куди намірялися йти. Ага, на весілля! «Ходімо»,— мимрив знеслухнявілим язиком, хоч уже не сам ішов, а Карпухно вів його, мов покірне теля, куди намислив...

20

З автобуса зійшли на зупинці «Селище». Побрели попід лісом. На галявині хлоп'яки грали в футбол, і Зеленець, ні слова не мовивши, кинувся за м'ячем. Обвів одного малюка, другого, з усієї сили вдарив по воротах,— між двома камінцями на землі стояв посинілий від холоду голкіпер. М'яч прохурчав у нього над головою, а Зеленець, не втримавшись від рвучкого замаху, гепнув на землю. Таки захмелів. Підхопився і, мов журавель серед горобчиків, загорланів: «Гол! Гол!» Воротар ображено заперечив: «Штанга!» Мало не до бійки дійшло.

Карпухно підтримав напарника: «Дев'ятка!» Та коли пішли, малюки ще довго сперечалися біля двох камінців серед шляху — гол чи штанга...

Карпухнові доводилося бувати у Вишеньках — ще коли працював шофером, але де жив Очеретків тесть, не знав. Розпитувати не випадало. Почув далеку музику, і рушили в тому напрямку. Швидко сутеніло, та й туман погустішав — навіть добре знаючи шлях, можна було заблукати.

Наблизилися до подвір'я, де невтомно вибивав бубон. Зупинилися навпроти воріт. Зеленець ніяк не міг второпати, чого вони поспішали на весілля, а тепер огинаються попід дворами.

— Не спіши поперед батька в пекло,— буркнув Карпухно.— Треба рознюхати.— І він запитав у хлопця, що вийшов з двору, чи там Очеретько. Той відповів, що немає.

Запитав у другого. Той відповів те саме. Тоді Карпухно гидко вилаяв якогось невідомого Зеленцю Середу, додав злісно: «Треба він мені із своєю сусідкою, як бані гудок...»

Зеленець промирив: «На біса нам той Очеретько і Середка? Хіба без них погуляти не можна?» Карпухно глумливо вишкірився — оце теля й досі думає, що його привезли на гулі... Невже Середка щось наплутав? Хлопці могли Очеретька й не знати, слід запитати у когось старшого. Саме з двору вийшла літня жінка, й Карпухно звернувся до неї.

— Очеретько? — стала пригадувати жінка.

— Чи ти не знаєш такого?

— Та ні,— заперечила стара.— Хіба можна такого чоловіка не знати. Його тут усі знають. Тільки ви, хлопці, не на ту свадьбу попали.— І жінка сказала, що сьогодні в селищі двоє весіль, і стала докладно пояснювати, чий парубок та чию дівку бере...

— Слухай, бабо,— обірвав Карпухно стару,— ти знаєш, де живе Очеретьків тесть?

— Так би й казав,— образилася жінка,— а то зразу «бабо». Онук знайшовся...— І вона так само довго заходилася пояснювати, куди треба йти та де звертати: — Там магазинчик... Велике вікно світитиметься. То звідтам третя хата. А коли брати од лісу — то четверта. А ви ж, хлопці...

Карпухно не став вислуховувати стару, пішли. Ось і крамничка. «Велике вікно»,— вітрина — світилося, заставлене різними пляшками, банками. Карпухно мимоволі подумав: «Скільки добра й таке тонесеньке скло. І під самісіньким лісом...»

Знайшли третю хату. Справді, й тут співали. Коло хвіртки криниця — можна воду брати і з двору, і з вулиці. Крізь неширокий просвіт над цямриною видно подвір'я. Над ганком тьмяніла лампочка, і постаті навпроти мутнуватого світла видавалися напівтінями. Важко було когось упізнати. Карпухно шепнув Зеленцю:

— Побудь, я зараз...— І зник у хвіртці.

Зеленець знову не міг збагнути, чого повинен стояти коло двору, а не йти на весілля. Голова неслухняно хилилася донизу, й він, обіпершись об паркан, закуняв. Розбудив грубий поштовх.

— На, візьми,— подавав Карпухно якусь залізку.

Хлопець ніяк не міг прочуматись.

— Сховай! — наказав Карпухно.

— Для чого? — крізь густий хміль таки проступила розсудливість.

— Знадобиться.

— Н-не треба...— кволо запротестував Зеленець.

— Сховай! — повторив Карпухно вимогливо. Зеленець слухняно взяв, тримав, не відаючи, що робити з тією залізякою далі. Карпухно підказав: — Сунь за пояс, під плащ.— І допоміг сховати.

Побрели далі. Нараз опинилися біля яскраво освітленого танцювального майданчика. Весело грала музика, кружляли пари. Зеленець пожвавівшав:

— Давай потанцюємо.— І рот його розплився в наївній усмішці, але Карпухно так стис йому лікоть, що хлопець аж зойкнув від болю.— А чого не можна потанцювати? — запитав плаксиво.

— А домик,— нагадав Карпухно.— Помітять же...— І лише тепер Зеленець відчув, що за поясом у нього стриміло щось мультке й холодне.

Рудий гном потягнув у темряву...

21

А весілля було в розпалі.

Люди заходили, виходили. За столами гучно співали. На подвір'ї вирували танці. Захмелілі гості, молоді, й літні, й зовсім старі, завзято влітали до кола, задержувато вигукували щось малозрозуміле навіть для себе, хвацько приспівували, притупували. Щоб аж земля ходила ходором. Особливо невтомно вигарцьовували розрум'янені молодичі, немов намагалися переконати когось, що ще при силі, що вони ще можуть ого-го як ушкварити, незгірше від молоденьких.

Христина сиділа біля Катрі. Замислилася над сестриним майбутнім. Глянула на молодого. Сидів поважний і неприродно виструнчений, такий червоний з лица, що навіть рудувата чуприна здавалася світлішою. Якийсь незграбний і навіть негарний із себе, а от Катрі сподобався. Відомий тракторист, грає в оркестрі. Але ж не покохала Катря його за це. То за віщо? Виходить, справа не в віці, не в зовнішній красі, не в працьовитості, в чомусь іншому, що помітне лише для дівочого серця...

В сусідній кімнаті гримів телевізор, і, коли почалася програма «Час», Роман Кирилович пішов туди. Диктори — сивий кругловидий чоловік і тендітна в окулярах жіночка — стисло, стримано розповідали про події у світі — добрі й лихі, радісні й тривожні. По закінченні програми Очереть-

ко сказав тестю, що збиратиметься додому — завтра раненько має бути в районі на семінарі, та й, відверто кажучи, стомився вже від галасу і безперервних силувань — «пий». Тесть образився й знову став частувати. Роман Кирилович вловив Христинин погляд, кивнув їй у бік дверей, і дружина розуміюче відповіла теж кивком. Попрошались з молодятами. Ті були так захоплені одне одним, що й не зрозуміли до ладу, чого це Очеретьки прощаються. Та коли дійшло до мачухи, стара заходилася вмовляти, щоб Христина лишилася ще трохи та допомогла потім прибирати з столів, посуд помити.

— Я ж боятимусь пізно повертатись додому.

— Світланка проведе...— Приїжджих гостей було багато, то добре, якщо й Світланка ночуватиме не вдома.— Вона в нас не боїться ні тучі, ні грому,— запевнила мачуха.

Малий уже спав, то нехай лишається, навіть тягнути сонного. Повертиться ще й завтра серед людей. Чи вперше йому гостювати у діда-баби.

Словом, домовилися: Христина залишиться допомогти господині, бо нелегка то справа видавати дочку заміж. Прийде пізніше із Світланкою, а Роман Кирилович, коли йому так ніколиється, нехай їде...

Налили ще «на коня», або, як уперто повторював тесть,— «дишлого», і Роман Кирилович, неспроможний відбитися, надсилу ковтнув півчарки. Тесть не вгамовувався — допий, щоб не лишалося на сльози. І оте дурне набридання остаточно зміцнило думку, що пора йти, бо страшенно не любив п'яних надокучань.

Люди й далі гомоніли, шуміли, галасували, тож ніхто не звернув уваги, коли й чого вийшов Роман Кирилович із хати, з подвір'я, куди і з ким він пішов...

Очеретько не повернув до автобусної зупинки — попротував пішки. Автобуси в такий пізній час ходили рідко, та й голова нехай трохи провітриться: після гостювання перед сном така прогулянка не завадить.

Що більше віддалявся від тестевого будинку, від яскраво освітлених широких вікон, від весільного гамору на подвір'ї, чим тихішими ставали людські голоси, то дужче здавалося, ніби він не вперед крокував, а поринав кудись донизу, в якусь застигло-німу глибочінь, у холодне бездоння.

Можливо, те враження виникало від тиші, що з кожним кроком густішала, чи від темряви, котра дедалі щільніше огортала його, а найдужче, либонь, від густого туману, що важко ворухився з боків, волого торкався обличчя, рук,

немов намагався й тебе розчинити у своїй безмежній сірості. Щоправда, ті вогкі доторки приємно свіжили голову, немов хтось дбайливо прикладав до розпаленілого чола прохолодисті компреси.

Потупав назад тією ж стежкою, якою йшли сюди, у Вишеньки, разом з дружиною й сином. Попід посадкою. Наче брів по дну застиглого озера, де обабіч густо здіймалися чорні химерні зарослі, а неподалік безгучно снували сюди-туди, мов глибоководні меткі світлячки, білі, жовтаві, червоні вогники автомашин на трасі, що множились незліченно у мокрій чорноті асфальту.

Ось туман ще погустішав, і Роман Кирилович здогадався, що наблизився до річки. Зійшов на міст. Для певності навіть торкнувся рукою поручнів. Вони були вогкі, слизькуваті, немов після дощу. Десь унизу об округлі бетонні стояки глухувато похлюпувала невидима зверху вода.

Минув міст, опустився присипаним шурхотливим гравієм насипом, потупав понад берегом, і, хоч стежки не бачив, ноги самі впевнено знаходили її. Навіть не сподівався, що знав цей звивистий, найближчий додому шлях настільки добре.

Ось і молодий сад — деревця ледь сіріли в тумані мутнуватими плямами. Знову нагадалася завтрашня поїздка на районний семінар.

Брів самотній серед нічного туману, а вже був там, на семінарі, в просторому залі райвиконкому, серед людей. Хоч не любив виступати, а доведеться ще повторити те, що ніби й добре відоме всім, але про що, на жаль, необхідно часом нагадувати.

Дехто вважає: сад — це тільки прибутки. Є прибутки — потрібний сад, немає прибутків — можна без саду. Але ж хіба може людина жити без саду, без дерева, без весняного цвіту, без зеленого листя? Не може! Бо коли, скажімо, цвіте вишенька, то хіба цвіте вона лише для того, щоб дати плід? І коли рясно звисають на гілці плоди, то хіба вони досягають лише для того, щоб дати прибуток?

«Вишенька...» І тут завважив раптом: так подумки порівняв Христину, коли йшла на весілля. Була в темно-вишневому пальті й такого ж кольору чофітках. Та й не лише тим, а й обличчям, усім, важко вловимим, помітним, можливо, лише для нього, нагадувала вона темно-рубінову, стиглу, звабливу ягоду, що довірливо поблискувала серед густого листя, прозорилася навпроти сліпучого сонця, чаруючи людський зір.

Думки одразу повернулися до дружини, до весілля, де залишив її, послухавшись чужих доводів, а тепер щось підказувало дедалі настирливіше: не треба було погоджуватись, все-таки мали б повертатися разом, як би довго не довелося чекати.

Нарада?.. Та чи вперше йому підхоплюватись удосвіта і мчати до районного центру щось утрясати, діставати, і за щось і виправдовуватись. А хіба не випадало зовсім не спати ночами?

Чого ж тепер мав так нагально поспішати додому заради завтрашньої поїздки?

Не хотілося більше пити?.. Але ж коли б рішуче відмовився, то хіба хтось би присилював? Бував же не раз у гостях, і коли ні, то — ні, за комір не виливали.

І чого б мав оце брести з весілля сам, коли туди так дружно йшли разом з Христиною і Богданком?

«Ще люди подумують, що між нами щось негаразд», — майнуло докірливе, і від того припущення ще гнітючіша прикрість лягла на серце. Коли б це майнуло раніше, то, мабуть, таки б повернувся назад, до Вишеньок, до тестевого дворища, до весілля.

Але... був уже майже вдома, і не залишалось нічого, як ще раз безжалісно дорікнути собі за такий необдуманий вчинок.

«Якби ж наперед той розум...»

Простував замислений. І коли неподалік почувся чийсь хрипливатий голос — приглушений, ніби долинав з-під води, з щільно устояної мутнуватої глибини, здивовано прислухався. Чи не вчулося?

Перебираючись через кладку, підсковзнувся, мало не впав.

«Так можна й голову розбити...»

Дошки застережливо закрипіли. На березі щось темніло, наче стовп. Але ж добре знав тут кожне дерево і помилитися не міг: бовваніла людська постать. Навіть дві. Тоді тим більше не слід додивлятися. Певне, закохані, котрі, як ще поет писав, не звикли зважати на час.

В густому тумані все з'являлося й зникало, як щось примарне, дивно нереальне, і ця постать, чи навіть дві, що нараз постали на березі, теж ніби привиділися, щоб миттю розтанути.

Та несподівано — знову як привид — постать виразніше виринула назустріч, наблизилася, пропливла мимо.

Ступив ще кілька кроків і лише хотів оглянутись,— наче хтось сторонній підказав те зробити,— як зненацька щось важко опустилося на голову.

Лише встиг запитати — здивовано й до краю докірливо — в тієї тіні, так схожої в темряві на німого стовпа:

— За що?

Спитав і, заточившись, упав, мов підкошений, на проходну, огорнену вогким туманом землю...

Частина друга

ПОМСТА

1

Утікали садом, спотикалися, падали, петляли, і довге мокре гілля боляче хльоскало по обличчі, хапало за одяг, немов намагалося затримати.

Нарешті вибралися на шлях.

Карпухно підбадьорював напарника, що тіпався, наче у пропасниці. Зеленець не озивався. Коли б і хотів щось промовити, не міг — так зсудомило рота. Боявся розціпити зуби, щоб не цокотіли. І досі вчувалось оте докірливе: «За що?» Справді, за що вдарив цю незнайому людину? Був п'яний?! Але ж саме тієї миті, як ломик торкнувся голови чоловіка,— ще до того здивованого запитання,— протверезів одразу, ніби й не пив ні краплі. Протверезів блискавично і запитав подумки, не менш здивовано й докірливо: «За що я його вдарив?»

Що міг відповісти?

Пригадалося: не хотів бити. Рука з холодним ломиком не підіймалася, наче затерпла, задерев'яніла, і хтось... Та оцей же, Рудий гном, що тупає збоку й щось мимрить. Тоді він так само цідив на вухо: «Та бий же, бий! Ти мужчина чи баба?» Немов не бачив, хто стояв перед ним. А в нього рука була немов не своя, і тоді чиясь інша, чужа, підштовхнула його, неслухняну, й він почув, як залізняка хряснула об щось м'яке,— й миттю протверезів. Не лише від випитої в той день горілки, а й від якогось глибшого запаморочення, від напівдитячої легковажності, коли не усвідомлюєш відповідальності за власні вчинки. Прояснило настільки, що

миттю збагнув з усією страшною невідворотністю: ти скоїв злочин, і це тобі так не мине, цей удар впаде боляче й на твою голову.

Карпухно тупав попереду, бо знав тут дорогу й наче вів Зеленця. Та коли той раз і вдруге відстав, Рудому гному здалося, що хлопець норовить утекти, і він підштовхнув його уперед, а сам закрокував позаду, немов конвоїр. Так і брели до траси: худорлявий, високий попереду, а незграбно-присадкуватий позаду. Брели на однаковій відстані один від одного, мов прив'язані.

— Не вішай носа! — озвався Карпухно хрипувато. — Він у тебе й так довгий — за землю зачепишся... — Певне, сподівався на якусь відповідь, але Зеленець і далі мовчки ступав попереду, боячись розціпити зуби.

На автобусній зупинці «Радгосп» Карпухно знову озвався, балачкою намагався заспокоїти себе, і те, що напарник не озивався, злило.

— Ну й мовчи! — І круто вилаявся.

А в Зеленця у вухах монотонно повторювалось, мов позивні далекої радіостанції: «За що?» І знову вчувалось, як глухо впало на землю тіло й неподалік, немов здогадавшись про чуже горе, пронизливо заскауливів пес. Чи не найдужче злякало оте несподіване скімління, і тоді без нічиєї підказки він широко розмахнувся й пожбурих ломик кудись у туману млу. Наче нічого не усвідомлював, проте залізяку пошпурих не куди-небудь, а в річку і якусь найкоротшу мить напружено прислухався. Та жодного звуку звідти не долинало, й здалося, що він лише замахнувся, а ломик зостався в руці. Ні, таки бовтнуло, десь далеко, в тумані, вниз. І тоді ноги самі понесли його подалі від того зловісного місця.

Та хоч утекли звідти, здавалося, що їх таки бачив хтось під час нападу, що й серед цих-от людей на зупинці є такі, що були там і все знають. Можливо, тепер постійно здаватиметься, що кожний зустрічний міг бути невидимим свідком твого злочину.

З'явився автобус. Карпухно підштовхнув Зеленця вперед, та той, зайшовши, завмер: на крайньому місці сидів міліціонер.

— Проходь! — штовхнув ще раз Карпухно і вже іншим, неприродно писклявим тоном додав: — Уступіть місце папі з ребйночком! — Потім узяв два квитки, й Зеленецьві подумалось, ніби він справді «ребйночок», зовсім змалів і тепер, що не звелять, мусить безвідмовно виконувати. За нього

платять і знають таке, що досить сказати комусь, як одразу опинишся там, де Рудий гном уже бував, але він, Зеленець, не збирався туди потрапляти. Мабуть, залежність і починається тоді, коли хтось починає платити за тебе.

За що вдарив? Кого вдарив?..

Щось починало плутатись у голові. Чи він справді когось ударив, а можливо, промахнувся?..

Коли автобус зупинився в Доброполі, побрів сновидою до дверей. Наче хтось, мов маленького, повів його за руку...

2

А весілля не затихало.

Гості не поспішали розходитись. Лише після дванадцятої спорожніли кімнати й жінки взялися за прибирання. Катря, звісно, пішла на спочинок: натомилась добряче, та й не дозволили їй поратися в такий день — ще нагосподарюється. Світланка й далі гасала розпаленіло-збуджена, тож на Христину випало того миття-прибирання найбільше. Чи лише так здавалося, бо й мачуха не присідала, та й батько, допомагаючи, вештався сюди-туди. Добре, що Роман пішов раніше, а то й він би тупцявся коло них і досі.

Навели сякий-такий лад.

Годинник якраз бамкнув тричі, коли Христина із Світланкою вибралися в дорогу. Дівчина прихопила з собою портфель — переночує в сестри, а вранці й до школи. Власне, скільки лишилося до того ранку.

Весело вимахувала портфелем, ніби вже крокувала з подругами до школи. І не вмовкала ні на хвилину. Серед нічної тиші, у вогкуватій туманній одлигlostі голос звучав особливо лунко, аж якомсь незвично було Христині. Ніби, крім них, нікого зараз не існувало на світі.

Попрямували тією ж стежкою — автобуси вже не ходили. Траса лежала принишкла й спорожніла, наче ніколи не доводилось бачити її такою безлюдною. Темний асфальт тону в сірій застигlostі. Не було бажання підтримувати розмову: чи давалася взнаки утома, чи гнітило якесь невиразне невдоволення собою. Ніби щось учинила не так, як належало, а от що саме, не вловлювала.

Щось просто муляло й турбувало. Можливо, те, що чоловік пішов додому сам, а вона останнім часом постійно відчувала якесь непояснимо побоювання за нього. Після розмови із Середою, особливо після його відвертих погроз. Хоч і не вірилося, що сусід наважиться вдатись до підlostі.

Лиш подумала про сусіда, як Світланка несподівано теж нагадала про нього. Може, тому, що йшли мостом і дівчині уявилась недавня поїздка, як вона тут вискочила з газика і потім захищала Середу від подруг, котрі вважали, що водій головного агронома — найбільший задавака в світі.

Пожалкувала:

— А Вадька чомусь не прийшов.

— Хіба він збирався приходити? — стрепенулась Христина.

— Аякже. Я запрошувала його.

«Боже, яке наївне дівчисько!..»

— Для чого?

— Невже він тобі не подобається? Такий красень.

— Тобі аби красивий.

— А як водить машину. Тільки побачить когось попереду, так зразу: «Показати йому хвоста?» І неодмінно пережене. Каже: «Не звик пасти задніх».

Дійшли до каналу. Світланка збігла на кладку, гойдулася, наче малий Богданко; прудко дісталася протилежного берега і, підсковзнувшись, ледве не впала.

— Обережно,— попередила сестру.— Тут щось розлито.

Христина сторожко обминула пляму; коли йшли на весілля, її не було. Пригадалися підлітки на велосипедах. Коли б не скоїлося нещастя. Потупотіла хутчіш. Ось, нарешті, в тумані помітила вогник. Світилось чиєсь вікно. Чи не їхнє? Може, Роман жде їх чи, заснувши, не погасив світла. Хоч такого з ним не траплялося.

Ще не цілком усвідомлена гостра тривога наростала невтримно, і Христина, не маючи сили стримувати себе, побігла. Світилося, справді, їхнє вікно, кімнатне. І на веранді тяглася смужечка світла. Чого ж це двері прочинені? І Кузя не кинувсь, як завжди, назустріч з радісним гавкотом. Тривога зростала, перехоплювало подих.

Христина ввірвалася до яскраво освітленої кімнати й... завмерла від жаху. В низькому кріслі, якось незвично, неприродно витягнувши ноги, напівлежав Роман Кирилович. Голова невміло обмотана закривавленим рушником. І руки закривавлені, і крісло, і на підлозі розпливлася пляма. Як там, на стежці, поблизу кладки. Виходило, то теж була кров. І песик принишло лежав коло ніг, і біла цятка на лобі теж була закривавлена, наче й його, Кузю, поранено.

Трилампова люстра рівно заливала кімнату жовтавим світлом, і від тієї незвичної картини нещастя навіть світло, до якого звикли, видавалось якимсь мертвотно моторошним.

Першою закричала Світланка: пронизливо, несамовито, як може заверещати лише сімнадцятирічне дівча. Отим диким криком, що, кажуть, здатний розбудити мертвого. І Роман Кирилович кліпнув повіками, наче прокинувся з важкого сну, глянув перед собою нерозуміючим поглядом.

— Романику, любий мій!.. Що з тобою? — кинулася до нього Христина, осмілівши від того поруху, все ж не відаючи гаразд, як допомогти.

— Міліцію! Треба викликати міліцію! — отямилася Світланка.

У погляді Очеретька ледь помітно ворухнулося заперечення.

З першої ж хвилини, як тільки отямився після поранення, подумав, що вдарили випадково. Намірялися поквитатись із кимось іншим, але ніч, туман — от йому і дісталось. Не розгледіли, не впізнали. Не міг припустити, щоб підстерігали саме його. Кого він образив? Хто б міг таїти супроти нього зло? Просто помилка, прикре непорозуміння. Певне, радгоспівські хлопці сплутали його з «чужим» парубком, що внадився до їхніх дівчат. От і напали. Виклич міліцію, то лише поставиш себе в незручне становище, та й іншим клопіт, неприємності, щонайперше — тестю, Катрі. Мовляв, трапилося через їхнє весілля.

Так подумав, коли, охолоджений земною вогкістю, нарешті прийшов до тями.

— Не треба міліції, — прошепотів ледь чутно. — Я сам. Підсковзнувся на кладці й упав... ударився.

— Отак розбив голову?

— Я сам, — ще тихіше, але вперто прошепотів Роман Кирилович і знову заплющив очі.

— Лікаря! — похопилася Христина. — Я побіжу до медпункту. — Але й далі лишалася стояти перед закривавленим чоловіком. Щось утримувало. Боялася — тільки вискочить, як йому одразу погіршає, а при ній він житиме, не може померти.

— Я побіжу. — Світлана кинулась до порога.

Христина розуміла, що мусила б щось робити найпотрібніше в такій ситуації, а от ніяк не могла збагнути, що саме, і лише боязко торкалася до закривавленого рушника на голові, поправляла його обережно, побоюючись завдати зайвого болю, остерігаючись вчинити на гірше.

— Любий мій! Як же ти міг отак... необережно? — Ніби й на правду повірила, що він упав і розбив голову, як це могли зробити хлопці, гасаючи на велосипедах через клад-

ку. Дуже хотілося вірити в те, хоч слова промовлялися якось механічно.

Помітила, як губи Романа знову ледь стріпнулись, і вона вловила у тому поруху, в чомусь, лише для неї знаному й зрозумілому, спробу посміхнутися. Тільки чого він такий блідий, знекровлений, наче мертвий. Здалося, що блідість виникала від надто різкого світла, й вона кинулась до настільної лампи, засвітила, а люстру вимкнула. Але від того в кімнаті стало ще моторошніше — пов'язка на голові й саме обличчя стали крейдяно-білими, і Христина знову поквапливо засвітила люстру.

Черговий фельдшер не забарився. Увійшов за Світланкою, привітався й одразу ж, ні про що не допитуючись, взявся за справу, як, скажімо, домогосподарка, повернувшись з роботи, береться поратися на кухні. Розмотав рушника.

— У-у,— прогук невиразно, але Христина вловила в тоні його щось серйозніше, ніж хотілося, щось значно загрозливіше для її чоловіка, ніж сподівалася, ніж бажала почути, і вона, аби заспокоїти фельдшера чи, скорше, саму себе, спробувала невпевнено пояснити, що сталося. Підсковзнув, мовляв, на кладці й упав, ударився. Фельдшер так блимнув на неї спідлоба, що вона миттю примовкла розгублено, здогадавшись одразу, що чоловік сказав неправду, що сталося інше — чи не те, про що подумалося спершу.

— Ось так... ось так...— примовляв зосереджено фельдшер, спритно накладаючи пов'язку, ніби мати, що дбайливо переповивала хвору дитину. А коли впорався з раною, сказав: — Я викликав з району «швидку»...— І, пильно дивлячись у вічі Христині, спитав суворо: — Кажете, вдарився?

— Це він так сказав.

— Гаразд. Про це потім. Головне, врятувати життя.

— А хіба?..— замерло тривожне на вустах у Христини.

Фельдшер став укладати свій чемоданчик, і в тій надмірній зосередженості була виразніша відповідь, ніж коли б він сказав щось словами...

Невдовзі коло будинку зупинилася «швидка допомога». Дужі хлопці у білих халатах увійшли до кімнати з носилками, вклали Очеретька, хоч той пробував запевняти: «Я сам...», понесли. Христина вибігла слідом. Навіть забула перевдягнутися.

Світланка теж примостилася збоку, не могла сестру лишити саму. Та й тут зоставатися не могла — в чужій спорожнілій оселі, де стало одразу так моторошно: закривавлені крісло, підлога і навіть біленький лобик песика.

Фельдшер провів журним поглядом червонохресту машину, що миттю розтанула в туманній темряві, причинив двері чужої квартири. Ключ стримів у замку, й він повернув його раз, удруге, бо не вперше доводилося виконувати те, що забували зробити приголомшені несподіваним горем господарі.

— Ось так...— повторив звичні слова, як тоді, коли старанно забитовував Очеретькову поранену голову. І пішов назад, до медпункту,— на чергування...

3

Надворі було темно, вітряно. Пасажири порозходилися: всі кудись поспішали. Лише дві постаті — висока й низенька — стовбичили біля зупинки. Неподалік світився кіоск.

— А телевізор не виключили,— обізвався Карпухно.

Люди прозвали ларьок телевізором. Широке, освітлене зсередини вікно, заставлене різними товарами, справді нагадувало телеекран.

— Може, подивимось? — запитав хриплувато Рудий гном.

Підійшли. Нікого. Туман загус, темрява теж. Вогкість пронизувала до кісток, а ларьок світився збоку тепло й затишно, наче манив до себе. Карпухну згадалася інша освітлена вітрина — в селищі, біля лісу, коли мимовільно подумалося: «Стільки добра і таке тоненьке скло...» Раптом запропонував:

— Відремонтуємо?

— Що?

— Телевізор.

— Для чого? — бездумно запитав Зеленець, як тоді про ломик, відчуваючи, що питає надаремне: однак доведеться слухняно виконувати все, що вимагатимуть від нього.

Карпухно обійшов круг ларка. Нікого. Наказав Зеленець:

— Бий!

Десь віддалено, наче про когось стороннього, майнуло: чому знову повинен бити він, Зеленець? Спробував заперечити:

— Я піду вже... додому.

— У гуртожиток? — спитав знущально Карпухно.— Там же на дверях відьма. Почне допитуватися: звідки так пізно. От і влипнеш одразу. Коменданту заявить.

Виходило, ніби справді йому нічого не залишалось тепер, як слухатись безвідмовно Рудого гнома.

— Бий! — повторив вимогливо Карпухно.

Хлопець наблизився і в'яло вдарив кулаком по освітленому зсередини склі, зовсім не замислюючися, що гострі скалки можуть впитися в тіло, поранити. Вітрина не розбилася. Певне, рука в останню мить здригнулась. Як тоді, з ломиком.

— Вікно незугарне розбити! — вилаявся Карпухно і, підступившись, обережно, але сильно натиснув плечем. Скло приглушено хруснуло, покололося кривулясто. Карпухно повиймав гострі скалки, поскладав на землю. Коли вікно вивільнилось, знову наказав Зеленцю:

— Лізь!

«Та доки він буде мною командувати?»

Але перечити знову не став: Карпухно після всього, що він, Зеленець, вже погодився зробити, тепер має право й далі наказувати. Слухняно поліз досередини.

— Там під ящиком гроші, — підказав Карпухно, явно насолоджуючись із чужої безвідмовності.

У металевій мисці під ящиком справді лежали гроші. «Звідки йому відомо?» Й від того хлопець пройнявся ще більшою боязню перед Карпухновою силою. Забрав з миски дріб'язок, кілька прим'ятих папірців, передав Карпухну, бо самому зараз нічого не було потрібно. Рудий гном задоволено поклав гроші до кишені довгошолого бушлата. Помітив, що такі розманахав на плечі об гостряк скла.

— Давай пляшки! — ковтував клубок слини.

І Зеленець подавав, бо для нього зараз абсолютно однаково, що подавати, кому, для чого... А Карпухно брав пляшку за пляшкою, й дивно було, куди встигав їх ховати. Потім наказав подавати консерви, і Зеленець подавав — банку за банкою, знову не помічаючи, куди вони так швидко зникали.

Згодом опинилися в Карпухна вдома. Зеленець опустився знесилено на табуретку, чекав, сам не відаючи чого. Карпухно погукав дружину. Та обізвалася сонно з кімнати:

— Чого галасуєш? Ніч.

Тоді Карпухно так зіпонував, що Зеленець аж підскочив з місця.

— Коли не прийду, а подавай вечеряти! Хоч і зовсім не прийду, а давай, раз я твій чоловік!..

І Зеленцю здалося, ніби це не Карпухно гримає на свою дружину, а вітчим на маму, і хлопець звільна, немов сновиди, підвівся й посунув на Карпухна.

— Сядь! — процідив той крізь зуби, і Зеленець нерішуче спинився.

Зайшла боязко дружина. Заспана, обгортаючись на ходу халатом поверх довгої нічної сорочки.

— Дитину розбудиш,— нагадала благально.

— Виспитесь... у ящику! Бачиш — гість. Значить, давай вечеряти.

— Я цілий день працювала. Рук не чую...

— Ручки болять! — визвірився господар.— Я зараз їх пожалію! — І пожбурив ножа, що саме тримав у руці. Лезо черкнуло по голому лікті, жінка зойкнула, заголосила, з рани потекла кров. Зеленець нажахано сів, утягнув голову в плечі.

Потім пили, поки не позасинали. Вдосвіта Карпухнова дружина, поспішаючи на роботу, бачила: гість спав, схилившись на стіл, незручно підклавши під голову кістляві руки, й довге русяве волосся звисало донизу, немов у дівчини. Зітхнула глибоко: «Дитина, зовсім іще дитина. Ноги які довжелезні, у ріст вигнало, а личко зовсім дитяче. І розум, певне, дитячий. Що ж їх звело докупити?..» Перевела болісний погляд на чоловіка. Той лежав на підлозі, підстеливши під себе розпанаханий на плечі бушлат. Хропів на всю хату. Скрізь безладно валялися порожні пляшки, консервні бляшанки. Де купили все це так пізно? Серед ночі? Тривожний здогад терпко торкнувся серця: «Боже, доки це триватиме? Хіба заявити? Але ж заявляла вже. Одсидів і знову прийшов: «Прийми, житимемо, як люди. А не приймеш, то й сама не житимеш...» Повірила, злякалася — прийняла. А тепер знову те саме. Невже він не може жити по-іншому?..»

Згадала про сина — доведеться-таки заявити...

4

З лікарні сестри повернулися на світанку — так і не заснули тієї ночі. Оселя зустріла моторошною мовчазністю. Двері замкнені, сусідів — теж. Христина ніяк не могла відшукати ключа.

— Та він же у дверях,— помітила Світланка.

Ключ стримів у замку, й Христина невпевнено крутнула, прочинила двері, боязко зайшла досередини, ніби остерігаючися ще якоїсь неприємності. Люстра горіла й досі, як тоді, серед ночі, але зараз світло було майже непомітне, бо надворі вже зовсім розвиднилося.

Христина помітила кинутий біля порога — як завжди! — Світланчин портфель. Це ж час до школи.

— Ти йди... на уроки,— попросила стомлено.

— Я не залишу тебе саму.

— Н-ні, йди,— заперечила Христина.— Я теж піду... на роботу.— Проте ще не знала, чи насправді кудись піде. І раптом, наче згадавши щось найважливіше, метнулася до кімнати, до спальні, за мить вискочила звідти з розширеними від жаху очима.

— Де він, де? — питала знетямлено.

— Хто? — не зрозуміла Світланка.

— Богданко! Де наш Богданко? — питала Христина розгублено.

— Та він же лишився в нас,— дивилася занепокоєно на сестру Світланка. А Христина впилася переполошеними очима, ніби ніяк не могла зрозуміти.— Він залишився у нас, у Вишеньках,— намагалася пояснити.— Ще вчора, після весілля.

Вчора? Невже це було всього-на-всього вчора? А здавалося, відтоді, як вони гуляли на Катриному весіллі, минула вічність. Потерла чоло долонею: так, це було вчора. І весілля, і...

Помітила на столі закривавлену сорочку. Забрала з лікарні, щоб випрати. Поклала, коли увійшли до кімнати, й забула.

— Иди, Світланко,— просила сестру, бо відчувала, що одній легше буде зосередитись.

Світланка погодилася: гаразд, вона піде, але не до школи, а додому і все розповість — це ж батьки й досі, мабуть, нічого не відають. Христина застерегла:

— Дивися, щоб малий не дізнався. Та й другим не поспішай розповідати.

— Я ще зайду до тебе,— пообіцяла Світланка.— Після уроків.— Таки піде до школи.— Може, навіть під час великої перерви.

Христина не зводила очей із закривавленої вишиванки. Немов заворожена. Ага, збиралася випрати. Зайшла на кухню, взяла сірники. Зненацька здригнулася: нагадався мимоволі сусід. Як приходив позичати вогню. Чого він спав на думку в таку хвилину? Запалила газ, налила води в миску. Все робилося механічно. Миска об щось брязнула, й Христина полохко оглянулася. Світланка з портфелем у руках ще стояла біля порога.

— Та йди вже...— благально мовила Христина.

— Біжу,— запевнила Світланка, й далі лишаючися на місці.— Але ж ти нічого поганого не думай. Обіцяєш?

— Іди.

Світланка тихо причинила за собою двері. Мабуть, вперше в житті так обережно виходила з хати. Здається, навіть не причинила їх зовсім, бо Христина почула, як знадвору долинула неголосна розмова. Світланчин голос і чоловічий. Чи не сусідів?

Вода закипіла, й Христина згадала, для чого вона її поставила. Взятася прати, як стиха рипнули двері. Чи не забула чогось Світланка. Ні, увійшов... Середя. Спинився несміло біля порога, пильно дивився на неї, пильніше, ніж будь-коли раніше. Ніби намагався щось розгадати. І хоч Христина миттю одвела очі, однак відчувала той не в міру вивчаючий, ненависний для неї погляд. Механічно продовжувала витягати з води й опускати назад обважнілу від вологі сорочку, хоч плями, здавалося, на полотні не меншали, а немовби збільшувалися; не зникали, а розповзалися ширше — чи то, може, в її очах вони ширились і темніли. А він стояв і дивився на ті повільні рухи, як заворожений. Нарешті озвався:

— Нещастя з дідом? — спитав, і важко було вловити, чого було більше в його словах — подиву чи злорадства.

Вона мовчала. Не могла відповісти, не мала сили. Хотілося крикнути — голосно, безтямно: закричати гнівно на нього, вигнати з хати, як нікчемного мерзотника. Але не мала змоги ворухнути губами, бо спазма міцно стиснула горло, й лише механічно, як і раніше, рухались руки — витягали сорочку з води і знову опускали.

— То він живий? — почулося збоку.

Яке його діло? Звідки він довідався про це? А-а, певне, розповіла Світланка. Це ж вона розмовляла з ним там, за дверима. Звідки в неї така довірливість? Хотілося голосно закричати: «Живий! Живий! І житиме, скільки б ти не чекав його смерті!» Але мовчала, бо спазма не відпускала горла, лише руки й далі рухались механічно.

— Невже нам не судилося жити разом...— зітхнув несподівано він, і в тому зітханні вчулося непідробне убоління.

Тоді Христина не витримала. Важко опустилася на табуретку, що стояла поруч, і, притуливши мокрі, гарячі, замилені руки до обличчя, гучно, невтішно розридалася.

Середя хотів наблизитися до неї, але не наважився — так судорожно здригалася вона всім тілом, так змінилася мит-

тю з лица, ніби не Христина сиділа тут, а якась інша, зовсім чужа, до краю розбита горем жінка. І ридання її видавалися страшнішими за будь-який крик, за найрозпачливіші слова. Розгублено глянув на годинник — ніби лише тепер збагнув потребу кудись поспішати. Справді, давно пора на роботу. Хоч яка тут могла бути робота, коли все так недоладно поверталось для нього в житті. Христина не наближається, а залишається й далі на якійсь невиразно далекій відстані...

Тихо, як увійшов, зник. Христина не обернулася. Сиділа, як і раніше, на табуретці й невтішно ридала — певне, в тому риданні прорвалося все, що звільна назбирувалось цієї страхітливо темної ночі, а можливо, й раніше...

5

Коли Середу погукали до Хана, він внутрішньо здригнувся: чи не про Очеретька питатиме? Подумалося: тепер, мабуть, постійно здаватиметься, що питатимуть про це, що хтось дізнався вже про його причетність до замаху й треба бути готовим щось відповідати. Головне, слід взяти себе в руки й не подавати найменшого вигляду, ніби тебе турбує ця недоречна подія, відповідати байдуже й незалежно. Умовляв себе бути спокійним, а проте мимоволі щось терпкувато млоїло під серцем, і йти до шефового кабінету не хотілося. Взагалі він рідко заходив до кабінету. Сам Хан не любляв тут засиджуватись, повторював постійно, що його, агрономове, робоче місце там, де вирощується врожай. Підкреслював це не без гордості. І те, що зараз гукали до кабінету, Середу насторожувало.

Увійшов з удаваним спокоем. Шеф, притиснувши трубку плечем до вуха, щось записував до перекидного календаря на столі. Помітив Середу, вказав на стілець. Водій сів, витягнувши вперед довгі ноги. Головний агроном далі вигукував у трубку:

— Що? Невже не зрозуміло? Негайно вивозьте добрива! Ну?

Середа знічев'я, щоб заспокоїтись, оглядав кімнату, в котрій бував, але яку бачив немовби вперше. Попід стінами зашклені шафи з книгами, зразками різних рослин, снопиками колосся. На стінах — карта радгоспних угідь, карти ґрунтів, графіки, різні діаграми, зобов'язання. Хан ще щось записав на аркушик, закріпив у трубку:

— Не знаю! Я не бог, а Хан... Що? Словом, домовилися...— кинув трубку на важелі. Підвів широке засмагле обличчя, якось мить дивився на Середу, ніби ніяк не міг пригадати, для чого покликав його. Зняв окуляри в масивній оправі й ще якийсь час дивився на хлопця, наче без окулярів було видніше.

Млосний холодок знову ворухнувся в Середи під серцем, і, щоб не помітилось занепокоєння, втупився в шефа з напускною недбалістю. Чекав. Головний агроном нарешті згадав:

— Ага, що там сталося з Очеретьком? — Поклав окуляри на стіл, ніби остаточно переконався, що вони йому зараз не потрібні.

«Воно...» — шугонуло в мозок, і тієї ж миті відчув, як увесь одразу стиснувся, згорнувся, мов їжак для самозахисту, в колочий клубок. Знизав недбало плечима.

— А чого я повинен знати? — відповів з непідробним нерозумінням, що навіть сам здивувався з такої здатності. Очевидно, інстинкт самозахисту в людини сильніший, ніж часом здається, й одразу зумів підпорядкувати собі поведінку й слова. Можливо, він, оцей так вчасно виявлений інстинкт, і надалі вмiло гнuzдатиме нерви, підказуватиме, як діяти, що говорити, аби не зашкодити самому собі.

Хан нагадав:

— Ви ж сусіди.— І простягнув руку до окулярів, ніби досі не міг визначити, як все-таки дивитися на свого водія — в окулярах чи без них.

А-а, майнуло віддалено в Середи, він же Очеретьків сусід, їхні двері виходять на одну веранду, тож повинен знати більше, ніж хтось інший. Але ж він цієї ночі був у Доброполі. Про це Хан не знає. А повинен знати насамперед. І не лише Хан, а всі, в кого може виникнути підозра.

— Я вдома не ночував! А коли повернувся вранці з Доброполя, то Світланка, сестра Очеретькової дружини, розповіла, ніби Очеретько повертався вночі з весілля, впав на кладці й розбив голову. Перебрав, напевне. А в лікарні буцімто говорили, що хтось ударив його...— Додав настільки невимушено, що знову здивувався з такої своєї здатності.

— Святий чоловік,— зітхнув Хан.— А знайшлася падлюка! — Головний агроном відкинув одразу оте «впав і вдарився...»

Середи промовчав, хоч кортіло заперечити: може, для кого й святий, а для декого зайвий. Виходило, що й святі бувають інколи зайвими.

Хан, нарешті, склав окуляри, рішуче засунув їх до нагрудної кишенки піджака, підвівся.

— Ось що,— заявив глухувато.— Ідемо до лікарні...

Новдовзі зупинилися біля будинку районної лікарні — довгого, триповерхового, з широчезними вікнами. Середа, вилізши, заходився обстукувати носком черевика тугі ска-ти. Хан погукав нетерпляче:

— Та йди вже, годі тобі...

— Я дожену,— пообіцяв Середа.

— Ні, ходімо разом.

— Треба підкачати колеса.

— Обійдеться. В тебе завжди залізняка на першому місці.

— Самі казали,— огризнувся Середа,— з технікою треба на «ви».

— Коли йдеться не про людину.

Хотілось відмовитися: чого тягнуть його в лікарню до того, з ким не бажає стрічатися? Але водночас щось застерігало — не слід ухилитися надто відверто, бо коли б не накликати зайвої підозри. Побрів слідом.

— Не люблю по лікарнях тинятися.

— А може, чоловікові погано, може, чоловік помирає. Провідає хтось — полегшає. По собі знаю...

У вестибюлі їх затримав вахтер — рішучий і невмолимий.

— Режим є режим. До тяжкохворого потрібний дозвіл головного лікаря. І треба халати. Це ж лікарня, а не прохідний двір,— нагадав черговий, ніби хтось думав інакше.

Середа, скориставшись із тієї затримки, вислизнув надвір перекурити, бо справді кортіло затягнутися їдучим димом. Відверто кажучи, хотілося побачити Очеретька, в якому він стани, почути на власні вуха, що розповідає про напад, чи впізнав кого, чи має на когось підозру. Хоч би й на нього, на Середу... Забаглося дізнатися, а водночас побоювався, що там, зустрівшись з поглядом Очеретька, викаже себе необережним словом чи рухом.

За якусь хвилину вийшов і Хан.

— Намірився добре діло зробити, й то не пустили,— поскаржився.

— Не вистачило халата? — поцікавився єхидно водій.

— А ти ніби й радий?

Середа пошкодував, що таки не втримався.

— Мені що... — кинув з удаваною байдужістю.

Уже коли всілися й газик зірвався з місця, як завжди, рвучко, немов сполоханий, Хан повторив знову:

— Святий був чоловік, а знайшлася падлюка...— Видно, ця думка особливо його вражала.

Середа цього разу завбачливо промовчав...

6

Тепер, коли чоловіка не було вдома, Христина особливо гостро відчула, який він для неї рідний, дорогий, незамінний.

Бувало, і раніше Роман Кирилович десь їздив день-другий, пропадав у саду, на роботі,— тоді теж хотілося бачитися частіше, скучала за ним, часом виникала навіть прикра досада за ті довгі й, здавалося, не завжди виправдані розлуки, але то було зовсім інше порівняно з теперішнім тривожним станом самотності. Очевидно, людина завжди оцінює щось належно, лише коли втрачає те чи глибоко усвідомлює можливість такої втрати.

Де не ступала, до чого не торкалися її руки, куди б не падав погляд, все нагадувало про нього — її доброго, справедливого, люблячого Романа.

За вікном, на подвір'ї, похитували безлистими гілочками посаджені ним дерева, голо шулилися на холоді, немов жалкували, що лишилися без догляду і немає кому обігріти їх бодай співчутливим словом. Деревця розів'ються весною, зазеленіють, шепотітимуть щось своє, лише їм відоме. І розвиватимуться не раз. Нагадуватимуть Богданку про батька. Напевне, тому й належить кожній людині посадити бодай одне деревце за своє життя, щоб на землі щось довше нагадувало про тебе. Це часто повторював Роман, завжди підкреслюючи, що то слова незабутнього Довженка. Любив читати Олександра Довженка, і на видному місці за склом книжкової шафи стояла «Зачарована Десна» й вирізані з журналу кольорові кадри з фільму про Мічуріна.

Книжкова шафа теж нагадувала про чоловіка. Досить було взяти якусь книгу і потім не там, навіть не так поставити, як він помічав. А придбавши книгу, довго обдумував, де їй краще бути, бо вважав, що кожна книга, як і людина, як дерево, повинна мати своє місце...

І в передпокої на вішалці — його дощовик з капюшоном, робочий одяг, безвідмовна синя спецівка, а на підлозі — кирзові чоботи, котрі взував на негоду, і теплі суконні боти, прозвані жартома «прощай, молодість», і розтопані черевики, що в них тупцяв біля хати...

Нічого не ховала, не переставляла, бо здавалося, що коли взуття й далі стоятиме на тому ж місці й одяг висітиме, як і досі, то Роман неодмінно повернеться, не може не повернутися, коли все чекає на нього, як чекало щодня.

А ще нагадував про чоловіка телевізор. Програму «Час» Роман намагався не пропускати, а тепер не зможе дивитись її і раз, і вдруге, бо, на жаль, не все залежить від нас, і скільки разів доведеться йому пропустити цю програму — ніхто не відає.

Під телевізором несамохіть помічала тумбочку — темно-вишневу, лискучу, і тоді мимоволі поставав той, другий, що привіз їм до хати цю потрібну і водночас таку небажану зараз річ. Може б, її винести, але куди? І чи не викличе потім це якихось небажаних думок у чоловіка, підозр, коли, нарешті, повернеться.

І тоді, знову й знову, напружено, болісно замислювалась, вірячи в те й не вірячи, — невже нещастя Романове, його рана, а отже, і її, пов'язані з Середою? Невже це він, сусід, подумався до такого? Наважився?! І хіба може добре знайома людина, котра ходить поруч, розмовляє з тобою, усміхається, виявитись раптом настільки підступною, підлою? Не вірилося. Гадала, нормальна людина не здатна на таке, а коли зважилася — то, либонь, вона вже не людина. Чи ж Середя втратив людську подобу? Але чого ж тоді він так зблід, коли зайшов і побачив, як вона прала закривавлену чоловікову сорочку. Чого сказав таким дивним тоном: «Невже нам не судилося жити разом...» Отже, він таки сподівався жити з нею, якби чоловіка раптом не стало. Був і нема...

«О горе! — вигукнула подумки з розпачем. — Невже це не трагічна помилка?» Від того висновку млосяна терпкість гаряче розпливлася по мозку, проступила на чолі крупними краплинами поту. Ніби аж затуманилося в очах.

Але ж... Хоч Середя і зблід, поткнувшись до кімнати, а таки зайшов і навіть став розпитувати. То хіба він, таке вчинивши, зміг би зайти, наважився б розпитувати? Чи здатна людина бути настільки лицемірною? Можна зопалу вдарити, навіть убити, але прикидатися зопалу неможливо... Та й Роман у лікарні потім сказав, що нападників було двоє, хоч і не впізнав жодного... Але ж хіба обов'язково, щоб когось поранити чи і вбити, неодмінно самому завдавати удару?..

З цієї плутанини думок несподівано виринуло — їй не слід залишатися тут, бо виходитиме, ніби вони, поки Роман буде в лікарні, житимуть удвох із Середою у цій квартирі,

чого так побоювалася і остерігалася. Вона негайно перебереться у Вишеньки, до батьків, і житиме там, поки не повернеться Роман.

Заходилась квапливо збирати речі — для малого. Згадала й про себе, хоч здавалося, зараз для неї нічого не потрібно. Склала все в невеличкий чемоданчик. Коли Світланка забігла після уроків, Христина сказала про свій намір. Дівчина зраділа: справді, тут залишатися боязко.

Христина взяла наготований чемоданчик, якийсь час постояла — намагалася пригадати, чи не забула чого. Далі рішуче ступила через поріг, замкнула надвірні двері. Кузя розуміюче подався слідом.

Немов забувши про існування інших шляхів, знову простували тією стежкою, якою разом ішли на весілля, і — вже нарізно — поверталися додому. Наблизившись до кладки, здригнулася. Слід би цю кладку тепер обминати десятою дорогою, а от щось ніби тягнуло сюди, наче ноги самі вели до страшного місця, і очі знову пильно вдивлялися в кожную плямку, все ще сподіваючись помітити щось таке, чого не помітили досі...

7

До гуртожитку Зеленець наближався повагом, ніби до чужої оселі. Перед дверима й зовсім зупинився: чи заходити? Може, на нього тут чекає міліція, і він лише поткнеться, одразу заарештують, і тоді буде особливо соромно перед товаришами. І перед вахтеркою, котра не раз застерігала, щоб не водився з Рудим гномом, ніби здогадувалася про щось наперед. Навіть нахвалялася переказати матері, хоч то й не її була справа. Тепер мама про все дізнається, і чи зможе він перед нею виправдатись? Чи ж приходила мама, коли він чекав на неї, а з'явився неждано Карпучно? Можливо, завжди, коли мати не приходить вчасно, приходить хтось інший, чужий і небажаний. Напевне, знову посварилася з вітчимою і було не до сина.

Якщо мама приходила, то чергова неодмінно скаже, тільки-но він переступить поріг. Вона завжди поспішає повідомити приємне кожному...

Боязко прочинив двері. Чергова сиділа, як завжди, на своєму місці, коло низенького столика з телефоном. В погляді спершу майнула полегкість: таки повернувся, а далі — невдоволення.

— Хотіла вже заявляти в міліцію.

«Невже відомо?» — здригнувся хлопець. Стояв розгублений, безпорадний, не знав, що відповісти, що запитувати. Винувато всміхнувся, та лише жалюгідна гримаса невиразно ковзнула по обвислих плаксиво губах.

— Ох, буде каяття, та не буде вороття, — застерегла вахтерка.

Зеленець, так нічого й не мовивши, прогунав мимо через просторий вестибюль, обвішаний різними плакатами про правила поведінки молоді. Попрямував коридором, де проходив щодня, котрий зараз теж видавався немовби чужий, якийсь не в міру довгий і стугонкий. Хотілося пройти швидше, аби не гупали так оглушливо власні кроки й не зустріти когось знайомого. І двері кімнати, де мешкав ось уже другий рік, теж немов уперше бачив. Можливо, раніше не додивлявся до них, а тепер погляд так пильно все помічав і зважував.

У кімнаті порожньо, й він зітхнув полегшено: хоч ніхто не допитуватиметься зразу, де та чого. Бо як пояснювати й відповідати? Був на весіллі? Та про це не слід признаватися. Про кіоск теж не можна згадувати. І про Карпухна ні слова. Але ж їх бачила разом вахтерка. З острахом подумалося, що нічого того не можна казати. А щось же повинен відповідати. Що? Слід щось вигадати. Однак хлопці помітять, що каже неправду. Вони раніше знали один про одного все, і він теж не навчився чогось приховувати. Особливо від Сашка Близнюка, з котрим приятелював, грав у одній команді й звик ділитися останнім. Тепер виходило, що й від Сашка доведеться таїтися.

Сашко, певне, ще на роботі, працював водієм автобуса. Всі в цей час на роботі, лише він... Навіть не вірилося, що все те сталося насправді.

Зупинився, не знаючи, що ж робити далі. Нарешті отямився: чого ж він у кімнаті й досі не роздягається? Зняв плащ, сорочку, майку. Голий до пояса виглядав особливо худим, сухоребрим. Дістав з тумбочки зубну пасту, щіточку, мило, з бильця ліжка стягнув рушник і побрів до умивальника. Ці дні навіть не умивався. Ніби не було ні ранку, ні вечора, а тяглося щось надто довго й незрозуміло.

Вода видавалася особливо свіжою, і м'ятність пасти приємно розпливалася в роті. Витерся рушником, од якого вловлювалися добре знайомі домашні запахи. Відчув, як поступово відходив від чогось чужого, випадкового,

непотрібного й повертався до свого — звичного й привабливого, за чим уже встиг скучити.

А коли наблизився до свого ліжка, ліг на пружинну постіль, поклав голову на білу хрустку подушку, що теж пахла чимось добре знайомим, рідним, то й зовсім повірив, що він таки повернувся додому, і навіть більше — до самого себе. Лежав, намагався обдумати все, та нелегко було зібрати думки до купи: якісь невиразні обривки, згадки, шматки виринали в свідомості, а над усім стояло вперте: «Як таке могло трапитись? Що скажу друзям, Сашкові? Як дивитимуся в мамині очі?» На жодне з цих запитань не міг відповісти, не вдавалося відшукати чогось переконливого, в що могли б повірити інші.

Пробував ту плутанину викинути зовсім з голови: хай що буде! Минала хвилинка-друга, й у свідомості знову спливало нерозв'язне і нерозгадне: «Як могло таке трапитись?..»

Повернувся з роботи Сашко й, помітивши друга в ліжку, радісно вигукнув: «О, пропавша грамота!». Зеленець миттю заплющив очі, вдаючи, ніби спить. Сашко не зник черемонитись, боляче смикнув його за довгого носа: раз, вдруге.

Зеленець розплющив зачервонілі повіки й так подивився на приятеля, що той здивовано відступився.

— Що? — запитав розгублено. — Ти переспав чи не до снав?

— Потім... — мляво попрохав Зеленець.

Сашко не став набридати.

— Тут зняли паніку — де зник? То я заспокоїв: поїхав, мовляв, до матері.

«Стривай, можливо, я справді їздив до матері? Міг же я поїхати, і чому не казати так. Можуть повірити. Та цього не зможу сказати матері...» Заплющив очі. А Сашко тупцяв по кімнаті, ніби ніяк не міг чогось знайти. «Що він так довго шукає? — хотілося, не розплющуючи очей, знати, що той робить. — Може, навмисне стукає, щоб я не спав, а розповів те, що чомусь відкладаю на потім. Хіба признатися зараз, бо однак доведеться колись признаватися». І Зеленець наважується...

Але то вже снилося...

Коли прокинувся, стояла пізня ніч, лише з коридора проникла крізь щарку в дверях світляна смужка. Оглянувся. Обік темно горбатилися ліжка друзів. Хлопці безпечно похрюпували. Навіть не чув, коли посходилися. Якусь мить лежав з розплющеними очима, чув розмірене дихання дру-

зів, а от свого дихання начеб не вловлювалось. Дихав чи ні? Лиш подумав про це, як одразу завважив, що груди судорожно канали повітря, наче в кімнаті стояла нестерпна задуха. І тієї ж миті вловив, як загуло в грудях серце і ще гучніше забило в скроні, й від тих ударів у голові якось порожньо дзвеніло. Здавалось, ніколи раніше не відчував свого організму. Це було вперше, від того зробилося несподівано лячно. Скрутнув головою, але порожнеча не зникла, а задзвеніла ще загрозливіше, і серце несамовито гукало, й на верхній губі проступив холодний, липучий піт. І водночас усе тіло взялося холодним потом, наче хтось огорнув змоченим простирадлом. Дрібно зацокотіли зуби, як тоді, після замаху. Хоч як намагався затиснути рот, зуби однак тремтіли, й не лише зуби: дрож проймав плечі, руки, все тіло. Почало тіпати.

«Невже захворів?» Лежав, прислухаючися до самого себе, все ще не вірячи, що можна настільки виразно відчувати свій організм, начебто щось стороннє, ніби зараз було тут двоє — ти і хтось у тобі, й один із них пильно спостерігав за другим...

Знову заснув, і коли стали будити, не міг прочуматись. Щось уперто доводив Сашко. А-а, пора йти на роботу. Яка може бути *тепер* робота? Як це яка? Звичайна. Котру щоденно виконують усі і яку й ти повинен виконувати, якщо ти такий, як усі. Котру виконував раніше... Виконував? Так, це було колись, здається, дуже давно. Невже іноді досить кількох хвилин, щоб усе так змінилось, щоб перестати бути самим собою?..

— Не вигадуй, ходімо, — термосив Сашко за плечі. — А то відчислять з команди, — спробував пристрашити.

Але Зеленець і на це обізвався байдуже:

— Тепер мені однаково.

Якщо навіть футбол однаково, значить, з хлопцем щось негаразд, певне, захворів.

— Я викличу лікаря.

— Не смій! — закричав Зеленець. — І взагалі, чого вам від мене треба? — додав тихіше і вже зовсім тихо, начебто з боєм попрохав: — Ти йди: я дожену.

Сашко, стенивши плечима, пішов, і всі теж порозходилися з кімнати, а Зеленець так і не підвівся з ліжка. Задрімав. Трохи перегодя, зненацька здригнувшись, прокинувся. Якусь мить намагався бадьоритися, та непомітно знову стало хилити до сну. Таки справді захворів. Голова палала, густо облита холодним потом.

«Так погано, напевне, буде до тих пір, поки не признаюся, не поділюсь потаємним». І він став ждати Сашка, бо найперше міг поділитися з ним. Тільки б той повернувся сам...

Прислухався до кроків у коридорі. Далі підвівся, сів на краєчок ліжка, сидів так непорушно хвилину, п'ять, десять чи, може, й годину...

Сашко прийшов сам і трохи раніше, ніж звичайно. Очевидно, його теж тягнуло сюди. Побачивши, що Зеленець сидить, повеселів: мабуть, полегшало.

— На роботу я переказав, що ти прихворів. І тренеру, — додав, бо сьогодні мали йти на тренування.

Який здогадливий цей Сашко! Він зрозуміє, підтримає. Зараз, саме зараз повинен йому відкритися. Бо чим довше відкладатиме, тим важче потім буде признатися. Щось зупиняло: а може, ніхто й не дізнається, то для чого самому починати? І водночас щось запевняло, що слід признатися саме зараз і тоді полегшає, як полегшало, коли повернувся до гуртожитку і вмився з-під крана крижаною водою, як це робив щоранку.

— Я не хворий... — почав.

Сашко слухав.

— Я не хворий, — повторив Зеленець твердіше і, за невідомо чиею підказкою, раптом оглянувся на двері. В кімнаті, крім них, не було нікого й двері щільно причинені. Поворушив губами й, не дивлячися другові в очі, нарешті вивидив: — Я убив людину.

Сашко якусь мить стояв зацікавлено, вражений, не вірячи в почуте, чекаючи ще якихось подальших роз'яснень, а потім, теж невідомо за чиею підказкою, й собі оглянувся на двері й, поволі наблизившись до Зеленця, немов загіпнотизований, обережно сів на своє ліжко навпроти, так близько, що коліна їхні торкалися.

— Як убив?! За що?

Знову те саме незрозуміле питання, ніби найголовнішим було: «За що?» Напевне, запитували так від надмірної несподіванки, вважаючи, що для такого не могло бути найменших підстав. Питали, але ж ні тоді, ні зараз не міг відповісти чогось певного: ні за що вбив, ні чому наважився таке вчинити.

Не міг не підкоритися Карпухну? Але ж про таке просто гідко було признатися, надто принизливо. Бо за кого б тоді вважали його друзі, знайомі. Невже можна бути настільки безвольним, що хтось накаже: «Убий!» — і ти виконаєш. Ні, причина — горілка. Призналися про це було начеб зруч-

ніше, пристойніше. Хміль, оте дурне запаморочення, що оповиває тебе непомітно й підступно, штовхає на підлість і злочин, чого тверезий ніколи не заподіяв би. Це єдине, що, на його думку, більш-менш могло пояснити і самому собі, й іншим, якоюсь мірою виправдати украй ганебний вчинок: мовляв, випив, сам не відав, що коїв. Як мовиться, п'яному море по коліна. Хоч, звісно, зло від того нітрохи не меншало, й хіба комусь легше, що його вдарила п'яна людина?

Чого ж ти був п'яний настільки, що втратив розум? І якщо захмелів, хіба то вже не ти, а хтось інший, хто не відповідає за твої вчинки?

Отож і таке пояснення здавалося безпомічним, і Зеленець, розповідаючи, навіть не намагався виправдуватись. Просто пояснював, як міг, а товариш нехай сам вирішує і оцінює...

Сашко вражено слухав і поступово доходив висновку: Зеленець розповідає те, що він, Близнюк, чув уже на роботі в себе. Але там, гнівно осуджуючи невідомих хуліганів, люди казали, ніби радгоспного садівника, що повертався з весілля у Вишеньках, не вбито, а тільки поранено, і його забрала «швидка допомога», привезли до лікарні в Добропіль.

Сказав про це Зеленець. Той довго й недовірливо дивився, нарешті невпевнено перепитав:

— Не вбито? — І миттю хвиля надії свіжо хлюпнула на змутнілу свідомість: «Та безумовно! Не вбив, а лише вдарив, навіть ударив не сильно, бо замахнувся знехотя, не бажав бити. Навіть не замахнувся, а ломик сам опустився кудись у темряву, і коли б Карпучно не підштовхнув руку, то й не поцілив би. І якщо навіть влучив, то хіба можна отак одразу когось убити?» Очі, пригаслі за останні дні, радісно спалахнули:

— Ти таке чув? Чи хочеш мене заспокоїти?

Сашко розсердився: чого б мав вигадувати? А в Зеленецьких очах ще коливалася недовіра.

— То він у лікарні?

— Так на роботі жінки казали.

— А як довідатися? Щоб точно.

— Та дуже просто. Двадцятье сторіччя, — пожвавішав Сашко, радіючи, що вдалося підтримати друга. — Вік техніки. Дзвінь, і: «Я вас слухаю...»

— По телефону не можна... — завагався Зеленець. — Почнуть допитуватися — хто, для чого потрібно?

Одне слово, домовилися так: Сашко негайно вирушить до лікарні й про все дізнається. Зеленець не наважувався їхати. Бо ж тільки заявиться там, усі здогадаються, що то він

ударив. А Сашкові можна, він не причетний до нападу, йому легко дивитися людям у вічі. Виходить, то дуже велике діло: дивитися людям у вічі...

Сашко помчався. Хотілося, чим міг, допомогти, бо вони з Зеленцем були не лише друзі, а грали в одній команді, а то значно більше, тут діяв твердий, непорушний закон: один за всіх і всі за одного...

Повернувся невдовзі і змовницьким шепотом переповів, що садівник справді лежить у лікарні. Зеленець щось безтямлю вигукнув і кинувся обнімати Сашка та цілувати, наче той на останній хвилині забив у ворота суперника вирішальний гол...

8

Як тільки Христина, змарніла й засмучена, ввійшла до теплиці, назустріч ступила тітка Федора. Немовби чекала. Подумалось: почнуться розпитування, співчутливі зітхання, котрих зараз не хотілося чути. А бригадир напала:

— Ти чого прийшла? Чому не в лікарні, не коло нього?

Христина непорозуміло дивилася на стару.

— Думаєш, без тебе не вправимось? Управимось. А йому без тебе важко. Ти йому ой як зараз потрібна! — Бригадир не називала Романа по імені, а говорила, як про когось свого, близького, рідного, й те особливо зворушувало.

— Та стільки ж роботи.

— Роботи, — повторила Федора. — Та чи ми не зробимо й за тебе? Правда, дівчата, справимось? — звернулася до городниць. — Ми вже домовилися... — заявила, хоч Христина відчула, що ніхто поки що ні про що не домовлявся. — Бригадою відрацюємо за тебе, а ти їдь, голубонько. Бо коли в когось одного лихо, то, значить, у кожного з нас серце ние. Їдь до нього. Тільки тебе побачить, одразу поправить ся. Вір моему жіночому серцю... — І тітка заходила ся розповідати свою історію, котру дівчата знали, але завжди слухали з однаковою цікавістю, наче вперше. Як було з її чоловіком, коли той повернувся з фронту тяжко поранений. Не повернувся, а привіз його молодий санітар з госпіталю, бо не міг боєць сам доїхати.

— Так бідному моему Платоші було погано. Контузило під Берліном, а на другий день і війна скінчилася. А для мого Платоші й досі та війна не проходить, у тілі сидить, і для мене війна ще й досі не закінчилася...

І, помітивши, як уважно слухала Христина, наче ніколи раніше й не чула того, ніби стара розповідала не давню історію, а вчорашню, не про свого бідного Платону, а про її Романа, — тітка Федора заговорила ще емоційніше:

— Як привіз санітар тяжко пораненого чоловіка, я стала відтоді і лікарем, і медсестрою, й усім на світі. Виходила, виглядала. Ночей недосипала і не одну ніч, не дві, а роками не мала спокійної ночі, бо виглядала чотири роки з війни і навчилася не спати ночами. І якщо війна не забрала його, то як могла потім віддати чоловіка смерті? Не віддала!..

Бувало ночами Платоші дуже погано. Жодні ліки не по-собляли, а побачить мене — легшає. Хтось інший дає ліки — не помагають, а я даю ті самі ліки — кращає. Бо то ж не тільки ліки, а й мої руки, голос мій і слова, котрі промовляла до нього. Аякже! Порошки порошками, трави травами, а тепле слово нічим не замінити... Ідь до нього, — нагадала бригадир. — А ми тут без тебе справимося...

Христина й сама так думала, та, прибита несподіваним горем, не здогадалася одразу. Сласибі тітці, що підказала. Навіть попроситися забула, подалася з тепліші до Вишеньок. Візьме дещо для передачі, попрохає батьків доглянути малого та й у Добропіль. Але... у Вишеньках довелося затриматись: якраз до старих навідався працівник міліції. Питав про весілля, про той нещасливий вечір, про гостей, коли вирушив додому Очеретько та чи дуже був п'яний. Наче Роман Кирилович коли-небудь в житті був «дуже п'яний». Та чого пішов сам раніше, а вона, дружина, лишилася.

Мачуха брала вину на себе: то вона, мовляв, притримала Христину, хай би йшли разом, та хіба наперед угадаєш, де спіткає лихо. Коли б знав, де власти, то й соломки підіслав би...

Христині не хотілося відповідати: отой вимогливо недовірливий тон чомусь ображав і викликав спротив, неприязнь. Чого не пішли разом? А чому Роман не міг піти сам, якщо йому потрібно було, і чому вона не могла залишитися на весіллі довше, якщо її попросили? Чого слід убачати в цьому неодмінно щось негарне, пов'язане з тим, що сталося тієї ночі?

Чого не заявили вчасно? А чому мали бігти в міліцію, якщо людині погано? Хіба тоді могли міркувати настільки розсудливо, як дехто міркує зараз? Та й чого б мали заявляти, коли він сам того не бажав? Нікому не заявляла і заявляти не збирається — від цього не легшає ні їй, ні чоловікові.

— На кого маєте підозру?

— Нічого не знаю! — болісно вигукнула Христина. — Якщо хтось учинив зло, то сам зізнається. Совість йому не дасть жити спокійно.

— Дивна ви жінка, — зауважив працівник міліції. — Замість того, щоб допомогти нам, ускладнюєте справу. Це не на вашу користь.

— Мені не потрібно ніякої користі, — заявила уперто. — Я зібралася їхати до чоловіка. Йому погано. Коли одужає, тоді будемо говорити. Та й навряд чи балачками можна зарадити.

— Ви глибоко помиляєтесь, — заперечив ввічливо гість. — Що ж, їдьте. Не стану затримувати. Ми ще зустрінемося...

Вона поїхала уже з іншим настроєм, ніж після розмови з тіткою Федорою. Ображала ота ледве вловима — чи, може, їй лише так здавалося — прихована підозріливість у питаннях працівника міліції, навіть у його мовчазному очікуванні відповіді вловлювалося щось недовірливе. Немов комусь більше відомо про неї, ніж їй самій, наче хтось був зацікавлений у чомусь дужче за неї. Гірше — в тоні працівника міліції вчувалися нотки певного звинувачення. Може, вона сприйняла ту розмову надто вразливо, упереджено. І не слід було відмовлятися переповісти все, як знала, бачила, здогадувалася. Навіть могла згадати Середу й свої підозри на нього. Але ж усвідомлювала: саме про це й не хотілося згадувати, саме можливість такої розмови й лякала найбільше, насторожувала. Чи не тому й виникла неприязнь до працівника міліції, котрий, власне, нічого поганого їй не сказав.

Треба було розповісти про все відверто, й те, можливо, допомогло б їм. А от не змогла. Немов побоялася. Промовчала, не бажаючи в свої потаємні куточки пускати сторонніх. Ніби знову поводитися не так, як належало, помилялася в чомусь, не бажаючи визнати вини. Але ж як навчитися не помилятися? Либонь, завжди людина помилятиметься й від тих помилок сама ж терпітиме. Правду мовила тітка Федора про соломку... А можливо, це лише в неї такий запеклий характер, що змушує помилятися, ускладнює досить звичайні речі. Дорікнув же працівник міліції: «Дивна ви жінка...» І Середа казав це. О, знову цей Середа! Чи не звідси почалася її остання помилка? Могла б раніше розповісти про його домагання й погрози. Кому? Роман знав, а чого б мала ділитися *таким* із сторонніми? Але ж, — нагадала собі, — Роман теж знав не все...

Плутанину думок обірвала зупинка автобуса. Зникло розмірене погойдування, гуркіт мотора. Люди, перемовляючись, виходили. Їй теж треба йти: незчулася, коли й доїхала. В лікарні зупинилася у вестибюлі. Довкола — засмучені обличчя, насторожені погляди, часом засльознені очі. Розмови притишені, майже нечутні. Над входом напис: «Лікар для хворого — батько, для здорового — друг». З боків — картини олійними фарбами. Великі, на всю стіну. З одного боку — медсестра виносить з бою пораненого бійця. З другого — засніженою нічною вулицею поспішає лікар. До хворого. В обох картинах було щось спільне з тим, що сталося тієї ночі з її чоловіком, з нею...

З'явилася няня, запитала, до кого. Коли назвала, усмінулась прихильніше.

— Всі за нього питають.

— Всі? — здивувалась Христина. — Хто ж про нього питає?

Не знала, що тут уже побував Хан із Середою і Сашко, Зеленців приятель.

— Питають, — не стала уточнювати стара. — А ти ж ким йому доводишся?

— Дружина.

— Якщо дружина, тоді зачекай. Я дізнаюся. До нього ще не пускали... — Зітхнула й поколивалась, мов гуска, коридором. Повернувшись, підморгнула Христині, як давній знайомій: мовляв, домовилася. Хоч йому ще погано, але дружині можна, бо, коли близька людина біля хворого, йому легше. Повторила несподівано слова тітки Федори.

— Ось тобі, доню, халатик, і ступай по коридору, в самий кінець.

Христина лежала в лікарні, коли родила Богданка, але то була інша лікарня, хоч зовні наче й не відрізнялася від цієї. То був дім радісного чекання, м'яко-солодких тривог і болючого щастя.

Тоді приходив до неї чоловік, як зараз вона до нього, але то були зовсім інші відвідини. Те ніби давно зникло з пам'яті, а згадала — й миттю постало перед очима до найдрібніших деталей, наче було не кілька років тому, а вчора. Як уперше показала Роману крізь зачинене вікно сповитого сина — чоловік густо закліпав повіками, ніби не йняв віри тому, що бачив, і намагався краще протерти зіниці чи, можливо, зігнати сльози. Тієї миті були найближчими в світі, хоч вона стояла в палаті, а він — далеко внизу, за побіле-

ним вапном штахетиком. Запам'яталося: був яскраво сонячний ранок, бо тінь від Романа перегинала всю вулицю.

Він приніс їй квіти, потім приносив щодня — червоні тюльпани, нарциси, білі-білі, з жовтавою серцевинкою, схожою на далеке сонце, й пахучий бузок, у суцвіттях якого породіллі шукали квіт з п'ятьма пелюстками й, коли знаходили, їли — на щастя. Поки вона лежала, на підвіконнях у баночках від різних компотів та соків завжди стояли букети квітів.

То була інша лікарня...

По лункому світлому коридору сюди-туди снували люди в білих халатах. Певне, від цієї повсюдної близьки хворому ставало світліше на серці. Звільна проходили хворі в синіх злинялих халатах, самі теж немовби злинялі, поблякли.

А через велике коридорне вікно виднілася вулиця. Там поспішали люди, звичайні, здорові, проносилися машини, на дощаному паркані похитувалася від подихів вітру чорна ворона. Там один світ, тут другий, але, виявляється, вони знаходились надто близько один від одного, оці два досить різні світи, — набагато ближче, ніж іноді нам здається...

Обережно ступала по чистій лискучій підлозі, а кроки видавалися надто лункими. Хотілося швидше дійти до *нього* і водночас побоювалася тієї зустрічі, коли йому ще так погано.

Медсестра прочинила двері, теж білі. В палаті стояло кілька ліжок, на кожному хтось лежав: однаково вкритий, однаковою ковдрою. Забинтовані, незворушні. Розгубилася навіть: де ж Роман? Лежав на першому ліжку, а вона чомусь шукала далі. Укритий під бороду, обличчям до стелі, з заплученими очима. Не дуже змінився, але зблід і щоки запали. Чи то лиш здавалося від незвичної сірості: щоки густо вкривала щетина. Таким ніколи його не бачила. Вдома завжди старанно вибривав щоки до сизості. Хоч би як був зайнятий. Ніколи не виходив на люди неохайний.

Лежав, ніби заснув. Може, досить йому прокинутись — і знову стане таким, яким був раніше, і все стане, як колись...

— Посидьте... — Сестра кивнула на стілець. І хоч Христина опустилася зовсім нечутно, Роман Кирилович розплющив повіки, наче його розбудили. Повів очима в її бік і миттю поворухнувся, спробував підвестися назустріч, але не зміг, і лише в погляді болісно відбилось оте радісне намагання.

Христина нахилилась до нього, поцілувала, і, коли випро-

сталась, на вустах його, здавалося, ще тремтів її поцілунок ледве помітним усміхом вдячності.

— От і чудово,— зраділо озвалася медсестра.— Він усміхнувся вперше. Значить, іде на покращення...— Наблизилась до одного ліжка, до другого, тихенько зникла.

А Роман Кирилович і досі не зводив очей з дружини, побоюючись, що вона щезне, розтане і він зможе бачити її знову лише в туманному напівсні. Можливо, й це йому сниться. І він дивився, дивився, намагаючись переконати себе, що дружина справді сидить біля нього.

Вона відчула його побоювання. Заспокоїла:

— Я буду тут... поки видужаєш.

У його погляді затеплилася лагідна винуватість: мовляв, вибачай за клопіт, якого завдаю. Знову посміхнувся — довірливо, по-дитячому, і це вже був добре знайомий усміх, отой, що їй подобався, який робив Романа звично молодшим і особливо привабливим, рідним...

9

Тепер Середі не хотілося бути вдома, а проте нікуди не йшов вечорами. Сидів у своїй кімнаті, в сутінках, чогось очікуючи. І щоразу, коли брав до рук сірники, пригадувалась Христина, як ходив позичати «вогнику»; і без сірників теж постійно пригадувалась вона. Особливо, як бачив її останнього разу: прала чоловікову сорочку, а потім, коли озвався, так надривно, знестямлено розридалася, що він не наважився підійти, несподівано розгубився і вийшов. Думав навідатися потім, але Христина зникла, перебралася до батьків у Вишеньки, тобто втекла від нього...

Темнів силуетом на сірому тлі вікна: сівав поблизу, немов боявся когось не помітити, пропустити. Затято кадив. Але цього разу, хоча й дививсь у вікно, таки не помітив. У двері постукали. Полохко підхопився. На порозі стояв незнайомий. Невисокий, стрункий, у плащі. Привітався, показав посвідчення працівника міліції. І, не чекаючи особливих запитань, пройшов до столу, сів. Розгорнув діловито папку, наготував аркуш паперу, поклав зверху ручку, запитав:

— Що вам відомо про недавню подію з сусідом?

Середу здивував і навіть сподобався винятковий спокій цієї людини, її готовність одразу щось записувати, чого поки що ніхто не збирався розповідати,

— Тієї ночі я не був дома, ні в цій кімнаті, ні взагалі в радгоспі. Гостював у сестри в Доброполі, там і ночував. Це можуть ствердити. То звідки маю щось знати? — Намагався вловити, що цій людині відомо, а що ні. Лиш тепер завважив, що гість такого ж віку, як він, і — дивно — мав такі ж чорні тоненькі вусики. Це чомусь додало спокою, навіть розвеселило. Спробував пожартувати: — Сподівався, ви мені про це розкажете більше, а ви мене розпитуєте. Пора б вам самим знати.

Гість щільно подивився на господаря, спохмурнів від того, здається, справедливого й не досить приємного нагадування. Поправив чистий аркуш паперу, взяв ручку. Певне, таки сподівався щось записати.

— Ви б сходили у Вишеньки, — додав Середа тим же тоном. — Там більше знають.

— Там я вже був, — стримано пояснив гість.

— Та й Очеретько... Він же, кажуть, живий? — поцікавився Середа невинно.

— Живий, — так само коротко ствердив гість.

— Чи ви...

— Пробачте, але поки що дозвольте запитувати мені.

Середа з удаваною покірністю ворухнув плечима. Працівник міліції поцікавився, як жили Очеретьки, чи сварилися. І як ставилися до нього, свого сусіда. Середа криво всміхнувся:

— Як жили? А як може жити молода вродлива жінка з підстаркуватим чоловіком?

Гість щось занотував, і те підбадьорило Середу. Чому, справді, не розповісти про все так, як здавалось йому, як хотілося, щоб було? Як вигідно насамперед для нього. Якщо питають його, чого б мав розповідати інакше? І він охоче почав.

— Жили погано, бо не пара, — знову підкреслив вікову різницю. — Мачуха ще дівчам випхнула заміж. Дівчина підкорилася, бо, напевне, вдома було не з медом, а через те потім стала мстивою до чоловіків. Терпіла, мирилася, та в кожного може ввірватись терпець. От і... — Примовк, бо, здається, зайшов надто далеко у своїх припущеннях.

— А ви немов зацікавлена особа, — натякнув гість.

Середа пожалкував, що знову не стримався, як тоді, з Ханом, коли їздили до лікарні. Спробував одбутися жартом:

— А сусід завжди зацікавлена особа.

Гість щось мовчки дописував, далі озвався:

— Що ви можете ще сказати про Очеретькову дружину?

— А ви її саму розпитайте,— порадив невдоволено Середа.— Вона жінка...— не міг підшукати потрібного слова,— з апломбом.

Гість уловив іронію, посміхнувся від якогось свого спогаду.

— Вона — дивна жінка,— підтвердив серйозно.— Гадає, що злочинець обов'язково сам не витримає і зізнається. Мовляв, совість не дозволить спокійно жити. А коли совісті немає, коли її втрачено, тоді що? — Подивився на Середу запитливо, ніби саме від нього мав одержати потрібну відповідь.

Середа мовчав. Адже з того, що вона — «дивна жінка», й почалося все. Але про це він не збирався розповідати, хоч би як чемно запитували, тонко натякали. Гість запитав конкретніше: де працює, куди їздив тієї ночі, з ким зустрічався вдень,— поступово підбирався до головного,— і Середа раптом внутрішньо зібрався, як тоді, при розмові з Ханом у кабінеті. Кидав знехотя одне-двоє слів. Розумів, що зовсім не відповідати не можна. Нарешті працівник міліції сховав ручку, згорнув папку, акуратно позав'язував поворозочки з білої тасьми. Видно, любив порядок. Підвівся. Попрощався чемно, як і привітався, й Середі здалося, що нічого небезпечного цей прихід не становив, що якби їм було щось відомо, то слідчий розмовляв би інакше. А це, безумовно, звичайне опитування сусідів, знайомих, сторонніх людей, котрі могли щось знати, розповісти, підказати, а могли й нічого не знати. Хоч те, що справа дійшла до міліції, розуміється, не подобалося. Зрештою, він не бив Очеретька, навіть не був поблизу, й ніхто не зможе засвідчити проти нього чогось певного. Навіть Рудий гном...

Та коли серед ночі зненацька прокинувся,— наче хтось вимогливо погукав,— привиділося, що й досі в кімнаті сидів за столом незнайомий і щось діловито записував...

10

Вночі Роману Кириловичу погіршало: підвищилась температура, і він став марити, почалась кровотеча. Христина всю ніч не стулила очей. А коли вранці до палати зайшла ведучий лікар і побачила хворого, здивувалася — як він, бідний, витримав таку ніч! — і зовсім не помітила глибоких синців під запалими Христининими очима. Певне, лікарі звикли помічати лише стан хворого, а хто перебував поруч, не мав права скаржитися на втому.

Терміново скликали консиліум, зробили переливання крові. Після цього Очеретька здолав сон. Прокидався і засинав знову. Якось м'яко, покірно поринав у густу, заколихуючу купіль і, коли виринав, то наче справді з води,— лежав змокрілий, з прилиплою до тіла сорочкою, з вогким пасмом волосся на чолі. На носі, дивно загостреному, на верхній пришерхлій губі густо виступили росисті краплини, і, коли вивільнив над силу з-під ковдри руку, щоб їх витерти, долоня теж була мокрою.

Хтось у білім халаті завбачливо подавав сухий рушник, допомагав витерти губи, лице, чоло. Наче няня, але, напруживши зір, упізнавав Христину — теж у білому. І заспокоєно знову поринав у густу сонливість, котра несла полегкість. І сон поступово ставав хисткіший — час від часу Роман прокидався від якихось гучних голосів і, отямившись, довго не міг збагнути: чи він таки спав, чи тільки лежав і думав. Ні, таки спав, бо щось плелось таке, чого думати, звісно, не міг. А потім настає момент, коли зненацька розплющив очі і вже цілком свідомо оглянувся довкола й досить чітко сприйняв усе — і навколишнє, і в самому собі. Лежав такий кволий, знеможений, в'ялий, а свідомість, немов спочивши від довгого вимушеного застою, нарешті запрацювала потужно й упевнено.

Поблизу не було нікого, й здалося, ніби і хворість, і няня, Христинин погляд, білий рушник, ліки — все привиділося йому, наснилося в ті безкінечно довгі години мутної сонливості. Повів очима в один бік, у другий — ні, таки лікарня. Біла висока стеля, білі широкі двері з темною лампочкою-нічником над ними, білі завіски на спинках ліжок і в узголів'ї — пофарбована в біле тумбочка. Все мов присипане снігом. О, знову сніг... Але ж на тумбочці — склянка з водою, порошки, таблетки, очевидно, для нього. Справді — лікарня...

Спробував повернути голову — не зміг. Але порух його помітили.

— Що, батя, воскрес? — озвався збоку молодечий басок.

Роман Кирилович промовчав, не знав, чи здатний відповісти настільки голосно, щоб його почули. Знову заплющив очі, мов засоромився своєї безпомічності. Інший голос став пошепки докоряти тому, першому:

— Ото ще бельбас! Чоловік, може, крізь сон блимнув, а ти мов Пилип з конопель.

— Хай не придурюється... — зареготав незлобиво той. — А то царство небесне проспить.

— Дивися, щоб ти не проспав обіду,— буркнув глумливо другий, і в палаті знову настала тиша.

Але тепер навіть з заплющеними очима не хотілося спати. Навпаки, слух працював, як ніколи, чітко, ніби після довгого перебою намагався надолужити прогаяне. Чулося віддалене гудіння автомобілів, десь там, на дорозі, по якій не раз проїжджав раніше. Тоді про лікарню нагадував кондуктор, оголошуючи зупинку: «Райлікарня». Оце «рай» викликала часом у пасажирів веселі дотепи: «Не бажав би й ворогові такого раю...»

А ще вловлювався шелест папери — це вже тут, поруч. Певне, хтось із хворих гортав газету. І в коридорі кроки — різні, не схожі поміж собою. Кожна людина ступає інакше. Хода, як почерк, в кожного своя. Неповторима, як відбитки пальців. І коли, нарешті, почулися її кроки, впізнав одразу, бо Христинина хода теж на жодну іншу не була схожою. Упізнавав ці кроки в саду, коли Христина працювала з ним разом, і потім, коли стала дружиною, — на стежці перед будинком, на веранді, коло порога. І тут упізнав, хоч по коридору ступало безліч жіночих ніг.

Кроки наблизилися до ліжка, стихнули, стали майже нечутними, а він, однак, чув їх і все, що робила Христина, уявляв виразно: як вона обережно сіла на табуретку, як дбайливо поправила на ньому ковдру, як крутнула заводним ключиком ручного годинника — раз, вдруге. Можливо, він спить надто довго і це її непокоїло.

Розплющив очі. Вона дивилася радо, запитливо, очевидно, помітила в його погляді зміну на краще.

— Як тобі? — запитала майже пошепки чи, можливо, не промовила жодного слова, а він зрозумів її з погляду, з поруху вуст, з жесту руки, що взяла його знесилілу руку, і тепло від її руки попливло в його тіло.

— Ти прийшла — й одразу полегшало, — відповів, теж, мабуть, не стільки голосом, скільки очима, поглядом. — З тобою мені завжди легше.

— Може, хочеш їсти? — знову так само: словами чи лише поглядом запитала вона, й він, як раніше, кивнув ствердно.

Христина розчинила тумбочку, дістала принесене раніше, що мав би з'їсти давно, але до чого й досі навіть не доторкнувся.

Збоку знову озвався молодечий басок:

— Що ви йому, наче дитині, пундики різні. Налийте сто грамів та смаженого кроля на закусь — одразу очуняє.

Роман Кирилович кволо усміхнувся:

→ Можна й сто грамів... виноградного соку.

Христина налила півсклянки, і він спрагло випив, попросив ще, нараз відчувши, як захотілося пити, і не тільки пити, а й їсти. Справді, хоч подавай смаженого кроля.

Дружина допомогла сісти в постелі, і тепер він зрозумів, що не сьогодні-завтра підведеться сам, а потім устане й піде, спершу тут, по палаті, до білого підвіконня: хворі завжди прагнуть найперше додиратися до вікна, щоб подивитися на те життя, котре раніше не дуже й помічалось, а звідси видавалося особливо привабливим і недосяжним. Потім вийде в коридор і далі, й далі — додому, до саду, до людей, до улюбленої праці, розлука з якою чи не найбільш відчутна й болісна... Це ж скільки днів, як він одірваний від того всього? Здається, вічність. І через що?!

Коли головний лікар робив обхід і побачив Очеретька в такій позі, здивувався. Христину вже знав і захоплювався її невтомною відданістю, хоч тут, у лікарні, де стільки болю й горя, звик до людської самопожертви.

— Ви, дорогенька, нове слово у медицині, — пожартував, а потім розповів притчу. В палаті, мовляв, завжди двоє — недуга і хворий. Лікар — третій. Якщо хворий і лікар спільники, долати недугу простіше. Та ще легше боротися, коли в палаті з'являється четвертий — вірний друг. Тоді — троє на одного...

Невисокий, огрядний, у білій шапочці, він мало скидався на головного лікаря, та ще хірурга, і коли б зустрівся десь поза лікарняними стінами, то й не подумав би, що цей, мовби добродушний простий чоловічок щодня бореться зі смертю — з тисячами смертей! — за життя інших. Хіба ж не помиляємось іноді, не знаючи людини, в оцінках і ставленні. А потім довго пече сором запізнілих докорів.

Коли головний лікар пішов, Очеретько спитав про мало. Христина заспокоїла:

— Богданко в батьків. А про це... — примовкла невпевнено, — нічого не знає.

— Добре, — похвалив Очеретько, — кажіть, що татко поїхав далеко. По саджанці... — Усміхнувся винувато. — Повернеться — привезе гостинця.

— Ти привезеш нам себе.

— Та коли б швидше, — зітхнув Роман. — А то лежу, а весь там, дома, в саду. Здається, без мене все зроблять не так. Кажуть, незамінимих людей немає. А по-моєму, кожна людина незамінима. Ніби хтось заміняє, а насправді то вже не той, кого замінили...

— Ти ніби мариш,— насторожилася Христина.— Не розмовляй багато, не думай.

— Хіба може людина не думати? — здивувався Роман.— Тільки подумає, щоб не думати, і вже думає... Стільки завдав людям клопоту. Навіть незручно...

— Досить,— притулила Христина руку до чоловікового зволожено-розпаленого чола.— Ти навіть здоровим не розмовляв стільки.

Він слухняно примовк. Дихав дедалі глибше, впевненіше. Немов насолоджувався тим звичайним, що маємо і що, виявляється, так легко втратити. Хотілося просто відчувати, що дихаєш. Як тягне дитину ходити, коли зробила перший крок і переконалася, що вона здатна стояти на власних ногах...

Згодом Роману Кириловичу покращало настільки, що Христина поїхала додому: не могла так довго зловживати людською прихильністю, підтримкою тітки Федори, жінок-городниць. Пообіцяла Романові провідувати його щодня. Він заперечив: щодня не треба, невдовзі повернеться. Обов'язково повернеться незабаром, бо він ще стільки не зробив корисного, чого, крім нього, не зробить ніхто...

11

Карпухнова дружина все ще вагалася: заявляти на свого чоловіка чи ні, а тим часом його самого викликали в міліцію. Вийшло значно простіше, ніж могли сподіватися.

Слідчий, який вів справу пограбування кіоска, прикинув досить логічно: якщо взято випивку й закуску, тож грабували безпросвітні п'янюги, «алкаші», котрим не вистачило дня напитись і вони «розтягнули задоволення» вночі, коли магазини були зачинені. Скло вітрини вміло видавлене плечем — отже, орудували не безголові підлітки, а досвідчений злодій. На одній із гострих скалок скла лишилися нитки від одягу грабіжника, і це могло послужити незаперечним речовим доказом при уточненні особи злочинця.

Експерт виявив також сліди від підшви взуття — «ялинкою», і що сліди під кіоском та сліди всередині були різні. Виходило — грабувало двоє. Це теж могло полегшити пошуки: при двох злочинцях імовірність «влучання», бодай в одного з них, подвоювалась.

Належало опитати людей, котрі були того дня і — прибіжно — в той час на автобусній зупинці чи поблизу неї,

могли бачити підозрілих нетверезих осіб. З тих запідозрених поступово й мали виявити справжніх злочинців за простим методом відсіювання.

Відомо: хоч як ховається злодій, а хтось неодмінно його побачить. Слідчий розумів, що низка «ні» й «ні» могла тягнутися довго і, навішаки,— вузлик «так» міг зав'язатися досить швидко, якщо ще при самісінькому початку. Випадок, удача, плюс уміння логічно оцінити ситуацію і вчасно схопити потрібну ниточку, «нюхом» натрапити на правильний слід — це вдалося. Потрібний свідок знайшовся навіть під боком, у міліції. Автоінспектор, що того дня і приблизно в той час повертався з чергування на трасі, звернув увагу на двох п'яних, які сіли в автобус на зупинці «Радгосп» і зійшли у Доброполі. Серед фотографій тих, що вже судилися за крадіжки, автоінспектор легко впізнав Карпухна...

Тож коли Карпухно потрапив до кабінету слідчого, не став особливо плутати чи відмовлятися. Переконався, що слідчий мав незаперечні речові докази. Нитки на розбитому склі були з тієї ж ткацтва, що й Карпухнів бушлат. До того ж плече бушлата виявилось свіжорозпоротим і невміло зашитим чоловічими руками: сам зашивав, щоб дружина менше п'якала. І слід «ялинкою» попід кіоском теж співпадав із слідами від підшов його гумових чобіт. Все було встановлено й доведено експертизою. Відмовлятися не впадало.

Єдине, що муляло Карпухнові,— чи відомо слідчому про Зеленця? Розуміється, вигідніше признатися, що в грабунку брав участь і Зеленець: вина падала б на двох. Навіть на Зеленця більше, бо той ліз до кіоска і брав гроші, а він, Карпухно, лише стояв збоку. Але ж коли про Зеленця не знають, а на нього вказати, тоді той слабак може зізнатися не лише про кіоск....

І Карпухно вирішив поки що Зеленця не згадувати. Запевнив, що грабував «телевізор» сам. Пожартував:

— Гастрольор-одиночка. Був під мухою. А коли вип'ю, стаю дурний. Це може засвідчити навіть рідна дружина.— Знову хихикнув.— Пізня ніч, коло зупинки нікого. Світло в ларку горіло — не погасили. Ідуть з роботи, а світло лишають, хоч скрізь на плакатах чорним по білому написано: «Не забувай вимкнути світло!»

— Давай по суті,— перепинив його слідчий.

— Я ж і кажу по суті. Ларьок світився. Скло тоненьке, а всередині стільки добра. Тільки спокушають православ-

них. Треба притягати до відповідальності тих, хто створює сприятливі умови для злочину... — мудрував.

Слідчий записував щось, час від часу кидаючи на затриманого косувати позірки. Власне, він взагалі косував, і Карпухно завважив, що коли слідчий дивився на нього, то одне око було спрямоване вбік, а коли дивився вбік, то, знову ж, одне око дивилося на нього. Виходило, ніби слідчий весь час бачив співрозмовника, куди б не спрямовував погляд. Через те здавалося, що нічого від нього приховати не вдасться.

— Все? — запитав слідчий, але Карпухно в тому питанні вловив, що, можливо, саме з цього «все» й почнеться справжнє «все». — А чому ви про свого напарника не згадуєте? — подікавився ніби між іншим. — Тільки «я» та «я». Нескромно.

Грабувало двоє, але хто другий — невідомо, хоч саме це, відчував слідчий, належало встановити, бо тоді справа могла повернутись інакше. Карпухно судився, як раз давав різні показання і міг виявитись хитрим та непослушним. Головне, не дати йому відчуття, що слідству відомо, а що ні.

Карпухно ж саме це й намагався вловити.

— Хіба грабувало двоє? — скорчив невинну гримасу. — Там і одному робити нічого.

— Двоє! — ствердив слідчий. — Якраз ви не були всередині кіюска, не брали товарів, прошей, то для чого ж брати вину на себе?

Це гірше. Хоч знав, що слідчі завжди вдають, ніби їм уже все відомо. Спробував удати забудькуватого:

— А, пацан, що стояв на зупинці автобуса. Випивати без напарника некультурно, я його й підбив на діло. Потім хлопчина той десь зник...

— А дружина ваша казала, що ви приходили з ним до себе додому, вночі.

— Як вип'ю, зовсім дурний, — далі прикидався Карпухно. — Може, й приводив, не помню.

Слідчому навіть подобалося, коли заперечували добре йому відоме, і він, оперуючи тим безсумнівним, міг загаяти противника на слизьке.

— Невже? — запитав з удаваним подивом. — Хіба ви не встигли з ним познайомитися в автобусі?

Карпухно з недорікуватою невинністю закліпав рудими повіками.

— В якому автобусі?

— В добропільському. Яким ви їкали від зупинки «Радгосп».

Від згадки про «радгосп» Карпухно мимохить сіпнувся, і слідчий помітив це, хоч нібито дивився вбік. «Біс його розбере, куди він дивиться!..» — лайнувся подумки Карпухно, виразно відчувши, що йому не вдалося приховати від слідчого свого збентеження, і від того особливо злючись на себе.

— Ви ще напарника називали «ребйночком», — намагався слідчий приголомшити допитуваного своєю обізнаністю і тим самим змусити Карпухна назвати співучасника злочину.

Ще не уявляв виразно, чому той так уперто намагається приховати другого, але вже здогадувався, що в тому щось є, криється щось важливе, потрібне, можливо, не лише для цього слідства, і поступатися зараз ні в якому разі не можна, слід далі притискати противника до землі.

Карпухно невпевнено потер шкарубкою долонею щетинисте підборіддя.

— То що? — слідчий зрозумів той рух як згоду признатися. — Почнемо все спочатку?

Одне слово, Карпухно назвав Зеленця. Але й після цього слідчий не згадував про подію у Вишеньках, і Карпухно заспокоївся, вирішивши, що Зеленець не такий уже й слабкий, не «розколовся» про головне. Повеселів: скільки там «припаяють» за того нещасного «телевізора», а ще коли врахувати, що брав Зеленець. Попросив зухвало:

— Ви там того... запишіть про пом'якшуючі обставини... за щиросердне зізнання... — Уже знав, як формулювати подібні прохання.

Отже, грабіжників було знайдено, хоч, розуміється, виявити їх — ще не означало дізнатися всю правду.

12

Коли Христина поїхала, Очеретько довго лежав горілиць, втупивши очі в стелю, відчувши, що одному буде важче. Треба швидше видужувати й повертатись додому, аби знову бути разом з нею, сином... Мало не додалось механічно — «з сусідами»... Ой, ні! Щось не пощастило їм на сусідів, а, виявляється, так багато важить в житті оте ніби другорядне і дріб'язкове — «сусіди». Навіть згадувати зараз про них не хотілося...

Перевів погляд на широке вікно, де сіріло холодне грудне небо, наче теж змарніле від виснажливої недуги; чорніли оголені гілки, мов темні прожилки на блідій руці хворого. Мимоволі погляд упав на власну руку, що лежала на грудях поверх ковдри. Наче рука була не його. Поворушив пальцями, і той рух теж видався немов чужий. Начеб його пальці мушили ворухнутися якось інакше. Те здивувало й несподівано розсмішило. Не його рука. А чия ж? Хіба не ця рука покірно слухалася його ось уже стільки років. Виконувала, що б він не наказував. Садила, копала, щепила, окулірувала, міцно стискала руку друзів, знайомих, ніжно торкалася Христини. Звернув увагу на нігті: у білих цяточках. Згадалось, коли вони тільки побралися, Христина сказала:

— Ви... ти щасливий...— Ніяк не могла при звичаїтись називати його на «ти».

— Чому? — не зрозумів.

Тоді Христина ніжно взяла його пальці, наблизила до очей і стала уважно розглядати нігті.

— Бачиш? Нігті цвітуть.

Він погодився:

— Найщасливіший... бо ти зі мною.

Коли вони разом, він завжди щасливий. Навіть тут, у палаті. Виявляється, навіть на лікарняному ліжку можна бути щасливим. І в цю хвилину, коли Христини немає тут, він однак щасливий, бо вона все одно з ним. Очевидно, щоб бути разом, не обов'язково знаходитись поруч. Навпаки, іноді, перебуваючи поряд, люди бувають надто далекі одне від одного...

Відновивши в пам'яті досить виразно один випадок з тих ніби далеких, а насправді досить близьких днів, бо найдорожче ніколи не може бути далеким,— Роману Кириловичу захотілося пригадувати ще й ще. І він заплющив очі, немов те, що діялося довкола, заважало виразніше бачити те, що виринали з глибини...

Одного разу Христина щось шукала в шухляді й натрапила на його документ про закінчення школи садівництва. Довго дивилася на фото: маленьке, давнє, прижовкле. Він підійшов, теж глянув: худорлявий хлопчисько із смішною зачіскою набік і розхристаним коміром, ніби зовсім чужий, незнайомий.

— Молодий був...— пояснив невпевнено, мов жалкував, що дуже змінився і тих років не повернути,

А Христина несподівано заявила:

— Тепер ти кращий... набагато кращий.— І віддано пригорнулася до нього, гаряче поцілувала.

Йому й самому здавалося, що тепер він кращий, ніж отой розхристаний юнак на фотокартці, наче впевнений у собі, а насправді ще такий безпорадний в житті,— але чим був кращий для Христини, відверто кажучи, не розумів, бо гадав, що для дівчат головне вік, молодість. Але допитуватися не став, лише вдячно обняв дружину й м'яко поцілував у шовковисті коси, що завжди пахли для нього садом.

Власне, він ніколи не допитувався в неї, чим сподобався, за що покохала. Побоювався, що Христина не зможе точно висловитися, не знайде потрібних слів, бо не завжди людина спроможна свої найінтимніші стосунки, найскладніші почування висловити точно словами, а йому здасться, що вона не бажає в чомусь признатися, скаже не те, що думає, коли завагалася, і потім довго гнітитиме болісна прикрість і невдоволення. Хіба можна комусь пояснити, за що покохав, і якщо навіть поясниш ніби найзрозумілішими словами, чи зрозуміють тебе інші?

А за що взагалі кохають? Певне, за те, що людина саме така, яка вона є, а не якась інша. Іншу кохатимуть інші. Хоч іноді й хотілося знати: за що ж покохала його Христина, що знайшла в ньому такого, чого ні в кому більше не помічала?

Із світу спогадів до реальності повернув невиразний людський гомін. До палати зайшла група людей у білих халатах. Головний лікар робив черговий обхід.

Молодик, що питав колись: «Батя, воскрес?», став домагатися, щоб його виписали. «Здоровий, як бик!» — запевняв. Головний лікар уважно оглянув рану на голові, поцікавився:

— Виробнича травма?

— Ні,— зареготав парубійко.— Просто вдарили.

— Як просто?

— Ну, пляшкою з пивом.

Головний лікар скрушно зітхнув.

— Випишемо і почнете судитися.

— Ні,— запевнив хлопчина.— Свідків немає.

— Ніхто не бачив?

Тоді один з хворих став розповідати випадок. Свідка питають: «Ви бачили, як цього чоловіка вдарили по голові?» — «Ні, не бачив, я тільки чув, як ударили по чомусь порожньому...» В палаті вибухнув сміх. Роман Кирилович болісно прикишк. Хлопцеві що — вдарили, то й нехай. Пожартували. А коли його, літню людину, запитає лікар: «У вас ви-

робнича травма?» Що відповідати? Ударили пляшкою? Повертався з весілля напідпитку, й хулігани переплутали з молодим гувлісою, чи як там? І теж немає свідків. Не бачили, тільки чули... Сміх і гріх! А як скрушно зітхнув головний лікар від того пояснення. Для лікаря хворий є хворий, звідки б не взялася недуга, але ж, очевидно, дуже прикро лікувати такі-от «виробничі травми».

Та в нього головний лікар не став допитуватись. Умів розрізнити хворих, як і належало досвідченому спеціалістові. Уважно оглянув рану, придушив тонкими сильними пальцями в одному місці, в другому, запитав, чи болить, і Роман Кирилович, хоч дуже боліло, лише невиразно стелнув плечима: мовляв, можна терпіти. З вигляду головного лікаря здогадався, що справи кепські, й нічого не став запитувати. Той пояснив сам:

— А вам доведеться ще полежати.

Оте «полежати» здавалося гіршим від самої недуги. З кожним днем ставало важче витримувати це добровільне «ув'язнення». Бувало й раніше, вдома, нездужалось, але намагався не злягти, бо тоді, вважав, стане гірше. На ногах, на повітрі слабкість непомітно зникала, проходила. А тут заявляють: «Доведеться полежати».

— Я вже здоровий,— спробував заперечити, передчуваючи наперед, що слова ці нікого не переконують.

— Ви будете здорові,— пообіцяв головний лікар.

По обіді молодик повернувся до палати в домашньому одязі — хлопця таки виписали. В модній куртці лимонного кольору з блискучими застіжками, у розкльошених синіх «техасах», він був не схожий на того незграбного в лікарняному халаті хворого, на того реготуна, що добродушно сприймав кожен жарт. Гарний, елегантний хлопчина. І той, що розповідав, як «ударили по чомусь порожньому», аж недовірливо дивився на нього.

— А про пляшку з пивом ти, певне, вигадав? — не стерпів запитати.

Хлопчина гучно зареготав, але зараз і сміх його видався іншим, якимсь приємнішим і доречним.

— Звісно, вигадав,— признався.— Од сміху, казав мій дідусь, усе заживає, мов на собаці.

Хворий погодився:

— Дід казав правду. Наука є така — сміхотерапія.

Хлопчина обдивився свою тумбочку: чи не забув чого. Журнали «Перець» і «Крокодил» залишив на спогад. Потім подав кожному на прощання п'ятірню, а Роману

Кириловичу так міцно потис руку, що той мало не зойкнув. Позаздрив хлопцеві. І не чомусь особливому, а цілком звичайному, що дано кожному, — міцно стояти на власних ногах і вмінню жартувати в біді...

На ранок прокинувся від якоїсь надмірної білизни, хоч тут привичаївся до білого кольору. А, знову сніг! Як тоді, першого разу, коли несподівано випав на зелене листя. Тепер йому були раді. Дивно: те саме за інших обставин сприймається по-різному. Тепер снігу чекали. Не раз виникали розмови: мовляв, не може бути Нового року без снігу. Хоч трохи, а випаде, сійне, хоч припорошить землю... І от випав — немов на замовлення, якраз під Новий рік. За вікном пишно біліли дерева, і чорні смужечки гілок галузились, наче тендітні тіні від тієї пухнастої білості.

Сподівався, що до Нового року неодмінно повернеться додому. Прикрашатиме колюче запашне деревце разом з Христіною та Богданком. І всі болячки залишаться в старому році. А от, виявляється, не легко їх, отих болячок, побутися.

Надвечір приїхала Христина, і він вперше звівся на ноги. Вийшли до вестибюля, де ходячі хворі зібралися біля телевізора. Дивилися святковий концерт. Диктори вітали з Новим роком, зичили успіхів у житті, міцного здоров'я. Тут ці слова звучали особливо доречно й зворушливо. Виходило: що б з тобою не сталося, де б ти не опинився в складній круговерті життя, а про тебе не забували, тебе пам'ятали — Вітчизна, столиця, народ...

Збоку врочисто палахкотіла вогниками старанно прибранна ялинка, ніби сиділи вони вдома, наче не було обік лікарняних халатів, білих постатей медиків, моторошно тихих палат.

Потім Христина нагадала, чи не досить ходіння для першого разу, і він охоче погодився, бо на правду в тілі почувалася слабкість. А коли дружина поїхала, наснилося, наче стояли удвох біля веранди. І біло-біло цвіли дерева, посаджені цієї осені. Молоденькі, тендітні, а так пишно цвіли, що не міг одвести очей. А Христина стояла збоку сумна. І раптом сказала: «Треба цвіт обламати». — «Для чого?» — вжахнувся він. «Коли дерева дуже рясно цвітуть, шкідливо...» — пояснила. Мовляв, надмірний цвіт виснажує дерево, це й воно може загинути. Він не повірив у те, але не став перечити, лише попрохав: «Нехай ще поцвітуть, а потім... колись обламаємо...» Христина нічого не сказала у відповідь, лише з великих, бездонно-синіх очей звільна викоти-

лося дві білі тверді, мов градини, сльози. Наче крижинки. А дерева цвіли, і зовсім не видно було листя, й здавалося, що то не цвіт, а сніг...

Прокинувшись, занепокоївся — до чого такий невтішний сон? Звісно, думав про сад, про Христину, сніг — от і наснилося, переплелося все в химерному видиві. Сів на ліжку, звисив ноги. Дістав з тумбочки кілька яблук, які принесла дружина, став зосереджено хрумкати. Може, яблука швидше повернуть сили.

«Треба втікати звідси,— подумав занепокоєно.— У сад, між люди. Колись не вірилося, що хтось міг утікати з курорту, од лікування, відпочинку до праці. А от виходило, що то цілком можливе».

13

З арештом Зеленця на поверхню вплив і випадок із Очеретьком. Очна ставка Зеленця з автоінспектором, котрий їхав у добропільському автобусі, приголомшила хлопця. Одразу впізнав міліціонера, якого тоді не на жарт злякався, і тепер переляк був не менший. Зрозумів, що доведеться відверто про все розповідати, як було в дійсності, бо, власне, й не уявляв, у чому слід признаватися, а про що варто примовчати.

Коли учасників злочину двоє, слідчому зручно вдавати, ніби один із злочинців розповів більше, ніж той сказав насправді, отож другому, мовляв, не варто відмовлятися, плутати, бо тим нічого вже не змінити, лише нашкодиш собі в подальшому. Та цього разу слідчий переконався, що Зеленець і не намагається щось приховувати. Це один з тих, хто, скоївши ненароком злочин, внутрішньо постійно готовий до того, що рано чи пізно про це дізнаються й однак доведеться розповідати, і, коли розповість, лише тоді відчує певну полегкість та заспокоєння. Тут і вдача людини, і вік, і життєві обставини, і головним чином, те позитивне, що постійно вкладалося в душу: материнською любов'ю, вихованням у школі, в колективі, загальною моральною атмосферою суспільства. Те, що часом непомітно для самої людини вкорінялося, росло, міцніло, щоб у критичний момент нагадати про себе.

Зеленець заявив, що він сам збирався про випадок в радгоспі повідомити в міліцію, і лише те, що Очеретько живий, стримувало. Гадалося, може, все з часом утрясється,

забудеться, обійдеться без міліції, а то й суду, чого, певна річ, Зеленець остерігався, навіть побоювався. Та й мав відбутися незабаром футбольний матч на першість району, а він грає в команді центром нападу, то друзям без нього довелось б скрутно. Так і хлопці порадили...

Хлопець навіть не думав, що його могли допитувати лише про кіоск. Здавалося, все, що відбулось потім, після того, було незначне й дріб'язкове і когось турбувало мало. Мав на увазі лише те, що постійно стояло перед очима, нагадувало про себе і викриття чого чекав з особливим острахом. І якщо Карпухно вже розповів про все — так запевнив слідчий,— то й він, Зеленець, не стане відмовлятися. Але те, в чому признався Зеленець, було все-таки несподіванкою для слідчого. Ниточка злочину не обривалася біля кіоска, а починалася, потяглася назад — до розкриття іншого злочину, значно серйознішого, бо такі жоден злочин не зникає безслідно...

14

Тепер Серeda повертався додому, ніби в тюрму. Сусідські двері й досі стояли замкнені, і лиш на повстаній підстилці біля порога час від часу з'являлося собача, мов наглядало за доміркою. Тепер воно зовсім не визнавало сусіда й вороже гарчало при його наближенні, наче щось знало чи бодай здогадувалося. І веранда здавалася надто порожньою, довгою, а коли виходив покадити цигаркою, хоч міг і в кімнаті палити,— невизначеність просто тиснула, й він не витримував, сердито шпурляв недопалок за поручень і повертався назад.

У кімнаті було незатишно, холодно. Не хотілось топити, і хоч грудень видався порівняно теплий, з туманом та мряками, Середі здавалося, наче ніколи ще так не мерз.

Щось обернулося в його житті зовсім не так, як сподівався, як належало б. Хоч, признатися, не уявляв до ладу, в чому він помилився, що вчинив не так, як хотілося б. Знав: тепер від Христини все одно не відступиться, бо надто далеко зайшов.

Здавалося, що й на роботі всі, а щонайперше Хан, здогадувалися про наміри щодо Христини й про його, Середи́ну, причетність до нападу на Очеретька. І їхнього осуду не уникнути, та й чи тільки їхнього? Хоч, власне, цього й слід було чекати, а проте він зятято чекав чогось іншого, сам гаразд не знаючи, чого саме...

Якщо Очеретько виживе і повернеться? Не пробував уявити, що буде тоді, та й взагалі — що буде потім! — не хотілося замислюватися. Лишалось просто чекати...

Та коли дізнався, що Карпухна затримано, в ньому остаточно щось обірвалося. Про кіоск нічого не відав, отож тепер чекав одного: коли заарештують. Іноді хотілося вірити, що Рудий гном не викаже — давній «каторжник» не мусив би «розколотися». Іноді виникало до смішного дитяче: сісти в машину й тікати, тікати. Невідомо куди. Поки десь затримують. Тільки б не піддатися так легко, ганебно. Але від Христини, знову ж таки, втікати не міг, не хотів. Може, якимось утрясється...

Та неприємний холодок остраху тепер постійно не залишав. І не залишала напруга невизначеності. Невже заарештують? Чомусь турбувало менше — коли? Більше непокоїло — де? Вдома чи на роботі, в машині чи десь надворі. Думалось, хай би краще взяли на роботі, щоб тільки не бачила Христина. Хоч, звісно, «кращого» в тому було мало. І все ж навіть тепер зважав на її думку. Невже справді його зараз ніщо більше не цікавило, крім Христини? Як не дивно, але так... Навіть самому не вірилося, що він був здатний до такої настійливості...

Затримали на роботі, немовби відчували його бажання. Запитали, чи не потрібно чогось узяти вдома. Лапнув кишеню.

— Сигарети є,— кинув недбало,— а більше зараз нічого не треба.

Хоч Карпухно намагався не видати Середу, але, притиснутий досить-таки чіткою, незаперечною логікою слідчого, поступово заплутався: мовляв, якщо опинився в радгоспі того дня цілком випадково, то для чого тягнув Зеленця на весілля в радгосп? Якщо справді не відали, кого вдарили, то чого ж у Вишеньках дізнавалися в людей про Очеретька? Якщо зводив давні рахунки з садівником, то чому згадував у розмові з Зеленцем про Середу та його сусідку? Чого бував не раз в Очеретькового сусіда, а в день замаху випивали з ним разом у ресторані й розраховувався за все, як засвідчила офіціантка, Середка?

Виявляється, слідчому все те було відомо. І, зрештою, не залишалось нічого іншого, як в усьому признатися. Карпухно лише знову попросив слідчого записати до справи про пом'якшуючі обставини...

Після арешту Середи Хан довго не міг отямитись. Певне, завжди так виходить, коли хтось надто близький, кому до глибини душі віриш, раптом виявляється не тим, за кого вважали.

Невже його водій справді причетний до Очеретькового нещастя? Як же він, Хан, що не раз вихвалявся прозорливістю до порухів людської душі і таки справді знався на людях, міг не помітити вчасно, не здогадатися, не передбачити? Власне, щось відчувалося... Чорти б її взяли, оту інтуїцію, коли щось муляє, застерігає, а інше щось уперто стримує. Хіба не попереджував раніше: «Щоб у вусиках сміття не завелось...» І потім пробував не раз говорити, дізнатися. Але довіривсь отому одвічно дядьківському «якось воно буде» — і от маеш...

За що не брався, робота не клеїлася. Вирішив: треба з'їздити до Очеретька в лікарню, провідати, поздоровити з Новим роком і заодно — дізнатися докладніше, в чому справа та звідки така дика нерозбериха? А то ж як їздив у день нещастя, то й досі. Але ж тоді не пустили в палату — потерпілому було надто погано, та й про Середу ще нічого не відав. Скільки днів відтоді минуло! На роботі за часом немов сто вовків женеться, а в лікарні ой як повільно він тягнеться, отой такий різний у своїй плинності час. Хіба не звідав того на собі, хіба не нидів колись пораненим у госпіталі?

«Ех, Панасовичу, — дорікнув собі, — немає кому тебе бити...»

Тоді їздив із Середою. Як міг той поїхати до людини, з котрою повівся так підло? Не уявляв... «Звісно, якщо це правда...» — все ще пробивалося заперечення. Відчував, що тепер і йому нелегко дивитися в очі Роману Кириловичу, тож тим більше необхідно поїхати...

Зупинив газик на тому ж місці, де зупинялися з Середою. Все пригадувалось особливо гостро. Як обстукував водій носком черевики скати, не квапився йти. Як потім немов зловтішно спитав: «Не вистачило халата?»

Скляні двері до вестибюля й цього разу були замкнені. Завжди він невчасно. Затарабанив нетерпляче. Зсередини до дверей наблизився черговий. Той самий невисокий міцний чоловік у темному костюмі, із значком учасника Вітчизняної війни і барвистими смужками орденських планок. Підняв здивовано підборіддя: мовляв, чого вам?

Хан, розуміючи, що крізь зачинені двері домовлятися важко, попрохав жестом, щоб відімкнули. Чоловік заперечливо покрутив головою, показав на годинник, що сизим кружалом тьмянів над дверима. Хан ворухнув тугими плечима: не розумію. Тоді чоловік підніс догори два пальці. Панасович здогадався: прийом до двох, а на годиннику вже п'ята, але вдав, ніби не розуміє, в чому справа, і засмикав ручку вимогливіше. Черговий наблизився впритул до скла і, виразно маніпулюючи губами, ствердив те, про що здогадався вже Хан.

— Прийом до двох.

— Але я не міг вирватися раніше.

— Нічого не знаю. Це лікарня, а не прохідний двір,— повторив черговий ту саму фразу, очевидно, вважаючи її особливо переконливою.

— Я приїхав здалеку.

— Ми боремося за зразкову лікарню.

— Отакої,— обурився Хан.— Яка ж це в біса зразкова, коли не пускають людину, що кинула печене й варене й примчала до хворого за тридцять кілометрів! По такій ожеледі!

Чоловік співчутливо, але незворушно знизав плечима і, схоже було, намірився йти. По кількості орденських планок Хан зрозумів, що ця людина знає собі ціну й доручену роботу виконує безкомпромісно, пунктуально. Його не взяти ні сваркою, ні погрозами, ні, здавалось би, найпереконливішими звертаннями до елементарної людяності. Вирішив діяти інакше.

Поманив чергового пальцем, і коли той, не досить охоче, таки підступився до дверей, навіть витягнув уперед запитливо підборіддя, Іван Панасович кивнув на орденські планки:

— На якому фронті?

Це явно заїмпонувало чоловікові, до того ж відловісти — не означало порушити службові обов'язки.

— На Першому Українському, потім — на Четвертому...— пояснив черговий, і, відчувалось, тверде бажання піти помітно пом'якшало.

— У-у,— зрадів Хан,— я теж воював на Четвертому Українському.— І він квапливо став перелічувати населені пункти, де довелося пройти в роки війни. Чоловік за дверима ствердно підкивував головою. Називаючи міста й вузлові станції далекої Чехословаччини, Хан знову показав жестом, щоб черговий відімкнув двері. І той, підкоряючись якійсь

невідомій силі, таки заходився торохтіти ключем у дверях. Відімкнув, обережно прочинив одну половинку.

— Але ж прийом у нас лише до двох...— нагадав навіть щось з помітним невдоволенням, певне, злючись більше на себе, що чинить те, чого не слід, чудово сам це розуміє, а от нічого не здатний із собою вдіяти.— Знову буде наказ головного лікаря. Мені вже ось тут ті накази...— показав на потилицю.

— Розумієш: ти фронтовик, я фронтовик. Друг лежить хворий. Як можна не провідати? — намагався м'яко перекопати Хан, обережно протискаючись крізь вузьку протулину, все ще побоюючися, що черговий передумає і витурить його назад. Тоді все буде втрачено й навряд чи вдасться потім якимсь іншим способом прихилити чергового на свій бік. У кожній справі буває момент, котрий слід своєчасно вловити й використати, бо потім те саме зробити буде набагато складніше.

Черговий пропустив Хана, все ще доводячи більше самому собі, ніж відвідувачеві:

— Ми ж боремося за зразкову лікарню.

— Звичайно, — охоче погодився Хан. — Я неодмінно скажу Володимирі Федоровичу, — назвав головного лікаря по імені й по батькові, як близького знайомого, — про вашу виняткову чуйність.

Черговий змирився зрештою з тим, що вже сталося.

— Але недовго. Не більше п'яти хвилин.

— Навіть менше, — пообіцяв Хан, добре розуміючи, що каже неправду, але тепер міг обіцяти. — Одна нога там, друга тут. Велике спасибі, друже. — Поплескав фамільярно по плечі чергового. — Фронтowa виручка.

Правду кажучи, Хан воював під Ленінградом, а шлях Четвертого Українського знав з документальних книг про війну, котрі старанно скуповував і любив читати. Знав не лише головні напрямки бойових ударів, а й прізвиська командирів, живих і мертвих героїв. Міг про когось розповісти, як про самого себе. З цим черговим вони ще колись посидять, погомонять, пригадають те, що, власне, і не забулося. Щоб не кваплячися, як зараз. А то завждь «бігом всю дорогу» — як любив іронізувати Середа. «Любив...» Слово мимоволі вжилося в минулому часі. Невже ця історія справді зв'язана з Середою — ніяк не міг заспокоїтись і повірити. Розумів, що питати про це в Очеретька буде незручно, а проте доведеться. Ох, які вони делікатні, оці так звані особисті справи, що, виявляється, не такі вже й особисті...

Медсестра в коридорі вказала потрібні двері. Розчинив обережно, без стуку. Очеретько був сам у палаті. Сидів на ліжку, звисивши ноги.

— То з Новим роком тебе, пане Романе! — прогув Хан з напускною бадьорістю.

Очеретько якийсь час непорозуміло дивився на гостя, ніби все ще не вірячи в його прихід, і раптом поквалливо одвернувся, відчувши, як очі негадано заволокла каламутно-гаряча вологість. Не хотілося, щоб помітили той несподіваний вияв чоловічої слабкості. Хан опустив розуміюче погляд. Вимушено покашлюючи, заходився діловито облапувати кишені, наче ніяк не міг знайти щось потрібне. Нарешті дістав дві стограмові пляшечки коньяку.

— Завалилися, — пояснив хитрувато. — Купив і забув викаласти. Якщо медицина дозволить — вип'ємо, а ні — то на ялинку повісимо, замість прикрас. Підійдуть? — Пляшечки справді були гарні, полискували золотом етикеток.

— Обіди минули, — пожалкував Очеретько. — Правда, в мене є пиріжки. Христина принесла. І яблука.

— Навіть яблука? То це ж люкс. У тебе й на тому світі будуть яблука.

— Якщо потраплю до раю.

— А куди ж іще? Хто ж тоді потрапить туди, як не ти. Це по мені давно вже чорти й казан із смолою плачуть.

— Що ти, Панасовичу? Стільки людям добра зробив.

— Добро добром, — гув Хан, здираючи синтетичну голівку з пляшечки. — Але я грішний, — забулькав напій до склянки. — А ти святий. Коли б зараз на зборах висували у святі — тебе першого б. Святий Роман, радгоспівський, — зареготав.

Очеретько дістав кілька яблук, і Панасович вправно розкраяв ножиком одне, друге, повідтинав хвостики, вичистив середину з насіннячком.

— Бери.

— Я люблю кусати ціле. Щоб хрумтіло. Тоді й соковитість, і аромат. — Очеретько взяв яблуко. — Ти вловив, який у них запах?

— Ні-не вловив, — признався Хан. — Дуже пахне коньяк, — пожартував і підніс склянку: — Давай! Щоб у Новому році не кололо в боці!

— Ага, — погодився Очеретько. — Щоб Новий рік був справді новий!

Поцокалися. Очеретько відпив ковток і поставив склянку.

— Не випадає слабого силувати, але треба б до дна.

В госпіталі ж давали по сто грамів спирту — замість ліків.
— Доп'ємо,— пообіцяв Очеретько.— Поділилось і доп'ємо,— відлив половину Хану.— Так буде справедливіше.

— Думки твої знатиму.

— То й добре,— так само замислено відповів Очеретько.— Хотів би, щоб усі знали мої думки. Менше довелось би розповідати...— Сподівався, що Хан питатиме про те, а так не хотілося зараз розповідати, чого й сам гаразд не розумів. Та Хан говорив про радгоспні справи, погоду — треба ж така ожеледь! — і вперто обминав те, про що хотів би дізнатися насамперед.

Увійшла медсестра, принесла термометри — міряти вечірню температуру. Хан попрохав і собі:

— Ану, дочко, і я поміряю.

Медсестра вийшла, і вони знову загомоніли, і знову Хан не запитував, а Очеретько не нагадував про те, через що, власне, й зустрілися тут, у лікарні, а не вдома. Знову з'явилася медсестра. Хан навіть забув, що й він засунув термометр під пахву. Дівчина подивилась уважно.

— У вас нормальна,— кивнула Очеретькові.— А у вас,— до Хана,— підвищена.

— Серйозно? — здивувався той.

— Вам треба лежати,— порадила медсестра.

— У мене завжди підвищена,— пояснив жартома Хан.— Я такий від природи...— А коли медсестра вийшла, мовив докірливо:— У лікарні й здоровий стає хворим. Не залежуйся.— Підвівся.— Хвороба хворобою, а праця — найкращий лікар. Коли ти в саду, я спокійніший і за сад, і за тебе, й за себе... А то: «У вас підвищена...» — скрутив невдоволено головою.

Вони міцно потисли один одному руки, і Хан не втримався — потягнувся до Очеретька, поцілував його, як давно вже не цілувався з чоловіками. Як цілувався колись із земляками після повернення з фронту.

Пішов, так і не спитавши того, що, їдучи сюди, сподівався вияснити. Просто провідав хворого друга, поздоровив із Новим роком, побажав не залежуватися, бо справи не ждуть. А про те не запитав нічого, і Очеретько був йому глибоко вдячний.

Та хоч як хотілося швидше вирватися з лікарні, але минув ще тиждень, поки Очеретька нарешті виписали. Можна було ще потримати день-другий, але головний лікар помітив, що Очеретьку вже не кращає, а гіршає, і не від хвороби, а від довгого перебування в лікарняних умовах; від туги за домашнім життям, за щоденною працею. Добре розумів цю людину, невтомного трудівника, і наважився виписати трохи раніше, сподіваючись, що рух, свіже повітря, звичні клопоти підуть хворому на користь. Домігся обіцянки — попервах не перевтомлюватися і через певний час завітати сюди, до лікарні. Очеретько пообіцяв, і коли б від нього вимагали, скажімо, по кілька разів на день приїжджати на огляд, він би погодився, тільки б вирватися додому.

Одержав свій одяг, в якому три тижні тому гуляв на весіллі. Одяг прим'ятий, тхнув незвичною злежаністю й специфічним лікарняним запахом, але це був його одяг, в якому ходив раніше, тож наче одразу повертав його до рідної домівки, до всього, пов'язаного з нею, — Христини, Богданка, деревець на подвір'ї, радгоспного саду...

Зайшов до палати попрощатися з тими, хто ще лишався тут, і в очах хворих помітив неприховану заздрість, яка була і в його очах, коли в палату приходив прощатися отой молодик у куртці лимонного кольору й темно-синіх «техасах». І чи не найтужливіша заздрість світилася в очах того жартуна, що розповідав про свідка, а сам ще мав лягати на повторну операцію, й ніхто не обіцяв, що вона буде останньою...

Коли прощався з нянею, медсестрою, ведучим лікарем, підступні сльози таки забриніли на віях. І зрадливо затремтів голос, так що не зміг до ладу навіть висловити вдячності. Вийшов надвір, зупинився на східцях. Повітря настільки видавалося запаморочливо-свіжим, що неждано забило дух і перед очима затьмарилося. Похитнувся.

— От бачите! — обізвалася докірливо няня. — Вам ще погано.

— То від надмірних переживань, — усміхнувся. — Надто вже боляче розлучатися з вами.

Няня заспокоїлась, побажала:

— Ходіть здорові!

Хотілося поцілувати цю милу стареньку жінку, і він таки не втримався, доторкнувся губами до зморшкуватої щоки, що, як і все тут, віддавала специфічним лікарняним запа-

хом, і няня сприйняла поцілунок як щось цілком звичайне, бо, мабуть, не одна людина, залишаючи лікарню, виявляла в такий спосіб свою глибоку вдячність. Постояв ще якусь мить, звикаючи до того, чого не мав ось уже кілька тижнів. За нормальних умов не такий уже й довгий відрізок часу, а зараз відтоді, як потрапив сюди, наче минули роки. Пішов...

Хан, коли провідував останнього разу, попереджував: як тільки випишуть, неодмінно дзенькнути, і він надішле до райцентру машину. Але Роман Кирилович дзвонити не став, хоч обіцяв головному агрономові це зробити. Власне, він і тоді знав, що не подзвонить і ніякої машини чекати не стане, бо чого б мав когось утруднювати, коли може дістатися сам. Зараз особливо приємно було ні від кого не залежати, а простувати й простувати власними ногами хоч би й до самої хати. Впиватися можливістю йти по землі, відчувати, що ти живеш, маєш силу рухатися. І щоб заявитись додому цілком несподівано, буцімто не з лікарні, а з далекої, досить тривалої і нелегкої поїздки. Чим важча дорога, тим, напевне, радісніше повертатись додому...

З далекої поїздки... Звичайно! Він же й раніше казав про це Христині, обіцяв привезти подарунок Богданкові. Як завжди приносив із саду. Немовби від зайця. Малий вірив, бо справді бачив колись капловухого гостя в саду.

Сад... Уявилося: стоїть безмовний, принишклий, по коліна в снігу. Чекає. Напевне, й сад не може без нього, як він не може без саду. Нагадалося Христинине: «Ти привезеш нам себе...» Довкола сліпучо білів сніг, і на очі знову напливли непрохані сльози: від надмірної близьки, як у лікарні, чи від чогось іншого.

Ішов, а сніг рипів під ногами — весело, свіжо, немов гнався той рип за ним, хотів повідати щось потаємне, своє. Бо хто зна, що ще чекало на нього попереду, вдома, і чи оце видужання й повернення покладе край прикрошам, котрі звалились на них зненацька. Як сніг... рип-рип, рип-рип... І під сотнями інших ніг, що тупали збоку, попереду й позаду, теж так само хапливо поскрипував сніг, немов гнався за кожним, бажав щось повідомити, підказати.

Ось і районний універмаг. Відділ дитячих іграшок. Що ж купити малому? Машину? Але ж їх у Богданка вдосталь. Ведмедика, зайця, песика? Теж мав. Пістолет чи автомат? Таких іграшок для дітей не визнавав. Може, колись, якщо виникне в тому нагла потреба, і його син, як воїн, візьме зброю до рук, але зараз призвичаювати до того дитину не

хотілося. Не міг змиритися, як хлоп'яки можуть направляти один на одного ствол, хай навіть іграшкової зброї, клацати курком, диркати, немов давати черги, вигукувати захоплено: «Ага, я тебе вбив!» — «І я тебе вбив!» — «Ні, я перший убив!» Може, й від цього з'являється потім у підлітків невинувата жорстокість, виникає уявлення, що вбити іншу людину — дуже просто. Зараз це було особливо чуже й гидотне.

Нарешті згадав. Новий же рік. І саме цього року Богданко піде до школи. Перестане бути безпечним хлоп'ям, а стане учнем — самостійною людиною, з власними щоденними клопотами й заняттями, працею, так би мовити, на суспільство. Одразу малий подорослішає і вже не просто існуватиме, а по-своєму буде потрібний для всіх. Потрібний державі, народові. Аж не віриться. Так швидко ростуть діти, а ще швидше — дорослішають. Батьки змінюються повільніше. Лише помічаючи, як змінюються діти, вловлюєш і власні зміни. Подумати тільки, їхній Богданко — учень! З портфелем в руках, у форменому кашкеті, що робить дитину іноді такою кумедно дорослою... От він і купить синові портфель для книг і школярський кашкет з лискучим козирком і кокардою, як висловлюються дітлахи по-моряцькому — «з крабом». Це вже будуть не цяцьки, не дитячі забавки, а цілком необхідні речі, котрі нагадають малому про його роки.

Помітив коло прилавка знайомих з радгоспу — тракториста садової бригади та його молоденьку дружину. Вибірало якусь покупку. Де б не був, а завжди зустрінеш когось знайомого. Привіталися. Перебуваючи в лікарні, побоювався, як воно буде потім: зустрічатися, розмовляти, пояснювати, дивитися в очі. Виявляється — досить просто.

— Додому? — поцікавився тракторист, наче зустрів Очеретька по дорозі з радгоспного саду.

— Додому... — Роман Кирилович теж відповів звичним тоном, сам немало здивувавшись із тієї невимуженості.

— То, може, під'їдете з нами? — запропонував тракторист.

— Можна, — погодився Очеретько, вловивши в своєму голосі щось буденне, колишне. Отже, і люди були такі ж, і він, виходило, той самий, і то лише здавалося, що після *такого* щось мало змінитися в стосунках з людьми, в їхньому ставленні. Розмовляли, наче він просто прихворів, довгенько не бачились, а ось тепер нарешті зустрілися й гомонять про те, про що й без тієї хворості могли б розмовляти.

Повертався додому не з якоїсь похмурої невідомості, звідки можна було й не повернутися, а всього-на-всього з райцентру, з універмагу, з відділу дитячих іграшок, куди зайшов купити подарунок для сина...

17

Спершу, поки справа торкалася пограбування кіоска, слідство проходило без особливих ускладнень. Ниточка фактів не обривалася, а надійно спліталась до єдиного, досить-таки тугого вузла доказів. Грабіжники, особливо молодий і не зіпсований остаточно Зеленець, не відмовлялися, не плутали, а відповідали про все, що їх запитували, досить відверто.

Та коли доходило до замаху на Очеретька, стрункість порушувалась. Зеленець, якому слідчий вірив, виявлялося, взагалі нічого не знав: ні кого вдарив, ні тим більше — для чого вдарив. Був дуже п'яний і чинив те, що наказував Карпухно, бо той завжди любив верховодити й не терпів відмовок. А чого так наказував — не відає.

Карпухно пояснив: просив Середа. Для чого? Сам же Середа попервах все заперечував: з Карпухном про подібне не говорив, ні про що з ним не домовлявся.

Слідчий звернувся до Зеленця:

— Пригадайте, що вам казав Карпухно у селищі Вишеньки?

— У Вишеньках? — силкувався Зеленець пригадати.

— Так. Під хатою, де відбувалося весілля... Мусили ж ви про щось розмовляти.— Слідчий вважав, що завжди потрібно вдавати, наче тобі відомо більше, ніж знаєш насправді. Ніби відомо *все* і, допитуючи, лише прагнеш переконатися, що не помилився.

Зеленець пригадав. Навіть сам здивувався, як добре відклалося в пам'яті, хоч, вважав, був п'яний і нічого не усвідомлював. А виявляється, запам'ятав і досить детально. Очевидно, мозок сам нотував необхідне, немов передбачаючи наперед, заздалегідь, що потім може знадобитися.

— У Вишеньках Карпухно питав у людей про якогось Очеретька, а коли ті відповіли, що такого в хаті немає, вилаяв Середу, сказав: «Треба він мені з своєю сусідкою, як бані гудок...»

— Про яку сусідку могла йти мова? — звернувся слідчий до Середи.

— Мабуть... про Христину... — змушений був визнати той.

Карпухно ствердив, що йшлося справді про Очеретькову дружину, на яку Середа вже давно накинув оком.

— Що вам про це відомо? — намагався спіймати ниточку логіки слідчий.

Карпухно пригадав першу розмову із Середою: «Не будь лопухом...» — «Намагаюся». Потім про тумбочку для сусідки і, нарешті: «Вона сама нагадує про чоловіка...»

Так поступово й невмолимо ниточка злочину перекидалась, тягнулася до Христини, обплутуючи її дедалі підступніше. Слідчому мимоволі нагадався давній французький вираз: «В усьому шукай жінку». Здається, невиразний пунктир здогадів починав набувати цільності лінії.

Після того слідчий старанно опитував свідків. Виїжджав на місце подій, як кажуть художники, «на натуру», щоб відновити все найточніше, як було *тоді*. Краще один раз побачити, ніж десять разів почути.

Сумлінно замалював схему місця подій: посередині траса з мостом через річку Альту, по один бік траси — молодий сад і радгоспне дворище, де мешкали Очеретьки, по другий — селище Вишеньки, де відбувалось весілля. Навіть позначив хрестиком місце, де вчинено напад — «спробу на вбивство», — поблизу кладки. Акуратні довгасті стрілочки позначали звивистий шлях — стежку понад берегом, якою того вечора повертався Очеретько додому.

— Треба ж було вибрати таку покручену стежку, — зауважив.

— А прямих стежок не буває, — відповів Очеретько.

Слідчий уважніше подивився на потерпілого. В цьому спокійному, середніх років чоловікові було щось таке, що подобалося, і водночас не помічав того, за що могла б покохати молода, вродлива жінка. І тут майнуло зненацька: а чому саме на цій далекій, відлюдній стежці підстерігали нападники свою жертву? Хто міг знати наперед, коли повертатиметься Очеретько додому і де пролягатиме його шлях? Це міг знати лише хтось близький. І чому повертався сам? Чи не навів хтось убивць, як кажуть, «на діло»?

Від того раптового здогаду слідчий уважніше подивився на Христину, на Середу, на Очеретька. Спершу одним оком, потім другим, як це він умів...

І Середа теж глянув на Христину, Очеретька, але його пронизало інше: вони знову залишаться удвох. Він, Середа, під конвоем, а потім опиниться, можливо, десь іще далі, а вони житимуть разом, як і досі, мов нічого й не сталося, наче ніякого сусіда й не було на світі... Від отого «житимуть,

як і досі...» ніби вдарило струмом. Здавалось, менше турбувало зараз, де він опиниться сам, але те, що Христина знову залишиться з Очеретьком, — обпекло мозок жагучою зненавистю, несамовитим прагненням не допустити того, що б то не було, а таки розлучити їх. Почуття зневаженої чоловічої гордині ворухнулося в ньому з новою, не звіданою раніше силою.

«Не бути цьому, не бути! — пообіцяв подумки з незрозумілою жорстокістю. — Не жити їм разом!»

Ядучий чад безрозсудної помсти густо оповив свідомість. Колись в такому ж запаморочливому чаду погрожував: «Обмовлю так, що й не присниться...» От і обмовить. Саме тепер...

«Вони не житимуть разом, якщо я опинюся в тюрмі...» — вперто доводив не стільки собі, як тому самовпевненому, жорстокому, що й раніше таїлося в ньому, а тепер, нарешті, постало на повний зріст.

І Середа, ніби раптом змирившись із незаперечністю доказів, почав під час наступного допиту свідчити інакше — як начебто було насправді.

Відчував, як його дедалі глибше затягувало болото підлості, але вже не мав сили противитись, все ще не вірячи, що він тоне в липуче багно і, тонучи сам, намагається потягнути за собою іншого, невинного. Що могло бути нікчемніше? А ще запевняв, ніби Христину любить. Часом здавалося, що це так. Але ж чи любив він її коли-небудь насправді? Тепер було ясно, що себе він любив таки дужче, тільки себе...

Слідчий допитувався:

— Отже, Очеретькова дружина вам подобалась?

— А кому вона не подобалась?

— Відповідайте за себе. Подобалася?

— Ну?

— І які були у вас наміри?

— Не замислювався спочатку. Просто — хотів її мати. А коли зблизилися, згоден був на все.

— І одружитися?

— І одружитись.

— Але ж вона мала вже чоловіка.

— Про це й вона мені постійно нагадувала.

— Чому ж не могла розлучитися?

Середа скривився з удаваною досадою: мовляв, не розуміють елементарних речей. Кинув повчально:

— Не все можна пояснити словами.

Слідчий жваво питав, перепитував, щось поквапливо за-
нотовував, знову повертався до того самого, немов раптово
в чомусь засумнівавшись; несподівано згадував про щось
інше, намагався спіймати Середу на якійсь неточності чи
явній вигадці, але той міцно вже знав, що наважився
стверджувати, й переконливо доводив одне й те ж, не гу-
бився, не спотикався, а сказане раз повторював без особ-
ливих вагань і досить послідовно. Як намислив. Стверджу-
вав: зустрічалися з Христиною, коли Очеретька не було
вдома. Це знали і Карпухно, й сусід Перчик, і навіть мо-
лодша сестра Христини Світланка здогадувалася. Чоловік
ставав на заваді, от і довелося...

— Ви мали з нею інтимні стосунки?

— Звичайно... мали...— пересилив давлучу спазму, ніби
про це навіть йому незручно було признаватися.

Слідчий підвів зацікавлено голову й довго, спершу одним
оком, потім другим оглянув Середу, мов намагався побачи-
ти його ще з якогось іншого, не знаного досі боку.

— А чого ж ви не свідчили так одразу?

— Жалів її...— поповз догори лівий кутик рота.

Слідчий щось записав. Тепер усе видавалося логічно
стрункішим, як кажуть, ставало на своє місце. Зароджений
раніше сумнів у Христининій причетності до злочину зна-
йшов, нарешті, підтвердження, і слідчий піддався на споку-
су такої версії. Не помітив, як відхилився від правди, і те-
пер відходив від неї все далі, бо, очевидно, бувають в житті
такі складні моменти, котрі жодна логіка пояснити не-
спроможна. Навпаки: намагання втиснути вчинок у надто
струнку й переконливу послідовність, чітку мотивацію ве-
дуть до певної упередженості, а зрештою, до помилки. А це
найнебезпечніше. Логіка логікою, а життя є життя...

Христину запросили до слідчого.

І на очній ставці Середя впевнено заявив, що це вона,
Христина, намовляла «прибрати» свого чоловіка, щоб потім
жити з ним, Середою. Христина вражено дивилася на сусі-
да, наче ніяк не могла збагнути: Середя перед нею чи ні,
про неї він щось каже чи про когось іншого.

А коли слідчий нагадав про необхідність відповідати —
заперечувати чи погоджуватись,— Христина довго не здат-
на була нічого відповісти — і слів не знаходила потрібних,
і, здавалося, навіть губи не в силі були вимовити такі сло-
ва. Мовчала й дивилася все тим же нерозуміюче враженим
поглядом. Слідчий нагадав ще раз, що вона повинна відпо-
відати, й тоді єдине спромоглася видушити:

— Я ні в чому не винна.

— Винні ви чи не винні, це визначить суд. А поки що розповідайте, як було.

Зі сказаного слідчим свідомість вловила насамперед — «визначить суд...» Невже й так не зрозуміло, що вона ні в чому не винна, не може бути винною, що то Середя, як і нахвалявся колись, таки намірився її знеславити, бо все, що він зараз каже, то цілковита вигадка, підла обмова. Невже для з'ясування цього ще потрібний суд? І неville при сторонніх людях доведеться їй вислуховувати подібні дикі звинувачення, чути вимогу щось заперечувати чи стверджувати, в чомусь виправдуватись?

— Я ні в чому не винна, — повторила майже благально. — Це все жахлива неправда.

— Давайте розберемось по порядку, — намагався заспокоїти її слідчий. — Заходив Середя до вас, коли чоловіка вашого не було вдома?

— Заходив, — болісно видушила Христина, все ж не розуміючи, яким чином це доводило її вину, хоч і починала дещо здогадуватись.

— Домагався взаємності?

— Домагався, — не мала сили відкинути те, що було.

— Ви заперечували: мовляв, є чоловік?

— Заперечувала.

— А він обіцяв на вас одружитися?

Христина здригнулася від того нагадування. Заявила несподівано гнівно:

— Скільки б ви про це не запитували, як не запитували б, однаке я не стану наговорювати на себе.

— Я бажав би лиш уточнити, — пояснив терпеливо слідчий. — Пропонував Середя одружитись на вас?

Хоч як була шокована звинуваченням Середи, його безсоромною вигадкою, а проте збагнула, що відповідь могла обернутися проти неї і що, відповідаючи й на інші подібні запитання ствердно, можна негадано зашкодити собі й допомогти людині, котра заповзялася тебе зганыбити. І вона знову відповіла те саме, немов заведена:

— Я ні в чому не винна...

— Але ж вели ви з Середою розмови, що коли б не було чоловіка...

Ця згадка обдала Христину пекучим холодом. Справді, розмова така була, безглузда і недоречна, затіяна сусідом і якої вона не бажала. А виявляється, навіть те, що таке відбувалося взагалі, наче штовхало її в bagno. І Христина

несподівано навіть для себе, мов не своїм голосом, заперечила:

— Таких розмов не було між нами.

Слідчий здивовано витягнув голову. Тоді Середа повторив уперто, що такі розмови були, це може, як він уже говорив, засвідчити сусід Перчик, що опинився тоді випадково біля відчиненого вікна й, розуміється, все чув.

Слідчий якусь мить мовчав, далі поблажливо нагадав:

— Зважте, затриманий Карпухно, якого ви знаєте, — підкреслив, — теж запевняє, що Середа в свій час говорив йому про вашу згоду позбутися чоловіка.

— Але ж то казав Середа, — несподівано тонко вловила малозначимість такого доказу. — То ж усе його слова, а він давно похвалявся мене обмовити.

— З якою метою?

— Не знаю, але слова такі були сказані. Можливо...

— Ну-ну...

— Можливо, заради помсти.

— А які причини для помсти?

— Моя відмова.

— Тоді для чого ж було «прибирати» вашого чоловіка?

Христина примовкла, відчуваючи, що розмова непомітно таки оберталася проти неї.

— Словом, вони вигадують, одна ви кажете правду?

Христина мовчала.

— Гаразд, — зітхнув слідчий. — Ми з вами ще зустрінемося. — І вже, коли Христина виходила: — Доведеться дати підписку про невиїзд... — Мусив дотриматися формальності.

Христина похапцем розписалася, де вказали, й побігла не попрощавшись...

18

Слідчий рідко ділився з дружиною своїми службовими справами. Іноді пробував щось розповісти, на його думку, цікаве навіть для непосвячених у тонкощі криміналістики, але дружина неохоче вислуховувала деталі, завжди була зайнята чимось своїм і, як правило, нетерпляче підгонила:

— Ну й чим закінчилося?

— Ти слухай, — звук викладати все по порядку чоловік.

— Я слухаю. Та навіщо кожного разу починати від Адама і Єви?

Чоловік ображався: хотілося передати складнощі своєї роботи, відчуття неймовірної плутанини в кожній, здавалось би, найпростішій справі та як все-таки вдається розплутати клубок найнепомітніших суперечностей. А жінці нетерпеливиться одразу дізнатися результат. Примовкав невдоволено.

— Коли б я починала детально пояснювати, як виривала зуб,— вона працювала стоматологом,— як готувала щипці, промивала хворому рот...

— Порівняла,— бридливо морщився чоловік.— У цих жінок завжди свої химерні асоціації.

— А чого? — дивувалась дружина.— Ти борешся з болячками суспільними, я з фізичними...— Вона завжди з ним не погоджувалася. Ще тільки він починав щось казати, вона вже заперечує.

— Коли ти навчишся слухати?

— Чому я повинна тільки слухати? — не поступалася дружина.

— От-от, у жінок завжди своя логіка.

Зайвий раз переконувався, що жіноча логіка й логіка слідчого — речі діаметрально протилежні. Різні полюси. Вірніше, вважав, що жіноче мислення взагалі позбавлене будь-якої логіки, а особливо мислення його дружини. Зарікався затівати подібні розмови. Та цього разу не втримався...

Дружина прибігла після роботи, готувала на кухні вечерю.

Перевдягнувся в домашнє — легку смугасту піжаму й зручні розтоптані капці. Від того видавався ще нижчий.

Дружина стояла біля плити — струнка, висока. Зріст особливо підкреслювався довгим халатом, що туго облягав худорляву постать. І довга лебедина шия, і пишна зачіска.

Чоловікові не подобалося, що дружина була значно вищою на зріст і не згладжувала те, а ніби навмисне підкреслювала. Витягнув з-під стола білу кухонну табуретку, сів, закинув ногу на ногу, забарабанив пальцями відкинутої руки об гладенький пластик кухонного столика. Помовчав інтригуюче, нарешті озвався багатозначно:

— Н-да, тугий попався горішок.

Дружина здогадалася, що чоловік бажає поділитися чимось, але не стала виказувати надмірної зацікавленості. Спокійно перемішувала на сковорідці картоплю. Знала, коли чоловік щось почав, то розповідь, хоча й не чекала

чогось цікавого — напевне, знову якийсь пограбування чи дрібне хуліганство. Діловито робила своє, і чоловік з досадою відзначив, що саме такої реакції з її боку й сподівався. Однак хотілося почути жіночу думку щодо можливості інтимних стосунків між Середою й Христиною, і він, немовби без особливої зацікавленості, як те сприйме дружина, розповів про замах на Очеретька та що вбивць підмовив Очеретьків сусід — водій Середка, молодий, симпатичний.

— І чого йому не вистачало? — підкреслив.

Це таки зацікавило дружину.

— Які ж мотиви? — повернула голову до чоловіка.

— Ого! — вигукнув той з іронічним захопленням. — Ти вже як справжній юрист — які мотиви? Наче розкрити справжні мотиви — все одно що підсмажити картоплю, — порівняв зневажливо. — Лікарю легко встановити діагноз? Отож-бо! Іноді людина й помирає, а ви так і не знаєте, від чого, — зверхньо доводив дружині, намагаючися підкреслити, як нелегко розібратися в отих мотивах, котрих — не хотілось признатися — поки що й сам гаразд не усвідомлював. Це ж найскладніше — встановити дійсні причини, не хапатися за те, що лежить на поверхні, так би мовити, саме пливе до рук. А їй викладай одразу, які мотиви. Немов запитує хворого, якого зуба вирвати.

— У житті все по-своєму складно, — заперечила стомлено дружина. Власне, через ці повчання, тон і не хотілося вести з чоловіком подібні розмови. — Але ж маєте якийсь припущення, чи, як ви кажете, версію?

— Версію? — zvolікав чоловік, явно смакуючи можливістю полоскотати жіночу цікавість. — Ти що, забула одвічно мудре: «В усьому шукай жінку...» — Немов хотів цим якоюсь мірою звинуватити й власну дружину.

У тоні і в самому нагадуванні цього виразу дружина відчула, що чоловік намірився провести щось на зразок начального уроку. Отож до його слів поставилася з певною насторогою.

— Це не означає, що справді винна в усьому жінка, — заперечила невдоволено.

— Розуміється! — вигукнув слідчий. — Та якщо не було її згоди й співучасті, то для чого ж тоді Середка наважився «прибирати» її чоловіка?

— Значить, любив, — не замислюючись глибоко, відповіла дружина, немовби це могло бути єдиним поясненням такого вчинку.

Слідчому така відповідь страшенно не сподобалася, бо в глибині душі чомусь саме на такі слова й сподівався.

— Доведеться порадити Середі взяти тебе своїм адвокатом! — кинув ущипливо.

Дружина знову взялася до картоплі, що почала підгоряти.

— Любив... — повторив чоловік по паузі. — У вас, жінок, все пояснюється дуже просто — «любив», «не любив». Ми, слідчі, не можемо ворожити на пелюстках ромашки. У нас є факти, свідчення, докази, і на них мусимо будувати обвинувачення. Якраз все доводить, що Очеретькова дружина — співучасниця. А вона вперто заперече. Питається: якщо не було взаємної домовленості, для чого ж йому самому починати з її чоловіка?

— Я ж кажу, що любив. От і наважився, — дружина тугіше затягнула поворозки халата, хоч він і так щільно облягав її.

— Якщо любив, то для чого тепер намагається вину звалити на неї? Мовляв, саме вона просила вбити.

Дружина якусь мить уважно дивилася на чоловіка великими, чорними, густо підведеними очима, але той незворушно витримав її погляд, косувато поблимуючи, і вона відчула, що чоловік не вигадує, не перебільшує. Попросила пояснити точніше. Слідчий пояснив.

— Не вірю, — заявила несподівано дружина. — Жінка вбивати не стане. Та ще мати. Не ті часи. Може розлюбити, покинути, а щоб убити... Я в це не вірю!

— Середка засвідчив.

— Середка може всього насвідчити, — зітхнула полегшено дружина, сподіваючись, очевидно, що Середині показання можуть не підтвердитись.

— Для чого йому вигадувати таке? — поцікавився слідчий. — Навіщо? — Немов сам не міг розібратися в тому питанні і відповідь дружини могла підказати йому щось потрібне.

— Навіщо? — Дружина замислилась, намагалася з багатьох можливих відповідей вибрати одну, найімовірнішу. — Щоб помститися, — нарешті пояснила досить упевнено.

Те, що думка про помсту співпадала з запевненням Очеретькової дружини, трохи спантеличило слідчого.

— Але ж, — підвівся він, — це, однак, нітрохи не пом'якшує його вини. І коли б він прагнув помститися, то він би одразу так свідчив.

— А чого ж він, по-твоєму, не сказав так одразу?

— Тому й не признавався, що жалів її. А заплутавшись, змушений був сказати правду.

— Так і сказав, що Очеретькова дружина підмовила? — недовіжливо примружила очі жінка.

— А для чого мені вигадувати?

— Однак не вірю... — Жінка зняла нарешті картоплю з вогню, що смачно пахтіла на всю кухню. Поставила чайник.

— Я теж хотів би не вірити, але факти... — Чоловік сів, мимовільно ковтнувши підступний клубок від того апетитного запаху, косуючи оком на страву.

— Які факти?

— Ну, скажімо, те, що Очеретько пішов з весілля сам, а вона ще лишилася у Вишеньках. Раз... Не дозволила молодшій сестрі заявити в міліцію. Два... Фельдшеру сказала, що чоловік упав на кладці й розбив сам голову. Три... І звідки, зрештою, знали нападники, що саме тією стежкою він повертатиметься?

— Що ж тут дивного, що чоловік пішов з гостей сам? — помовчавши, стенула нерозуміюче плечима дружина.

Чоловік досадливо поморщився: і цього разу розмова про службові справи не вдалася. Проте не шкодував, що заговорив про це.

Те, що дружина надто захищала невідому для неї жінку, лише зміцнювало певні його припущення щодо вини за підозреної...

19

Від слідчого Христина поверталася, ніби з якогось іншого, раніше не знаного світу. Все, що відбувалось довкола, здавалось нереальним, незрозумілим. Голосні розмови, сміх, і дощ періцих, незважаючи на зиму. Сиділа в автобусі, а водяні змутнілі п'ятоки густо заливали шибки, й від того все розпливалось, даленіло, зникало...

Коли переїжджали через міст, помітила на річці темні купки рибалок. Немовби сиділи не на льоду, а в воді, бо чорні фігурки чітко відбивалися, наче в дзеркалі. «Як вони могли там сидіти?..» — запитував хтось зацікавлено в ній, але інший, хто мав би відповісти, зачякло мовчав. Збоку нарікали, що зараз дощу не треба: середина ж лютого, зима. Щось дивне діється в природі... А Христині здавалось — натякали на неї. Дощ справді такий же недоречний

до глупоти, як і те, що зараз відбувається з нею, як оця безглузда поїздка до слідчого...

Ледве не проминула своєї зупинки.

Хтось обізвався до неї. А, це сусід Перчик. Навіть не помітила, що й він їхав в автобусі. Що він запитує? Та й чи обов'язково відповідати? Зараз можна й не відповісти комусь, якщо навіть собі неспроможна пояснити чогось певного.

Мовчки пішла, й Перчик здивовано, а ще більше — зневажливо довго дивився вслід. Далі невдоволено прокашлявся, усміхнувся хитрувато, лише зморшками біля очей, з таким виглядом, наче він усе зрозумів і без відповіді...

Тільки коли помітила перед собою знайомий будинок з верандою до вулиці, здогадалася, що повернулась додому, і несподівано вжахнулася: це ж про розмову із слідчим доведеться розповідати ще слабому Романові. І про страхотливе звинувачення Середи... Ота нагла згадка одразу повернула її до реальності. На якусь мить зупинилась і спробувала зібратися з думками.

Дощ не переставав. Жінки проходили в плащах, накинутих поверх теплого одягу — зима ж таки.

«А це добре, що дощ»,— подумалося Христині, бо нараз відчула, що плаче. Коли зайде до хати, чоловік не помітить її сліз. Подумає, що від дощу, звичайні водяні краплини...

Як про неї могли таке подумати? Дике, гидке, принизливе. Звідки могло це звалитися на її голову? І невже хтось розумний і чесний повірить у таку мерзотність?

Ні, вона не стане розповідати цього Романові, не стане. Мало що міг вигадати якийсь негідник, мало хто міг набрехати підло, наліхословити. Вона до того не має жодного відношення. І для чого передчасно гірчити душу комусь. Потім, коли все мине, як оцей недоладний дощ, вона розповість чоловікові, чого довелося зазнати і пережити, але поки що стерпить усе сама, стійко, без нарікань, без скарг і розпачу, як уже навчилася зносити життєві незгоди...

Так намірялася, але тільки зайшла до кімнати, тільки чоловік ступив їй назустріч, в його погляді було стільки невідомої доброти й довіри, щирого вболівання, що вона не втрималася, кинулася назустріч, міцно обвила його шию руками, припала до рідних грудей мокрим — від сліз чи від дощу — обличчям.

— Середка обмовив мене,— одразу призналася.— Буцімто я... з ним...— Навіть вимовити було несила те, в чому її так ганебно звинуватили.

Очеретько м'яко всміхнувся:

— Коли б свині та роги.

Від тих слів, надто спокійних як для такого випадку, навіть смішних, від того, як вони були вимовлені, Христина рвучко підвела голову й здивовано подивилася на Романа. Він їй вірить! Без жодних виправдань і переконувань. Від цього одразу відчула себе впевненіше.

Проте розуміли обоє: справа таки набирала якогось неприємного для них повороту. Можливо, варто з кимось порадитись, звернутися по допомогу.

— До кого? — здивувалася Христина.

— Ну,— затнувся Роман Кирилович,— хоча б у юридичну консультацію. Розповісти адвокатуві...

Від однієї згадки «розповісти» Христина здригнулася і категорично заперечила:

— Що розповідати? Те, чого не було ніколи. В чому просити допомоги?

Роман спробував пояснити:

— Порадितись, кажуть, ніколи не вадить.

— Про що ж радитись? — не могла отямитись Христина.— Коли я абсолютно не маю за собою вини. Чи...— стрепенулася від несподіваного припущення.— Може, й ти починаєш мені не вірити? — Спрямувала на чоловіка виокруглені до краю очі.

Очеретька пересмикнуло від тих слів. Не в силі щось відповісти, теж широко дивився на дружину, і в очах його було стільки смутку, стільки німого докору, що Христині раптом згадалося: «Той, що говорить очима...» Й вона вивувато опустила погляд.

— Даруй мені...— пригорнулася довірливо.— Я сама вже не відаю, що кажу і як мені бути. Мабуть, я таки в чомусь винна перед тобою... Але в чому?..

Очеретько ніжно обняв її і, хоч нічого не хотілось казати, бо могли ті слова прозвучати зараз надто банально й непереконливо, все ж обізвався неголосно:

— Заспокойся. Прощу тебе... Все це не варте бодай одної твоєї сльозинки.

Він таки помітив, що вона плакала...

Після того Христину ще викликали до слідчого, познайомили з обвинуваченням і потім довго не турбували. Немовби забули. Минали тижні. Минув лютий. Настала весна.

А ніхто про те не нагадував, і починало здаватися, що все з'ясувалося і можна жити, як жили раніше, працювати спокійно, не терзаючись постійно тривогою.

Знову їздила на республіканську нараду до Києва тітка Федора. Повернулася звідти в особливому піднесенні і тепер раз у раз розповідала різні веселі випадки з тієї поїздки, і прозоро-сизуваті, з синтетичної плівки стіни теплиць аж лопотіли від розкотистого дівчачого сміху.

— Ось не вигадуйте, тітко,— зупиняли її втомлені від сміху городниці, хоч в глибині вірили в її слова й були не проти, щоб колись і самим поїхати в таку поїздку, на таку гарну нараду, до Києва чи й до Москви.— Може, вас і по телевізору показували? — під'юджували.

— А показували,— стверджувала цілком серйозно стара.— Завели в таку залу, звідки тебе всім видно і тобі теж усе видно, як на долоні...

— Може, й наш радгосп звідти бачили? — жартували дівчата.

— І радгосп, і вас бачила,— не губилася тітка Федора.— Як ви тут без мене хихоньки справляли.

— Та й з вами не журимося,— стверджували дівчата.

Одне слово, дні минали прудко й непомітно, як завжди минають у напруженій праці, як бувало до того, і Христина мимоволі забувала на роботі про своє горе. А коли, траплялося, впадала в бентежну задумливість, тітка Федора застерігала: «Не думай!» Та як ти будеш не думати. Як колись казав у лікарні Роман: «Тільки подумаєш, щоб не думати, і вже думаєш...»

— Ось не переживай здуру...— не відступалася Федора.— Хай що буде, з нами не пропадеш...— підморгувала.

Христина стріпувала з себе гнітючу застиглість, намагалася усміхнутись, відігнати тривогу. На роботі, поміж людьми, вдавалося, та лиш поверталась додому й перед очима поставала веранда, сусідові замкнені двері, як знову гостро поставало недавнє.

А якось увечері надто вимогливо постукали в двері. Чоловік не стукав. Знайомі теж знали, що надвірні двері в них не замикалися. Стукав хтось, хто потрапив сюди вперше.

Стурбовано відчинила. За порогом стояла незнайома жінка, схожа на листоношу, в форменому бушлаті, але без сумки. В руках тримала загальний зошит.

— Вам повістки,— пояснила коротко й попрохала розписатися.

Христина хотіла бігти по ручку, та жінка спинила:

— Тут є...— Коло зшитка на ниточці теліпався огризок олівчика.— Ось тут,— указала пальцем, де мав бути підпис. Розписувалась, а рука дрібно тремтіла, й нічого вдіяти не могла з собою.

Її викликали до суду як звинувачену. Сподівалася, нещастя таки обмине їх. Не обминуло...

Жінка пішла, така ж діловито строга й неговірка, немовби їй теж незручно було розносити людям ці неприємні для них папірці, вручати і вимагати підпису.

Повістки в суд... Ніби звичайне слово — *суд*, чути не раз і добре знане, а як терпко стріпнулося серце від нього.

Майнуло: може, повістки сховати? До дня, зазначеного в них, лишалося більше тижня, то нехай Роман поки що нічого не відає, не переживає завчасно. Може, якось удасться непорозуміння залагодити самій. Знову — самій... А коли не вдасться і покаже їх в останню хвилину, то коли б не подумав потім Роман, що вона так вчинила навмисне, аби не дати зібратися з думками, підготуватись належно, приголомшити зненацька. Ні, такого він, звісно, не подумає, але ж для чого, справді, ховати? Навпаки, треба покласти десь на видноті, щоб він, повернувшись додому, одразу помітив їх і про все дізнався. Й так виходило якось негарно: немов поспішала зустріти його такою болючою звісткою...

Ладна була роздерти ненависні аркушики на найдрібніші клаптики, розкидати їх, потоптати, спалити і попіл розвіяти, хоч розуміла, від того ніщо не зміниться.

Де ж їх покласти?

Снувала з повістками в руках по хаті, мов несповна розуму. Потім, забувши про все на світі, сіла. Так і застав її Роман Кирилович — сиділа за столом на кухні, немов скам'яніла, а в безсило простягнених перед собою руках тримала два папірці.

Здогадався одразу — повістки до суду...

Якусь мить Роман Кирилович залякло дивився на ті сірі, незвичні для їхнього дому папірці, далі простягнув звільна руку, взяв один з Христининих задерев'янілих пальців, глянув на прізвище, дату. Далі так само неквапом поклав папірець на стіл, повернувся, ступив до стіни, де поруч з кухонним судником висів приколотий кнопками табелькалендар. Кожного року, прикріплюючи його, Очеретько обводив жирним червоним кружалком той незабутній весняний день, коли вони порозумілися з Христиною, і коли побралися, і день народження сина теж було обведено червоним. Як свята...

Тепер з нагрудної кишеньки сорочки вийняв робочий гранчастий червоно-синій олівець, і вже синім, темно, обвів день, зазначений у повістці.

— Це буде, мабуть, найтемніший день у нашому житті,— пояснив Христині. І враз пожвавішавши, ніби згадавши раптом щось цікаве, додав: — Певне, й про наше життя, Христинонько, ота пісня... пам'ятаєш?.. про два кольори. Червоний — то любов; а чорний — то журба...

— Невже не можна без чорного? — спитала Христина.
— Виходить, не можна...

Частина третя

ТЕРЕЗИ ФЕМІДИ

1

Того дня ранок для Очеретків почався значно раніше, ніж він почався насправді. Ще й не розвиднілося, як вони прокинулись і більше не могли заснути.

— Не спиш?

— Не спиться.

Про причину безсоння не доводилось говорити — все було добре відомо без слів. Та й про що говорити? Зараз найлегше мовчати, й вони мовчали, знаючи, що кожен з них думає про те саме. А коли в кімнаті повидніло — теж якимось боязко й невпевнено,— повставали, мовчазно принішкли, вдяглися. Посідали тихо, теж без особливих розмов, хоч Роман Кирилович і намагався щось запитати, навіть спробував усміхнутися, але відчув: усмішка та виявилась надто кволою і вимушеною.

Так мовчазливо й пішли з дому. Дочекались автобуса і поїхали до районного центру. Навіть так рано автобус був переповнений, і Роман Кирилович невесело пожартував:

— Хай нам треба їхати, а куди ці люди поспішають...— Але Христина ніби не почула тих слів, бо, власне, хіба їм треба б їхати туди, куди оце вибралися так рано?.. То й інших людей, може, вигнало з дому якимсь нещастям, щось іще неприємніше, гірше за їхню напасть, хоч, здавалося, гіршого важко було придумати,

Будинок добропільського суду — звичайний, двоповерховий, з білої силікатної цегли — нічим не відрізнявся од інших будинків на цій добре знайомій їм центральній містечковій вулиці, а проте зараз поставав якимось особливим, куди навіть лячно було заходити.

Чи не вперше в житті не хотілося зустріти когось знайомого. Почнуться розпитування — чого раптом тут? — а що могли пояснювати, коли й самі гаразд не відали, як воно так склалося, та й не хотілося розмовляти на цю тему.

Із світлого надвір'я довгий тісний коридор видавався напівтемним. У кінці, біля широкого, на весь стінний просвіт вікна зеленіла розлога листата пальма у дерев'яній діжечці.

У коридорі таки помітили знайомих. І сусід Перчик, й тесь, і Світланка («Навіщо до цього вплутувати дитину...» — здригнулася Христина), Хан і молоді симпатичні хлопці — Зеленцеві друзі з футбольної команди. І від того, що в цьому непривітному коридорі було чимало знайомих, своїх, близьких тобі людей, на душі трохи полегшало. Можливо, не таке все страшне й зловісно похмуре, якщо поруч знаходиться стільки людей, котрі знають тебе і збираються підтримати в цю не в міру скрутну хвилину.

Це ж вони й зібралися тут заради тебе, аби засвідчити іншим, в кого, можливо, з'явився сумнів, що того сумніву не повинно бути. От лише негарно, подумалось Очеретьку, що ці люди повинні знаходитись тут, а не десь на своїй роботі, де вони, певна річ, зараз потрібніші; мусять витрачати, дорогоцінний час на якесь довге очікування, щоб, зрештою, виконати досить-таки неприємний для кожного обов'язок судового свідка...

До залу увійшли разом: Роман Кирилович невпевнено прочинив оббиті чорним дерматином двері, пропустив поперед себе Христину, зайшов слідом. Але тут їх негадано розділили. Начальник варті — молоденький, у старанно припасованій формі лейтенантик, вказав чемно, де кому належало сидіти.

Христина, сідаючи, наткнулася на гостре ребро піднятого сидіння. Механічно поправила дошку, опустилася розгублено, й від того, що ніхто поблизу не сідав — не дозволялося, — вперше особливо тривожно пронизало її: «Невже цей суд здатний відділити її від чоловіка *взагалі*, як зробив оце зараз на якийсь час?» Рішуче відігнала від себе ту недоречну думку, бо хіба могло до такого дійти? Але ж сталося те, що є зараз, хоч у таке теж ніколи не повірила б раніше.

Щоб оце потрапити до суду, де чоловік — потерпілий, а вона — звинувачена, та ще в чому звинувачена! Яка дика ересь! Тільки суд розпочнеться, все, безумовно, виясниться, і потім декому буде соромно за незаслужену ганьбу, перенесену нею...

Та поки що сиділа скраю першого ряду, майже поряд з тими трьома за невисоким дерев'яним бар'єром, обік якого стояли два вартові — молоденькі солдати з червоними погонами. Слухалася виїзна справа обласного суду, отож підсудних охороняла не міліція, а військові.

Сиділа так близько до вартових, що здавалося, ніби солдати стерегли і її. Лейтенант в акуратно підігнаній формі, стягненій новенькою португезею, сидів від Христини по другий бік, і від цього виникало ще більше враження, ніби й вона перебувала під вартою.

Роман сів позаду, й тепер вона постійно відчувала на собі його погляд, навіть коли він не дивився в її бік,— знала, що він там сидить і думає про неї. Зрештою, він їй вірить, і, поки та віра існуватиме, немає чого впадати у відчай.

Слід тверезо все зважити й міцно тримати в руках нерви.

Уважніше-оглянулася круг себе, зупинила погляд на тих трьох, за бар'єром. Надто різними видавались вони. Отой, найстарший, рудий, незграбний, зараз ніби ще постаршав, зовсім старий. А другий, молоденький, навпаки, скидався на хлоп'яка. Середка навіть тут намагався триматися зверхньо, відокремлено. Сидів у кутку під стіною якийсь не в міру блідий, з запалими щоками й очима.

Та хоч якими різними були підсудні, щось їх водночас робило надто схожими поміж собою. Здогадалася: голови. Всі троє були острижені «під нулівку», й отой незвичний вигляд їхніх голів еднав їх, виділяючи серед інших чоловіків, присутніх у залі. Ота зовнішня спільність немовби підкреслювала їхню спільність внутрішню, духовну.

Ні, вона, Христина, дуже й дуже далека від оцих трьох, хоч як близько сиділа б від них зараз...

У залі знялася якась шамотня. Проходом провели когось незрячого, у великих чорних кружалах окулярів, і він застержливо помахував на всі боки тонкою паличкою, блячись на щось наткнутися. Хто це? І чого тут сліпий, де й зрячому нелегко розібратися? Виявляється, то був Карпунів адвокат. Ніби таку людину, як Карпунно, міг захищати лише сліпий, хто не помічав би, як виповнятиме людські очі гнів та обурення від його слів на захист закоренілого негідника.

Сліпий довго не міг утратити на своє місце, нарешті сів,

сторожко випростався, мов намагався відсутність зору надолужити слухом...

Зайшли й повсідалися за адвокатським столом ще два чоловіки — низенький, сухорлявий, прилизаний і огрядний, кругловидий, з випнутим черевцем. І третя — жінка, невисока, струнка, стрижена «під хлопчика» — Христинин захисник.

Увійшов діловито й упевнено прокурор, високий, чорнявий, у форменому кітелі. За столиком поблизу адвокатів з'явився рум'янощокій молодик у клітчастому піджаку й сорочці з розстебненим коміром. Висмикнув з кишені блокнотик, розгорнув перед собою, поклав зверху ручку, немов приготувався негайно щось записувати. Лише після того підвів погляд, окинув уважно зал, вартових, підсудних, зупинився зацікавлено на молодій вродливій жінці, що сиділа на передньому ряду скраю.

Христина одразу відчула той здивовано вивчаючий погляд, що видавався їй зараз чомусь образливим. Повернулася невдоволено, й хлопчина, немов сам зрозумівши свою нетактовність, миттю одвів погляд, став щось поквалливо занотовувати.

«Певне, кореспондент...» — подумалося Христині. Колись такий приїжджав до них у теплицю, розпитував про успіхи в роботі, цікавився навчанням, родинними справами. Тоді за всіх відповідала Федора. Щораз перепитувала: «А ти записав це чи ні? Запиши, чуєш, неосмінно запиши!» — вимагала, й хлопчина ніяково всміхався від отієї настирливості.

Нарешті поза високим суддівським столом заклопотано пробігло високе, струнке дівча, чимось дуже схоже на їхню Світланку. Зупинилося біля окремого столика й, сторожко наглядаючи за дверима, раптом дзвінко вигукнуло:

— Встати, суд іде!

І приглушений шурхіт позаду підказав Христині, що всі в залі встали, й вона теж підвелася механічно, покірною ждучи, що накажуть робити далі.

Скрипнули двері, й першою на підвищення обережно зійшла бліда худорлява дівчина — народний засідатель. Пропливла боком поза столом, надто виструнчено й церемонно, ніби зараз усі дивилися лише на неї. Слідом піднявся суддя — високий, плечистий, з крупними рисами вольового обличчя. У скромно вишитій із стоячим комірцем сорочці і темному просторому піджаку. Помітно накульгуючи, притримувався рукою за край столу — для рівноваги. За ним

увійшов другий народний засідател ь — літній кремезний чоловік у чорному костюмі, білосніжній сорочці, при галстуці, з барвистими рядками орденських планок на грудях.

Коли всі трое зупинилися біля своїх з різьбленими спинками стільців, суддя пильно оглянув зал і, ніби переконавшись, що все гаразд, якимось несподівано м'яко й спокійно сказав:

— Прошу сідати...— Словами тими, а особливо тоном наче давав зрозуміти присутнім, що починається не звичайна розмова чи якісь короткочасні загальні збори, а досить довга і нелегка робота...

2

Суддю Ярового зараз менше цікавили Карпухно й Зеленець. Ще уважно вивчаючи справу, він переконався, що ці двоє не становили якоїсь загадки, котру належало напружено розгадувати. На попередньому слідстві обоє цілком визнали свою вину. Карпухно тяжко хвора людина, котру треба ізолювати від здорових. А Зеленця шкода — молоде, зелене, ще й вісімнадцяти не сповнилось.

Карпухно понуро блимав з-під низько навислого лоба, виразно уявляючи, куди потрапив і де опиниться потім, після судового процесу.

А Зеленець, кумедно витягуючи довжелезну, худющу, мов у хлопчика, шию з гострим рухливим кадиком, насторожено дослухався до кожного слова, все ще сподіваючись: «А може, нічого й не буде...» Винувато і водночас лякливо позирав на поважних суддів, полохко здригався від кожного гнівного гомону в залі.

З цими двома — простіше.

Турбували інші двоє — Середа й Очеретькова дружина. Саме тут щось лишалося незрозуміле, і Яровий намагався саме тепер вловити в їхній поведінці те, не завжди помітне навіть для них самих, що дозволяло б проникнути до прихованих тайників, куди вони вперто намагалися не допустити сторонніх.

Христина сиділа убита горем, з густими синцями попід очима, низько опустивши голову — від сорому чи від обурення. Тремтливими пучками раз у раз терла скроні, немов намагалася повернути себе до дійсності.

А Середа неуважно втупився у вікно, вдавав, ніби зовсім не слухає чи й справді не слухав — наче для нього було

байдуже, про що мовилося у обвинувальному висновку, немов усе те давно знав наперед і нічого нового для себе вже не сподівався почути.

Знайомлячись із справою, Яровий насамперед звернув увагу на непослідовність поведінки цього підсудного, на зміну в його свідченнях, тоді як свідчення Очеретькової дружини від початку до кінця відзначалися винятковою стійкістю, впертим, категоричним запереченням своєї вини. Так відповідати могла або людина, котра дійсно ні в чому не винна, або та, що підготувалася заздалегідь, як саме доведеться відповідати. Але зараз, побачивши Христину, те, друге, не хотілося припускати. Чи не помилка слідства? Принаймні — не мав сумніву — справа значно складніша, ніж могло здатися зразу. І найбільша, очевидно, складність в оцій молодій жінці, що сиділа скраю на передньому ряду, хоч і відокремлено від інших, але й не за дерев'яним бар'єром.

Саме від цього процесу, від його, суддівського, вміння й залежатиме, де ця жінка опиниться *потім*. Чи там, за бар'єром, під вартою, разом з отими трьома, чия вина безсумнівна, чи в залі, серед чесних людей, котрі спокійно залишать оце приміщення й повернуться до свого звичайного трудового життя. Головне, аби ця жінка, яку зазідо-зрено, опинилася *потім* там, де їй належало бути.

Отож — чи могли оці двоє діяти спільно?

Зараз цей сумнів поставав з особливою настирливістю — надто *різні* були вони в цю хвилину, щоб коли-небудь раніше могли бути *однаковими*.

Виразно читаючи обвинувальний висновок, Яровий раз у раз позирав на Середу. А той і далі недбало дивився кудись у вікно, ніби демонстративно не бажав слухати, усміхався глумливо, коли усміхатися аж ніяк не випадало. Головуючий, витримавши багатозначну паузу, попросив нарешті Середу слухати уважніше: мовляв, те, що читається, насамперед торкалося його. Підсудний наче б не розумів, що зверталися до нього.

— Підсудний Середо! — мовив головуючий вимогливіше. — Я звертаюсь до вас!

Підсудний підвівся, мов лінкуватий учень, що не вивчив уроку й тепер намагається показати перед класом свою незалежність.

Суддя якийсь час пильно вивчав його, ніби вперше бачив на повен зріст, Далі вже своїм звичним, лагідним тоном порадив:

— Вам слід би поводитися пристойніше.

— А як я поводжусь? — з удаваним нерозумінням поцікавився Середа.

Яровий не зводив з підсудного погляду. «Ой хлопче, хлопче,— подумав докірливо.— Невже ти й досі нічого не розумієш?»

— Я хотів би,— пояснив стримано,— щоб ви слухали уважно.

Середа знову знизав плечима, сів...

Чи могли ці двоє бути співниками?

Суддівський та й просто життєвий досвід пробував запечувати. Але ж обвинувальний висновок слідства стверджував досить категорично:

«Середа схилив дружину Очеретька до співжиття, обіцяв одружитися, і вони зрештою дійшли думки, що цьому заважає її чоловік. Підіслані ними Карпухно й Зеленець вчинили замах на Очеретька...»

3

Як тільки оголосили перерву, адвокат Соловей — ота жвава жіночка, стрижена «під хлопчика», — підійшла до Христини. Хотіла дещо підказати своїй підопічній, заспокоїти. Вийшли разом до коридора, потім надвір, але скрізь було надто людно, гамірно, й Соловей запропонувала зайти до їхньої юридичної консультації: тут, мовляв, поблизу.

Консультація справді була неподалік.

З просторого вестибюля, густо увішаного різними плакатами-порадами, зайшли до кабінки — квадратної, тіснуватої, де було лише кілька стільців та маленький письмовий столик. Диктові стіни не досягали стелі, й, коли прислухатись, можна було чути не лише те, що діялося в сусідній кабінці, а в усьому приміщенні. Але, очевидно, тут кожен був настільки заклопотаний своїм, що не чув нічого стороннього.

Адвокат сіла на своє службове місце. Помітно було: почувалася тут впевненіше. Тут вона господарка, людина, перед якою відкривалися з найпотаємнішим, чого не казали найближчим, найріднішим, у силу й можливості якої щиро вірили. Чи не тому й привела Христину зараз саме сюди.

З переповненої різною всячиною модної сумочки витягла сірники, сигарети, поклала перед собою. Перш ніж розмовляти, неодмінно мусила закурити. Христини пригнічено сиділа навпроти на краечку стільця. Озвалася стиха:

— І досі не вкладається в голову: як можна потрапити до суду, коли ти ні в чому не винна.

— А можна...— запалила сигарету Соловей.— Коли тебе хтось обмовить, коли проти тебе покажуть необізнані чи упереджені свідки... навіть лжесвідки.

— Але ж і їх треба судити за обман.

— Треба...— випустила вбік акуратну цівочку диму адвокат.— Але зараз я хочу уточнити інше...

Христина в цій тіснуватій кабіні була вже не раз. І щоразу немов сповідалася. І зараз Соловей довірливо слухала. Час від часу клала сигарету на попільничку й пробувала щось відшукати в переповненій сумочці, але, так нічого й не знайшовши, знову бралася за сигарету, наставляючи на співбесідницю чорні виразні очі.

— Сподіваюся, ви мені кажете правду? — спитала твердо.

— А я всім кажу правду,— запевнила ображено Христина.

Соловей глибше затягнулася димом.

Вони явно подобались одна одній, і коли Христина, не втримавшись, раптом відчула, що з очей покотились непрохані сльози, помітила, як і в Соловей очі теж заслало туманом, і адвокат зосереджено заходила струшувати попіл із сигарети.

— Подумати, жодного прямого доказу.

— На жаль,— погодилась адвокат,— і побічні докази — теж докази. «Косвенные улики...» — переклала вона цей специфічний термін російською мовою.— Побічні докази часом дають можливість довести те, чого не було насправді...— І вона знову стала ритися в сумці. Нарешті знайшла невеличкий пошарпаний блокнотик, розгорнула його в одному місці, в другому, відшукала потрібний запис і стала вголос читати дрібно списані рядочки: вона любила виписувати з художніх творів цитати, що співпадали з її думками щодо різних юридичних питань.

— Це Драйзер,— попередила.— «В житті бувають дивні, неояснимі речі, й нерідко людина може бути обвинувачена в тому, чого вона не вчинила,— і при цьому всі без винятку обставини буцімто стверджують, що саме вона вчинила це. Відомо немало досить трагічних, жахливих випадків, коли суд приймав помилкові рішення, ґрунтуючись виключно на побічних доказах...» — наголосила на останніх словах.— Але,— похопилась, помітивши, як здригнулася Христина від тих слів,— помилку завжди належить вчасно виправити. І можна! Словом, на випадок якихось ускладнень,

будемо стукати в усі двері. Будемо боротися! — додала рішуче.

Хоч нічого певного й цього разу Соловей не пообіцяла — а так хотілося чогось певного! — проте на серці в Христини все ж трохи полегшало: таки повірила, що ця приємна енергійна жіночка справді прагне для неї добра і в міру сил своїх щиро і вміюче захищатиме...

4

А Роман Кирилович під час перерви подався до сусіднього скверика — трохи одм'якнути від надмірного нервового напруження, спочити на свіжому повітрі.

Ранковий вовнистий туман розповзся, розвіявся, і вулиця м'яко прозорилася навпроти біластого сонця — видався чи не перший справді весняний день. З напівтемного приміщення аж сліпило, різало очі. Змокрілими тротуарами збуджено снували перехожі, лискучою бруківкою проносилися машини, обвіваючи ледь помітним синюватим димком, добре знайомим запахом, і виникало враження, ніби ти щойно проснувся й одразу потрапив до реально існуючого життя.

Раптом Очеретькові очі зустрілися з якимсь аж надто пильним жіночим поглядом: Помітив, що жінка, зіткнувшись з ним очима, ніби смикнулась до нього, й Роман Кирилович покwapно одвів погляд, бо то була таки незнайома жінка. Попростував швидше до скверика, що неподалік темнів набряклыми весняною вільгістю стовбурами дерев.

Хотілось посидіти на самоті, з власними роздумами, хоч вони, на жаль, і не становили зараз приємності. А може, й без будь-яких роздумів. Просто — сісти й сидіти на вогкувато-прохолодній лавочці, сприймати тілом ніжну теплість далекого сонця, вдихати духмяну свіжість весни, відчувати, що й ти причетний до цієї загальної променистої земної радості.

Скверик повнився лункими дитячими голосами — ніби й Богданко гасав десь тут! — заспокійливим скрипом гойдалих колясок, щасливими розмовами юних мам, і Роман Кирилович раз і вдруге пройшовся поплямленою сонцем доріжкою, поки набачив порожню лавочку. Підійшов, сів і... знову помітив ту саму жінку. Певне, вона простувала слідом і ось тепер зупинилась навпроти й дивилася пильно-пильно, явно намагаючись упіймати його уникливий погляд.

Справді, та сама жінка — Роман Кирилович упізнав не лише очі, а й те, що вона була вся в чорному. Чорна прозора шаль на високій зачісці, чорне пальто, чорні замшеві рукавички й такого ж кольору чобітки. Чи випадково так зодяглася, чи носила по комусь жалобу.

Пильніше окинув поглядом незнайому й мимохить затримався на чобітках: передки були густо затьопані, наче жінка ходила не тротуаром, а грузькою стежкою. Жінка помітила той запитливий погляд.

— Не дивуйтесь,— обізвалася з болем, неголосно.— Я тепер не їжджу автобусом, не ходжу вулицею, а всіх обминаю. Поза будинками, глухими дворищами. Щоб менше бачили. Аякже — мати убивці!

Роман Кирилович мимоволі здригнувся і ще раз мимохить глянув на ті забруднені масною глиною чобітки, на чорний одяг, аж поки, нарешті, знову не зіткнувся з надміру пронизливим жіночим поглядом.

— Ви сядьте,— запропонував поквапливо.

— Я не маю права сидіти з вами поруч. Я мушу впасти отут на коліна й цілувати вам ноги, бламати... за сина.— В її очах промайнув такий рішучий відчай, що Очеретьку здалося, ніби ця жінка й насправду може впасти зараз перед ним на коліна.

— Сядьте... Ви сядьте...— повторив дещо розгублено і посунувся вбік, хоч лава була вільною. Жінка вагалася — сидати чи й далі розмовляти стоячи. Тоді Очеретько й собі підвівся, бо якось незручно — жінка стояла, а він, мужчина, сидів. Починав здогадуватися, в чому річ.

— Ви... мати...— намагався збагнути, чия ж вона мати. В Середи, чув, померла, отож виходило, що...

— Так-так, я Сергійкова мати,— підтвердила його здогад жінка, вимовивши хлоп'яче ім'я з такою ніжністю, начеб говорила про кого завгодно, лише не про вбивцю. Сергійко? Отой довготелесий лобуряка — Сергійко?! Отой, що підняв руку з ломком на його, Очеретькову, голову? А певне він... Сергійко! Виходить, для матері своя дитина завжди лишається дитиною, чого б не накоїла, в якому б становищі не опинилася. А чи не могла б ти, любляча мати, якщо твій син виявився негідником, показати достатньо мужності й прямоти. І про що сподіваєшся розмовляти зараз, коли після всього, що накоїв твій син, він лишився для тебе Сергійком?

Спало на думку: «Яблуко від яблуні падає недалеко». Безумовно. Бо коли існуватиме чистий взірець батьків,

дитина не виросте моральним виродком, здатним підняти руку на іншого, старшого... Хотілося нагадати ці досить банальні слова, але вона, мабуть, не раз чула їх і має давно заготовану відповідь. Таку ж абстрактну, як і цей вислів, Попрохав знову:

— Та ви сідайте.

Жінка притулилася скраєчку, готова щомиті підхопитися. Роман Кирилович сів навпроти, теж якимось боком, незручно.

— Я давно збиралася з вами зустрітись, поговорити,— обізвалася жінка,— та не могла наважитися. Хоч мене запевняли, що ви добра, порядна людина і зрозумієте бідну матір. А от не осмілювалася. На роботі вважають мене за бідову, настирливу, пробивну. Я працюю на хлібозаводі технологом. А тут не вистачало сміливості. А це сьогодні вранці підійшла погасити світло, клац, а пластмасова чашечка викикача трісь — і розкололася надвое. Підняла я з підлоги шматочок і довго стояла з ним у руці. То погана прикмета, то дуже погана прикмета. І я таки зважилася підстергти вас.

— Для чого?

— Щоб ви простили моєму синові. Він не винен. Повірте матері — він ні в чому не винен. Він не піднімав на вас руку.

— Можливо.— Роману Кириловичу не хотілося сперечатись. Власне, що від того тепер мінялося?

— Він серед них дитина. Його залякали, от він і взяв на себе...— І з очей, підтемнених горем і фарбою, покотилися сльози, й так рясно полились вони по припудрених густо щоках, що Очеретько лише вражено дивився, не знаючи, що казати. Нарешті опам'ятався, дістав з кишені акуратно згорнену клітчасту хустинку, простягнув жінці:

— Витріть, будь ласка, сльози. Не плачте.

— Ви на нього не вкажете? Не засвідчите на суді, що вас ударив мій син? Було ж темно, і ви нікого не встигли впізнати,— підказувала, хоч син давно вже зізнався, що вдарив він. Певне, хтось її надоумив, що коли потерпілий не вкаже на сина, то й суд виправдає, принаймні вина буде сумнівна, применшиться. Тому й прийшла сюди на розмову. Очевидно, сама вигадала і вже вірила в те, що син лише був присутній при замаху, а взяв, пристрашений, вину на себе.

— Витріть сльози,— не міг спокійно дивитися на материнські сльози, бо завжди вірив у їхню ширість.

Жінка слухняно взяла хустинку й заходилася м'яко, пожіночому акуратно, ріжком промокати куточки очей.

— Ви пересвідчитесь — він не винний. В мене їх трое, і він — найжалісливіший. Бувало, прошу зарізати курку, а він: «Не можу, мамо, мені жаль...» А то щоб він людську кров пролив. Та нехай повісять мене, не повірю. Його впустили.

— Можливо, — твердіше погодився Роман Кирилович, не стільки через те, що справді повірив, а просто — аби заспокоїти жінку.

— Спасибі, материнське спасибі вам... — Жінка хапала його за руки, начеб хотіла притиснути до заплаканих щік, до очей, до солонкувато зволожених бузкових губів. Очеретько досадливо відборонявся. — Всього сподівалася — хвороби, нещасного випадку, домашніх скандалів, а що мій син зв'яжеться з убивцями й потрапить під варту — ніколи! Такий лагідний, сором'язливий. Мріяв про інститут фізкультури. Грав у футбол. А тепер — «Мати убивці! — кидають мені вслід. — Ще й траур нап'яла!» А я вдягла траур і не зніму, поки сина не звільнять. Бо я не прийшла до нього в той день, коли він чекав мене. А коли не приходять мати, тоді до дитини приходять біда. Мені б треба сидіти там, на лаві підсудних. А тепер от прошу. Ви допоможете, правда?

— Як?

— Простіть, і суд теж простіть.

Очеретько здивовано дивився на цю чужу жінку, яка нагадувала в чомусь його — в наївній вірі, що все можна при бажанні залагодити самому...

— Простіть його, він дитина. Я більше винна.

— Про це думати треба було раніше.

— Правда, свята правда, — охоче погодилася жінка. — Але ж коли? Коли починається оте раніше?..

Очеретько гірко зітхнув. Якби це з його Богданком трапилося подібне — хоч і не міг припустити такого — хіба він, батько, не мав би вини за синів злочин, хіба не погодився б замість дитини прийняти найтяжчу кару?

Зняв з голови капелюх, обережно торкнувся рукою до затверділої рани, і жінка з неприхованим болісним острахом, як заворожена, слідкувала за тими повільними рухами. Очеретько нараз отямився, навіть знітився, бо коли б не подумали, що він навмисне показує шрам. Хутчій натягнув капелюха. Зиркнув занепокоєно на ручного годинника. Жінка підхопилася, мов на пружині.

— Вам пора? Я знаю, ви йдете рятувати дружину. — В чорних, зволожених слізьми очах промайнули якісь невизначні блищики. Чи не вважала й вона, що все виникло через

Христину? — Ви рятуватимете свою дружину, — повторила багатозначно, навіть з помітним викликом. — Але ж не губіть і мого синочка. Не звинувачуйте.

Очеретько підвівся. Поволі рушив, міркуючи, як позбутися цієї надокучливої жінки, бо не хотілося ні йти разом з нею, ні слухати її турчання, а особливо не хотілося бачити в чорних очах оті неприємно скрадливі полиски.

— Ви перебільшуєте, — спробував їй пояснити. — Доля вашого сина залежить не від мене. Хоч я й потерпілий, але... закон є закон, — повторив не раз чуті слова, хоч тепер і не зовсім був з ними згоден.

— А ви... ви... — не поступалася жінка. — Ви можете моему синочку простити? — Наче від того й справді залежало дуже багато, коли не все.

— Та зрозумійте, — кинув Роман Кирилович з неприхованою досадою. — Прощу я чи не прощу, одначе його судитимуть.

— Нехай, — рішуче погодилася вона. — Ви простіть!

— Та я... — розвів Очеретько руками. — Я давно вже йому простив, — признався несподівано, бо то було правдою.

Жінка в чорному рвучко спинилася, очі її, й без того великі, підведені чорним, ще більше розширилися, спалахнули світлим вогнем непідробної радості.

— Я так і знала! Дивіться — я усміхнулася? — питала, ніби Очеретько того не бачив. І тут же засмучено: — Усміхнулась, а серце материне все одно плаче.

Очеретько пришвидшив кроки. Якийсь час не озирався. Побоювався, що жінка й досі простувала слідом. Таки вчувалася позаду чиясь хода. Коли ж не витримав і оглянувся, побачив, що то була не жінка в чорному, а інша мати, юна, в барвистому одязі, що побожно котила поперед себе дитячу коляску, й нікельовані шпиді коліс осліпливо миготіли навпроти весняного сонця, що яскраво просвічувало крізь темні, відвологілі стовбури дерев...

5

Після перерви почався допит підсудних.

Прокурор Фещенко пропонував почати із Карпухна: явний злочинець, вина безсумнівна, обурлива, і суд одразу набере потрібної гостроти й переконливості.

Яровий порадився на місці з нарзасідателями і домовилися починати з Христини, з найскладнішого. Передбачаються довгі й досить складні пошуки істини.

Христина не сподівалася, що почнуть з неї. Підвелася ніяково, мовчала, очікувала подальших запитань. Яровий нагадав:

— Розповідайте все, як було. З чим ви згодні, з чим — ні.

Христина ще якийсь час мовчала, ніби ніяк не могла зібратися з думками, далі, так ні до чого певного й не дійшовши, стонула нерозуміюче плечима.

— Що можна розповідати? Хіба повторити те, що вже стомилася повторювати: «Я ні в чому не винна...» Але мені чомусь не хочуть вірити. Середа вигадує — йому повірили, я кажу правду — не вірять. Чому? — запитливо дивилася на суддю.

— Звідки ви взяли, що вам не вірять? — запитав Яровий докірливо, і в тоні його Середи вчулося, що суддя таки вірить Христині, принаймні не менше, ніж йому. Але ж не міг суддя вірити їм обом, що стверджували цілком протилежне. Від того припущення в Середи — чи не вперше і досить помітно — схитнулася напускна самовпевненість.

— Якби мені вірили, — пояснила з боєм Христина, — я сюди не потрапила б.

— Ви сюди потрапили, щоб допомогти встановити істину. І ви повинні допомагати, а не ускладнювати і без того складні обставини. От і розповідайте нам, що було, а що, як ви запевняєте, помилка.

Схвильована вкрай Христина ніяк не могла зібратися з думками, не знала, з чого ж слід починати.

— Не знаю. Яюсь дивно виходить. Щось було, але не так, як мовиться в обвинуваченні. А от як розповісти — не знаю.

— Подумайте, — дружньо порадив суддя. — І спробуйте пояснити всім нам.

Справді, пора подумати й пояснити.

Все як було! І Христина, зібравшись з духом, стала розповідати — послідовно, правдиво, як Середа домагався уваги, переслідував, як погрожував і, зрештою, нахвалявся обмовити.

Яровий зосереджено слухав, гортав сторінки справи, ніби звряв записане там із тим, що говорилося зараз. Занотовував до свого блокнота. Коли Христина примовкла, спитав коротко:

— Все?

Звинувачена потерла пучками скроні, мов намагалася щось пригадати ще, але, так нічого й не згадавши потрібного, знову невиразно стенула плечима.

Прокурор Фещенко знав, що Очеретько й раніше заперечувала свою вину. А кому легко визнавати таке? Та коли б не було тієї вини, то, вважав, мотиви вчинку Середи в такому разі позбавлялися будь-якої вірогідності. Прокурор, на жаль, не помітив похибок у звинуваченні, не вловив чогось сумнівного у системі доказів. Все немовби досить переконливо. І Фещенко став діловито допитуватися в Христини: «Про що вели раніше, наодинці, розмови із Середою? Чого чоловік пішов з весілля сам? Чого не заявили вчасно в міліцію про напад?» І далі, й далі, знову те саме, несправедливе й образливе. І хоч як Христина відповідала, хоч як прагнула пояснити, відчувалося — те не переконувало, а тільки викликало ще більші сумніви.

— Та ви не бажаєте мене розуміти! — вигукнула Христина з розпачем.

— А ви бажаєте, щоб вас розуміли так, як вам хочеться, — відповів незворушно Фещенко.

Потім Христину допитував Середин адвокат Жук. Звертався занадто голосно, наче запитував не її, а когось іншого, хто знаходився десь далеко.

— Отже, Середа заходив до вас і здебільшого в час відсутності чоловіка?

— Заходив, — не вбачала Христина в цьому чогось незволеного.

— Чого?

— З різних причин.

— Яких саме?

— Ну, — пригадала Христина, — позичав сірники.

Адвокат ледь помітно всміхнувся й кинув недвозначно позірк на суддів, мовляв, як вам подобається таке дитяче пояснення?..

— Ще чого він заходив?

— Я вже казала — дивитися телевизор... футбольні матчі. Але я завжди була проти, — додала застержливо.

— Чому?

— Здогадувалася про його приховані наміри.

— І все ж розмовляли з ним про одруження?

Христина зітхнула — знову оте: «Ніби щось було, але зовсім не так...» Промовчала.

— Середа пропонував одружитися з вами?

— Він пропонував багато дурниць. Не пам'ятаю.

— Я нагадаю...— І Жук заходився детально відтворювати давні розмови, ніби читав якусь п'єсу: «він казав», «ви казали», «він», «ви»... Складалося враження, ніби Середя вже тоді готувався до таких розпитувань і все старанно запам'ятовував.

— Були ці розмови? — запитав адвокат, даючи зрозуміти Христині, що йому відомо більше, ніж вона сподівається, і нічого втаїти не вдасться.

— Не пам'ятаю,— вперто повторила Христина. Не могла відповідати, бо знову відчула, що її слова повертали на інший лад.— Я не здогадувалася, що це колись буде потріб-но. Не намагалася запам'ятати, як робив дехто.

Жук уловив затягість, навіть певну зворотню іронію в словах підсудної, і вирішив поки що втриматись від подальших допитувань, вважаючи, що й так картина досить переконлива. Міг запитати ще дещо, явно не на користь Очеретькової дружини,— скажімо, про свідчення її сестри Світлани, але відклав те надалі, для потрібнішого моменту. Діловито пригладив і так надто залізаний рідкуватий, з залисинами чуб, заявив поважно:

— У мене запитань більше немає...— Сів, заглибився у свої записи.

Христинин адвокат спробувала заглядити гнітюче враження:

— А ваш чоловік знав про розмови з Середою? — запитала теж досить голосно.

Христина запевнила:

— Знав...— Хоч у глибині душі відчувала, що насправді Роман відав не все про Середині домагання, що тут уже й вона каже не зовсім правду і, коли б він тоді «знав усе», очевидно, зараз було б набагато легше. Побачила, як суддя перевів уважний погляд з неї на Романа Кириловича, і в серце кольнуло: чи не помітив Яровий її збентеження, бо знала, що брехати вона не вміла.

Соловей поквапливо заявила, що в неї теж поки що запитань немає...

6

Давав свідчення Середя. Худорлявий, високий, примружений. Відхилився до стіни, немов намагався бути далі від залу, від людей, від Христини, остерігаючись, коли б за його слова не накинулись на нього. Розумів: могли б накинутися, якби не цей дерев'яний бар'єрчик і варта — двоє

молоденьких солдатів, що виходило, не стільки запобігали втечі ув'язненого, як захищали його ж від людського обурення.

Намагався триматись невимушено, та організм не витримував, і надмірне напруження ставало надто видимим: на лобі рясно проступав піт. І на кінчик носа раз у раз набігала прозора краплина. Досадливо змахував її вказівним пальцем, але натомість миттю набігала друга.

Казав те, що вже говорив слідчому, і не лише *те*, а й *так само*, тими ж словами, ніби показання його були записані на магнітофонну стрічку, котру прокручували, а він лише стояв обік і слухав разом з усіма.

Христина теж слухала. Мовчала, хоч раз у раз поривало схопитись і різко, обурено заперечувати. Стримувалась. Та коли адвокат Жук, попросивши дозволу в судді, запитав тим же надміру гучним голосом, наче звертався до когось далекого і побоювався, що його не почують: «Отже, Очеретькова дружина постійно вам нагадувала, що на заваді вашої близькості стоїть чоловік?» — і коли Середа, не моргнувши оком, відповів ствердно, Христина таки не витримала й болісно вигукнула:

— Та неправда ж, неправда!

Головуючий суворо попередив, нагадав, що тут не загальні збори, а суд, хоч вона, звісно, про це не забувала ні на хвилину, коли б навіть хотіла забути. Просто — не могла стриматись. Ніби й не вона крикнула, а хтось зробив те за неї, нетерплячіший, рішучіший. Однак слід тримати в руках і себе, і того другого, хто проривався з неї.

Середу запитували ще й ще, і він відповідав одне й те ж: так, зустрічалися, домовлялися, підіслали...

— При Очеретьку ми з Христиною не могли бути разом.

— «Не могли бути разом...» — повторив суддя останні слова Середи роздільно, протяжно, немов намагався голосом виділити їх з усього іншого, сказаного підсудним, як найвагоміше. Як виділяють у тексті окремі слова чи вирази розрядкою шрифту. — А тому й вирішили Очеретька вбити? — запитав прямо.

Середа невиразно ворухнув плечима, мимохить погоджувачись, — і знову змахнув з носа капку, що неслухняно набігла на гострий кінчик. Суддя наполог:

— Так чи ні?

— Ну, так.

— Чужими руками? — запитав чи, швидше, ствердив Яровий.

Підсудний лякливо блимнув на суддю, збагнувши, що саме це — «чужими руками» — найдужче компрометувало зараз. Спробував пояснити:

— Карпухно сам захотівся.

— Як друг?

— Посидіти в їдальні за одним столом ще не значить бути друзями.

— А чого ж тоді ви повели Карпухна в ресторан і платили за нього? Ви записуєте? — нагадав Яровий секретарці, що некліпно дивилася на підсудного.

Середа, відхилившись до стіни, мовчав, чуючи позаду обурливе дихання залу, і лише раз у раз, цілком механічно, змахував з кінчика носа вперту капку.

— То хто з Карпухном домовлявся: ви чи Очеретькова дружина?

— Вона просила...

— А може, ви сподівалися, що без чоловіка вона стане поступливішою?

Середа примружено подивився на Ярового, немов намагався вловити якийсь прихований зміст його слів і пригадати все найточніше, як говорив раніше, аби сказане зараз ні в чому тому не суперечило, не давало приводу комусь засумніватися. Зрозумів, що саме тепер повинен або чесно заперечити те, що вигадав, аби помститися Христині, або рішуче ствердити з видимістю абсолютної достовірності. І він ствердив:

— Вона просила! — повторив уже з притиском, сердито, мов не розуміючи, чого ще домагаються від нього, коли він в головному уже признався.

Христина здригалася від кожного слова, ніби хтось невидимий смикав всередині якусь тонесеньку нитку, котра дедалі болючіше врзалася в тіло.

«Яка безсоромна брехня... — крутилося в голові. — І неже хтось може повірити?» Хоч відчувала, що повірити таки можна. «Я так обмовлю тебе, що й не присниться...» — пригадалася давня погроза. От і обмовляє... Чи ж є межа людської підлості? Чи, можливо, це вже не людина, а суцільна ходяча підлість...» — кричало в ній так голосно, що починало здаватися, наче той внутрішній голос могли почути сторонні. Але ніхто тих слів не чув, і Христина, знову не втримавшись, щось вигукнула. Таки вигукнула, бо їй зауважили вдруге. Сама не розуміючи — що? — бо так багато рвалося з грудей найпекучіших слів, і вже не віддала, котре з них могло вихопитись насамперед.

На допомогу прийшла Соловей. Стала питати Середу — гостро й вимогливо, як раніше допитувався в Христини Жук, і підсудний дедалі частіше безпорадно повторював: «Не знаю...» Жук спробував дещо підказувати, але суддя рішуче зауважив адвокатуві за нетактовну поведінку.

Яровий розумів, що правду знає лише Середка, лише цей підсудний міг переконливо ствердити або заперечити Христинину вину — і необхідно якимось чином домогтися від нього тієї *єдиної* правди. Або притиснути незаперечним доказом, якого, на жаль, не знаходилось поки що, або ж спробувати вміло торкнутися сумління підсудного. Про цього «третього», про сумління, присутнього завжди при будь-якій найінтимнішій розмові, й вирішив Яровий нагадати зараз.

— Отже, ви запевняєте, що вчинити замах на Очеретька просила його дружина?

— Я вже казав про це.

— Ви — казали...— ствердив стримано Яровий і тут же рішуче додав: — І Христина Очеретько казала, але цілком протилежне. То хто ж із вас каже правду?!

Середка нагадав:

— Не тільки я це кажу.

— Карпухно й Зеленець повторюють ваші слова. А хто може ствердити слова Христини Очеретько, сказані при тій розмові?

— Хто? — дивився Середка нерозуміюче.— Якщо розмовляло двоє, то хто ж може ствердити?

— А ваша совість? Що вона каже? — поцікавився вимогливо Яровий.— Вона ж тоді була присутньою.

— Совість? — не сподівався такого запитання Середка.— Я не чую, що вона каже,— спробував пожартувати.

— А пора б вам прислухатися до голосу власного сумління,— порадив Яровий досить серйозно, і Середка знову помітив у тоні судді немов недовіру до себе, як це було тоді, коли він запитував у Христини: «А звідки ви взяли, що вам не вірять?»

7

Підвівся Карпухно. Вовкуватю блимнув у зал, заклав руки за спину, ніби не хотів, щоб люди бачили ті широкі міцні ручиська, котрі добре могли б виконувати будь-яку корисну роботу, а от вдалися до такого. Із закладеними назад руками видавався ще незграбнішим, особливо після стрункого й високого Середи. Винувато признався:

— Був дуже п'яний.

— Це ваш постійний стан? — поцікавився суддя не без іронії.

— Буває. А під хмелем стаю дурний. Це навіть рідна жінка може підтвердити.

Яровий дивився на підсудного, і в погляді відбивалися надто суперечливі почування — жалість, співчуття, гнів, зневага. Як це жалюгідно до смішного, коли б не оберталося для інших, для суспільства настільки трагічно.

Карпухно охоче розповідав про пограбування ларка: справді, видушив скло, але сам не брав, брав Зеленець. А коли спитали про замах, знову ж таки бив не він, а Зеленець.

— Очеретьку я зла не бажав, — заявив нахабно.

— Чого ж ви його шукали, гналися, нападали?

— А ми не гналися, — спробував удати із себе дурника. — Він сам підійшов до нас.

— Може, сам попросив і вдарити?

Карпухно вів своєї:

— Моя вина тільки в тому, що я сказав Зеленцю вдарити. Зеленець водив розгублено довгастою головою на тонкій, з гострим кадиком шиї — на суддів, на Карпухна, на адвоката, бо те, що казав Рудий гном, було правдою і водночас всю вину звалоювало на нього, на Зеленця, а це вже не зовсім так. Судді повинні розібратися.

Карпухно не помічав тих розгублених позирків, не розумів, наскільки підло повівся з підлітком, котрий так легковажно довірився. А відомо: в тому, що існує юнацька злочинність, чи не найбільше винні отакі розтлінні Руді гноми. І що Середа був за бар'єром, теж найбільша вина Карпухна. А він з хитруватою невинністю простакувато доводив: «Ну, випив...», «Ну, ограбили...», «Ну, напали...» Навіть поскаржився: «Не везе мені всю дорогу...» Не розумів, що його «невезіння» — не збіг несприятливих випадковостей, невдач, як це подеколи буває, а закономірна рішуча відсіч злу — чесних людей, всього суспільства, загальний опір проти моральних виродків. Не міг усвідомити глибини свого людського падіння, хоч не забув знову нагадати суду про пом'якшуючі обставини...

Навіть його захисник, отой сліпий, якого обережно вели до місця, зараз ніяково мовчав, і, коли суддя запитав, чи немає запитань до підсудного, — поквалливо запевнив: «Нема...»

Зеленець, хоч уже знав, що сп'яніння вини не применшує, мимоволі знову почав — був дуже п'яний і не відав, що коїв. Мовляв, тверезим ніколи в світі на таке не зважився б.

— Вам наказали «бий», і ви вдарили? Так?

Хлопець закліпав білими віями.

— Я не хотів... Якось просто вдарилося...— Хоч розумів, що й «просто вдарити» незнайому людину не мав жодного права.— Зовсім не сильно... Бо коли б сильно вдарив...— Заплітався безпорадно язик.

— Виходить, ви не думали, що робили?

— Якщо так робив, значить не думав. Не було часу подумати.

— А пити був час.

Зеленець безпомічно заплямкав губами.

— Я потім каюся.

— Чому ж не призналися?

— Я друзям признався.

— Чого ж вони не заявили?

— Вони ж друзі.

— Дивно ви розумієте дружбу... А які ви книжки читаете? — несподівано поцікавився Яровий.

— Я... граю в футбол,— похвалився Зеленець.

— То добре. А от які ви читали останнім часом художні твори?

Підсудний задер стрижену голову й довго, напружено думав, пригадував, і лише гострий кадик нетерпляче смикався на тонкій хлоп'ячій шиї.

— Не пам'ятаю... письменників,— видушив глухо.

— Гаразд. А що ж ви все-таки пам'ятаєте?

Зеленець, хоч був тоді, як запевняв, «дуже п'яний», а проте прийшов з достатньою послідовністю, як чекав маму, а прийшов Карпухно і потягнув на якусь весілля, а коли вони потрапили «не на те весілля» і не застали там «якогось Очеретька», Карпухно вилаяв Середу, сказав погрозово: «Треба він мені із своєю сусідкою, як бані гудок...»

При словах «з сусідкою...» Середин адвокат рвучко підвів голову й переможно глянув на суддів.

Зеленця питали ще й ще, і він, мов пташеня — довгошиє, ротате, сторожко витягував голову, слухав кожне нове запитання, намагався відповідати якомога правдивіше, сподівався тим повернути до себе довіру й прихильність і бодай якоюсь мірою спокутувати свою вину. В залі ж сиділа і його

мама. А коли просили казати точніше, наче він намагався щось приховати,— розгублювався, непорозуміло дивився на суддю, густо кліпаючи віями, промовляючи всім своїм поглядом: я кажу правду, чого ж ви ще домагаєтеся від мене.

Хіба такому хлопчиськові слід стояти отут, за бар'єром, під вартою, й вести оці надто серйозні, небажані розмови? Тим більше гірчило душу, що він зовсім не знав ні Очеретька, ні дружини його, ні Середи, від чого вчинене видавалось цілковитим безглуздям, просто абсурдним.

Тож коли Очеретька запитали як потерпілого, чи є в нього щось до Зеленця, Роман Кирилович лиш невтішно розвів руками. Та й нагадалася недавня розмова у скверику з «жінкою в чорному», як прозвав подумки Зеленецьку матір.

— Я не хотів би, щоб хтось страждав через мене...— І, похопившись, мовив рішуче: — А тим більше не хочу, щоб страждала моя дружина. Я вірю їй і прошу вас, товариші судді, теж повірити їй! — наголосив на отому важливому зараз — «товариші судді»...

9

Потім почали викликати до залу свідків.

Першим увійшов Христинин батько. Проходячи мимо підсудних, старий погрозово кинув у бік Середи:

— Попався б ти мені на фронті! — Від чого підсудний рвучко здригнувся й голова його несамохіть смикнулася вгору. Зустрівся з налитими гнівом примруженими очима старого й миттю одвів погляд, ще нижче опустив голову, похнюпився так, що з-за решітчастого бар'єра стриміла лише гостра стрижена потилиця.

Батько зупинився у проході, коло Христини. Суддя попрохав:

— Проходьте ближче.

— Та я й так недалеко,— запевнив старий, бо справді стояв досить близько від суддів. Потім таки зійшов на підмостки, відчувши від того певну незручність, бо ніби вже промовляв не до всіх, а лише до суддів, що сиділи навпроти за високим столом.

Після загальних запитань і попередження казати суду лише правду, бо за невірні показання, мовляв, теж можуть притягнути до відповідальності, Яровий поцікавився:

— Кого ви з підсудних знаєте?

Старий оглянувся.

— Того он знаю,— вказав на Середу пальцем, явно не бажаючи називати прізвища.

— А її? — кивнув суддя на Христину.

— Та то ж моя дочка,— здивувався старий, навіть не подумавши зразу, що й вона «підсудна».

Яровий попросив розповісти про весілля, про стосунки між Середою та Очеретьковою дружиною. Старий, помовчавши, нагадав раптом:

— Та я ж усе казав слідчому. Там у книзі,— кивнув на товстий том справи,— записано.

— Що тут записано, ми знаємо,— застеріг суддя,— а ви кажіть те, що ви знаєте.

Старий невпевнено заговорив, очевидно, прагнучи все передати так, як він колись оповідав слідчому, але, відчувалося, пригадувати було трудніше, ніж просто розповідати, й він часто змовкав.

— Ми сиділи тоді за столом... Випили по чарці. Чи, може, й по дві. От не скажу точно. Таки по дві. Стали закушувать. Я взяв оселедця. От чи брав ковбасу — не пригадую. Ні, таки ковбасу не брав...

Христина здивовано дивилася на батька, наче не впізнавала його: невже він не може говорити просто й зрозуміло про головне; невже й вона *тут* промовляє отак безпорадно й для інших виглядає якоюсь не схожою на саму себе? Невже?! Хотілося щось підказати йому, якісь найпотрібніші зараз слова, але не могла. Суддя пильно дивився на свідка, і в очах відбивалося теж невдоволення: мовляв, ну навіщо про це. Старий помітив той погляд і зовсім примовк розгублено.

— То все-таки що ж ви нам скажете про свою доньку? — підкреслив суддя останні слова.

Це немов пробудило старого. Справді, йдеться про рідну дочку, а він плете, скільки випив та чим закушував. Подивився на Христину і в її очах помітив такий же болісний докір. Тоді глухо прокашлявся й заговорив, як належало говорити батькові. Закінчив:

— Жили вони з Очеретьком — кожному б так! А цього...— знову не став називати прізвища Середи, лише зневажливо блимнув у той бік.— Цього забулдигу обминала десятою дорогою.

І коли повертався в зал, наблизився до бар'єра, наскільки це дозволялося, й ще погрозливіше кинув, уже до всіх трьох:

— Попались би ви мені на фронті!

Катря теж свідчила, як «ловко» жила сестра із своїм

чоловіком, мовляв, хотіла б сама так жити. І щоб усі так жили! Але на інші запитання відповідала стримано, обережно, ніби побоювалася сказати щось зайве, а особливо не подобалося їй, коли згадували про весілля, бо виходило, ніби саме з її весілля почалася біда.

А Світланка бадьоро зійшла на підмостки, поправила мікрофон, ніби турбуючись, щоб її чули краще, й затараторила дзвінко, впевнено, наче була не свідком у кримінальній справі, а вийшла до дошки відповідати добре вивчений урок. У легкому коротенькому пальтечку, з бантами у відстовбурчених кісках-хвостиках, вона збоку видавалася просто дівчачам. У руках тримала коричневу сумочку й від хвилювання то розцібала її, то зацібала, лунко клацаючи металевим замком. Відповідала поквапливо, аж захлинаючись, немов побоювалася, що не встигне всього викласти, що її обірвуть на півслові, як це роблять іноді вчителі, впевнившись, що учень знає урок. А дуже хотілося висловити все, аби судді переконалися в її цілковитій обізнаності. Відчувалося, дівчині навіть подобалося, що її запросили сюди як цілком дорослу і ось тепер так уважно слухають, ніби саме від її слів щось повинно обов'язково вирішитися.

Так, Середу, Вадьку, вона знає давно. Він часто катав її на газику з вітерцем. По трасі. І завжди розпитував про Христину.

— Що саме розпитував?

— Усе!

— От ви й пригадайте оте «все».

І Світланка, знову ж таки невтримно шпарко, цокотіла справді про «все», чого навіть Христина не відала й не підозривала — розмови в машині про старшу сестру, про її чоловіка Очеретька, про їхнє, як їй здавалося, невдале одруження...

«Боже, яка вона ще дитина... Яка наївна дитина...» — зітхнула Христина.

Світланка несподівано зробила висновок:

— Вадька не здатний на злочин.

— А ваша сестра здатна? — не зводив з дівчини допитливого погляду Яровий.

— Що ви! — гаряче заперечила Світланка. — Вона теж не винна. Даю вам чесне слово.

— Хто ж тоді винен?

— Не знаю... — призналася довірливо мала.

Оце «не знаю» так часто чулося тут, що Христині подумалося, що кожен присутній в цій залі знає лише щось

окреме, приблизне відносно того, що намагається суд установити насамперед — винна вона чи ні? А точно про це знають лише двоє — вона й Серeda, і тільки вони можуть ствердити чи заперечити категорично, та один з них каже — «так», друга — «ні» про те ж саме, і як суду розібратися в цьому? Він говорить неправду і стверджує «так», вона каже правду, запевняючи — «ні», і всі ці допити, свідчення зводяться, врешті, до того, щоб і він сказав «ні», не винна, але ж оскільки він затявся на зло не сказати того необхідного зараз для неї «ні», то хто зможе змусити його це зробити, хто?..

Покликали Хана. Можливо, з ним водій ділився своїми «амурними» справами, і зараз Хан, отой справедливий і принциповий Панасович, якому довірялися люди і який вірив людям, пригадає те й змусить признатися Середу, виведе його на чисту воду.

Але Хан, лише ступив на підмостки, теж негaдано розгубився. Стояв, витирав долонею круглу, спітнілу враз лисину, посріблений густо загривок. Упізнав нарзасідателя — чергового з лікарні, що колись не хотів пропускати в палату до хворого Очеретька. Отой фронтовик з орденськими планками на грудях. Хан одразу впізнав його і від того миттю відчув дивну ніяковість, ніби сором за тодішню високопарну розмову про фронтову виручку. Не сподівався зараз на таку зустріч.

Заговорив неголосно, вишувато, і коли б Христина не бачила ззаду круглу засмаглу лисину й сивий загривок, то й не повірила б, що то промовляє їхній головний агроном, завжди такий рішучий і вимогливий. Певне, оцей неприємний обов'язок свідчити проти когось, близького тобі, пригадувати щось давнє і дріб'язкове, чого не прагнув запам'ятати, робило його вже мовби в чомусь винним.

Одне слово, Хан залишився страшенно незадоволений своїми свідченнями на суді й вирішив потім окремо зустрітися з нарзасідателем — своїм випадковим знайомим. Збирався ж колись навідатися до нього, погомоніти про давнє і про сьогоднішнє, отож і зустрінеється з ним тепер, коли в цьому виникла нагла потреба.

Не став відкладати у довгий ящик — того ж вечора поїхав. Розумів, що то дуже негарно, якимось незручно вриватися до чужої домівки з такою справою, але... Що вдієш. Нехай вибачає. Заради себе, звісно, не наважився б, а от заради когось, хто цього вартий, таки зайде.

«Не вижене,— заспокоїв себе, відчуваючи, що таки можуть чемно попросити.— Фронтвик фронтвика не посміє вигнати...»

Нарзасідатель не вигнав.

У домашньому легкому одязі й повстяних капцях на босу ногу видавався тепер зовсім інший, простий і буденний, навіть ніби нижчий на зріст. Відчинивши двері, уважно дивився на гостя.

— Це ви... знову...— І важко було збагнути, чого в тих словах чулося більше — подиву чи невдоволення.

— У вас геніальна зорова пам'ять! — вигукнув Хан без певної запобігливості.

Комплімент сподобався господареві. Пояснив:

— Розвідник.

— Значить, на Четвертому Українському...— прогук Хан, сподіваючися тими словами не лише нагадати про колишню зустріч в лікарні, а й встановити з господарем одразу дружні контакти, домогтись прихильності. Як тоді, при першій зустрічі.— Воюємо й досі?

Господар запитливо дивився на гостя.

— Маю на увазі суд,— пояснив той.— Війна, так би мовити, на мирному фронті. З різною нечистю, за справедливість, за мир у щоденному житті.

— Та ніби,— підтримав господар стримано, все ще уважно вдивляючись у гостя, наче й досі не знав, чи запросити його до кімнати, чи домовлятися тут, на порозі, чи, можливо, й зовсім відмовитися від будь-якої розмови. Уже здогадався, в якій той справі — впізнав судового свідка.

Хан удався до жарту:

— Чи й дома у вас прийом лише до двох?

— Та ні, проходите,— хоч когось іншого, напевне, таки випровадив би за двері.

З кухні визирнула дружина — чула їхню розмову і, теж здогадавшись, що це за гість, поспішила чоловікові на вичку.

— Ти ж не барися...— застерегла, ніби чекала на нього в якійсь терміновій справі.

Нарзасідатель пошкрюгав по коридору, мимо дверей, за якими чувся веселий дитячий вереск. Певне, пустували онуки. В такому віці чоловіки полюбляють бавитися з онуками. Хан слухняно погупав слідом. Ввійшли до маленької кімнати, густо заставленої речами — щось подібне до кабінету. На етажерці з книгами — фотопортрет. Господар у військовій формі, артилерист. Від того Хан пройнявся до господаря ще більшим довір'ям — відставник, якого мало турбує посада, зарплата, думка начальства, а хочеться й далі бути серед людей і для людей. Це додало впевненості.

— Сідайте. Тут чи тут, — запропонував господар, не знаючи, де зручніше посадити цього огрядного чоловіка. Хан сів у крісло, щоб почуватися по-домашньому, адже саме такої зустрічі й прагнув — невимушено товариської. Господар сів на стілець біля письмового столу, чим, навпаки, очевидно, бажав надати розмові суто ділового характеру.

— То ви знову заради друга?

Хан зрадів, що можна починати без різних преамбул.

Отже, Середа, отой довготелесий підсудний, його водій. Розумна голова, а, виявляється, дісталася дурню. Очеретьки — добрі знайомі, ідеальна родина.

— Чесні, порядні люди, і на тобі — суд! — пробасив недоволено.

— А чого ви гадаєте, ніби суд — лише для негідників? Суд наш, народний, — підкреслив господар, — і не розумію вашого занепокоєння.

Хан стримано погодився:

— Звичайно, без суду не обійтися, як без міліції, лікарів. Але від усвідомлення необхідності, на жаль, не меншає відчуття болю, — зітхнув співчутливо.

Нарзасідатель суворо поцікавився:

— А чого ця справа так вас турбує?

У цьому запитанні Хан уловив щось негарне для себе, що начеб кидало тінь на його безкорисливість. Але ж не повторювати знову, що Середа — його водій, а Очеретьки — добрі знайомі. Запитав здивовано:

— Як це «чого»? Я — комуніст і не можу бути байдужим до кожного несправедливого звинувачення. Саме заради справедливості на землі ми, комуністи, й живемо. Так я вважаю.

— Чому ж ви, комуніст, не виховували свого водія?

Хан винувато пошкріб за вухом.

— Виховував. А от, виходить, не на тій козі під'їжджав до нього,

Нарзасідатель мовчав, ніби чекав дальших пояснень, і Хан заговорив знову:

— Коли читаєш про такі випадки чи дивишся по телевізору, думаєш: то не про нас, не про тебе, а про когось іншого, незнайомого тобі, чужого всім нам, якогось ущербленого, не цілком нормального. Пообурюєшся, та й забудеш. А виходить, то все про нас, заради нас — і пишуть, і показують. Щоб замислювалися частіше, як поводимось — на роботі, вдома, з сусідами. Чи добре знаємо друзів, знайомих, близьких, кому довіряємо, як самому собі. А то про все любимо побазікати — що купив, скільки заробив, де бував, кого видав, а торкнуся інтимного — не можна, не треба, негарно. От і маємо — суд. І спробуй тепер розберися.

— Ага, справа заплутана, — погодився обережно нарзасідатель.

— Запевняю, Христина не винна.

— Але всі трое свідчать проти неї.

— Всі трое — злочинці.

— Поки суд не виніс рішення, ніхто не злочинець, — почвально заперечив нарзасідатель.

— Та я Очеретків знаю... І Середу! — вигукнув Хан.

Завважив, як тільки він посилював голос, одразу по коридору чулися кроки — певне, проходила господиня, аби нагадати, що вона все чує, знаходиться поруч і в разі потреби миттю готова прийти на поміч. Господар те розумів, бо повертав щоразу голову в бік дверей, побоюючись, що вони зараз розчиняться й на порозі постане дружина зі своїми багатозначними нагадуваннями.

— Я ж не прошу чогось недозволеного, — лагідніше озвався Хан. — Прошу лише справедливості.

— А цього просити не треба. Нікого невинного не засудять, — впевнено, як добре завчену істину, котру доводилося не раз повторювати, промовив нарзасідатель.

— Невинного, — погодився Хан. — Але ж можна невинного визнати винним. У цьому й фокус. Слідство це вже допустило.

Нарзасідатель досадливо поморщився.

— Ви... перебільшуєте мої можливості.

Хан почухав потилицю.

— Я просто не можу мовчати. Совість не дозволяє. Ми всі надто зв'язані поміж собою, значно міцніше, ніж іноді нам здається. І повинні підтримувати один одного. То лиш барон Мюнхаузен міг витягнути себе з болота, вхопившись за власного чуба.

— Згоден. Однак нічого пообіцяти вам не можу, — заявив сухо господар.

— Розумію, — зітхнув розчаровано Хан. — Не треба було мені до вас заходити.

— Не треба, — відверто погодився нарзасідатель. — Такі візити не прикрашають людину. І вам не раджу до них вдаватися.

— Нехай, — затято заперечив Хан. — Але, коли треба, я побуваю скрізь... — І, подумавши, раптом спитав: — Може, піти в райком партії?

— В райкомі знають. Вияснили, радились. Але суд є суд, — мовив не без гордості нарзасідатель. — Суду треба вірити.

Вони довго, вивчаючи дивились один на одного.

— Мені здається, — обізвався, нарешті, Хан повільно, проникливо, і його рокітливий бас залунав зовсім глухо: — Ми чудово розуміємо один одного, а немов розмовляємо на різних мовах.

Двері тихенько прочинилися.

— Ти мені дуже потрібний, — нагадала дружина.

— Зараз, — пообіцяв чоловік невдоволено, відчувши, що Хан розгадає цей досить примітивний спосіб випровадити з хати гостя, котрий засидівся.

Хан розуміюче підвівся.

— Вибачте за такий візит, але я не міг не звернутися до вас як до колишнього фронтовика.

— Гаразд, — пом'якшав, як і тоді, в лікарні, від того нагадування господар. — Я поставлюся до цієї справи з особливою уважністю. Як і до кожної справи, — поспішив додати.

— А суддя? — пожвавішав Хан.

— Суддя? — перепитав господар, щоб трохи зібратися з думкою, бо головуючий був з області, мало йому знайомий. — Він — інвалід війни... на протезі. — Останнє промовив притишено, немов саме це найпереконливіше засвідчувало людську порядність.

Хан уловив ту інтонацію і заспокоєно примовк. Та все ж, прощаючись, нагадав:

— То ти... не забудь! — Не стямився, як перейшов на «ти». Почекав насторожено, як господар поставиться до такого, але той лише пильно глянув на гостя. Так Ханові і не вдалося домогтися фамільярності, хоч умів переходити на «близьку ногу» навіть з поважнішими особами. Розмова закінчилась невиразно. — То не забудете! — нагадав ще раз

біля порога, вже дотримуючись отого небажаного зараз «ви».

— Добре,— посміхнувся господар. Із кухні знову гукнула дружина.— Іду! — відіззався. В голосі виразно вчувалося нетерпіння: коли вже гість піде?

Хан спробував уточнити:

— Ну, а коли суд засудить,— тоді що?

— Тоді так і буде,— розвів руками господар.— На те він і суд.

11

Наступного дня тривав допит свідків.

Покликали тітку Федору. Стара проворно зійшла на підмостки, бо видавалася надто низенькою, і щонайперше — старанно витерла долоньями пластмасову ніжку мікрофона: мовляв, нікому тут і пилюку повитирати.

Суддя почав з тих же звичних фраз, звернених до свідків. Нагадав — уже вкотре! — що свідок зобов'язаний казати лише правду, бо інакше... Федора його перебила:

— Я стану ближче, бо трохи недочуваю.

Яровий повторив голосніше:

— ...казати лише правду!.. З якого ви року?

— З п'ятнадцятого,— не замислюючись, відповіла Федора й акуратно витерла пальцями кутики губ, немов записалася.

— А тут записано — з десятого.

— Може, й з десятого,— так само охоче погодилася стара.

Суддя підвів очі, нагадав:

— Ви ж обіцяли казати правду.

— А-а, яка жінка не хоче бути молодшою? — І Федора ще енергійніше витерла губи, ніби збиралася з кимсь цілуватися.— Ще ж я бригаду веду,— не минула нагоди згадати, що й вона начальство,— значить, не дуже стара.

У залі захихотіли. Суддя теж м'яко всміхнувся: хай для розрядки буде й такий свідок.

— Грамотні? — запитав просто.

— Яка там грамота! Хіба колись учили? Показували помилки крізь шибки,— несподівано зримувала стара.

Хоч було й смішно, але Яровий, щоб не розслабляти зал, застеріг суворо:

— Відповідайте, будь ласка, по суті,

— По суді ж, по суді...—чи недочула, чи зрозуміла на свій лад тітка Федора.

Тоді Яровий голосніше запитав, чи знає свідок Христину Очеретько і Середу та що відомо їй про їхні взаємини.

— Як же не знати? Обох знаю. І її, голубоньку безневинну,— здригнувся голос старої,— і його, баламута безсовісного, знаю.

— Що ж ви про них знаєте?

— Все знаю,— заявила рішуче тітка Федора.— Як він липнув до неї, мов шевська смола, як вона йому одкоша дала. Я спершу думала, що він приходив у теплицю з благими намірами, щоб, значся, якусь із моїх дівчат узяти. В мене дівчата найкращі в радгоспі, тепличні. А він заміжно жінку оганьбити намислив!

— Коли він приходив?

Стара підвела очі до стелі, пригадувала:

— По-моєму, ще до того, як я у Київ їздила. Ні, брешу, після того.

— А ми не знаємо, коли ви до Києва їздили,— нагадав стримано Яровий.— Назвіть день, місяць.

— От точно не скажу. Ми тоді якраз огірки брали...

Але тітка Федора не була настільки наївною, як могло здатися. Вона відповідала, відповідала — й прокурору, й нарзасідателям, і адвокатам, а потім раптово змінила тон і заявила категорично:

— Ви мене все питаєте, питаєте, а я вам одне скажу: не віддамо ми Христини. Не віддамо — і край! Хоч що ви робіть, питайте. Не віддамо! Вона в нас передова городниця, любляча мати, вірна жона. Ми її краще знаємо, ніж ви. І ми разом з дівчатами склали бомагу, підписалися, і я з нею хоч до самого Києва подамся. Там мене все начальство знає. Можу і вам ту бомагу почитати...— Й Федора стала щось діставати з-за пазухи.

— Та ні,— стримав її суддя.— Це потім...— Йому подобалося завязття старої, але на суді всьому свій час. І він звернувся до нарзасідателів: — Будуть ще запитання до свідка?

Одне слово, тітці Федорі здавалося, що вона все сказала достеменно точно і після її свідчень суд можна одразу кінчати. Поверталася в зал з переможним виглядом: мовляв, нахвалялася «рознести всіх суддів», от і рознесла...

Христині теж здалося, що після слів її бригадира всім стало ясно, що вона не винна. Та коли став давати пока-

зання сусід Перчик, знову гостро пройняла попередня невпевненість.

Перчик почав свою мову поважно:

— Я можу сказати лише те, що сам бачив і чув, не торкаючись того, що дізнався потім...— Добре, видно, підготувався до виступу.

Потім хитрувато запевнив, що частенько бачив, як сусід Середа виходив від Очеретьків, коли господаря не було вдома. І коли сталося вбивство — Перчик так і сказав: «убивство», — то наступного ранку він чув у сусідів Середин голос і Христинине ридання.

Адвокат Жук попросив уточнити:

— А чи не вдалося вам почути, що говорив Середа?

Перчик упевнено відповів:

— Жалкував, що їм не судилося жити разом.

Христина вражено дивилася на сусіда — навіть це відомо йому! Звідки? Соловей помітила той здивований до страху погляд і теж попрохала в судді дозволу звернутися до свідка.

— Ви Очеретьків сусід? — запитала суворо.

Перчик насторожено ствердив, бо вважав, що це всім відомо й для чого питати.

— У вас спільний коридор? — домагалася Соловей.

— Ні, моя веранда виходить на другий бік.

— То, може, між вашими квартирами диктова стінка?

— Чому? — не встиг здогадатися свідок, до чого веде адвокат. — Стіна капітальна, з цегли.

— То як же крізь капітальну цегляну стіну ви могли так добре чути?

І в свідка, очевидно від боязні, що його можуть звинуватити, ніби сказав те, чого не міг чути, несподівано виходило:

— А якщо притулити до стіни вухо...

— А-а,— мовила Соловей багатозначно. — Зрозуміло. Питань більше немає.

У залі вибухнув сміх. Адвокат досягла свого: свідок негаданно скомпрометував себе, постав у такому непривабливому світлі, що тепер хай би хоч що казав, люди сприйматимуть те з мимовільною огидою. Яровий дивився на свідка теж із видимою відразою: скільки від отаких перчиків, що прикладають вуха до чужих стін, зайвих непорозумінь і тяганини.

Опитували ще багатьох свідків. Карпухнову дружину, котра крізь сльози казала про чоловіка: «Це жахлива

людина і великий артист. Він брехав на кожному кроці...» Христинину мачуху, що всю вину брала на себе: «Стара, дурна, придержала тоді Христину... А коли почула, що Романа Кириловича вдарено, подумала: то по п'янці хтось ударив, або по роботі не помирились, комусь не догодив, бо той не вродив, щоб усім догодив. А щоб це через Христину, то ніколи б не подумала такого. І ніколи вона не казала, що дума з чоловіком розходитись...» Продавщиця ларка галасливо доводила: «Грубші гроші я приховала, а по карбованцю та дріб'язок залишила в мисці...» Ніби те було зараз найважливіше. Молоді симпатичні хлоп'ята — Зеленцеві друзі по футбольній команді — домагалися взяти свого товариша на поруки. Бо незабаром починається районна першість.

— Ми з ним жили душа в душу, — доводив Близняк, ніби від того Зеленцева вина набагато меншала чи й зовсім зникала. — Між нами не було секретів.

— Чого ж ви не повідомили вчасно про злочин? — нагадав суддя.

Мовчання.

— Ви знали, що міліція розшукує злочинців?

— Ми ж друзі.

— Знову — «друзі». Та чи вам не соромно такої дружби?

Опитували людей, які зустрічали Середу й Карпухна в ресторані в день злочину; фельдшера, котрий подав першу допомогу Очеретькові; пасажирів автобуса, котрі бачили Карпухна й Зеленця після нападу.

Та хоч як свідки говорили правдиво, навіть з уболіванням, пристрасно, але ніхто з них не міг ні ствердити достатньо, ні відкинути з належною достовірністю підозри щодо Христини.

І тому й надалі лишалося те саме: Середа стверджував, Христина заперечувала, а повірити належало комусь одному...

12

На перерву до суддівської кімнати зайшов тільки Яровий і нарзасідателі. Секретарка з кореспондентом подалися обідати, прокурор теж десь пішов. І чоловік-нарзасідателі, нарешті, намірився поговорити про Христину — розмова з Ханом муляла дедалі відчутніше.

Яровий і тут засів за справу: гортав сторінки, знаходив

щось потрібне, робив закладки довгими, вузенько нарізаними паперовими стьожками.

Дівчина-нарзасідатель сиділа біля вікна, знічев'я дивилась на вулицю. «Може, заговорити про Очеретькову дружину з нею,— подумав чоловік-нарзасідатель,— а Яровий потім приєднається до їхньої розмови?»

Дівчина відгукнулась охоче: певне, і вона давно хотіла «викласти душу».

— Не розумію таких дружин! — заявила з відвертим осудом.

— Що саме не розумієте? — спробував уточнити нарзасідатель.

— Як можна дійти до *такого*.

— А я подумав: не розумієте, чому підсудна не визнає своєї вини.

Дівчина запитливо глянула на співбесідника.

— А що їй лишається? — кинула іронічно. Вже від першого разу пройнялася до підсудної неприязню, повірила в її підступність, і те, що Христина вперто заперечувала вину, викликало не сумнів, не співчуття, а ще гостріший осуд. Ця заміжня красуня (дівчина відзначалася ревнивою нетерпимістю до вродливих жінок) водиться з неодруженим та ще затіває розмови: «Коли б не було чоловіка...» І це маючи сина, будучи матір'ю! Вважала, що саме такі особи найбільше компрометують жіноцтво. Повторила гостріше:— Що їй лишається, коли все ясно,— зиркнула на Ярового, певне, чекаючи схвалення такої категоричності.

Нарзасідатель похитав головою:

— В суді ніколи не буває все ясно. А тут особливо. Не той випадок.

Дівчина іронічно примружилась:

— Чи не засліпила і вам очі її краса?

— В моєму віці? — добродушно зареготав нарзасідатель.— Просто мені здається... підкреслюю — здається, що ця жінка не винна.

Яровий підвів голову. Дотримувався відомого правила: функція судді — слухати, спостерігати, аналізувати і вчасно «подавати голос». Знав, що ця дівчина самотня, хоч уже й не молода, отож до складностей і плутанини в родинних взаєминах підходила, так би мовити, із своїх, дівочих, позицій. А те, що в людини літньої, з великим життєвим досвідом, колишнього фронтовика, виник сумнів, змушувало прислухатись.

— Маєте щось конкретне? — спробував уточнити.

— Поки що тільки здогад. Потім я детальніше висловлю певні свої міркування,— пообіцяв нарзасідатель, радий, що хоч якоюсь мірою виконав свою обіцянку, дану Ханові: поставитись до цієї справи з особливою уважністю.

— Якщо не винна, чого ж вона *так* поводитися з Середою? — не поступалася дівчина.

— Як? По-моєму, цілком нормально. Спершу — уникала його, а потім вигнала з хати. Розповіла про все чоловікові. А як же могла поводитись?

— Я, маючи чоловіка, так би не поводитися,— несподівано поставила себе в приклад дівчина.

— Так то ж ви,— зауважив нарзасідатель, іронічно повторивши в думці: «Маючи чоловіка...» Певне, тому ти, голубонько, його ще й досі не маєш. Додав: — «Я так», «я не так» тут недоречні.

— З такими нічого церемонитись,— незворушно доводила дівчина, мовби й не чула сказаного.

— Ну, чого ж так жорстоко? — зітхнув нарзасідатель.

— Я так не змогла б! — не бажала поступатися дівчина.

— Не знав Очеретько, на кому одружуватись.

Яровий пригасив суперечку жартом:

— Це добре, що виникли різні думки. Кажуть: одна голова добре, а три — більше...— І вже цілком серйозно: — Не слід забувати нашого важливого суддівського принципу: справедливіше виправдати винного, ніж засудити невинного...

13

Перед закінченням вечірнього засідання сталося надто несподіване, хоч під час судового процесу доводиться сподіватися всього.

Щось уточнюючи, Середу запитали, чи не обіцяв він Карпухові за вчинене якоїсь винагороди.

Середа від того запитання відхилився до стіни далі, й лівий кутик його губів особливо круто поповз догори.

— Винагороду? — перепитав украй зневажливо.— Та Рудий гном за чарку по селу голий бігатиме. Оце вам і вся винагорода...

Карпухно так ворухнув щелепами, що почувся приглушений скрип зубів. Глибокі очі, немов прорізані навскіс очеретиною, дивилися похмуро й вороже. Середа мимовільно оглянувся на нього й, помітивши, скільки відвертої люті

світилося в тому погляді, хитнувся до стіни ще далі, немов побоюючись, що Рудий гном зможе дістати його своїми вузлуватими «ручиськами». Карпухно застеріг той миттєвий переляк, отой мимовільний застережливий рух і, не тямлячи себе від напливу звіриної люті, рвучко кинувся на свого колишнього спільника. Міцно вхопивши його за груди, підняв догори на своїх довжелезних руках, як умів це робити. Середа немічно заметеляв у повітрі ногами, хоч був значно вищий, і чорні очі його безтямно вибалушилились.

— На всіх лапті плетеш... гад смердючий! — прохрипів Карпухно, дедалі тугіше стискаючи залізними лещатами пальців Середу горлянку.

Перший отямився суддя Яровий.

— Підсудний Карпухно! — підхопившись із грюкотом з місця, гукнув так владно, вимогливо, наче й не він вимовив ті слова, а якийсь невидимий репродуктор позаду. — Де ви знаходитеся?!

І від того гучного звертання Карпухно стрепенувся, на якусь мить заляк здивовано, попустив руки, і Середа, скориставшись з того моменту, дотягнувся ногами підлоги, став і рвучко відштовхнув од себе нападника.

Рудий гном поривчасто хекав, мов не він, а його щойно давили за горло.

— Там додушу, — пообіцяв зловісно...

Опинившись у камері, Середа довго не міг позбутися бридкого нервового тіпання. Дихалось важко, наче й досі його душили.

«На всіх лапті плетеш... гад смердючий...» — вчувалося люте шипіння. Торкався рукою до горлянки, гладив шкіру, ніби там лишилися чіпкі болючі сліди чужих пальців.

«Вадька, як низько ти опустився, як зганьбили тебе перед іншими...»

Після цього щось перевернулося в ньому самому з неймовірним гуркотом, зрушила з місця громохка важелезна плита, що давила тіло, горлянку, мозок. Зрушила, загрозливо накренилася, і з-під неї в оту несподівану щілину вихопились пронизливо гострі, мов крижаний протяг, слова, напівзабуті докірливі звинувачення, котрих досі намагався не згадувати, не помічати, але на які — пересвідчився — мав би давно зважити.

«Попереджав, щоб у вусиках сміття не завелось...», «Зустрівся б ти мені на фронті!..», «Вадька не здатний на підлість...», «Я ні в чому не винна...»

«Вадиме, як міг ти опуститися так низько!» — сидів похнюплено, а хотілося нахилитися ще нижче, хоч би й провалитися крізь землю, зникнути десь від самого себе, від сорому.

Навіть Рудий гном, якого вважав за ніщо, за останнього покидька, людське посміховисько, раптом виявився вище за нього...

«Вадиме, Вадиме,— лунало збоку безжально дошкульне: гучно, виразно, мовби й не сам те думав, а промовляв хтось інший, сторонній.— Як ти міг скотитися до такого?»

Завжди вважав, був твердо переконаний, що він чимось не такий, як багато інших довкола, а значно кращий, вищий, хоч гаразд і не усвідомлював, чим же він кращий за когось. Просто здавалось — і все! Бо не міг же він, справді, бути гірший! А от, виходить, він гірший, і набагато, і саме через те гірший, що вважав себе кращим...

Тієї ночі Середа не спав, не міг заснути. Щось не давало склепити повіки.

Очевидно, це «щось» було тим, про що нагадував суддя і чого він, Середа, намагався не чути: голос власного сумління, крик совісті.

Не міг заснути Середа тієї непроглядно-темної ночі. Пригадалось далеке минуле, ще з років дитинства, і пізніше — юнацьке, шоферське, і теперішнє, учорашнє — до краю ганебна сцена із Карпухном... Все було непомітно, але, виявляється, міцно пов'язане між собою.

Намагався збагнути: як же він міг опуститися так низько, так зганьбити себе?..

Це була найдовша ніч у його недовгому житті...

14

Коли Яровий вийшов з приміщення суду, біля будинку ще юрмилися люди. Збуджено перемовлялися про недавнє, не бажали розходитись. Яровий підійшов до свого «Запорожця» з трикутним знаком «Р» на вітровому склі: ручне управління. Помітив обік секретарку й кореспондента.

— Василю Дмитровичу,— обізвалася Ляля,— ви можете підвезти двох?

На час процесу Яровий міг поселитися в районному готелі, досить зручному й сучасному, але — запевняв — після роботи корисна вечірня прогулянка, яку так уперто пропа-

гують медики. Отож і повертався щоразу до міста на власній машині.

— Розумію...— весело блимнув Яровий на білявого хлопчину.— Де ж вас подіти.

Йому зараз навіть хотілося побути з молодятами, погмоніти з ними, почути думку, так би мовити, сторонньої людини — кореспондента обласної газети. Помічав: той постійно щось старанно занотовував до свого блокнота. Поцікавився:

— Чи не роман збираєтесь писати?

Хлопчина посміхнувся:

— Мені не дивно — журналіст, а от що ви конспектуєте? Є ж секретарка.

Яровий пояснив: то для контролю, та й бувають деталі, яких секретарка не вловлює.

— Судова справа — задача з багатьма невідомими. От і доводиться прикидати різні варіанти.

«Запорожець» важко погойдувався: господар зручніше вмощував протез ноги.

— Вам би просторіший лімузин,— зауважив кореспондент.

— А він бігає справно,— не без гордості заявив Василь Дмитрович.

Молодята вмостилися ззаду, і Яровий, глянувши в дзеркальце над головою, переконався, що вони не стануть нарікати на тісноту. Якийсь час їхали мовчки. На перехресті хриплувато гукав репродуктор агітмашины: «Громадяни, не порушуйте правил вуличного руху! Громадяни, не порушуйте...»

Яровий зауважив:

— Отак би застерігати людей від порушень на життєвих шляхах-перехрестях...

— Застерігають,— озвався кореспондент.— Газети, кіно. По телевізору ведеться спеціальна програма.

— Але той же Середа по телевізору дивиться лише футбол! — нагадав з гіркотою Яровий.

«Запорожець» вихопився на трасу, понісся, помигуючи «ближнім» і «дальнім» світлом: темніло рано. Минули яскраво освітлену автобусну зупинку «Радгосп», далі — «Вишеньки».

— Яка чарівна траса! — вигукнула Ляля з таким захопленням, наче вперше була тут.

— На жаль, поряд з такими трасами існують ще й темні завулки,— мимоволі звернув Яровий на своє.

— Навіть не віриться,— знову озвалася Ляля.— Така жінка, і — злочин. Мене завжди вражає, коли підсудна вродлива...

— А Середа?

— І Середа зовні хлопець як хлопець. Гарно вдягнений.

— Гарно вдягнутись неважко, важче — бути людиною.

— Не розумію, як полюбляє висловлюватись адвокат Жук, мотивів.

— Очевидно, самозакоханість, егоїзм, ракова пухлина егоїзму.

— Гаразд,— наче міркувала вголос дівчина,— сподобалася, втратив голову, але ж для чого вдаватися до злочину, зв'язуватися з мерзотником?

— Тому й зв'язався, що втратив голову. В будь-якому злочині для чесноі, так би мовити, нормальної людини багато незрозумілого, дикого. Надто віддалені «психічні аномалії» від норм нашого радянського способу життя. Пояснює певною мірою таку поведінку, якщо її взагалі можна пояснити, надто живучий вірус егоїзму. У людства немало лютих ворогів, і мені здається, що найпідступніший ворог — *егоїзм*. В усіх його проявах і масштабах. Від дитячого: «це моє»... до претензій окремих націй на панівне становище. А що думає преса? — поцікавився Яровий.

Хлопець якусь мить мовчав, далі несподівано запитав:

— А ви звернули увагу на очі підсудної?

— Мені здавалося, ви помічаєте лише Лялині очі,— лукаво нагадав Яровий.

— Та ні,— трохи зам'явся кореспондент.— Я вас питаю цілком серйозно: може мати такі очі злочин?

Ляля захоплено дивилася на хлопця. Ніби сором'язливий, відмовлявся проситися в машину до Ярового, мовляв, незручно, а, виявляється, досить рішучий і самостійний.

— Та я увагу звернув...— признався Яровий.— Але це не для преси,— застеріг.— Суддя не повинен задивлятися на очі гарненьких підсудних. То які ж ваші висновки щодо тих незвичайних очей?

— Висновки? — Хлопець замислився, немов прикидаючи, як точніше викласти думку.— Скажіть, а якщо Середа і далі стверджуватиме своє, не признається, як можна дійти до істини?

— «Не признається...» — ображено повторив Яровий.— Не може не признатися. Не пригадую у своїй практиці такого випадку, коли б підсудний не «підняв руки». А коли ні, значить — ні, значить, те, що він доводить,— правда.

— А яка все-таки ваша думка?

— Думка судді — вирок. Почуєте вирок — ото й буде моя думка.

— А ви обережні. І процес ведете обережно, терпляче.

— Даю можливість виговоритись підсудним. Вважаю, що беспорядність виправдань найкраще переконує зал.

— Зал, по-моєму, реагує правильно.

— Але й суворо «судить» суддю.

— Бо трапляються ж іноді судові помилки?

— Дуже рідко, — знехотя визнав Яровий. — Надто чутливі, хиткі терези в руках богині правосуддя Феміди, — усміхнувся.

— Павлику, — втрутилася Ляля, — не забувай давньої мудрості: «На чиему возі їдеш...» — примовкла багатозначно.

— Лялю, не забувай ще давнішої мудрості: «В суперечці народжується істина...» — м'яко відпарирував хлопець і знову звернувся до Ярового: — То може бути судова помилка?

— Де їх не буває? Але в суді не повинно бути, — запевнив категорично Яровий. — Судові помилки особливо фатальні. І все ж — коли з'явиться геніальний репортаж із залу суду? — поцікавився Василь Дмитрович.

Павло признався:

— Маю вже заголовок. Поки не знайду заголовок — не можу писати. Він для мене ніби маяк, на який пливу.

— І яка ж назва?

— «Сніг на зелене листя...» — Відчувши, що попутники чекають дальших пояснень, пригадав свою зустріч із потерпілим Очеретьком. Той сказав: «Це все — сніг на зелене листя...» — і розповів, як торік восени передчасно випав на зелений сад сніг — мокрий, важкий. Потрошив гілля, «і потім довго дерева плакали...».

— Поетична назва, — кинув невпевнено Яровий.

— Вам, відчуваю, не сподобалась.

— Здається, не для судової хроніки, — уточнив Василь Дмитрович.

— А я спробую торкнутися справи глибше. Про одвічну боротьбу добра і зла. Зло, породжене егоїзмом, про який ви так емоційно згадували, і добро, світле, людське добро, яке перемагає, бо вічне повинно лишатися вічним. От і виходить: сніг і зелене листя.

— Є така пісня, — нагадала дівчина.

— Є. Ти пам'ятаєш?

— Пам'ятаю лише повтор: «Білий сніг, білий сніг, білий сніг на зеленому листі...» — спробувала дівчина відтворити мотив.

— Симпатична пісенька,— погодився Яровий.— Справді, про досить трагічний випадок.

— От ви й підтримали мою назву,— посміхнувся Павло. Додав: — А Очеретько цікава людина. Садівник. Захоплюється Довженком, Рильським.

— А хіба можна Рильським не захоплюватися? Скажімо, такі рядки:

Яке це щастя — в радощах земних
Трудів і днів співати кубок повний!

«Трудів і днів...» — повторив задумливо Яровий.— Як гарно сказано!

— Оце ви такі?! — округлила очі Ляля.

— Оце я такий! — засміявся приязно Яровий.— Колись і сам грішив римуванням.

— А прочитайте щось своє,— попрохала з щирим зацікавленням дівчина.

— Боюся збитися. Здається, були такі рядки:

Свою біду ні з ким я не ділив,
В чужу біду шматочки серця клав...

— І свою біду треба ділити,— не погодився Павло.— Пам'ятаєте: «Поділене горе — півгоря, поділена радість — подвійна радість».

— Не пасажир, а суцільний дух протиріччя,— напалася на хлопця з удаваним невдоволенням Ляля. Він їй подобався дедалі більше. Нагадала знову:

Білий сніг, білий сніг,
Білий сніг на зеленому листі...

Прудкі колеса невтомно шурхотіли об темний шкарубкий асфальт. Назустріч шугали, немов нічні птахи, високі дерева, білі стовпчики, різнокольорові вогники автомобілів. Мотор працював легко, ритмічно, й оті гордовиті слова: «А він бігає справно...» — були слухними. Звіддалік замехрехтіли густі розсипи електричних вогнів.

— От ми й дома,— обізвався Яровий.

— Власне, до дому ще далеченько,— знову заперечив Павло, і всі дружно засміялися з його впертості.

Яровий пояснив:

— Тільки побачу далекі пагорби, вогні, здається — вже вдома. Де не їдиш, скільки не їдиш, а помітиш обриси

рідного міста, й одразу виникає приємне полегшення: ти вдома. Дивне то відчуття — рідна домівка. І, мабуть, найщасливіша та людина, котрій щоразу приємно повертатися додому.

— Навіть якщо не маєш домівки,— пожартував Павло.

— Е, ні. Домівка є в кожного.

— Ви в загальному розумінні, а я в конкретному.

— Павлик поки що живе в гуртожитку,— пояснила примирливо Ляля.

Ого, вона вже й це знала!..

Коли опинилися на яскраво освітлених, вируючих, мов на свято, вулицях міста, Василь Дмитрович пожартував:

— То вас прямо до Палацу одруження?

— Ні, поки що до ресторану,— й цього разу заперечив Павло.— Охота повечеряти під оглушливий барабанный грім.

— Може, й ви з нами? — невпевнено запитала Ляля.

Яровому хотілося побути ще з цими симпатичними молодятами, але оте капосне «може» делікатно підказало, що він буде зайвий, а людина завжди повинна тонко вловлювати, коли її присутність уже не бажана.

— Дякую,— відповів стримано.

Удома на нього чекала дружина — привітна й уважна. Смачна вечеря — лише вдома міг поїсти «по-людському». Чекав нетерпляче трирічний онучок, заради якого, власне, й поспішав щовечора додому, не бажаючи залишатися в добропільському готелі. Скучав за малим найдужче і лише з онуком — збитошним і галасливим — знаходив істинне заспокоєння. Малога звали Богданком.

«Як і сина підсудної...» — нагадалося неждано, й думки мимоволі повернулися знову туди, до просторого судового залу, хоч як, здавалось, далеко від'їхав звідти...

15

Був пізній вечір, і потрапити до ресторану виявилось не-легко. Скрізь переповнено. Ляля запропонувала змінити «програму», але Павло не хотів поступатися. І звична впертість, і бажання посидіти з дівчиною, і, зрештою, таки хотілося їсти. Вдалося проскочити мимо незворушної постаті немомлимого швейцара у роззолочених галунах. Набачили

в залі вільне місце, сіли. Довкола стояв приглушений гамір збуджено захмелілих людей.

— Підвечеряємо,— заспокоїв Павло, помітивши дещо розгублений Лялин погляд.

Заграв оркестр, і звуки інструментів, підсилені електрострумом, гучно заgrimіли в низькуватому залі. Щоб розмовляти, доводилося близько нахилитись одне до одного. Почалися танці. Від сусіднього столика підійшов довготелесий, з патлами молодик, торкнув Лялю за плече:

— Пішли!

Дівчина заперечливо скрутнула головою. Молодик вирішив, що слід звернутися за дозволом до Павла.

— Можна з вашою...— Не міг підшукати потрібного слова.

Павло знизав плечима:

— Здається, вона вже відповіла вам.

Сконфужений молодик сів коло них, вступився в Лялю безцеремонним поглядом.

— Я не піду, поки ви не погодитесь.

Павло і Ляля презирнулися — ще один варіант Середи! Ось тобі й відповідь: чого так сталося в радгоспі «Вишеньки», чого так буває в житті... Дружки довготелесого зацікавлено стежили за ним, щось гукали — глузливе і підбадьорливе, ніби нацьковували. Молодик показував жестом: будьте певні, я доб'юся свого...

А музика знай гриміла, гупала, надривалася, й підлога стугоніла від десятків невтомних ніг. Ляля нагнулася щось сказати, і Павло теж нахилився ближче, торкнувся лобом дівочого чола. Воно було ніжне й гаряче.

— Ходімо звідси.

Хлопець уважніше глянув у сірі прозорі очі. Ніби лише тепер помітив на дівчачому светрику комсомольський значок і одразу зрозумів, що вона тут явно не пасувала — до густого смердючого диму, хвалькуватих п'яних розмов, захмелілих липких поглядів. Знову за якимись віддаленими асоціаціями нагадався зухвалий Середа, жалюгідний Зеленець, суд... І ці ось молодики за сусіднім столиком видавалися дуже схожими на отих двох, що вдень сиділи під вартою за дерев'яним бар'єром і винувато пояснювали: «Не було часу подумати», «Не розумів, що коїв...» І цей, що тупо їв поглядом Лялю, теж, коли що, потім плестиме: «Був п'яний. Не думав...» Невже цей вік, оця, як жартують дорослі — «акселерація-дегенерація», такі небезпечні? Чи більше винен алкоголь? Але звідки береться жорстокість?

Хміль же лише «розв'язує руки», а де коріння зневаги і навіть ненависті до інших, тваринності? Де?..

— Ходімо... — повторила вимогливо Ляля.

Павло згідливо кивнув, підвелися й швидко вибралися з ресторану. Коли опинились на вулиці, хлопець невесело пожартував:

— От і підвечеряли.

— На ніч наїдатися шкідливо,— в тон йому відповіла дівчина.

З гамірного Хрещатика піднялися на затишну Володимирську гірку. Ось і старезна чавунна бесідка.

Павло показав свою улюблену лавочку. Ще коли вчився в університеті, то жив неподалік у студентському гуртожитку.

— Якщо тут готувався до екзаменів — обов'язково здавав,— пояснив.

Вмостилися, радо, тісно. Внизу промінився вогнями Поділ, і вдалині, до самого обрію, палахкотіли розсипи сяючих блискіток, чим далі, тим миготливіших. Як зорі. Все те відбилося у Дніпрі, й важко було визначити, чого було більше — зірок чи вогників. А збоку силуватися бронзовий Володимир. Стояв, як колись, тисячу років тому, стояв він отут живий, великий князь київський, пророче вдивляючись у просторінь. І так само на кручах буйно росли дерева, так само безкрайо слалася задніпряньська далеч і невтомно хлюпали хвилі.

Сиділи наче над берегом синього моря чи й океану, де монотонно плеще прибій і перед очима простилається простір, що десь далеко-далеко єднається з небом. Тут можна сидіти годинами й мовчати, думати, єднатися з чимось незбагнено вічним, без чого жодна людина існувати не може.

— Як добре, що ми пішли звідти,— прошепотіла довірливо Ляля.

— Але ж туди з таким трудом прорвалися.

— Тим краще.

Обік — вниз, угору — снували драбинчасті вагони фунікулера. Яскраво освітлені зсередини, пропливали поміж темним галуззям дерев, мов у казці. Поспішали назустріч один одному, стрічалися на мить і розходились. І так щоразу, протягом багатьох років, нагадували людям, що так протікає життя — в зустрічах і розлуках...

А внизу палахкотів Поділ, мости через Дніпро, Дарниця. Над Рибальським островом, мов далекі заграви, колихалися спалахи електрозварювання. Павло бував там, на верф'ях

заводу «Ленінська кузня», писав колись про київських корабелів.

— Цікава в тебе професія.

— Кожна цікава, якщо любити.

— А про лавочку цю писав? Про кручі, Дніпро?

— Про Дніпро й кручі писав Шевченко. Краще ніхто не напише.

Згадали про Василя Дмитровича: почитав би їм тут свої поезії. А то, напевне, й досі розв'язує заплутану добропільську задачу з багатьма невідомими. Ляля запропонувала:

— Давай до нього подзвонимо.

— Пізно!

— Тим цікавіше.

Підійшли до фунікулера, де були телефонні кабінки, теж яскраво освітлені зсередини, мов казкові вагончики, що миттю могли тебе понести десь далеко-далеко, до будь-кого, з ким забажалося тобі зустрітися... Над входом сіріло кружало годинника. Таки справді вже пізно. Ніби й недовго сиділи, а дванадцята. Але передумувати не хотілося.

— Дзенькнемо для оригінальності. Якщо довго не підходять, повісимо трубку.

Але відповіли одразу. Василь Дмитрович Певне, у квартирі тільки він ще не спав.

— Не розбудили? Це ми — Ляля й Павло.

— З ресторану?

— Ні, з Володимирської гірки.

— Добре, що трубку взяв я, а то перепало б мені на горіхи від дружини за такі пізні жіночі дзвінки,— пожартував Яровий. Голос його звучав лагідно, м'яко. А може, Василь Дмитрович говорив навмисне притишено, боячись когось розбудити.

— Мудруєте й досі над справою?

— Ні, читаю роман про Бальзака. Цікавий роман, а ще цікавіший сам Бальзак. Завтра в машині розповім дещо,— пообіцяв.

— Вибачте, що подзвонили. Згадали про ваші поезії.

— На тій гірці хіба не згадаєш.

— На добраніч.

— Щасливо.

Ляля повісила трубку, якийсь час мовчала. Це Павло допоміг їй краще пізнати «свого» суддю. А то працювала з ним кілька років і ніби зовсім не знала. Виявляється, значно цікавіше, приємніше жити на світі, коли добре знаєш близьких тобі людей.

Бродили б до ранку, та час додому, де мама й тато три-вожно чекають і, коли ступиш через поріг, накинуться з нотаціями. Мама, звісно, почне: «Колись матимеш своїх, тоді зрозумієш...» Це в неї найвагоміший аргумент. Але ж треба, щоб і мама розуміла, що доньці вже двадцять років.

Вийшли до площі Богдана.

— Моя резиденція,— вказала дівчина на довжелезний будинок обласного суду.

— Тепер я буватиму тут частіше.

Попрямували попід старезним софійським муром, за котрим здіймалися в небо золоті куполи. Ляля мешкала на Стрілецькій.

— Тут жила ще моя бабуся,— похвалилася.

— Ти корінна киянка. А я з Полісся. З глухого села. Коло самої Білорусії. В нас жартують: вранці півень кукуріка на дві республіки. Може, читала книгу «Копищанська трагедія»?

— Ні, не читала... Такий потік інформації... Але прочитаю обов'язково.

— То про моє село. Фашисти спалили дотла, разом з людьми. А от — живі. І село, і люди. Навіть я там народився,— засміявся.

— Того ти й білий такий, що з-під Білорусії?

— Мабуть.

Ось і вузенька, немов кам'яний тунель, Стрілецька. Тут після договору з Хмельницьким розмістився перший полк російських стрільців, що прибули Україні на поміч від московського царя.

— Старе місто!..

— Колись наш район так і звався — Старокиївський.

— Жаль, не збереглася назва.

Минули особнячок, де мешкав Микола Лисенко.

— Тут бував Чайковський, поблизу жила Леся Українка,— немов екскурсовод, пояснювала Ляля. Відчувалось, любила і знала цей затишний куточок.

Як усе тісно переплелось в рідному місті — їхнє, особисте, щоденне, і загальне, вічне...

Попрощалися біля парадного, теж старовинного, з мальовничими каріатидами.

— До завтра.

— Власне, завтра — уже сьогодні.

Коли Павло зайшов у метро, було вже зовсім порожньо — дбайливі прибиральниці старанно протирали гранітну підлогу, хоч вона й без того вилискувала чистотою.

Поїзд, можливо останній, м'яко підкотив до перону й, ляснувши автоматичними дверима, немов позіхнувши сонно, ще м'якше рушив. Хоч пасажирів було мало, водій все одно називав станції, ніби побоювався, що хтось проїде потрібну зупинку.

За чверть години був на масиві — новому, висотному, просторому, де білостінні будинки здіймалися серед широких алей і газонів. Наче потрапив з одного залу музею до другого, з десятого сторіччя у двадцяте...

І хоч підходив до гуртожитку, все ж, як ніколи раніше, почував себе вдома. Правильно сказав Яровий: «В кожного є домівка, навіть якщо не маєш власної квартири».

16

Цього дня знову було те саме, й Христині починало здаватися, ніби це ніколи не скінчиться.

Біля будинку суду збиралися люди, заходили до залу. Охорона заводи́ла трьох підсудних, і двоє молоденьких солдатів виструнчено ставали обік невисокого дерев'яного бар'єра. Христина сідала неподалік від них, на передній лаві, і те, що вона й досі була відділена від усіх надто відчутною порожнечою, переконувало — поки що змін не сталося, а все триває, як досі.

Заходив прокурор у темному кітелі з посрібленими петлицями, всідалися на своїх місцях адвокати, хлопчина з блокнотом. Розчинялися двері — від їхнього скрипу Христина щоразу здригалася, — і молоденька струнка секретарка, схожа на їхню Світланку, дзвінко нагадувала:

— Встати, суд іде!

Знову першою у дверях з'являлася нарзасідатель-дівчина з гостроносим блідим обличчям — церемонно пропливала поза столом, наче всі дивилися тільки на неї. Потім, злегка накульгуючи, на підвищення сходив суддя — в тій же скромно вишитій сорочці й темному піджаку. Протез ноги заважав йому рухатись у затісному проході, й суддя змушений був притримуватись рукою за край довгого столу. Останнім до свого місця пробирався невисокий, кремезний нарзасідатель у чорному костюмі, білій сорочці, при галстуці, із смужками орденських планок на грудях.

І сьогодні, коли всі трое стали біля своїх з високими спинками стільців, суддя неголосно, начебто стомлено, промовив:

— Прошу сідати...— І одразу ж розгорнув перед собою товстезний том справи.

Все було як раніше, та водночас знала, що це вже востаннє. Сьогодні мало закінчиться те, що відбувалося тут не одну годину, що мало вирішити її долю, хоч Христина й досі не розуміла, як могло трапитися, що життєва стежка завела її сюди, до цього залу, на цей відокремлений од інших стілець.

Процес наближався до завершення, бо все має свій початок і свій кінець, а от і досі не було визнано її невинуватості, й тому не могла повірити, що суд може так і закінчитися, не встановивши правди.

Першим виступив прокурор Фещенко. Почав з Карпухна. Хотілося проявити найбільшу суворість і непримиренність — не забував ніколи, що він прокурор. Говорив переконливо й так енергійно, що пасмо смолистого волосся спадало щораз на очі, й прокурор поривчастим помахом лівої руки відкидав його назад.

Інколи в словах прокурора вчувалась їдка іронія, й тоді він випростувався, повертався до залу, немов прагнучи підтримки. В окремих місцях, на думку Фещенка, особливо вагомих, повчальних, він посилював голос і вже не говорив, а пристрасно прорікав, звинувачував, непомітно косуючи на суддю, але той і далі сидів незворушний, часом навіть приплющивши повіки, немов од надмірної втоми.

Прокурор емоційно таврував Карпухна. Нагадував про інтереси суспільства, не лише матеріальні, а насамперед моральні, духовні.

Про Зеленця доводив, що це — не звичайна дитяча довірливість, «пацанство», приправлене алкоголем хуліганство. Справа тут значно серйозніша. Це, мовляв, повчальний приклад того, наскільки підступна, злочинна будь-яка сліпа покора, бездумне слідування чийсь необмеженій, тупій сваволі.

Довго і скрупульозно розбирав прокурор негідну поведінку Середи. Молода людина мала всі, так би мовити, атрибути нормального життя — освіту, фах, гарну роботу, житло, достаток, а от не знайшла свого місця в житті, посягнула на чуже щастя, життя і докотилася непомітно до злочину. Хлопець дійшов до цього, бо набагато раніше ступив на небезпечний шлях зневаги до інших, протиставлення себе колективі, духовної порожнечі.

Коли прокурор дійшов до звинувачення Христини, мимоволі зробив паузу, передихнув. Налив повагом у склянку

води, ковтнув кілька разів. Потому витягнув з кишені кітеля акуратно згорнену вчетверо носову хусточку й старанно витер губи. Далі пригладив долонею чорне крило волосся, хоч воно поки що й не спало на лоба, і лише після того, наче підготувавшись належно, продовжив виступ. Наводив, на його переконання, незаперечні факти, й Христині здалося, ніби промовлялося не про неї, а про якусь іншу, сторонню жінку, яка справді вчинила негарно проти свого чоловіка, навіть дуже негарно, просто кажучи — підло, й, безумовно, заслуговує за те справедливого покарання.

Одне слово, прокурор заявив, що вина підсудних, тобто й Христинина вина, матеріалами попереднього й судового слідства доведена. І визначив міру покарання кожному з них.

Христина рвучко здригнулася, спробувала зігнати з себе заціпеніння, що негадано скувало її.

Заплакала жінка «в чорному», й головуючий попросив її заспокоїтись. Христина підвела погляд, і очі судді — світлі й проникливі — зараз дивились на неї ну точно, як Романові очі. Її вразила, буквально пронизала наскрізь, мов блискавка темну хмару, ота виняткова схожість людських очей, а ще більше здивувало те, що вона, Христина, спромоглася ту подібність помітити зараз.

Погляди їхні зіткнулися, затримались один в одному, спробували проникнути кудись глибше, як раніше, зрозуміти більше, ніж розуміли донині. Те тривало якусь невловимо коротку мить. Потім суддя стріпнувся, згадавши щось своє, необхідне зараз, одвів заклопотано погляд до паперів, розкладених на столі, а Христина й далі незрушно дивилася на нього, підсвідомо намагаючись відшукати в цій далекій для неї людині ще якусь неймовірну схожість до найближчої людини в світі — свого чоловіка, що не переставав їй вірити.

Ота дивна схожість в очах, у їхній глибинній світлості несподівано повернули віру, немов запевнили, що хоч суд і наближався до завершення, але не може він закінчитися, не встановивши правди... Не можуть інші не повірити в її віру...

Нарешті звернулися до Очеретька, як до потерпілого. Роман Кирилович з готовністю підвівся, машинально торкнувся пальцями гудзиків піджака: чи застібнуті, промовив неголосно:

— Так, я потерпілий...— Голос його здригнувся, повіки закліпали, й Роман Кирилович квапливо одвів погляд убік. Мовчав, напружено вдивлявся десь поверх людських голів, повз вартових, підсудних, адвокатів. Дивився у високе вікно, ніби засклене світло-блакитними шибамі, яскраво підсвіченими знадвору сонцем. За вікном починалась весна, котру він завжди чекав з бентежним неспокоєм. Здається, нічого в житті не ждав з таким нетерпінням, як приходу весни, пробудження природи, прильоту гомінливого птаства, терпкого бродіння соку в деревах, скресання непокірних вод.

За вікном стояв березень. На прозорому тлі далекого неба чітко різьбилася кожна найменша галузка — без листя, але вже й без снігу, без паморозі, ожила, з важко набряклыми клейкими бростями. Тендітні гілочки вологувато зблискували на сонці, немов полаковані, і навіть звідси, з сизуватого присмерку судового приміщення, видно було на їхніх кінчиках прозорі, наче буси, краплини.

Очеретько вдивлявся туди, за вікно, так довго і зосереджено, що й люди в залі стали зацікавлено повертати голови, ніби теж сподівалися там побачити щось незвичайне. І вони побачили — ніжну блакить, підсвічену сонцем, і застигли, в прозорому намісті крапель, віти. Там, за вікном, щедро світило сонце; здіймалось, мов купол храму, блакитне небо, буяла весна. А тут — потерпілі, судді... Злочинці, котрі в тому неповторно привабливому житті чогось не помітили, не осягнули, не оцінили належно і ось тепер змушені споглядати все те з-за невисокого, але непереступного для них бар'єра.

— Я потерпілий...— повторив Очеретько вже голосніше, ковтнувши давкий клубок, що перехоплював подих.— І не стільки від удару тоді, як від удару тепер. Тоді в мене хотіли забрати життя, а зараз...— Він звільна перевів погляд на Христину. Та дивилася широко й очікувально. Завжди, коли погляди їхні стрічалися, Роман поспішав усміхнутися, й від того Христина переконувалася, що він їй вірить, а це було для неї найголовніше, бо часом, здається, виникали моменти, коли можна було ту віру втратити. Тож і тепер, лише зустрілися поглядами, Роман усміхнувся. Хоч відчувалося, йому зараз нелегко було — ні посміхатися, ні тим більш говорити.— Повторюю вкотре... і буду повторювати, скільки б не довелось: я вірю своїй дружині і прошу вас, товариші судді, теж повірити їй! — Справді повторив не раз казане, знову підкресливши оте чи не вирішальне за раз — «товариші судді»...

Знову й знову мінялися вартові коло мовчазних підсудних, і лише по цьому вгадувалося, як хутко минає час, хоч ніхто й не помічав його стрімкого плину. Всі нетерпляче чекали останнього слова підсудних. І вироку.

Оголосили перерву, але цього разу люди навіть не вийшли із залу, сиділи так само принишкло й напружено, наче процес тривав, і за суддівським столом, там, на підвищенні, як і раніше, засідали поважно судді.

Після перерви головуючий, вмостившись на своєму високому стільці в середині довгого столу, якусь мить незворушно дивився в зал, нараз стрепенувся, як звук це робити, й спокійно оголосив, що судовий розгляд триває. Надається заключне слово підсудним,— і в залі стало так тихо, що було чути людське схвильоване дихання.

Першою викликали Христину. Як тоді, на початку процесу. Тепер особливо вразило оте «останнє слово», бо Христині й досі здавалося, ніби ще багато чого лишилося не висловленим. Що ж вона може сказати востаннє? А звісно, те саме, що вже говорила спочатку і потім не раз твердила, стомившись повторювати.

— Я не винна! Я ні в чому не винна!..— Але цього разу промовила ці слова не благально, не розпачливо, як тоді, вперше. Зараз вона сказала їх твердо, переконливо, й очі були сухі, зіркі, як ніколи. Майже вигукнула: — Я ні в чому не винна! Якби суд мав такий апарат, схожий на рентгенівський, і міг просвітити мене наскрізь, мою душу, моє серце,— ви побачили б, що там немає анінайменшого затемнення. Ані краплини вини, ані крихітки...— Погляд її твердо зустрівся з поглядом Ярового, гостро запитливим, що немов намагався справді пронизати підсудну наскрізь, просвітити, оглянути пильно найпотаємніші звивини й куточки, бо саме такий апарат, якого в дійсності не існувало, але про який нагадала Христина, мав замінити собою суддю. Він зобов'язаний бути таким апаратом, котрий повинен безпомилково визначити, хто винний, а хто ні, і якщо винний, то в якій мірі.

Суддя не одвів погляду, як минулого разу, а дивився й дивився на Христину, і тепер їй здалося, що він в усьому схожий на її Ромаңа — не лише очима, а й тим, що струменіло з них, випромінювалося, і як воно проникало в душу...

Потім підвівся поривчасто Зеленець. Але говорив він не

так, як раніше, затинаючись, розгублено, а досить спокійно, навіть розсудливо, ніби за дні судового процесу встиг значно подорослішати. Так і почав:

— За дні, проведені в ув'язненні, я багато чого зрозумів. А повинен був розуміти раніше. На волі. Якби це могли зрозуміти мої друзі, ровесники. Щоб не повторили моєї помилки, моїх дурощів. Щоб повірили, що жоден суддя не судить так суворо, як судить власне сумління.

Від цих слів Середя нервово смикнувся, підвів стрижену голову, подивився змутніло-відсутнім поглядом на Зеленець і знову ще нижче похнюпився.

А Зеленець вів далі:

— Я в усьому признався і щиросердно каюся. Таке вчинив несвідомо, вперше і — повірте — востаннє!.. — Намірився сісти, і раптом додав: — Прошу не позбавляти мене свободи. — Гострий кадик стрімко пробіг по тонкій, майже дитячій шиї. — Не позбавляйте, прошу... — І невиразно заплямкав широкими губами, видушив через силу: — Я збирався вступати в інститут фізкультури...

Схлипування в залі посилювалось.

Затим неквапом підвівся Карпухно. Став не набагато вищий. Стояв, майже рівний із своїми сидячими довготелесими напарниками, смішно заклавши за спину незграбні руки. Якусь мить безгучно ворухив щелепами. Може, йому здавалося, що він уже щось промовляє, але поки що не чули його голосу. Нарешті понуро блимнув на суддів і хрипко заговорив голосніше. Почав з нумерації різних статей кримінального кодексу, котрі, виявляється, знав не гірше за свого адвоката. Нагадав і про буквені пункти, підпункти, параграфи. Мовляв, його звинувачують по такій-от статті, а він краще знає свою вину й просить змінити статтю на таку-от. Словом, не дуже переживав, що його судили, що покарають, головне, щоб дали ту статтю, яка, на його думку, підходить найбільше. А ще не давало спокою, що Середя прокурор вимагав меншого покарання, ніж йому, Рудому гному, і, покінчивши із статтями та пунктами, він глухувато прокашлявся й несподівано заявив:

— А про цю молодичку, — кивнув на Христину, — мені Середя не мурижив нічого такого... Щоб, значся, вона просила... чоловіка... прибрати. То він потім канючив, щоб я на неї нақапав. А раніше ніяких балачок про це не було... — доводив злостиво, прагнучи таки відплатити колишньому напарникові за грубу зневагу. Та й вважав, що з-за Середи

заварилася вся оця «каша», тож і карати мусять найдужче не його, Карпухна, а цього хвалькуватого слимака...

Соловей від тих слів пожвавішала, щось квапливо занотувала на списаному вздовж і впоперек аркуші. Зиркнула збуджено на колег, на Жука, перевела погляд на суддів і, нарешті, спинилася на Середі, котрий сидів настільки похнюплено, що з-за бар'єра сіріла лише дивно стрижена й від того якась не в міру жилага потилиця. Невтішно поверталася для нього справа...

Зараз говоритиме він. І від того, що скаже востаннє оцей зіпсований молодик, залежатиме багато. Особливо після доданого Карпухном. Соловей відчувала: щось могло круто змінитися в останній момент. Бо лише Середка міг знати правду. А то виходило якось дивно: стільки людей дошуковуються істини, а одна людина сидить ось тут, поруч, за бар'єром, знає ту правду, одну-єдину, від якої залежала доля багатьох, усього процесу, але вперто не бажає признатися. І присилувати її до того, виявляється, нелегко...

Середка підвівся, мов напівсонний. Довго тер вказівним пальцем вузьке перенісся, так настирливо, що, здавалося, міг протерти шкіру. Ніби ніяк не міг пригадати те, що зараз мав пригадати неодмінно. Погляду не підводив, наче боявся, що, зустрівшись із чиймись очима, не витримає й почне говорити зайве.

Яровий чекав зовні немов спокійно, лише тремтливі пальці, що розгорнули сторінку справи та так і тримали її в повітрі, видавали напруження. І люди неначе зникли з залу — так сторожко, припинило очікували чогось особливого, остаточного...

Підсудний почав з того, що йому теж багато чого стало ясно за ці дні, однак промовляв настільки невпевнено, що навряд чи хтось міг збагнути, що саме стало йому зрозуміліше.

Яровий невдоволено супився. Помітно було: йому дуже хотілося чемно, але вимогливо — попрохати підсудного висловлюватись конкретніше, але це було останнє слово підсудного, й ніхто не міг втрутитися, щось підказати чи вимагати. Лише виразом очей, обличчя намагався показати, що чекає чогось іншого, потрібнішого зараз, і Середка варто, мовляв, згадати саме *те* і, нарешті, наважитись висловити. Але Середка не дивився на нього й не помічав того. Промовляв дедалі повільніше, ніби справді не відав, про що слід говорити зараз, і водночас не міг закінчити те, що почав, бо усвідомлював: таки повинен щось сказати іще,

Нарешті замовк. І мовчав напружено зал, і мовчав невдоволено Яровий.

Середа стояв зацікавлено, і всі теж застигли, немов заворожені, ніяк не в змозі зрозуміти, чи підсудний уже все висловив, чи так і не сказав чогось найголовнішого.

Тоді Яровий звільна підвівся, спираючись лівою рукою на стіл — намагався зручніше поставити в проході протез ноги, — пожував прищерхлі губи і, подавшись рвучко вперед, запитав:

— Все? — Запитав неголосно, але в залі стояла така загускла тиша, що те коротке, не раз казане слівце зараз прозвучало аж надто лунко, мов постріл.

І від того короткого слова, від тону, яким воно було вимовлене, Середа полохко стрепенувся, ніби виринув з якогось глибокого забуття, і вперше від того моменту, коли почав говорити, підвів голову й подивився на суддю. Погляди їхні зіткнулися так гостро, як ще ні разу не стикалися раніше. А в вухах і досі вчувалось оте нетерпляче: «Все!?!» — і Середа невиразно, навіть якось зніяковіло, винувато ворухнув плечима, наче й сам не відав, усе він сказав чи ні.

І Яровий збагнув, що саме в цю мить, негайно, слід втрутитися, хоч навіть головуючий не мав права щось запитувати чи вияснити в підсудного під час останнього слова. Запитав, бо не міг втратити цього виняткового моменту, який не часто з'являється в травмованій психіці підсудного і котрий, цей важливий для справи момент, може так само раптово, як виник, зникнути, й потім ніякою силою не вдасться повернути його назад.

Звернувся суворо і водночас якомога прихильніше:

— Підсудний Вадим Середа! Зараз суд піде вирішувати вашу долю. Прошу востаннє — розворушіть свою совість і скажіть *правду*: чи домовлялася Христина Очеретько з вами про замах на її чоловіка, винна вона чи ні?! — Запитав, бо твердо був переконаний, що голос сумління не вигадка, не сумнівна абстракція, а цілком абсолютна реальність, без якої немислимі життя й діяльність людини, і коли вдається отой безкомпромісний голос пробудити в підсудного, лише тоді можна вважати, що справу «виграно». Бо не тільки карати повинен суд, але й перевиховувати...

Скрипнув пронизливо стілець під прокурором, вище підвели голови адвокати, навіть сліпий спрямував на суддю свої чорні кружала окулярів, немов теж намагався пильніше його розгледіти. І нарзасідателі дивилися на головую-

чого з боків, знизу вгору, з таким зацікавленням, наче бачили його вперше.

А Яровий, здавалося, нічого не помічав, крім напіврозгубленого погляду Середи, напружено зведеної на перенісці зморшки та знекровлених губ, що невпевнено ворушилися, все ще не знаючи: сказати щось у відповідь чи лише скрипитися зневажливо, як завжди кривились вони, коли нічого не хотілося відповідати.

Суддя дивився на підсудного, намагаючись вкласти у погляд все, що тільки міг — зовні і внутрішньо: і щире убоління, і віру в людську порядність, і безпощадну вимогливість.

І Середі, нарешті, здалося, що ця вольова, непоступливо сувора людина, котра так невідривно дивиться зараз на нього, давно вже знає правду, ще від хвилини їхньої першої зустрічі тут, на суді, а можливо й раніше, і не дозволить ошукати себе, не зупиниться на півдорозі, а продовжуватиме суд, поки не доможеться тієї правди, поки він, Середа, не розповість всього, як було насправді...

Щось уперто, застережливо стримувало, забороняло, здавало горлянку, стискало губи, але очі судді, дві голубувато-сталісті цятки, немов гіпнотизували, й Середа несподівано уловив, як десь у глибині підступно виникло дивне бажання: наперекір самому собі *признатися!*

Оте бажання, що зненацька виринуло, нестримно росло, ширилося, міцніло, й Середа збентежено відзначив, що він неспроможний уже протівитися, відчув, як постійне напруження, в якому перебував тут, стало блискавично танути, розповзалось, несиліло. Він не витримає, він таки скаже те, що приховував уперто, про що не збирався тут признаватися. Зараз навіть немовби хотілося всім *те* сказати — звідкись нахлинула така химерна спокуса, дедалі всевладніше опановуючи мозок.

Очевидно, щось таки ворухнулося в ньому. Здається, десь із глибин щонайперше пробилася жалість до Христини — не удавана, вигадана, про яку колись лицемірно заявляв слідчому, а справжня, людяна, чесна.

Яровий виразно помічав ту внутрішню боротьбу й ще пильніше втупився в підсудного поглядом, аж нахилився вперед, намагаючись якомога більше наблизитися до Середи, наскільки це дозволяв зробити зараз широкий суддівський стіл. Хотілося підхльоснути слухним словом, діткнутися до найвразливішого, але не міг і лише з граничною тривогою чекав подальшого, вірячи, що бажане повинно

відбутися. Не менш напружено чекав зацікавлений зал, присутні, всі до одного, хоч як по-різному ставилися до справи раніше.

І як тала вода підмиває ніздрюватий весняний сніг, поглинає його, так у Середи гаряче почуття жалості, що виринуло, невтримно підмивало, розчиняло холодний пласт помсти, котрий наліг на душу. Жалості до Христини, до самого себе і — віддалено починав усвідомлювати — до свого першого кохання, так невдало початого, так жорстоко спотвореного егоїзмом. Здається, було воно і, очевидно, ще й досі лишалося в серці, не усвідомлене до кінця. Якщо таки виникла жалість...

Ота гаряча хвиля густо оповивала тіло, розслаблювала туго позатягвані вузли, розм'якшувала надто затверділі болячки, і від тієї тепліні звільна-звільна, несміливо, навіть непомітно зовні починав пробиватися, прокльовуватись тендітний паросток совісті.

І Середа не витримав.

Бажання признатися, нарешті, перемогло, переважило, зламало.

Так і не відводячи погляду від голубувато-сталистих цяток очей Ярового, сказав не голосно, але так, що почули всі:

— Ну... якщо по правді... вона... Христина таки не просила мене. Я обмовив її. Вона не згоджувалась, і я хотів помститися. Вона не винна...

Яровий полегшено відхилився назад, випростався, зараз особливо плечистий, крупноголовий; і з очей його поступово зникла сталиста твердість, вони дедалі м'якше відливали голубизною, мов засклені весняною блакиттю вікна.

Зал збуджено стрепенувся, загомонів. Головуючий не пробував його вгамовувати, як це доводилося робити раніше. Дозволив Середі сісти, але той, очевидно, не почув і далі стояв, підвівши голову, випроставшись.

Суддя чекав, у думці вже передбачаючи, що потім можуть виникнути певні непорозуміння чи й сутички з адвокатами, бо не мав права звертатися до підсудного під час останнього слова, чогось домагатися від нього. Але не шкодує про це зараз; вважає, що вчинив цілком законно, бо завжди за кожною справою бачив насамперед людину, її складну долю. І коли б довелося повторити все заново, він, не вагаючись, вчинив би так само.

Коли зал вгомонився, Яровий ще раз попросив Середу сісти і, коли той опустився на місце, оголосив:

— Суд іде до нарадчої кімнати для встановлення вироку! — І чи не вперше в його спокійному голосі не чулося ані крихти втоми...

19

Люди не залишали залу. Сиділи на тих же місцях, немов заворожені, покірно чекали. Не перемовлялися, наче боялись невчасно висловити щось недоречне й зашкодити тому важливому, що несподівано постало тут у ці незвичайні останні хвилини.

Христина теж сиділа принишкло, напружено, ще неспроможна збагнути всього, що сталося, побоюючись, коли б оте радісне й довгождане не виявилось передчасним. Розуміла, що відбулося щось переломне в її долі, хоч, власне кажучи, визнання Середи чекала весь час, постійно, бо не вірила, що можна отак безсоромно вигадувати і не одуматись, не схаменутись. Те, що сталося, мусило, на її тверде переконання, було статися. Вона ніколи не втрачала надії. А проте, це так довго очікуване було надто несподіваним зараз...

Час тягнувся немилосердно довго, повільно, немов зупинився зовсім, і лиш те, що мінялися вартові, свідчило, що він таки рухався своїм одвічно розміреним плином.

Хотілось оглянутися назад, зустрітися з чоловіковим поглядом, прочитати в ньому все, що читала щоденно, хоч як доводилося скрутно, й що зараз мало бути особливо помітним. Хотілося бачити Катрю, Світланку, батька, тітку Федору, Івана Панасовича... Як вони почуваються зараз, переконавшись, що вона не порушила їхньої віри. Раніше сподівалася, що здатна завжди захистити себе сама, відстояти в горі, самостійно боротися проти будь-якої непередбаченої напасти, не потребуючи чиеїсь допомоги, співчуття, тим більше жалості. Жалості не визнавала. Так здавалося, а от виходило навпаки: важко в житті боротися самому, і коли інші обік приходять у потрібний момент на поміч — то дуже добре, просто необхідно.

Вірні друзі...

Дуже часто батько згадував своїх фронтових побратимів. Він був розвідником і любив оповідати про різні випадки із своєї солдатської служби. Дивні до неймовірності.

І, говорячи про якогось знайомого чи родича, батько й досі оцінював по-фронтовому: «З ним пішов би у розвідку»,

«З ним не пішов би у розвідку». І то, вважав, було найточнішою характеристикою...

Очевидно, й тепер, і, мабуть, завжди в житті людина повинна добре знати, з ким вона може піти в розвідку...

І щоб у найскрутнішу хвилину завжди знайшлися надійні друзі...

Не підозрювала навіть, що в неї стільки ширих знайомих, друзів, котрі зичать добра, вболівають за її щастя й ладні, не вагаючись, прийти на виручку. Отож цей суд і її дечого навчить, змусить багато над чим замислитися глибше...

Зустрілася очима із Соловей. Та, відчувалося, давно намагалась упіймати її погляд і зараз радісно заусміхалася, закивала підбадьорливо головою. Христина поквапливо відвернулась: чомусь не хотілося, щоб сторонні помічали оту відверту радість. Опустила очі додолу, схилилася, немов потонула знезацька в якесь заспокійливе забуття. Ніби в сон, наче в густе літепло. І коли до вух раптом ввірвалося добре знайоме і все ж таки щоразу неждане: «Встати, суд іде!» — від несподіванки аж кинулася.

Устала, постояла, сіла. Все як раніше і водночас — розуміла — все відбувалось по-іншому, принаймні для неї. Виявляється, те саме інколи можна сприймати зовсім інакше.

І коли суддя Яровий мовби спокійно, а проте з надто відчутним тремким хвилюванням почав читати: «Ім'ям Української Радянської Соціалістичної Республіки...» — то по тону і вона, і всі люди в залі одразу відчули, що він скаже щось незвичайне.

Суддя зачитував вирок, і чекання ставало просто нестерпним. І коли нарешті до слуху дійшло: «...Христина Очеретько визнається невинною і вважається виправданою...» — в голову раптом шугонуло щось гаряче-гаряче, м'ясо покотилось по тілу, густою хвилею оповило мозок, слух, зір, і перед очима все сколихнулося, попливло жовтавими колами...

Хтось озивався до неї, стурбовано пропонував ковтнути води, намагався щось пояснити, заспокоїти. А коли запаморочення так само раптово, як нахлинуло, відпливло, побачила над собою заклопотане обличчя Соловей, що тримала в руках напівпорожню склянку з водою.

— Все гаразд, — обізвалася адвокат заспокійливо, як тільки помітила, що Христина отямилася...

І нараз Христина побачила: Роман пробивався крізь гурт людей... з пляшкою мінеральної води в руках. Певне, згарячу не помітив, що на столі стояв повний графин і склянка,

а коли дружині стало зле, помчався стрімголов шукати воду. Чи не до найближчого ларка бігав?

Від тієї думки Христині несподівано стало якось зворушливо-радісно: миттю впізнала у своєму Романові, Романику оту наївно-довірливу дитину, його рису, котра особливо подобалася в ньому, і, не в спроможі здолати отой дивний наплив, раптом лагідно заусміхалася.

— От і добре, от і добре! — похвалила її Соловей.

А Христина й далі всміхалася, дивлячись на розгубленого чоловіка з пляшкою «Миргородської» в руках — такого близького, найближчого в світі...

20

Додому Очеретьки поверталися разом з Ханом. Іван Панасович сам сів за кермо, і машина, як завжди, пружно заколивалася.

— Давай до мене! — Гукнув Романа Кириловича, але той заперечливо похитав головою.

— Ми з Христиною... — пояснив, і вони сіли удвох, позаду, щільно пригорнувшись одне до одного, ніби вперше відчувши невимовну радість од тієї близькості, наче все ще не вірячи, що вони завжди можуть ось так сидіти, і ніщо неспроможне того порушити.

Біля Хана вмостилася Світланка. Поряд. Як тоді, із Середою.

— Ви тепер самі водите? — запитала.

— А ти в школі на шоферські права здавала? — поцікавився Хан.

— Здавала.

— То кінчай школу і до мене у водії! — запропонував Іван Панасович, ніби цілком серйозно.

Дівчина весело запевнила:

— Перший стовп — мій! — І, помовчавши, таки не втерпіла, запитала: — А хіба він... — все ж не наважилась на звати прізвища, про кого йшлося.

— Він? — здогадався Хан. — Він поки що кусає лікті. І, мабуть, ще довгенько кусатиме...

Машина стрімко мчала трасою, і все довкола було, як раніше: миготіли обабіч захисні стовпчики, побілені від низу товсті стовбури дерев, бетонно-скляні автобусні зу-

пинки, люди, що терпляче ждали своїх маршрутів — близьких, далеких, радісних чи й неприємних, небажаних...

Все, як раніше, як завжди, було й буде, ніби нічого й не сталося, трагічного, несподіваного, здатного надовго вивести тебе з колії... Сніг розтав, і знову сад от-от вибухне білим полум'ям цвіту...

Пройнявшись таким настроєм, Хан замислено нагадав:

— Правду кажуть: човни можуть плисти в різні боки, а річка однак тече в одному напрямку...

Хан підвіз Очеретків аж до їхнього будинку. На вулиці біля подвір'я уже стовбичив Перчик. Коли тільки встиг він повернутися. Такі люди вміють завжди встигати. Сусід зацікавлено вдивлявся, що за машина, хто приїхав, а коли помітив, як з газика стали вибиратися Очеретки, раптом глухо закашлявся й покvapливо загував на свою половину. Потупцяв якомсь незвично згорблено й винувато, немов тікав од зустрічі...

Нараз Хан похопився:

— Чи тебе, Кириловичу, зразу прямо в сад?

Очеретко від тих слів стрепенувся, подивився на головного агронома — пильно, довірливо, як тільки він умів дивитися. За тим перевів погляд на дружину. Погляди їхні зіткнулися, і вони довго вдивлялись одне в одного — в очі, в душу, в сумління, у найглибші глибини, мов упиваючись цією можливістю отак прямо дивитися.

Як це багато важить у житті — після найтяжчих випробувань, найскрутніших обставин лишитися самим собою. І щоб можна було відверто дивитись одне одному у вічі...

А коли увійшли до хати, на кухню, бо за день так сильно виголодалися (навіть забулося, що не їли), Христина обвела потеплілим поглядом знайомі стіни і раптом усміхнулася — помітила табель-календар з червоними і чорним кружальчиками.

— А яким кольором ти обведеш сьогоднішній день? — спитала, хоч і здогадувалась, як відповідь чоловік.

— Червоним, Христинонько, червоним, — теж посміхнувся Роман Кирилович. — Це ж день... день... — підшукував найточніше визначення: — День справдженої надії. А надія ніколи не буває чорною... І не може людина жити без надії. Не може! Якщо вона, звісно, людина...

Безодня серця

ПОВІСТЬ

...Цвіте терен, цвіте терен,
Та й цвіт опадає.
Хто в любові не знається,
Той горя не знає...
Українська народна пісня

Частина перша

ВІЧНИЙ ТРИКУТНИК

1

Юрко стояв, немічно опустивши голову, знічений і безпорадний, лише тепер завваживши,— оте гаряче й липке, що текло по його обличчі, була кров. І рука, якою несамохіть намагався витертись, теж була в крові — руда й липуча. І на розхристаній, роздертій на плечі білій сорочці свіжо руділи розпливчасті плями.

А вечір довкіл був такий лагідний і принишклий, немов сторожко прислухався до того, що тут нині стряслося; і місяць у небі — чистий і кругловидий — незрушно застиг на стемнілому фіолеті, наче теж од великого здивування чи зацікавлення. І тіні од нього лягали густі й довгі, мов кралися до чогось чи бажали щось приховати.

У тому синьому присмерку особливо виразно біліла сорочка, темно поплямлена кров'ю, а Юрко дивився на ті плями й не вірив, що то кров. Здавалося, то лише тіні — незграбні, ворухкі, що розповзались дедалі ширше. Чув, як збоку хтось уривчастим од хвилювання голосом нахвалявся: «Не вміє битися, хай не лізе... А то ще всиплю...» Ага, це ж Михайло...

Хотілося знову кинутись на той голос і битися далі, хай хоч і зовсім уб'ють його, але не міг того зробити, бо перед ним стояла Надійка, і коли він нарешті звів очі, то зустрівся з її поглядом — світлим і променистим, і в тому погляді одразу розтануло все неприємне й болюче,— що сталося, що було зараз.

— Хлопці, як вам не соромно?

Соромно? Чи ж буває соромно, коли відверто виявляєш свої почуття і кидаєшся їх захистити,— хіба може від того бути соромно?

Раніше Юрко дивувався, коли хтось із-за дівчат затівав бійку, намагався привернути до себе дівочу прихильність силою, а ось тепер сам поліз на товариша з кулаками і, як не дивно, йому було зовсім не соромно — ні через те, що побився, ні через те навіть, що його подужали, одлупцювали, і він в очах інших, а передусім, — в її, Надійчиних, очах постав отаким безпорадним і немічним. Його не палив сором. Чи тому, що все відбувалося ніби десь поза його свідомістю, ніби не з ним, а з кимсь іншим, стороннім; чи тому, що Надійка стояла поряд, говорила до нього, і голос її, хоч ніби й докірливий, а проте був такий милий і приятний.

Стояв наче винуватий і водночас зовсім не усвідомлював своєї вини, — знай, витирав з-під носа кров, хоч вона вже й не текла.

— На кого ти схожий? — похитала докірливо головою Надійка.

На кого він схожий? Звісно, на себе. Ось таким, либонь, і схожий він найдужче на себе — трохи упертого, трохи сором'язливого і найбільше — закоханого в неї, в Надійку. Невже вона того й досі не помічає, не розуміє?

Ось вона взяла його за прив'язу, забруднену в кров руку, стисла, наче боялась, що він почне вириватись. Дивна! Чи ж він може вириватись од неї?

— Ходімо звідси... — мовила тихо, і він слухняно побрів слідом, бо саме ж йому й хотілося йти разом з нею, хоч куди б довелося і скільки б довелося.

Люди знехотя розступилися, хтось глузливо кидав услід:

— Оце так друзі.

— Добре присвітили нашому електрику.

— Михайло, той може... Звук баранку крутити.

— До чого любов доводить...

А вони йшли та йшли все далі від гомінкого клубу, од яскравого світла у теплу сутінь напівзаснутого села; і він згоден був йти хоч би й вічно — по синій затіненій стежці, рука в руку з Надійкою, і щоб темніли обабіч мерхотливі крона дерев, і попереду плив у небі сліпуче усміхнений місяць, ніби вів кудись, кликав...

— Навіщо ти так? — спитала нарешті Надійка.

Але Юрко не став нічого відповідати, не хотілось порушувати оцей дивний приемний стан, в якому перебував, мов заворожений. Мовчав, бо чи ж міг пояснити їй щось, коли нічого гаразд не здатний був пояснити навіть самому собі.

Хіба міг коли подумати, що все вийде отак безглуздо і по-хлоп'ячому смішно.

Знав, що рано чи пізно, а доведеться вести з Михайлом неприємну розмову про Надійку, а от що розмова вийде такою — хоч убий, не повірив би.

Навіть сьогодні, йдучи до клубу, думав про інше. Збирався відкликати Михайла вбік і запитати про все одверто, як товариш товариша, щоб, зрештою, порозумітися. Добре знав блудливу Михайлову вдачу, його легковажні заміри щодо Надійки, — тож не міг далі байдуже споглядати, як вона помиляється, бо кохав її по-справжньому й не бажав поступитись отим давнім коханням.

Він не може дивитися на довірливу Надійчину засліпленість і мовчати, стояти осторонь, бо ж її горе, котре так загрозливо нависло, буде і його власним горем, а її помилки й на його житті позначаться незагойними ранами, одвічним боєм...

Сподівався поговорити з Михайлом одверто й рішуче, хоч і не вірилося, що зважиться на це саме сьогодні.

А от зважився і — вийшло отак негарно до дикості.

Навіть не здатний пригадати, з чого все почалося, що переповнило чашу стриманості. Може, те, що Надійка цього вечора особливо довірливо горнулася до Михайла і як ніколи світила до хлопця очима, а його, Юрка, буцімто й не бачила, наче й зовсім його тут не було! А може, те, що Михайло надто вже відверто нехтував Надійчиною прихильністю, що, здавалось, мусило б її образити, відштовхнути, а вона й далі покійно трималась його, ніби нічого й не помічала; і було прикро бачити все те, було до болю соромно за дівочу гордість, а, мабуть, сором за дорогу для тебе людину такий же пекучий, як і за самого себе...

Коли ж Михайло раптом кинув Надійку посеред танцю, а сам вихопив з гурту іншу дівчину і, танцюючи, став при всіх цілувати її, Юрко не витримав і рішуче переступив шлях Михайлові.

— А Надійка? — спитав він гнівно і так зціпив зуби, що аж тугі жовна блідо випнулися на скронях.

— Що — Надійка? — здивовано, аж надто здивовано повторив Михайло, і в його голосі бриніла зверхність і глум. — Де вона дінеться? — зареготав зухвало.

— Та як же тобі не соромно? Вона ж дівчина...

— Ну й що з того, що дівчина? То на коліна треба ставати й богу молитись на неї?

— А хоч би й молитись.

— Не дждуть! — гидливо викривив рота Михайло.— Хай краще на мене моляться.

Юрко зневажливо зміряв його з ніг до голови.

— На ідолів люди давно перестали молитись.

— Я знаю — ти в нас філософ. Того на тебе дівчата й не дивляться. Не люблять вони пустомелів,— натякнув глузливо.

— Не знаю, за що тільки тебе вони люблять... такого орангутанга.

Михайло погрозово блимнув з-під чорних, зрєслих на перенісці брів, у зіницях його спалахнули недобрі вогниці.

— Знаєш що, хлопче,— процїдив він зловісно.— Котись ти моторолером з-перед моїх очей. Не доводь до гріха...

Ось тоді й не стямився Юрко, як з усієї сили зацїдив Михайлові прямо в нахабно перекошений рот. Хоч був худенький, і нижчий на зріст, і значно слабший — Михайло, високий і мускулистий, ще в школі займався «боксом» і всіх хлопцїв клав на лопатки,— Юрко розмахнувся і вдарив, не сказавши ні слова, бо говорити, власне, вже не було про що.

Удар, звичайно, видався кволий, особливо як для Михайла. Той тільки баньки свої чорнючі вибалушив од несподіванки і якусь мить стояв так, зачлякши од подиву,— дивився, не розуміючи, на Юрка, ніби не впізнавав його. Та коли той замахнувся вдруге, Михайло нараз отямився, спритно ухиливсь від удару і потім сам з усієї сили, точно і міцно садонув Юрка в щелепу.

Юрко заточився і мало не впав. Але в ту ж хвилину знову рвонувся вперед.

Михайло впевнено відхилив удари, а Юрко кидався і кидався на нього, мов шершень, що залетїв до кімнати і вперто бився об віконне скло, не помічаючи поруч навстіж відхиленої кватирки.

Намагався вдарити з усієї сили, влучити в найболючіше місце, а відчував, як замаху його шурхали мимо, провалювались у якусь невидиму порожнечу, і від того ставало боляче лиш самому собі.

Збоку чув гамір, вигуки, умовляння, але не зважав на них, нічого не бачив перед собою, крім біластої плями обличчя, ненависного і бридкого, в котре намагався влучити й не міг.

І тут новий сильний удар в перенісся відкинув його назад, і Юрко відчув, як щось тепле, гаряче солоно попливло по губах.

Ось тоді й трїпнулося обїк злякане:

— Хлопці, та що ж ви робите? Михайло, Юрко!..

Оте «Юрко» й зупинило його, бо промовлене було голо-
сом, який легко впізнавав з-поміж усіх інших дівчачих го-
лосів, якого не міг не почути зараз, бо чув його навіть тоді,
коли й не лунав той голос, і якому не міг не підкоритися...

Стояв побитий і осоромлений, та якби все повторилося
заново, він, не замислюючись ані на мить, вчинив би так
само — без вагання кинувся б на Михайла з кулаками, бо
мав у душі щось більше, ніж звичайну розсудливість..

2

Надійка вела Юрка — їй було шкода хлопця, він навіть
подобався їй своєю відданістю і щирою вдачею, оцим без-
тямним вибухом ревнощів, хоч відчувала, що не слід так
далеко його проводити, виявляти стільки уваги, бо коли б
потім не спалахнув Михайло. Вона добре знала його неса-
мовито горду вдачу, може, саме за це й полюбила його.
Хотілось, аби нічим не завдавати Михайлові прикрощів,
щоб йому в ній усе подобалось — видиме і потаємне, до
найнепомітнішого кроку.

Розуміла — в тому, що вона жаліє іншого хлопця і пішла
з ним, побитим через неї й приниженим,— нічого недозво-
леного немає. Михайло повинен це зрозуміти й не докоряти
їй, не гніватись, а проте відчувала, що йому це не сподо-
бається, він не забуде згодом нагадати про її необачний
вчинок.

І Надійка нарешті зупинилась. Юрко звів на дівчину
очі — здогадувався, що буде далі, та все ж чекав чогось
іншого. Але все відбулося так, як і мало бути, як страшенно
не хотілось йому.

Надійка зітхнула і тихо порадила:

— Іди, Юрасю, додому. Не треба так...

— А якщо я інакше не можу?

— Все одно не треба. Іди.

— Ти хочеш мене позбутись?

— Ні...

— І знову піти до клубу?

Надійка мовчки дивилась на хлопця — як і раніше, до-
кірливо й болісно.

— До... того,— видушив хрипло Юрко, бо йому враз ніби
перехопило горло. Хотів сказати «до нього» чи «до Михай-
ла», а язик промовив зневажливе «до того».

— Я хочу, щоб ти не ганьбив ні себе, ні мене...— заперчила стиха Надійка, одвівши погляд убік, хоч Юркові здавалося, що вона й далі пильно вдивляється в нього, може, навіть пильніш, ніж раніше.

— Ти сама себе ганьбиш,— Юрко теж одвів погляд убік, у пришикну темряву. Хотілось казати щось зовсім інше — вибачливе і примирливе, щось сердечне і необхідне для цієї вирішально тяжкої хвилини, але що саме — не знав, не міг підшукати оті найдоречніші зараз слова.

— Чим? — байдуже поцікавилася Надійка.

— Навіщо питати про те, що й так добре відомо...— спохмурнівши, відповів Юрко і знову відчув, що й слова сказано не ті, які треба, і промовлено їх не тим тоном, яким належало б.

Десь далеко у клубі лунала музика. То затихала, то гучнішала, мов напливала хвилями, заколихувала, намагалася примирити, нести вітуху і задоволення, аби забулося все короткочасне і дріб'язкове.

А вони стояли в підсиненій тіні сріблокорих розложистих осокорів, і Юркові хотілося одного — аби це тривало якомога довше: оця тепла, посилена плескотом музики тиша, оця рятівна прозориста темрява, оце ледве вловиме шемрання мерехтливого листя над головою, і вони — вдвох та ще тепло її руки, її голос, що промовляв і не зовсім приємні речі, але хай би лунав поруч нього довго-довго, м'яко вливаючись у збентежену душу. Хай би ця мить тривала й тривала до безкінечності, але ж цьому не бувати, все на світі минає, і добре, і зле,— знаходить своє завершення, а тим більше — повинна хутко скінчитись оця випадкова, химерна мить, котрої й зовсім могло не бути.

«От якби хтось проходив отут і помітив їх удвох — нехай би потім переказав Михайлові, щоб той озлився, а може, й зовсім одступився од Надійки — одначе ж її не любить, не думає брати (нахвалявся, що не збирається ще сунути шию в бабське ярмо). От якби хтось побачив їх у цьому нічному затінку...» — прагнулося Юркові, бо не раз у голову тепер заповзало таке дивне й дурне, що й самому не вірилося.

А Надійці думалось навпаки: «Хоч би ніхто не застукав їх разом,— потім почнуться лихі пересуди. І без того нарікають, що крутить голову двом. А кому вона крутить? Якщо й крутить, то хіба що собі...»

— Юрасю,— озвалась вона нарешті,— ми завжди з тобою були добрими друзями... Хай так лишається й далі. Гаразд?

Юрко тривожно мовчав. Що б не відповів зараз, не висловив би того, що належало сказати. Отож боявся недоречним, невчасним словом зашкодити дужче. Знав, що Надійка добре розуміє його без слів; а от каже те, що — сама відчуває — не може його вдовольнити, бо на таке він ніколи не згодиться, і якби навіть згодився, то хтось інший у ньому все одно не змириться і діятиме по-своєму, наперекір і її словам, і його глузду.

— Ти мене вибач, Юрасю,— стала чомусь виправдуватись Надійка, бо часто чиєсь мовчання гнітить дужче, ніж будь-які заперечення.— Але ми... розумієш... ми з тобою... можемо бути... лише друзями.

Юрко нервово стріпнувся.

— А з тим?

— Я...— Надійка помовчала, певне, збиралася з духом, а може, вагалась, чи треба про це казати комусь.— Я... кохаю його... люблю...— тихо, але досить виразно і твердо промовила ті слова, яких, здається, ще не казала нікому — ні Михайлові, ані самій собі. Нікому ще не говорила тих слів уголос.

Вимовила, бо розуміла, що пора кінчати з цією невизначеністю, не повинно так довше тривати, і, зрештою, це необхідно сказати рано чи пізно, і чим раніше, тим, очевидно, краще для всіх трьох.

Сказала, бо не вміла кривити душею, вести подвійної гри, як могли деякі дівчата; не вміла вдавати, та ще перед людиною, котру любила, як люблять близьких друзів, котрій не хотіла завдавати прикрощів.

Хай вона покохала Михайла,— сама незчулась, коли,— але ж і Юрко хлопець хороший, і вона не бажає кривдити його за щире почуття до неї. Що вдієш, коли так ведеться в житті — можна кохати лише одного, а двох одночасно, мабуть, ще ніколи ніхто не кохав: це добре відомо всім, тож хай і Юрко усвідомить це...

— Я кохаю його,— повторила вже голосніше Надійка, бо Юрко стояв мовчазний і досі, якийсь неуважний, начеб не почув сказаного чи сказане настільки вразило його, що він розгубився і не знав, що відповісти.

Врешті озвався.

— Але ж він... тебе не кохає,— сказав докірливо, хоч не збирався повчати Надійку, та ще в такій делікатній справі; не мав наміру підказувати їй те, що мусила б сама добре бачити й розуміти, не маленька ж...

— Він казав тобі це?

— Ні, не казав,— заперечив квапливо Юрко: чого не було, того не було, він не стане вигадувати.— Але ж... хіба я не бачу, як він з тобою поводитьсь.

— А як він зі мною поводитьсь?

← Як... з багатьма дівчатами.

Надійка іронічно чмихнула:

— З багатьох все одно обере одну.

— Він одружуватись не думає.

— Може, й не думає,— невпевнено згодилася Надійка.— Але... я кохаю його...— повторила ту рятівну фразу, яка, сподівалась, повинна була все розв'язати, переконати Юрка і звільнити її від неприємної роздвоеності. Та й повторити цю фразу виявилось легше, ніж вимовити вперше.

Може, ця легкість, з якою висловила своє визнання Надійка, підштовхнула і Юрка мовити найпотаємніше, в чому давно збирався признатися, але щоразу не вистачало сміливості, та й не знав, чи слід те говорити, що, вважав, видно для інших без слів. Він подивився на неї так віддано й благально, що навіть у сутіні стало помітне світіння його очей.

— Але ж і я... кохаю тебе.

Нараз із темряви вихопилась біла пляма, хутко наблизилася, побільшала. То — біла жіноча блузка. Якась дівчина неслася стежкою на велосипеді. Помітила їх, різко пригальмувала — хто воно тут пристоює в сутінках? Сплигнула, вигукнула з удаваним занепокоєнням:

— Тю, передне колесо наче спустило! — Нагнулася, а зацікавлено примружені очі пильно вдивлялися у два силуети під осоками. Здається, впізнала: — А-а, це ви!..— І, розбишакувато струснувши стриженим волоссям, поторохкотіла далі деренчливим велосипедом.

— Юрасю, ми залишимося друзями,— попросила квапливо Надійка.— Добре?

Але Юрко мовчав, тільки очі його іскрилися в темряві й здавалося, він не чує слів, лише бачить Надійчині губи, які м'яко ворущаються, дихають теплом, і для нього зараз цілком байдуже, що вони промовляють. А Надійка, передихнувши, вела далі, не сподіваючись в чомусь його переконати, щось змінити, зарадити. Просто казала, бо пора кінчати оцю досить невтішну для обох розмову.

— Вибач мені... хоч я ні в чому не винна перед тобою. Не сердься. Облиш мене! Я не підвладна зараз ні тобі, ні собі. Я... До побачення, Юрасю!..— І вона обернулася й швидко пішла: в житті часто буває, що треба повернутись і йти не озираючись, бо інакше розмова не скінчиться, а затвердіє

у своїй невиразності, як дубіє нарив, щоб потім довго завдавати ще більшого болю.

Пробігла трохи, спинилася: куди, власне, мала бігти? Лише тепер помітила, що поспішала назад, до клубу, звідки ще й досі заклично линула музика.

Але ж туди повертатися не хотілось — чи ж могла після всього спокійно танцювати і веселитись, хоч немовби ні в чому й не завинила перед кимось. Хіба ж то вина, якщо тебе полюбили двоє?

Чого ж туди бігти? Щоб глумливо дивились інші... Правда, там лишився Михайло, але, як не дивно, зараз навіть його не хотілося бачити.

І тоді, наче й не сама пішла, а хтось повів, добрий і передбачливий, лагідно взяв за руку й повів — у парк, що біля їхньої лікарні. Там, серед кущів бузку, стояла старенька потайна лавочка, зчорніла від дощів та негоди, з надламаним краєм і полупленою зеленою фарбою на спинці. Там не раз сиділа вона з Михайлом, коли чергувала вночі і він заїжджав до неї на лопотливому мотоциклі...

Може, тут заспокоїться трохи. А коли хтось надто цікавий помітить — як те дівчисько на велосипеді, — то вона пояснить, що, мовляв, чергує в лікарні й вийшла трохи посидіти, освіжитись. А може, й Михайло здогадається, де вона, і теж навідається туди згодом. А якщо ні, то й сама посидить, — напевне, в кожного бувають у житті хвилини, коли треба побути самому.

На подвір'ї лікарні буйно цвіли акації, і по їх медово густому запаху, мов по тремкій духмянистій стежці, Надійка легко, навіть з заплюшеними очима, знайшла б і знайому алею, і улюблену лавочку серед бузкових заростей. Коли б тільки хтось не зайняв «їхнього місця».

І вона пішла по отій медянистій стежці, спрагло вдихаючи її, розчиняючись у ній, як розчиняється людина на березі моря в промінні.

Лавка стояла порожня — німотна й причаена, мовби знала вже про Надійчині прикросці і тривожно чекала на зустріч з дівчиною.

Надійка сіла, але не так, як завжди сідала на своє улюблене місце — легко і радісно, вдоволено відкинувшись на зручних вигинах ребристої спинки, а тільки скраєчку, боком, напружено, ніби готова схопитися щохвилини і десь поспішати далі. І кущі не здавалися зараз такими густими й надійними, по-осінньому оголились і занадто просвічувались; і голоси з лікарні долинали надміру голосно й чітко, наче

хтось знав, що Надійка зараз на лавочці, і навмисне розмовляв гучно, аби підкреслити, що й вони вже дізнались про бійку і що нікому ніде не вдасться сховатися від людського осуду.

От-от хтось надумається сюди прийти, застануть її одну, і почнуться набридливі розпитування, принизлива зацікавленість і удаване співчуття. Тягло встати й піти, а проте лишалась на місці; хотілося все спокійно обміркувати, а, відчувала, тільки тут і могла це зробити.

Намагалась не помічати яскраво освітлених вікон лікарні, що настирливо лізли в очі крізь ворухке листя й тендітне чорне галуззя; не чути голосів, сміху, що в устояній тиші лунали особливо близько, поруч. Сперлася ліктями на коліна, вхопила розпаленіле обличчя в прохолоду долонь і сиділа, ледь-ледь похитуючись, мов дівча над недочитаною книгою...

І раніше її гнітила ота роздвоєність, до якої негадано потрапила. Збиралась поговорити про це з хлопцями — щиро й відверто, як можна говорити з друзями, але було ніби незручно починати першій, і вона все відкладала та відкладала, як часто люди відкладають найневідкладніші речі, сподіваючись до останнього, що якось воно обійдеться, утрясється саме собою. А ще зволікала тому, що й сама як слід не розібралася ні в стосунках з іншими, ні у власних прагненнях та почуваннях.

І лише сьогоднішня бійка, а потім признання про кохання — не Михайлові, не самій собі, а Юркові — стало, зрештою, тією межею, що чітко визначила кожному, де чие...

Вона... Михайло... Юрко... Троє!.. Знову отой вічний трикутник, про який пам'ятала ще з школи, з уроків літератури; майже в кожному художньому творі виникав він, і вони з дівчатами тоді дивувались — трикутник, чому обов'язково трикутник?! Чого любити двом одну чи одного, коли стільки дівчат і хлопців на світі, а коли хто й полюбив так, то хіба не можна порозумітися потім?! Мусить же бути своя молодеча гордість, і сила волі, й розважливність. А от, виявляється, все це просто і зрозуміло, коли стосується інших, а якщо тебе самого, тоді все стає складно й заплутано. І, переконуєшся, оті капосні трикутники — не вигадка письменників, щоб цікавіше читалася їхня книга, а життя: саме життя невблаганно накреслює оті чудернацькі обриси...

Двоє, а треба віддати перевагу одному, і вона обрала Михайла. Чому його — про це ніби й не замислювалась

особливо. Може, тому, що Михайло рішучіше домагався її... Може, тому, що Юрко білявий, голубокий і тихий, як і вона, а в Михайла все навпаки — чорний, мов циган, високий, міцний, завзятий, — тож, напевне, й звабило те, чого не було в самої. Та й вродливий — хай на крихту, але красивіший, хоч і Юрко по-своєму гарний.

Ні-ні, Михайло все-таки кращий. Можливо, тільки для неї, — мати більше поважає Юрся, каже, парубок добрий, лагідний, як ласочка, за таким чоловіком і жінці наче в раю буде. А Михайла мати недолюблювала, вважала за баламута. Та матерям — відомо — ніколи не догодити, ніби з невісткою чи зятем доведеться жити їм самим, а не синові чи дочці...

Колись — і про це читала в книжках, бачила в кіно, по телевізору — батьки видавали дітей силою за кого хотіли, багатого чи родовитого, але тепер, на щастя, такого не водиться. А от, виходить, муки та прикрощі од любові лишилися й нині, і бозна, чи зникнуть коли взагалі. Схоже, що будуть довіку, як довіку знатимуть люди і тугу серця, і солону лєкуність сліз, і незабагненні спалахи ревнощів, і, зрештою, тяжку неминучість смерті...

Здивувалася раптом — це ж вона вперше пробує розібратися в людях, оцінити і їх, і своє ставлення до них, раніше якось не випадало над тим замислюватись — вона просто жила, просто бачила, чула, вірила, і сподівалась, і поводитись так, як підказувало щось непомітно-глибинне, її, внутрішнє. Щось єдине і впевнене, чому звикла довірятися, а от виходило — все значно складніше, ніж уявлялося досі...

Коли повернулась додому, мати зустріла сердитим:

— Знов прилітав отой оглашений. Сигналив коло воріт, аж вуха позакладало... То я вийшла й сказала йому: «Ось не гуди над душею, не сором нас перед людьми, бо як візьму граблі, то поскороджу ребра і тобі, й твоєму мотоциклету...»

Надійка радо стріпнулась од тих буркітливих слів, не втрималась — усміхнулась. Від тієї матеріної сварки все одразу немовби ставало на своє місце, поверталось до бажаного.

Знала — матері дуже не подобалось, коли Михайло підкочував на мотоциклі до двору й сигналив пронизливо, викликаючи її, Надійку. Бурчала тоді: «Подумаєш, велике цабе: свиснув, то щоб дівка бігла до нього вистрибом. А не може зайти до хати, та привітатись до матері, погомоніти по-людському. Та я б йому вийшла...» — І починала прига-

дувати, якою вона була в молодості невідступливою, та як її коханець умлівав за нею...

А Надійці подобалось — і що Михайло приїжджає до неї під самісінький двір, і що сигналить на весь куток, аби всі чули, хоч потім і виговоряла, сміючись, Михайлові — ось не дратуй, ради бога, отим гудінням батьків! Не треба. Вона ж і так добре чує, коли він їде: ще він на другому кінці села, а вже впізнає торохтіння його мотоцикла...

І те, що Михайло побував під ворітьми і сигналив, як і раніше, наче нічого й не сталося, Надійці теж сподобалося і одразу заспокоїло: «Значить, шукав. Значить, переживає... любить...»

А Юрко вигадує.

І вперше подумала, чи не навмисне Юрко обмовляє товариша, — певне, від заздрощів, бо думає про себе, а не про них, і, либонь, вірно вона вчинила, обравши Михайла, а не його...

3

Юрко теж не пішов додому.

Не міг піти... Після бійки, в такому вигляді (на смерть налякав би маму!), та ще після розмови з Надійкою, після її відвертих слів про любов до Михайла, — не міг повернутись додому зразу.

І навіть якби й не сталося такої дурниці, побрів би до річки, десь у затишок берега: на самоті, може, щось пояснив би собі — а це, здається, найважче: пояснити самому собі — зважити, як бути далі, як наблизити до себе те, що невимовно тікає, губиться, даленіє.

Мав отямитися від того, буцімто несподіваного і наглого, а насправді — давно приготованого для нього життям. Зараз може йти тільки туди, до річки, де міг сидіти годинами, поступово відходячи від усього важкого, гнітючого, поринаючи в якийсь інший світ забуття й заспокоєння. Навіть гаразд не помічав, коли відпливало одне і наставало інше.

Він піде до річки і буде там, поки не відпустить його від себе темний причаєний берег, тихі задумливі води.

Знайде затишну місцину десь під кущем верболозу, сяде й сидітиме довго, незрушно, поступово вбираючи в себе вічний розважливий спокій синього плину, його сумовиту вечірню лагідність, освіжаючі доторки, мов прохолодні компреси до наболілих ран. Вбиратиме в себе оте нерозгадне, що м'яко вливатиметься у потривожену душу, сам того

навіть не помічаючи, — так вбирає мале лугове озерце далеко бездонну голубизну неба, стаючи від того ще голубішим і глибшим.

Треба побути наодинці з тихою річкою, де любив бувати з дитячих років, наче й не далеких ще, а вже густо заплетених пізнішим. Тепер до річки приходив з іншими помислами й чуттями, але ж він був він, річка була та сама — у вербах, шарудливих очеретах та рясці, з прозорими плесами посередині, де могло відбитися все — і небо з сонцем та хмарами, і нічні розсипи зір, і прибережні води, припнутий до пенька човен і він, Юрко, у тому човні...

В'яло ступав припишкляю нічною вуличкою, що співчутливо оповивала його темною сутінню, немов намагалася приховати від злостивого стороннього ока. Брів до річки, хоч і не замислювався, куди йде, — ноги самі знали стежку і бездумно ступали по ній, а перед очима знову поставала сутичка біля клубу, власне, вона й не зникала з-перед очей — бачив усе те, навіть заплющившись...

Пригадалось — Надійка промовила: «До побачення!» Отже, він ще зможе її побачити, значить, не все втрачено, та, як і раніше чи навіть зловісніше, постає межі ними глухою стіною Михайло, і як його обійти, обминути — не уявляв. Хоч, може, тут винен і не Михайло, просто — *інший*, бо коли б не було Михайла, чи покохала б Надійка його, Юрка? Звідки те знати? А проте вірилося, що якби не Михайло, то Надійка стала б його.

Та був Михайло, якого не міг викликати на поєдинок, як це робили колись, як це в інших краях роблять і нині, — до такого навіть не доходила думка. Була Надійка, яку теж не міг ні викрасти, як викрадали колись наречених в деяких народів, ні звабити багатством, як це велося і в них, на Україні, ні домовитися з батьками нареченої, аби дівчину силоміць віддали за нього. І ще був він, Юрко, — знеславлений Михайлом і відтручений Надійкою.

Брів похнюплено темною вулицею, а думки жалючим роєм кублилися в голові, і жодної з них не міг виділити, аби таки дійти до якогось певного висновку.

Зненацька наткнувся на щось низьке, приземкувате. Та це ж криниця над стежкою. Скулилась, мов теж задрімала на ніч, виставивши вперед довгу металеву ручку від корби — для захисту. Об неї і зачепився Юрко, і корба, хитнувшись, злякано вискнула.

Юрко притримав гойдливу ручку, постояв якусь мить мовчки і, лишє коли все стихло, схилився на низеньку

цямрину. Далеко вниз, в моторошному бездонні, матово блимнуло сонне око води. Аж дивно, що його так виразно видно в густому мороці зрубу. Вода відбивала ще не стемніле зовсім нічне сизувате небо.

Око підступно світилось, манило до себе.

А що, коли й справді — власти туди, вниз, у безвість, наче в небо.

Кинутися назустріч бездонню, нехай все лишиться позаду — і добре, і зле, випадкове і вічне...

Це ж так просто — перехилитися трохи донизу і потім, злегка відштовхнувшись, пустити руки... І все! Кілька секунд, за які навіть не встигнеш одуматись, коли б навіть хотів... Все! І хай потім, назавтра, знайдуть його, і хай вічно мучитиме Надійку оце мимовільне падіння — хай вона пам'ятає, що він інакше не міг, не міг жити без неї. Так іноді робили до нього, так вчинить він, так, очевидно, знаходитимуть вихід з безвиході і після нього... Хоч ніколи про це не думав, але хто з самогубців задалегідь готував свою страту? Колись учитель на уроці літератури розповідав (його улюблений вчитель, мабуть, через те й запам'яталося), що один великий поет в день свого самовбивства купив для себе добротні нові черевики, яких би вистачило йому не на один рік. Навіть у день смерті поет збирався ще довго жити...

З криниці витягнуть його труп, і, може, тоді схаменеться Надійка, повірить, що він цінував її дужче, ніж власне життя, хоч, кажуть, любов од життя сильніша; і хай запізніле страшне каяття незагойною раною назавжди лишиться в її серці.

І нехай інші люди докорятимуть їй у його загибелі, а що найперше — Юркова мати. І мовчазливий батько, якого і потай не зміг би образити...

Та тут же думка повернулася по-іншому: боявся налякати матір скривавленою сорочкою, і раптом — такі божевільні наміри...

А ще нагадалось, як одного разу в них на кутку ненароком упало в криницю необачне дитя. Гралися збоку малята, й одне дівчатко раптом шубовснуло. Криниці у них глибокі, й мале загинуло — втопилось чи, не долетівши до води, вбилося об-гостряки зрубу.

То було страшне горе для всіх, і люди перестали брати воду з тієї криниці, казали, ніби й вода в ній споганіла одразу. Криницю засипали, затрамбували, забили цямрину навхрест дошками, і стоїть вона й досі — похмура й зане-

дбана, ніби трагічний пам'ятник невинно загубленому життю, вічне нагадування живим про підступність смерті...

І Юрко, не оглядаючись, побрів од криниці. Десь віддалено промайнуло — він ще не зовсім утратив глузд, коли спроможний оцінювати, хоч, здавалось, зараз було абсолютно до всього байдуже і міг зважитися на все.

Можливо, саме любов і штовхає до крайнощів і водночас — утримує од них. Щось таки дійсно втримує, бо ж так легко було перехилитись через низеньку цямрину, і так магічно блимало в непроглядній темряві криниці водяне око...

Ноги самі знаходили добре відому стежку, вели до річки, у берег, до застиглого плеса, що, як і вода в криниці, тьмянуватим кружалом поблискувало від неба — як захукане густо люстерко. Ось і припнутий до корча ветхий човник старого рибалки, діда Куріпті. Човник хисткий, зчорнілий, а дід називав його «Броненосець Потьомкін». Тут Юрко часто купався, з цього човна любив пірнати у просвічену сонцем бурштинову воду. І бризки здіймались тоді довкола бурштинові, і все проймалось тією медовою барвою, й волосья на голові пшенично просвічувались, і вогке тіло мінилось брунатними полісками. І сам проймався тим настроєм — яскраво сонячним та променистим...

Ноги самі знали, куди його треба вести...

Ступив у човен, і «броненосець» рвучко схитнувся, мов кинувся спросоння.

Юрко роздягнувся, акуратно склав речі на вогкуватій лавочці, пройшов, заточуючись, у кінець човна і, не роздумуючи, стрибнув у воду — зараз чорну й зловісну, наче бездонну.

Різка прохолода обпекла тіло, терпко звело литки, стиснуло скроні, і Юрко завзято забовтав ногами, щоб розігнати раптову скованість.

Плесо тануло в заростях очерету, ледь чутно хлюпалось попід берегом, в оксамитовій тіні журно схилених верб. Далеко запливати не можна — там під водою чіпке багвиння, вовнисті пасма кропивки, що міцним мотуззям обвивають тіло, а Юрко плив та плив, ніби комусь на зло. Ноги й руки, що бездумно загібали воду, вже кілька разів торкнулись густого слизького латаття, що ніби зраділо нежданому гостеві й хотіло міцно обняти його й не випустити з отих липких обіймів. Спробував дна — ноги потонули в грузькому намулі.

Рвучко шарпонувся назад, відчайдушно бовтаючи ногами, немов боронився від когось, підступного й небезпечного...

А вузласте коріння крапівки чіплялось до шиї, хотіло обвити її, здушити, і він несамовито гріб до берега, злякавшись, що може й не вибратися назад.

Ледве виборсався. Видерся, важко хекаючи, в човен, повалився на лавку.

Кольнуло глумливе — а ще збирався стрибати в криницю, а тут, коли міг таки втопитись, перелякався до смерті. І, мабуть, то пуста вигадка, що є на світі щось могутніше од жадоби життя, яке б воно не було. «Е, ні, любов сильніша,— уперто заперечив собі.— Хіба ж ти рятував життя не заради неї?..»

Без любові й життя не життя, то щось сіре і невиразне, як день без сонця, як земля без весни.

То як же він може відмовитись од своєї любові?..

Думки впивалися в мозок, і не було од них порятунку.

Сидів, згорбившись, у човні, звів руки із заляканих колін, холоду не помічаючи. Звіддалік долинала приглушена музика — звідти, від клубу: там, напевне, ще й досі танці, і нікого нітрохи не хвилювало, де ти і що з тобою. Хоч і втопись, захлинься липким намулом, заплутайся в баговинні, а там все одно гримітиме музика, човгатимуть розмірено невтомні ноги об стугонку підлогу, лунатиме сміх і збуджені голоси, хоч в кожного теж було щось своє, глибинне, тільки своє, часом болюче й тривожне; але таке далеке для інших.

Як дивно влаштовано світ... Ти наче з усіма разом і всі немовби разом з тобою, а водночас — кожен окремо, кожен сам по собі — живе й зникає. І кожному своє найболючіше...

Ніхто зараз не відає, де він, Юрко, що з ним, чого він страждає... Нікому він не потрібний... Рішуче обриває себе — а мати? Вже, либонь, чекає тривожно сина. Зготувала вечерю і жде, відчуває щось недобре, мати завжди відчуває все раніше ніж він. Та коли йдеться про кохання, то, виявляється, і материнська любов безсила...

Сидів похнюплено у човні — в німому напівзабутті, у напівсні, промерзлий наскрізь, хоча й не відчував холоду.

А тим часом місяць — круглий і блідавий — підбився над темним купинням верб, послав водяним плесом тремку доріжку.

Юрко незмигну дивився на неї. І здавалось йому, що перед очима мерехтіла широка бруківка, кожен камінь її вилискував твердо й надійно, і досить було встати, ступити

на неї, і можна йти десь далеко-далеко, невідомо куди й невідомо скільки, і все-таки до чогось дійти...

Не помітив, коли захлинулася тишею музика, коли почали меркнути іскри далеких зір, і над річкою м'яко завовнився, заворушився, виповзаючи на просвітлілий берег, молочний туман...

Вдосвіта, ледь засіріло, старий рибалка причалапав до свого «броненосця» — сам білий і лагідний, наче з того туману витканий, із сірої пари, що спливала од річки. Дід Куріптя послішав на ранковий кльов. Як раптом помітив він своїми підсліпуватими очима, що хтось бовванів у човні, сидів, звисивши ноги у воду. Старий спершу подумав, що то якась сатана раніше за нього вибралась на рибалку, переб'є йому лови, та потім дочовпав — щось тут не так: хоч він раз і вдруге хрипло кахикнув, людина не ворухнулась. Та й, скажімо, чого ж босі ноги опускати у воду, коли вона ще крижана й простудна...

«Що за мана?..»

Аж коли, незграбно присідаючи — чи, може, човен надто хитався, чи ноги тремтіли й підкошувались, — старий таки наблизився до незнайомця — одразу впізнав Юрка. Гукнув сердито, але хлопець не ворухнувся — сидів залякло, як і раніше.

Тоді старий злякано заходився трясти хлопця...

4

Про те, що сталося тієї ночі й потім, Надійка довідалась досить скоро — від лікарки, яку викликали додому до хворого. Лікарка розповідала в тихому кабінеті занадто голосно й емоційно про незвичайну пригоду на річці, як знайшли там напівзадубілого хлопця в човні, з якими зусиллями вдалось його повернути до життя — просто чудом! — та в якому небезпечному стані він зараз.

Надійка розуміла, що розповідь насамперед призначалась для неї. Слухала, не могла не слухати — мусила дізнатися про Юрка правду, і водночас неприємно було все те чути, бо розуміла, чому так детально й збуджено розповідає про все повновида тілиста лікарка, хоч удає, що говорить мовби просто так, як про кожного хворого.

Те чомусь ображало й принижувало. Чого б не сказати відверто? Так ось і так, твій добрий знайомий, друг, якщо

навіть не більше, потрапив у тяжку скруту, і ти повинна підтримати його, допомогти, розрадити. Від тебе зараз багато залежить.

А лікарка, знай, густила барви: як хлопець марив, коли сиділа над ним,— дивився на розлаписті квіти на килимі, прибитому на стіні коло ліжка, і шепотів нажахано: «Обличчя... стільки облич. І всі дивляться на мене, глузують... І вона теж глузує... Он вона, гляньте... гляньте...» І лікарка повертала розширені вкрай очі (мовби й не Юрко, а вона марила) на Надійку, дивилась на дівчину пильно й докірливо, наче хворий мав на увазі саме її.

Надійка не витримала, обірвала ту розповідь.

— Добре, я сходжу до нього.

Лікарка од несподіванки вмовкла, здивовано повела плечима — хіба вона посилає когось до хворого?

— Ваша справа. Я просто розповідаю...— Йї не сподобалось, що Надійка розгадала її, побачила глибше, ніж вона сподівалася. Певна річ, вона як лікарка не стала б про все так детально розповідати, та ще з таким збудженням. То Юркова мати наговорила всякого про їхню медсестричку, що звела з розуму її сина, щось, мабуть, поробивши з ним, коли ж хлопець став як причинний — хай би на неї саму той насил обернувся! І лікарка розповідала під враженням недавньої розмови.

— Я провідаю хворого,— повторила тихо Надійка і виїшла з кабінету, хоч ще й не збиралася виходити.

Не уявляла гаразд, про що говоритиме з Юрком, як дивитиметься йому в очі. І як потім до того поставиться Михайло. На словах він буцімто не ревнивий, жартував, що не Отелло і не стане когось там (наче кохався не тільки з нею!) — ревнувати й душити, а проте — помічала — йому не подобалась її увага до когось із хлопців, а надто до Юрка,— звичайна товариська увага, і він не забував іноді докоряти навіть тим, чого й не було.

Треба тоді сходити, коли Юркової матері не буде вдома,— хоч, здається, нікому й не причинила зла, а тим більше Юркові, а розуміла, що мати зустріне її холодно й навіть вороже. Чи ще й вижене з хати... Добре вловила те з надміру схвильованої розповіді лікарки, та й хіба не повинна того сподіватися...

Вибрала час. Побачила якось Юркову матір на автобусній зупинці — певно, їхала за чимось до райцентру — та й подалася мершій городами до їхнього подвір'я. Хоч і раніше бувала тут не раз — ще коли дружили учнями,— а ніяк

не могла одщепнути дверей, аж потім здогадалася — мати, йдучи з дому, примкнула хату.

Дійсно, ключ повернувся, і двері легко відчинилися. Значить, Юрко сам. Посміливішала. Перебігла засклену веранду, ступила у сінці, постукала — поспіхом і гучніше, ніж належало б. І, не діждавшись дозволу чи бодай якогось там слова, прочинила двері, спитала: «Можна?» І хоч ніхто не відповів, потягла ручку на себе.

Переступила тихо поріг, ніби входила до палати в лікарні й боялась порушити встояну тишу, чи, може, їй здалося, що Юрко спить, і боялась розбудити — лежав і досі незрушно, хоч і лицем до дверей.

Та ні... Завважила — очі його розплющені і, либонь, бачать її, хоч жодного руху, жодного слова. Від того стало немовби моторошно, і Надійка ще обережніше запитала:

— Не проженеш?

Певне, Юрко дивиться так довго й прискіпливо з осудом, з докором, навіть з презирством. Чого б мав і досі мовчати, закам'янівши немов?

Оте «не проженеш?» пронизало, мов струм. Він усе бачив; усе чув, але зовсім не вірив ні в бачене, ані в почуте, не мав сил повірити, — думалося, що то й досі мозок тьмарить хвороба, жар, що ніхто не зайшов до хати, а тим більше не може тут бути Надійки, його найближчої і водночас такої тепер недосяжно далекої...

Може, й двері не відхилялись, а все те привиділось після довгих марень і не менш довгих сподівань.

І голос причувся, і кроки, і те, ніби вона підходить зараз до нього, теж тільки мариться.

Але обличчя, її миле блакитнооке обличчя тим часом напливало на нього, поступово затуляючи собою двері, овальну, мов соняшник, люстру над головою, весь світ. Обличчя... Знову обличчя, як тоді, серед квітів килима. Але ж ні... Це таки її лице — не глузувало, не насміхалося, а було таке реальне й привітне, що він боявся, аби воно раптом не зникло, тільки-но кліпне повіками, ворухнеться. Тому й дивився так уперто, незмигнуто: хотілося це обличчя зараз бачити й бачити, хай би ніколи воно не зникало.

Ось воно наблизилось так, що затулило від нього стелю, білу високу стелю, в котру часто вдивлявся, й від того надмірного видивляння йому в ледве помітних крейдяних напливах і відтінках починали ввижатись то пухнасто-ватяні хмари, наче й не було даху над головою, то якісь сивобороді чаклуни з напівзабутих дитячих казок дитинства.

Обличчя нахилилось над ним, і очі — волошково-ясні — незрушно постали вгорі голубими кружальцями, наче крізь два глибокі отвори виднілось далеке небо.

Потім Надійка примостилась на краєчку стільця, коло ліжка, де звичайно сідала, приходючи на виклик, лікарка. Сиділа й дивилася на Юрка співчутливо й журно, а він і досі не вірив — ні в її присутність, ні в її погляд.

І тільки тоді, коли вона лівою рукою — у правій тримала пакунок — доторкнулась до Юркового лоба, гарячого й спітнілого, — хлопець шарпнувся і спробував підвестися на ліжку.

— Лежи, лежи... — прошепотіла Надійка і ще раз перепитала: — Не проженеш? — бо й досі погляд Юрків — розширений і якийсь неприродний — лякав і тривожив.

— Не треба таких запитань... — нарешті видувив Юрко і важко, з трудом ковтнув, наче щось дійсно застрягло в горлянці і не давало вільно казати.

— Дурних? — посміхнулась Надійка і знову торкнулась лівою рукою чола, і пальці її, злегка тремтливі й гарячі, стали машинально ворухитись — поправляли давно не чесаний Юрків чуб, ніби ще м'якший, як завжди. Ті ледь відчутні дотики лоскотно торкнулися серця. Юрко рвучко кліпнув повіками, ніби ще й досі боявся, що це приємне видиво може зникнути, і зникне все, пов'язане з ним — лагідно-ніжне погладження волосся, ледве чутний запах лікарні, — цей запах Юркові особливо подобався, може, тому, що чувся від Надійки. Але ніщо не зникало, все лишалось на місці, і Юрко нарешті часто-часто закліпав повіками, наче хотів ними краще протерти зіниці й таки переконатись, що все, бачене ним, дійсне, реальне.

Сиділи й мовчали, обоє не знаходячи, з чого б почати розмову, бо Надійка, йдучи сюди, все-таки побоювалась, що Юрко докорятиме їй чи й вкаже на двері, але тепер, коли пересвідчилась, що хлопець не має на неї зла, навпаки — дивиться так незвично й вдячно, не вірячи в її присутність, — просто не знала, про що й говорити. В чомусь виправдуватись не знаходила потреби, щось обіцяти не зважувалась, та й не збиралась того робити, а співчувати, жаліти, здається, теж було зайве.

А на підлозі грайливо скакали сонячні зайчики — за віком ріс велетенський гіллястий горіх і лапате жовтаве листя його злегка похитувалось.

І на білих Надійчиних черевиках бігали меткі сонячні зайчики, іноді вони пустотливо торкалися колін — тугих

і гарячих, так що Юркова рука, яка лежала всього на якусь долоню од них, відчувала той вогняний чар, од якого ставав знетямлений і безвольний, бо розумів, що треба б ту руку прийняти, відсунути вбік, а не міг.

Нараз у Надійці прокинулась медсестра: надто вже відповідні були обставини,— і хоч вона опинилася тут не як медик, і Юрко перед нею теж був не просто хворий, все ж вона запитала:

— Як ти себе відчуваєш? — і її рука від чола звично потягнулась до руки хворого, взяла вище зап'ястя, легенько притисла чутливими пальцями. Якусь мить сиділа мовчазна й зосереджена, і Юркові здалося, що вона рахує не просто пульс, а частоту ударів його збентеженого серця. О, коли б вона почула і ті удари, і те, що в них чаїлося, що намагались вони передати...

Але Надійка дослухалась таки до пульсу, через якусь мить зворухнулась і заспокійливо промовила:

— Нічого... Нормальний.

Тільки тепер Юрко повірив, що в його хаті є медсестра, точніше — Надійка,— й нарешті позбувся недавньої скованості.

— Пульс нормальний,— повторив стиха, і постійне, що не залишало його навіть хворого, змусило додати: — Бо ти прийшла... ти коло мене, а підеш...

Надійка зітхнула.

— Не треба, Юрасю, не треба... — попрохала квапливо,— Видужуй і ні про що зайве не думай.

Зайве? Та хіба не це в його житті зараз найголовніше? Мав багато чого важливого — і повсякденну напружену працю, і захоплення радіотехнікою, глибоку шану до матері й щирих друзів, але чого варте було все оте порівняно з оцим?..

А вона каже — «зайве»...

Надійка помітила, як Юрко здригнувся і спохмурнів одразу, як викривились докірливо його вкриті смагою вуста, а в посмутнілих очах проступило розчарування. Похопилась:

— Я сподівалась тебе заспокоїти, а виходить — прийшла і тривожу, завдаю тобі прикрощів.

— Ні, ні... Якби ти не прийшла, мені було б гірше... у тисячу разів. Ти навіть не відчуваєш, що значить для мене твій прихід. Я вже не хворий...

— О, що ж це я... — раптом згадала Надійка.— Принесла тобі апельсинів та й тримаю в руках... — І вона розгорнула

пакунок, висипала на столик кілька великих зелено-рожевих плодів.

Відтак помовчали ще, промовляли якісь випадкові мало-значимі слова і фрази, вперто намагаючись обминати, не торкатись того, найзначимішого, через що, власне, й лежав Юрко у постелі хворий, а вона сиділа коло нього — винна і водночас ні в чому не винувата.

Потім Надійка пішла, так само обережно прихиливши за собою двері, як відчиняла — аж прикусила нижню губу від напруження, — квапилась, аби не застала її тут Юркова мати. Зникла, та перед Юрковими очима продовжувала стояти, чітко й несхитно, — то як переступала поріг, м'яко причиняючи двері, то коли сиділа на краечку стільця і мірляла пульс, і округлі голі коліна її так м'яко пашіли на нього дивним жаром; то коли зосереджено висипала на столик рожевисті апельсини, тугі, мов понадувані, — розкочуючись, вони аж підстрибували, ніби м'ячики. Бачив її усю, якою вона була, — біляві, з крайків просвітлені сонцем коси, ореолились; чорні брови, як підмальовані, хоч знав — такі в неї завжди були, з дитячих літ, і над правою бровою довгий шрам — малою впала на зубець борони: чомусь той шрам передусім привертав до себе увагу, бо коли Надійка гнівалась, він білів і виділявся особливо виразно. І очі бачились — голубі та прозористі, що дивилися широко і проникливо, й звук голосу чітко вчувався йому — притишений, лагідний, і стукіт каблуків по кімнаті, теж притишений і обережний, — так ходять тільки в лікарні; і шерех цупкого пакунка з сірого обгорткового паперу, й глухе розкочування апельсинів по столику, — все, все виділось йому зараз, як і тоді, коли Надійка була в хаті. От лише дотику її пальців чомусь не міг відтворити зараз, сприйняти, і саме через це й розумів, що Надійки вже коло нього немає, що вона була, а от немає, і все, пов'язане з нею, тільки прийнятний спогад.

Нічого втішного Надійка не сказала, взагалі, він не пам'ятав до ладу, що вона говорила, бо, приголомшений несподіваним приходом, неспроможний був щось чути й запам'ятовувати, але те, що вона не забула його, перевідала, було найпотрібніше зараз, — і того поки що було досить.

Надійка прийшла, його Надія, його чарівне Наденятко, як називав її потай од інших; коли б хтось довідався про таке звертання, то, звісно, кепкував би, як у нас звикли чомусь глузувати з чоловічих ніжностей.

Вона прийшла, отже, він чимось дорогий для неї, і тепер він одужає негайно, йому є для чого видужувати.

Звівся зарізко з постелі, звівся донизу кістляві ноги, але не став на підлогу, бо щось неждано-негадано попльвило перед очима, схитнулося, потьмяніло, і Надійка, яку так виразно щойно бачив, нараз почала даленіти, розпливатися, начеб танула у тумані.

Юрко заплющив очі і так сидів довго-довго, як тоді на човні, у прохолодний світанок, а коли зважився і розтулив повіки — в кімнаті все було, як раніше, але не було Надійки — ні дійсної, ні уявлюваної, лише її апельсини, наче великі очі, уважно дивились на нього.

Він простягнув руку, взяв один плід, звільна обдер, розламав надвоє. З соковитої м'якоті пружно пирснуло. Юрко широко розвів рота і вкинув до нього кілька прозористих дольок — солодково-живлюща терпкість обпекла язика, покотилася в глибину. Потім він так само не жуючи проковтнув другу половинку, взяв ще плід, ще... Їв, аж поки на столику не лишилося одне лушпиння, що свіжо, духмянисто пахтіло, мов намагалось довше нагадувати і про плоди, котрі щойно лежали тут, і, можливо, про ту, хто приніс їх.

Так багато і всмак Юрко нічого вже кілька днів не їв, і від того почувся бадьоріше. Чи справді плоди мали якийсь особливо цілющий сік, чи це тому, що їх дала Надійка. Та хоч з'їв більше, ніж будь-коли за час хвороби, а проте захотілося їсти ще.

Уважно обвів поглядом все, що було на столику, немовби вперше те бачив — слоїки з ліками, склянка з полосканням для горла, блюдечко із засохлою яечнею, скибочка хліба з маслом, теж зачерствіла вже, огірок малосольний, надламана плитка дитячого шоколаду (сусідська дівчинка поділилась). І рука несамохіть простяглася до шматка хліба з маслом, до виделки. Миттю вмовов яечню — аж дивно, що для нього наготували так мало; схрумкав терпкий огірок, закусив шоколадкою.

Аж після того всунув ноги у повстяні капці, підвівся. Трохи захитувало од виснаження, але не сів, а звільна почовгав через кімнату, сам ще гаразд не усвідомлюючи, куди простував. Наблизився до дзеркала, зупинився коло нього. Ага, хотів подивитись на себе — яким його щойно бачила Надійка. Глянув і завмер з подиву. Він завжди не особливо довіряв дзеркалу. Чомусь не вірилося, що він ото справді такий, яким видиться з голубуватого скла. Відбите ж ніколи не буває справжнім. А зараз — то й зовсім не міг повірити, що бачив себе. Худючий, блідий, аж світиться, а на бороді й під носом кушилась руда щетина. Навіть не

сподівався, що в нього, білявого, могла вирости щетина такого мідянисто-дикого кольору.

І оце Надійка бачила його таким непривабливим, кумедним? Негайно слід поголитися, якщо вона знову заявиться до них, — так зненацька і негадано, — то чого мав би вдруге постати в досить смішному вигляді?

А що Надійка до нього повернеться, тепер не мав сумніву, зрештою, він глибше бачив Михайла, ніж вона, і більше знав про нього — Михайло перед хлопцями не таївся, а ще й вихвалявся своїми любовними походеньками, запевняв, що нинішні дівчата всі такі: ти її торкни ненароком, а вона: «будь ласка». То чого, мовляв, з ними панькатись?..

Ні-ні, рано чи пізно, а Надійка розкусить свого обранця, збагне помилку, прозріє і таки повернеться до Юрка. Може, завтра, може, післязавтра чи й через рік, все одно прийде...

Коли мати увійшла до двору, вона застигла од несподіванки — син поливав на веранді квіти. Він завжди поливав їх, приходячи з роботи, ще змалечку кохався у зелені, і мати з того й раділа, і водночас печалилась — все ж хлопцю таке не личило.

З блакитної пластмасової поливальнички Юрко дбайливо кропив присохлі стебелечка матіюли, вечоровий запах якої чомусь нагадував йому Надійку. В дрібних водяних крапельках мигтіло сонце і раз у раз спалахували барви веселки. Зелені листочки лисніли, мов полаковані. Й сам хлопець, поплямлений сонцем, теж ніби сяяв.

Мати полегшено зітхнула, і подив в її просвітлілих очах поступово обернувся на радість — слава богу, синок видужав...

5

Надійка не прийшла вдруге — ні того дня, ні наступного, ні потім, хоч Юрко чекав на неї постійно і здригався від кожного стуку хвіртки, і від кроків на ганку, і від рипу дверей. Вечорами подовгу стояв на веранді, спрагло вдихав густі пахощі матіюли, чамріючи від того духу, стояв до нічних сутінок, впевнений, що коли вона з'явиться, то помітить її одразу, як би не було темно. Але Надійка не навідалась більше, навіть жодного слова не переказала через когось, хоч би ж через ту лікарку, наче провалилася крізь землю.

Тоді схаменувся — а чого ж би до нього дівчина мала йти першою? Приходила ж раз... А він жде знову...

Можна ж піти до лікарні самому, немовби оформити бю-

летень, і там зустрінеться з нею. Як до цього не додумався раніше? Правду мовиться — розумні рішення приходять до людини зненацька, спадають, наче сніг на голову, і аж дивно потім стає, як до такого простого не зміг додуматися раніше. Давно вже пора б сходити до лікарні...

Повеселілий од такого висновку, Юрко заходився збиратись. Передусім старанно поголився, хоч на бороді й не руділа щетина, котра так здивувала його тоді перед дзеркалом, а проте й зараз якась неприваблива жовтизна проступала крізь шкіру.

Треба б і підстригтися у перукарні, та... щоб не здалося комусь, що він надто причепурився після хвороби — мов не до лікарні вирядився, а десь у гості. Косми нехай лишаються, це ж — посміхнувся — навіть модно тепер (студенти з міста, що приїжджали допомагати збирати в саду врожай, носили патли, немов дівчата).

Накинув на плечі легеньку шелестливу куртку.

На веранді притримався, глибше вдихнув пахощі квітів і, мовби набравшись од того снаги чи й сміливості, рішуче зійшов із ганку.

А ще до чола тепло торкнулося сонце, і він зовсім повеселів, озирнувся довірливо навкіл. Небо ясніло блакитними ополонками, і жайвір тягнув туди свою срібну нитку од залитих зеленою барвою городів.

Попростував виткою зарощеною стежкою у берег — щоб менше хто бачив. Сонце ступало поруч, і жайвір тремтів обік у високості, а він все йшов і йшов мерехтливим берегом. Мимо перламутрового плеса, де купався тієї моторошної ночі, коли мало не потонув.

Дідів човен стояв і зараз припнутий ланцюжком до пенька — вутлий, вимощений на дні лепехою, мов довгасте гніздо.

Наткнувся на малюків — під кушем розложистого верболозу грали у ножика (він теж любив колись цю гру). Збоку стриміли вудочки, стояла на березі банка з водою, а в ній плавало кілька дрібних рибинок. Труси на хлопцях мокрі. Значить, вода вже тепла, якщо діти купалися. Тепер і він не застудився б...

Навоколишня зелень сліпила очі, як ото сліпить свіжий блискучий сніг навпроти сонця. Зелень стояла буйна і соковита, — ніколи такої не бачив.

Збагнув — усе після хвороби здавалось якимсь незвичайним, кращим, барвистішим. І замислені верби, й наче побілені стовбури осокорів, й листя, що мінилось на сонці

міриадами срібних рибинок, і запашна лепеха, жовтава ряска, і плеса, що здавались бездонними од відбитого неба, і в'юнка стежка поміж травною, що тяглась кудись далі, так ніде й не кінчаючись.

. Згадав — зараз у нього була одна стежка, що вела до Надійки. Як він зустрінеться з нею, з чого почнуть розмову, що відповість вона, як гляне, усміхнеться?..

Напливали якісь давно знані рядки з вивчених ще в школі поезій, якісь чуті не раз пісні, що й досі звучали у глибині, і все те — дивна краса природи, проникливо ширі слова, ледве вловиме гойдання далеких мелодій — було наче тло, на якому ще виразніше проступала вона...

Хотілося поспішати, а він сповільнював крок, бо внутрішня пересторога дедалі відчутніше втримувала, попереджала — навряд, щоб на тебе чекало щось краще, світліше, приємніше, і, можливо, хай ця зворушливо-мила, сонячна мить триває довше, не вкорочуй її зумисне.

Ось і лікарня — виринула зненацька з крутих смарагдових хвиль багровим островом — червоний горбастий дах і білі стіни, мов спінене підніжжя.

Як не повільно ступав Юрко, а тепер зупинився зовсім. Може, Надійки й немає тут? А якщо є, то чи матиме час розмовляти з ним? — заворушилися сумніви, як часто буває перед потребою повестися рішуче. Тут стільки людей — і здорових, і хворих, в кожного стільки своїх клопотів і невідкладних справ. А він прийшов, щоб тільки поговорити з Надійкою, навіть гаразд не відаючи про що: І на роботі, де дорога кожна хвилина, де навіть голосно розмовляти не дозволяється, він знову доводитиме своє, чого досі не зміг довести за сприятливіших обставин...

Але повертатись було пізно, бо в уяві вже бачив Надійку — в білим халатику, щільно стягнутім поясом, у крохмалисто-сніжному чепчику, — від них здавалася неземною. Коли бачив Надійку в такому одязі (та й не тільки її), мимоволі проймався дивним чуттям поваги й покірності. Наче ті люди в білих халатах більше знали й могли, ніж він, більше розумілися в людських стосунках, в життєвих таємницях і складнощах...

Стояв на алейці, а в широкі скляні двері лікарні неподалік входили і виходили люди, старі й молоді, поодинокі й з дітьми, мовчазні й балакучі, сумні й веселі... Чому ж не можна зайти йому, оформити документ про хворобу?..

І він зайшов, оформив, але Надійка — заради якої, власне, й прибився сюди — не зустрілася.

Блукав довгим лунким коридором від кабінету до кабінету, мовби шукаючи потрібні йому двері, а вона не виринала назустріч, ніби й не було її тут.

Тоді наважився, попросив санітарку, щоб покликала медсестру Надійку.

Санітарка подивилася на Юрка з недовірливим прижмуром — впізнала чи здогадувалась про щось, грубувато спитала:

— Для чого вона тобі?

Крім: «Просто треба...» — нічого не придумав відповісти.

— Та вона ж на роботі... — нагадала стримано санітарка.

— Мені дуже треба... — уточнив благально Юрко і, напевне, в голосі його, у самому вигляді проступало щось таке, від чого санітарка лише знаюче зітхнула й потупала до кабінету.

Юрко зрадів, але передчасно. Жінка незабаром повернулася і, не дивлячись у вічі, буркнула невиразно:

— Вона вийти не може... Операція в них... — додала невпевнено, одвернувшись, мабуть, побоюючись, аби цей безпорадний хлопчина не помітив у її очах обману. Розуміється, Надійка могла вийти, бодай на хвилинку. Але вона не побажала того робити, бо вже мала шпильки од Михайла за недавні одвідини Юркової домівки. Про що, власне, могли говорити тепер; до того ж кількох хвилин стане замало, а на більше й на правду не розраховувала.

Та й розгубилася трохи. Коли санітарка сердито гиркнула: «Там до тебе вже другий добивається...», відчула, що санітарка її звинувачувала, і не хотілося тим підозрам додавати поживи. Тож замахала застерезливо руками: «Немає мене, немає... Зайнята я... Не могу вийти...»

Юрко, все ще на щось сподіваючись, потупав за санітаркою.

— То, може, мені почекаати?

— А нічого тут чекати, — сердито заперечила та, — тут тобі, парубче, не вокзал. Після роботи зустрінетесь.

«Робота... Операція...» — зітхнув Юрко. Люди зайняті чимось потрібним, а ти бродиш, мов неприкаяний, зі своїми переживаннями, морочиш голову самому собі й іншим.

Намагався умовити себе, переконати, але він кохав, і все просте й звичне тепер здавалося складним і незрозумілим.

«Робота... Операція...» Мабуть, і йому пора братися до роботи, повертатися до свого будення.

А з Надійкою він все одно порозуміється...

Юрко побачив Надійку. Саме перевіряли з хлопцями трансформаторну будку, що за селом, на пагорбі, з гостроверхим дашком, наче вітряк без крил. Власне, міг і не побачити, та хлопці вказали йому, лукаво, по-парубочому, мовби розмовляли між собою, але настільки голосно, щоб він почув: заради того й велась розмова.

— То що, знову повіз? — питає, мов сумніваючись, один.

— Хто? — наче не розумів другий.

— Та Михайло ж... — пояснив перший.

— Кого? — ще наївніше, ніби й не впізнавав, допитувався другий.

— Хто та кого? — удавано розсердився перший. — Надьку...

— А-а, той може... — багатозначно протягнув третій. — Чого й не возити, якщо самі сідають.

— І неодмінно у Дідову балку.

— Аякже... Там же чагарничок, і до того ж бувають опеньки...

Не дивилися на Юрка, ніби й не помічали, а насправді бачили саме його і хотіли отими натяками по-своєму допомогти товаришеві, що так безнадійно втелюючись в дівчину, яка дала одкоша, а тепер відверто зневажає хлопцем. Може, отямиться, бідолаха, та шукатиме іншу, хіба тих дівчат не сіяно, хіба немає кращої од Надійки?

Юрко чув ті слова і не чув, начеб лунали вони десь віддалік, проникали крізь вату у вухах, бо вся увага була там, на вулиці, де тягнув за собою волохатий хвіст курячки прудкий мотоцикл і де на сидінні тулилося двоє — хлопець і дівчина. Невже то Михайло з Надійкою? Хіба ж мало хлопців катає на мотоциклах дівчат. Може, то й не вони. Але ж ні... Таки справді Надійка — її він не міг не впізнати, а от чи Михайло — в білім шоломі і окулярах? А хто б ще міг їхати з нею?

— Тільки з роботи, так і до лісу... Люблять свіже повітря... — знову глумливо озвався котрийсь із хлопців.

— Та годі тобі... — зацитькали на жартуна. — Оглянься на свої колеса...

Юрко підійшов до своєї дерев'яної скриньки, оббитої на ріжках металевими стьожками, заходився вкладати до неї свій інструмент, витки дроту, а з-перед очей не зникала попеляста хмара пилюки і прудкий мотоцикл поперед неї, і думки клубочились у голові сірі й шорсткі, як та курява...

Для чого вони роблять, щоб усі бачили? Могли ж піти берегом, полем, так ні — на мотоциклі, щоб здійняти куряву на все село і тим порохом сипнути межі очі йому, Юркові. І хіба він не може купити мотоцикла, хіба не повіз би з вітерцем Надійку не те що до лісу, а хоч би й до найдальшого небокраю і далі, аби погодилася. Так ні — возить Михайло і мов йому на зло. А може, то лише здається од заздрощів та образи? Ні, не здається. Надто виставляють вони напоказ свою любов, наче побоюються, що хтось має в ній сумнів і треба когось переконувати, треба комусь нагадувати. А хто ж може в ній сумніватися? Розуміється, Юрко. Отож і хочуть переконати саме його. І мотоцикл, і ліс, і розмови хлопців — все це доводило йому одне: не ганяйся, хлопче, за пташкою, котра вже у жмені в іншого...

Юрко зціпив од безсилля зуби, аж затріщало — чи то пилюка потрапила з отого сірого ворухкого хвоста за мотоциклом? Як би відомстити Михайлові? Вибрати момент і попроколювати швайкою скати у мотоциклі, або — розповідали таке — вкинути в бензобак куделю паклі, щоб забилась подача пального. Хай сяде на мотоцикл, тик-мик, а завести не може... Тьху, яке підле безглуздя лізе в голову... Чи підстерегти, коли приїдуть у ліс, підкрастися до мотоцикла, сісти — і гайда в село. Хай потім тюпають додому, хай позлється Михайло, хай набереться перед Надійкою сорому.

А ввечері піти до клубу і знову накинутись на Михайла з кулаками...

Щось треба придумати, якимось боротися, не можна терпіти чуже бахвальство й мовчки миритися.

Але ж... Те знову завдасть прикросців Надійці, і вона тихо благатиме, щоб він не соромив ні себе, ні її. А чому ж вона соромить і себе, і його? Невже дівчатам це дозволено?..

Побрів вулицею. Куди? Не відав, бо перед очима й досі хиталася сіра запона куряви од Михайлового мотоцикла, затьмаривши собою світ. Все сіріло від тієї сірості — небо, дерева, стежка, і сірів він сам — з лица, одягом, і внутрішньо, і ніби розгублювався од тієї сірості, й не знав, що чинити й куди податись.

Стривай, хвіст пилюки указував шлях, кудись вів. Та за село ж, до лісу, в Дідову балку... Чи, може, то їхали вже інші машини... І пора вертатись назад і робити своє... Та чи міг щось робити, коли знав, що вони в лісі, коли все валитиметься з рук і очі не бачитимуть перед собою нічого, крім палючого гидкого здогаду.

Непомітно дійшов туди, де степовий шлях пірнав у прохолодисті нетрі заростів, немічно опустився на припалу пилом траву під сірим кушем, зірвав стеблинку й жував її, жував, а на зубах тріщало, мовби жував наждак.

Потім зірвав ще одну стеблинку, ще, не відчував гіркуватого присмаку, а очей не спускав з лісової звивистої дороги, що зникала поміж товстих стовбурів та ліщини. Мабуть, звідтам і виїдуть вони... А якщо Михайло гайне іншим шляхом? Ні, іншого шляху не може бути, тільки цей, мимо Юрка...

І вони таки поїхали сюди.

Мотоцикл зненацька вихопився на узлісся, мовби втікав од свого ж немилосердного торохкотіння, од сірої хмари, що невідступно гналася за ними.

Юрко навіть не встиг подумати, що мав робити. Чи вибігти на середину дороги й перепиняти мотоцикл, розставивши руки, як колись, малими, перепиняли один одного, граючись у «куци-баби». Але ж Михайло обмине його з розгону та й поїде собі, і так потім буде соромно від власного безсилля. Чи щось крикнути гнівне й дошкульне, але хіба почують вони його гукання крізь тріскотняву мотоцикла. Не почують, не розберуть слів, хіба що зверхньо засміються у відповідь — мовляв, бачили навіженого...

Ні, він цього не робитиме — не вибіжить, не гукатиме, тільки зведеться на повен зріст, щоб вони помітили його, впізнали, і так стоятиме, застережливо й непорушно, аж поки не зникнуть вони в далечині — хай знають, що де б не опинилися, він буде завжди біля них, усе знатиме, все бачитиме; він буде їхньою тінню докору все життя, де б не їздили, де б не ховалися, а не поступиться своїм довіку.

Мотоцикл лякотів уже поруч, і, коли Юрко чіткіше розгледів тих, що сиділи зверху, одразу пропало бажання підводитися на ноги, ставати, щоб тебе помітили. Побачив, якими вони були, як трималися на мотоциклі, і те було красномовніше за будь-які слова.

Чорний, грудастий Михайло, — їхав уже без білого шолома, — так гордовито тримав кермо, наче не мотоцикл долав простір, а його, Михайлові, обтягнені шкіряною курткою груди. І Надійка позаду — ніби її не було там, а лиш частка, продовження водієвих широких плечей, його могутньої постаті, його довгих дебелих рук — так щільно тулилась до хлопця, так міцно трималась за нього. І очі — може, то лиш здалося Юркові чи й справді встиг-таки помітити вираз

їхніх очей,— зіниці у них світилися, блискали, мов крихітні люстерка сліпуче спалахували навпроти сонця...

Тим очам було зараз не до Юрка, хоч би й на десять зростів підвівся він,— його не помітили б, а тим більш не помітили б його німого докору, болісного нагадування, бо зараз ті очі, ті скалки сонця, взагалі нікого й нічого не бачили, крім свого сліпучого щастя...

Юрко не підвівся з трави, навпаки,— ще нижче похилив голову і лише з-за куща, крізь припорошене листя журно стежив за прудким мотоциклом, що невтримно даленів, поблискуючи латками нікелю серед здійсненої пилюки. За мить мотоцикл і зовсім розтав у куряві, потонув, і тільки шорстка ворухка сірість ще довго висіла в Юрка перед очима...

Скрипнули зуби — від тієї пилюки чи, може, від злості.

Тепер можна підводитись, можна йти куди заманеться. Але твердо знав, що піде знову ж таки слідом за нею, зараз всі інші шляхи для нього були заказані.

Підвівся, звільна, мов сновида, побрів стежкою. Шлях вів до села, і це нагадало, що в нього ще стільки сьогодні роботи — підключати світло, лагодити, міняти. Похопився — під кущем забув свій сундучок. Повернувся, забрав. Пилюка трохи вляглася, і шлях було видно далеко-далеко, де мріло село.

Люди ж чекають, і треба йти до них, хоч як тяжко в тебе на серці...

7

Вони сиділи на «своїй» лавочці в парку біля лікарні, оповиті синім вечірнім присмерком.

Надійка мовчала, а Михайло — аби чимсь зайнятись — великим розкладним ножиком вирізував на спинці незграбне — «М+Н»...

Раніше, коли вони тут сиділи і цвів бузок, Надійка любила виламувати розквітлу гілку й шукати щасливу квіточку — з п'ятьма пелюстками. Якщо знаходила одну, чи й дві, чи й кілька навіть — яка то була невимовна радість! — сміючись, вкидала дрібненьку зірочку цвіту до рота, їла — «на щастя», і квіточки ті справді здавалися терпко-солодкуватими, яким і увялялося щастя. Бувало, що не знаходила тих рідкісних квіточок, мовби хтось повишукував їх раніше, і скільки було тоді непідробного суму та вболівання. Скаржилася Михайлу, а той реготав у відповідь і цілував

Її й тоді на губах, та й на серці, лишався присмак значно приємніший, ніж од того бузкового щастя. Надійка забувала про незнайдену квіточку, тільки було б таке щастя; яке малося, хмільне й неповторне, тільки б тривало воно вічно...

Та бузок уже одцвів, і не було ні щасливого цвіту, ні звичайного. І багато одцвіло квітів...

— Чого ти поставив себе першим? — кивнула замислено Надійка на вирізані букви.

Михайло підвів здивований погляд — чого? А як же інакше? Так здавна заведено — хлопці на першому місці... Але такого не хотілось казати Надійці — ще образиться, тож придумав.

— Я по алфавіту... Тепер скрізь за алфавітом ставлять.

І взявся вирізати дві коротенькі рисочки — знак рівності. Вона дивилась на його міцні, жилаві руки, що натужились од ножа, і зацікавлено чекала, що ж він виріже далі. Знала, що дописують у таких випадках, але зараз... Щось ледве вловиме тріпотіло бентежно в очах, перекинулось на уста втаємниченим усміхом.

Михайло дорізав риски, звів очі — великі, чорні, що фосфорилися в сутіні, і раптом зустрівся з отим незвичайним у Надійчинім погляді. Зупинився, запитливо чекав.

Надійка тихо спитала:

— І чому ж те рівняється?

Михайло примруживсь:

— Хіба ти не знаєш?

— Знаю. Рівняється... син,— нарешті зважилась промовити те, що давненько збиралась повідати Михайлові як найсокровеннішу новину, але ніяк не могла зважитись, вібрати відповідний момент.

Син... Хіба ж не до цього йшлося?

Коли гасали на мотоциклі, забувши про все на світі, лиш би вітер в обличчя, що забивав подих, і рух, і простір, і перед тобою сильне тіло коханого, яке захищало тебе, надійно оберігало. Міцне, рідне, гаряче тіло. І ти летиш безтямно за ним услід, хоч би і в безодню, в блакитну безвість,— куди він, туди й ти, бо вже немає «він» і «ти», а є одне — вони...

Мчали до лісу, де шепотілось вабливо листя і гойдались-гойдались тіністі віти, мов заколихували когось невсипущого, а заодно й тебе; де слалася килимом-травами тепло поплямлена сонцем галявина і гудів над пропахлим медами цвітом лахматий джміль.

Поспішали у степ, де половіли наліті молочним соком жита, де в'юнка степова доріжка губилася поміж посівами, і вони удвох губилися серед них, а довкола було тільки небо, та сонце, та земля — теж розморена од ласки й блаженства.

І вони — вдвох... Правда, був третій, але він їм не заважав, він існував теж для них, як сонце, й земля, і теплінь літа, і м'якість трав, і голубе трепетне сяйво...

Син...

А що Михайло не збирався рано одружуватись, то хіба ж тепер рано? А що він не хотів мати сім'ї, то хіба він її вже не має? А що він не хотів дітей і завжди глумливо відгукувався про них — «шантрапа», то хіба ж це мовилося про їхню дитину?

Однак чомусь не поспішала признаватись Михайлові, може, тому, що й собі довго не наважувалася признастись...

Певне, в цій справі є щось потайне, цнотливо-лякливе, щось незвичайне, чого не скажеш легко й невимушено і про що признатись, либонь, так само важко, як першою вимовити «люблю», чи, може, й складніше навіть. Тому й мовчала, тому й заговорила про це так несподівано, і якби не оті вирізані рисочки — знак рівняння, чи й зараз би призналася про дитину.

Михайло неквапом, якомсь приповільнено, механічно склав ножика, так само, не поспішаючи, сховав його до кишені, навіть пригладив зверху, чи не дуже випинається; і хоч то були звичайні, без якихось прихованих намірів рухи, а проте в Надійки від них терпко стріпнулося серце.

— Як... син? — запитав якомога строгіше Михайло.

— Так... — невпевнено, мовби аж винувато, всміхнулася Надійка. — Хіба ти не знаєш?

Михайло спохмурнів ще дужче — справді, він одразу про все здогадався і запитав по інерції, бо надто несподіваним це було для нього.

— Навіщо? — кинув сердито.

— Як це навіщо?! — не зрозуміла того недоречного питання Надійка.

— Хіба я не казав тобі: тільки без хвостиків... — додав Михайло ще сердитіше.

Надійка дивилася пильно на нього, пригадувала — дійсно, він колись починав про це, а вона вважала те жартом і лиш соромливо затуляла йому долонею рота: «Не треба, не треба такого...» — їй таки соромно було тоді.

Але ж коли сталося... Сподівалася, це їх ще більше зближить, хоч, здавалось, куди вже бути ближчими, а Михайло, якщо й носив певну легковажність, то після народження дитини позбудеться її, бо всьому свій час, і мусить же колись чоловік ставати батьком, розважливим сім'янином...

— Ти ж медик... Хіба не можна зарадити? — прикро обірвав її міркування Михайло.

— Я й не думала про це.

— Ви завжди не думаєте.

— Хто це «ви»?

— Дівчата! А потім — сльози та каяття... А чим я можу допомогти? Чим? Я — не гінеколог!

— Який ти жорстокий.

— Чи ти, може, навмисне? Щоб загнuzдати?

Надійка мовчала.

— Словом, це в мої плани не входило, — сказав Михайло, помовчавши.

— Плани? — перепитала тремко Надійка. — Хіба люблять по плану?

— Ти звикла чіплятись до слова... — пом'якшав Михайло. Справді, виходило надто грубо, коли вже потрапив у скруту, треба спритніше виплутуватись. — Просто я не збираюсь починати з дітей! І про це попереджував тебе не раз...

Надійка дивилась на нього чистим розширеним зором, дивилась і вперто мовчала. Й Михайло не витримав того погляду, опустив очі, відчув, що краще б вона говорила, просила, звинувачувала, тоді було б легше вести розмову, обзронятись, переконувати; але Надійка мовчала і тільки дивилась, дивилась незмигню, розширеним прозорим поглядом, наче бачила Михайла і не помічала його, впізнавала і не могла впізнати.

Далі, так і не мовивши жодного слова, підвелась і пішла — спершу повільно, потім швидше, швидше, немовби виходила з оціпеніння.

Михайло теж підвівся, хотів щось гукнути вслід, але звуку не вихопилось з його рота, лише губи ворухнулися безсловесно. Оглянувся, чи ніхто не став свідком цієї сцени, щоб потім не осміяли, як від нього втікала дівчина. Поблизу не було нікого. Стояв він, і стояла внизу лавочка із свіжовирізаним написом — «М+Н=»... Він так і не встиг дописати, що б то мало означати таке рівняння.

Спересердя загилив лавочку носакон, аж затрудило в коліні, і, накульгуючи, пошкандибав по хрусткій доріжці.

Злодійкувато озирнувся на освітлене вікно лікарні, звідки завжди, почувши його кроки — як тільки вона впізнавала їх з-поміж інших? — виглядала усміхнена, в біленькому очіпчику Надійка, кивала — мовляв, я зараз... Що б не завадило, негайно біжу до тебе.

І вибігала...

«Свиня ж ти все-таки, Михайле...» — вихопилось негадано з глибини, наче то й не сам подумав, а підказав хтось сторонній. «А вона? — заперечив енергійно вже таки він і став доводити: — Мовчала. Тягла до останнього... Видать, навмисне. Щоб прив'язати міцніше, женити на собі. Відомі дівчачі хитрощі».

«Але... — знову обізвалося звідкись із потайних схованок. — Якщо ти не збирався одружуватись, то навіщо дурманив дівчині голову і довів до гріха?»

«Просто так, — з удаваною наївністю пояснив він. — Мало кому що обіцяли... Аби всі дотримувались своїх обіцянок!.. І хіба усі, хто кохається, одружуються? Були ж у нього дівчата і до Надійки, ще коли на флоті служив, і, звісно, ще будуть... Світ широкий...»

«Можливо... — не особливо наполягало з глибини. — Але ж Надійка чекає дитину».

«Оце ж і найгірше — починати молоде життя з пелюшок та коліски... Ні-ні, вибачайте, він не збирається сідати на ланцюжок...»

Пішла... Може, це й добре, що вона пішла сама, бо втіати йому було б важче. А одружуватись він таки не збирається — це вже твердо й надовго вирішено, й нікому не дано його неволити. Ще не нагулявся...

Хтось у глибині намагався умовляти, щось доводити супротивне, але так невпевнено й несміло, що годі було його почути.

Це таки добре, що вона пішла — без сліз, без сварки, без істерики чи й погроз. У таких випадках, як той казав, голвне — розійтися красиво...

«Але ж чи красиво?...» — засумнівався хтось сторонній. Надійка пішла.

Не тому, що розпізнала нарешті Михайла, його дрібенький егоїзм, чи власна гордість штовхнула її геть. Ні, Надійка не знаходила, що говорити, як мусила б поводитись, настільки була вражена, приголомшена Михайловими словами, його тоном і виглядом.

Уявлялося — милий зрадіє, стане ніжніший, рідніший, і їхнє щастя віднині набуде якихось нових, глибших,

природніших барв, урочистішого звучання, а вийшло все навпаки.

Михайло спохмурнів, обізлився, Михайло відсахнувся од неї...

Чи справді невдало вибрала час і приголомшила хлопця такою, все ж надто вражаючою звісткою. Бо хіба можна так просто відмовитись від усього, що було між ними, забути легко те, що взагалі не можна забути?..

Очевидно, й вона трохи винна — так довго таїлася (коли ж бо й сама довго не вірила в те), так несподівано і недоречно заговорила (а коли було б доречно?), пішла від нього тоді, коли належало все з'ясувати (а хто зміг би спокійно слухати оту безсердечність?).

Тож через кілька днів захотілось зустрітись знову. Ніяковіючи, наблизилась до контори радгоспу — там часто стояв «козел» — міцний, тупоносий, немов обрубаний, всюдихід, на якому Михайло возив старшого зоотехніка. Вона часом приходила сюди, коли довго не бачились чи хотіла зустрітись швидше. Мовби випадково, поспішаючи на виклик. Таке траплялося рідко — здебільшого він приїздив сам до неї під ворота і сигналив нетерпляче (чим неабияк злив матір), або до лікарні (навіть санітарки здалеку впізнавали його мотоцикл і багатозначно підморгували).

Тепер він не заявлявся — ні до хати, ні до лікарні, а чекати його не мала сили.

Отож і пішла сама — туди, до контори, де сподівалась його побачити, бо не могла одразу вирвати з серця те, що вросло туди глибоко й міцно, і, власне, з ким же повинна порадитись, як не з ним, із найближчою їй людиною.

Холодком війнуло під серцем, коли побачила добре знайому зелену машину, і Михайла побачила — в тій же шкіряній куртці, до якої так довірливо горнула вона і од густого духу якої хмеліла. Михайло сидів на ганку, недбало розкинувши довгі ноги, пахкав цигаркою і безтурботно — ніби нічого й не сталося — розповідав хлопцям щось смішне, і ті весело скалились.

Йому шепнули на вухо, й він здригнувся від несподіванки, примовк і чомусь навіть підвівся. Потім нараз спохмурнів од своєї раптової розгубленості і, постоявши трохи у нерішучій понурості, нарешті спроквола попрямував Надійці назустріч.

Вона стояла струнка й тендітна, як завжди, й Михайлові навіть майнула думка — чи не пожартувала вона з ним, аби перевірити їхні стосунки, його справжні наміри щодо неї.

Мов не змінилася зовсім. Не помітно ж нічого... У тій же біленькій блузочці, крізь яку звабно просвічувала туга рожевість тіла, в чорній строгій спідниці, з маленьким дерматинним чемоданчиком у руці; якась така, що навіть без білого халата, здавалось, кожному видно, що вона медсестра.

Та коли наблизився і вловив її погляд, переконався, що вона не обманювала, не вивіряла — очі Надійчині, колись прозорі й чисті, що завжди струменіли до нього блакитною ясністю, зараз дивилися болісно і тривожно.

— Здрастуй...

— Здрастуй...

Помовчали.

— Мені хочеться поговорити з тобою...— обізвалась Надійка, і голос її підступно здригнувся.

— Говори,— з удаваною байдужістю кинув Михайло, намагаючись не зустрічатися з її поглядом. Подумки застеріг себе — тільки не поступайся, тільки не розкисай, а то жінки вміють розжалобити...

— Н-не тут,— ковтнула клубок Надійка.— Можемо десь зустрітися і поговорити спокійно? Як людина з людиною...— намагалась оволодіти собою і бути якомога розсудливою.— Чи ти не людина?

— Тобі видніше...

Знову помовчали.

— То зможеш прийти? — нагадала Надійка.

— Зможу... Чого ж.... А куди?

— Ну, туди ж...— кивнула ледь помітно в бік парку біля лікарні.— До...— затнулася.— До... нашої лавочки. Після роботи.

— Постараюсь.

Вона пішла, намагаючись не показувати вигляду, що між ними скоїлось щось недобре. Боже, невже це все, і чи можна, чи дозволено на людську вірність і відданість відповідати такою невдячністю?

Ні, Михайло прийде, повинен прийти, і вони все з'ясують, домовляться, як бути далі. Не стане ж він вікувати самотою. Та хіба можна за мить розлюбити, за одне яке-небудь невдале слово, необдуманий вчинок чи й фатальну помилку? Звідки те знати. Вона ж нічого ще не встигла навчитись — ні від власного серця, ні від чужих людей. Вона тільки вірила й прагнула вірності, щастя, навіть гаразд не усвідомлюючи, в чому ж воно. Певне, в тому, щоб любити, кого забажалося, і щоб той теж любив — тебе одну, завжди.

Ніби так і складалось, та раптом — перше ж непорозумін-

ня, і любові як не було. А можливо, її й не було? То що ж було? І невже те, що вони мали, може називатись якимось інакше? І як розпізнати, де справжня любов, а де омана, гидке ошуканство, гра в почуття?

Прийде Михайло, і все з'ясується...

Так думала, так сподівалася, але... він не прийшов.

Вечір настав, огорнув густим фіолетом лавочку, і куші, і високо в небі обагрилась біласта хмарка — мов її блузочка в темені, а його не було. Сиділа п'ять хвилин після призначеного часу, і десять, і п'ятнадцять, а ніхто не з'являвся — не торохтів заспокійливо мотоцикл, не гупали твердо знайомі кроки, не озивався хрипливатий голос: «Медицина на місці?», не стріпувалось радо серце.

Сиділа самотня й принишкла, втупившись у вирізане на лаві рівняння... Не «син» треба тут дописати, а «зрада».

Розуміла, що вже Михайло не прийде, а ще чекала, і якби відала, що прийде, то чекала хоч би до ранку. Бо не уявляла, як зможе бути без нього — і вона, і оте, друге, кого теж чекала з не меншим трепетом.

Справді, як бути далі — жити, ясно дивитися людям у вічі, стрічатися з ними, вірити? Стільки є близьких і рідних, а от одна людина відійшла од тебе, одна-однісінька, і наче в тебе нікого не було й немає на всьому світі.

Що їй тепер лишається? Принижуватись, бігати слідом за ним, як колись Юрко переслідував її, — нагадався мимохить Юрко. Ні, вона до цього не дійде, то не любов, коли її вимолюєш на колінах.

Чи йти на річку топитись? Переказували ж, ніби Юрко хотів тоді втопитись і дід-рибалка ледве витягнув його — чи не сам старий пустив таку чутку.

Ні, вона топитись не стане, бо вже вона — не тільки вона, їх уже двоє, і мусить жити бодай задля дитини.

Словом, з Михайлом треба поговорити ще...

Чого він розгнівався, чого так хворобливо сприйняв звістку? Чи це лиш миттєвий спалах ображеного самолюбства, чи, можливо, зачіпка, на яку він давно вичікував, аби на решті розв'язати собі руки?

Сподівалась на зустріч, домагалась її, хоча й відчувала, що та зустріч нічого вже не зарадить, що попереду чекали нові, ще гіркіші розчарування...

А проте знову пішла — ніби й не думаючи — до контори. Знайомого «козлика» не помітила. Хлопці сказали, що Михайло в гаражі, на ремонті. Попрохала покликати, та їй переказали, що він дуже зайнятий і вийти не зможе... Точно,

як вона відповідала колись Юркові — операція... Немає часу... Більше нічого не треба пояснювати: Михайло уникає її, не бажає зустрітись.

· Боже, яка ганьба!

Повертаючись до лікарні, хоч уже туди й не було потреби йти, мимоволі звернула до знайомої лавочки. І зразу ж на очі потрапило те, вирізане на спинці, невикінчене рівняння...

· Треба б його замазати...

Нагнулась, нагребла у жменю землі й заходилася вперто замазувати букви, що не встигли ще потемніти від часу та негоди, видавались наче тільки-но вирізані.

Замазувала, а перед очима стояло — як тоді спохмурнів Михайло, як розмірено, механічно складав він ножика, а в неї од тих рухів враз похололо, затерпло серце...

8

Юрко стояв на драбині й ворожив коло затишного ластівчиного гнізда. Над дверима до нарядної, під навісом даху, працьовиті пташки зліпили собі зручну хатинку, і хлопці часто задивлялися на маленькі симпатичні голівки, що довірливо визирали з кругленької нірки. Та якось на голову одному роззяві капнуло білим необачне ластовеня, і той погрожував розвалити гніздо к бісовій матері, мовляв, розвели тут курятник, що й пройти не можна. Отож Юрко і взявся припасовувати коло гнізда козирок із жерсті, щоб нікому не капнуло на вельми розумну голову.

Приміряв одкраяну з консервної банки стьожку, а ластів'ята вилися збоку, щebetали розтривожено, наче підказували, як доладніше зробити, і Юрко задоволено гомонів до них:

— Не хвилюйтеся, дорогенькі, захист буде надійний. Навіть якщо схочете помітити чиюсь мудру лисину, не вдасться...

Зосереджено вціляв молотком по гвіздку, як раптом знизу почулося:

— О, знову повіз!

І хоч доводилось чути й раніше подібні слова, але зараз од несподіванки влучив себе з усієї сили по пальці й болісно зойкнув. Тому, що гостро шпигнув біль, чи тому, що слова були сказані надто зневажливо, сердито, і Юрко вловив у тоні щось нове, чого не доводилось помічати раніше.

- Другу вже.
- А знову в Дідову балку.
- Чого ж, місце перевірене.
- От артист. Міняє, мов черевики.

Що ж це виходить? Михайло знову поїхав на мотоциклі до того ж лісу, куди їздив і перше, мимо їхньої нарядної, тобто мимо нього, Юрка. Той самий Михайло, той самий мотоцикл, і шлях той самий, і ліс, але дівчина інша; від того все видавалося іншим, якимсь чужим і далеким, наче й Михайло змінився, став уже не той. А може, то не Михайло? Ні, таки він. Його широчезні плечі, й гордо випнуті груди, і руки довгі, немов чепіги, і голова, ніби вмочена у смолу. Міг не впізнати він, Юрко, бо не хотілось йому впізнавати цього волоцюгу, але ж упізнали інші. То їхав Михайло. А з ним — таки не вона, не Надійка — її не міг не впізнати. На задньому сидінні тулилася до Михайла якась друга дівчина, інша, але горнулася так само, як тоді Надійка, — довірливо й радісно.

Ще нічого не знав достеменно, а вже терпко прохопився з глибини тривожний здогад — сталося щось неймовірне, щось занадто серйозне і не байдуже для нього: тому й пронизав тіло такий пекучий біль (чи не доводилось і дужче влучати молотком по пальці), так гостро вразив тон, яким було сказано оте: «Повіз... другу».

Мотоцикл профурделив пилюкою, зник у ній, мов квапився сховатись од людських очей.

Юрко довго вдивлявся у куряву, нічого не бачачи, крім ворухкої сірості, та, власне, й тієї сірої хмари порошу вже не бачив, бо перед очима нараз постала і вперто не зникала Надійка. Її золотистість пройняла наскрізь клуботливу каламуть, і сіра пилюка ояснилася, як ото коли дивитись на просвітлені сонцем хмари кризь приплющені повіки.

Не помічав молотка в руках, до крові розбитого пальця, не чув стурбованого щибету в'юнких ластівок, що немов намагалися нагадати йому про себе. Стояв заціпеніло на верхньому щаблі драбини, намагався збагнути — що ж це сталося? Уже давненько, з півмісяця не бачив Надійки, не міг перестріти її, хоч не раз підстерігав там, де вона повинна б проходити, а от нє з'являлась, наче уникала не тільки його, а всіх на світі.

Якби трайїлося нещастя, дізнався б — таке не минає в селі тихо. Але щось таки сталося, прикре і несподіване для дівчини, якщо не видно її, а Михайло — знову ж чи не навмисне комусь — покушпелив туди, до лісу, на мотоциклі

з другою... Не інакше, як на зло тій же Надійці, щоб довести свою незалежність, показати свій парубочий гонор.

Михайлу дивуватися не доводиться, але ж Надійка... як бути їй, як дивитися в очі подругам, батькам, знайомим, самій собі зрештою.

Стривай! Та саме зараз їй потрібні слова розради, чиясь дружня прихильність. А він нічого не відає, стовбичить на драбині з молотком у руках, морочиться біля гнізда, щоб нікому не капнуло на голову, і дивиться, як Михайло гає на мотоциклі з другими, зневаживши, покинувши Надійку...

Та треба ж бігти до неї... Шукати, в'яснити... Наплювати на всі умовності — хіба він зважав на них; на самолюбство — чи прислухався до нього у стосунках з Надійкою; на якийсь там запізнілий сором, — не до того зараз! Може, саме віднині й настане для нього те, що глумливо обминає його ось уже кілька років, за чим він марно ганяється, а упіймати не може, — звичайне юнацьке щастя, любов, на що має право кожен, але чого не кожен має...

Аж загуркотів з драбини, побіг. Навіть забув свій сундук — на роботі ж.

— Тю, оглашений!.. — кинув хтось із хлопців услід.

— Вони обидва чокнуті!.. — додав другий.

Юрко не чув, що казали про нього, — зараз те абсолютно нічого не важило порівняно з тим, що сталося.

А де зараз Надійка — в лікарні, вдома?

Поспішав і щораз передумував — то, здавалось: зручніше навідатися додому — але ж хіба зараз Надійка вдома? — то хотілося мчати до лікарні, але ж у лікарні знову можуть її не покликати...

Звичайно, Михайло й раніше бавився дівчатами — хіба не тягнув до танцю то одну, то другу, навіть на очах у Надійки? Бувало ж... Але щоб на мотоциклі, до лісу... в усіх на виду. Ні-ні, це таки якась значна переміна, і він не може спокійно вичікувати.

Надбавив кроку. Ноги самі повели до Надійчиного подвір'я. Ось і криниця з низенькою, вичовганою до блиску цямриною, від землі прихоплена зеленастим мохом — сюди зазирає того тривожного вечора, коли побився з Михайлом. Але від її нічної зловісності не лишилося й сліду. Вдень криниця здавалась маленькою і непримітною. Звичайна криничка, які є біля багатьох садиб, — з дерев'яним воротом, з погнутим цинковим відерцем на брязкотливому ланцюжку. Тут люди беруть воду — смачну і прохолодисту, не

замислюючись, як-би скрутно довелось їм без цієї звичайнісінької води, котрої поки що мають вдосталь... Чи не в усюбому так?

Ось і високі ворота з хвірткою — дошана, з металевою клямкою, пофарбована в блакитне, до якої завжди підходив з мимовільним трепетом, і хоч як умовляв себе не лякаться, заспокоїтись, а проте нічого не міг вдіяти з собою й обов'язково перед хвірткою зупинявся глибше вдихнути.

Тепер теж уповільнив кроки, затримався, взявшись за клямку, хоч про те — заходити чи ні? — не могло бути й мови. Він зайде, хай би як не зустріли його тут.

Надійчина мати якраз була вдома.

По тому, як вона подивилась на нього — докірливо й жалісно; як привіталась — після задової мовчанки, знехотя; як знову одвернулась до печі, Юрко здогадався одразу, що таки сталась велика прикрість, до котрої і він, як хлопець, як Надійчин товариш, причетний. Раніше стара зустрічала його прихильно й радо, як кожна мати, що ростить дочку, зустрічає хлопця, котрий подобається дужче, ніж доньчин обранець. Мати завжди охоче гомоніла з ним, скаржилась, що Надійка не зважає на її думку, мовляв, надто доросла, аби прислухатися до матиного бурчання. А до матириних порад, зітхала, прислухатись ніколи не пізно, бо те, що діти бачать очима і чують вухами, мати вловлює серцем. З першого ж дня — признавалась — не сподобався їй Михайло. Ще й не бачила хлопця, а тільки почула тоді кризь одхилені сінешні двері погордливий голос на ганку, самовпевнену басовиту розмову, як засмутилась одразу й, ні слова не кажучи, сіла в кутку під іконами й тихо заплакала.

Юрко подобався їй — коли б такого зятя, смирного та совісного. Може, молодію теж віддала б перевагу Михайлові — такі вітрогони чомусь подобаються дівчатам, а от для дочки не бажала такого чоловіка, бо доччиної молодості матері завжди жальніше, ніж власної. Ніло, стискалось її чутливе серце, і ось так воно й вийшло, як передчувала, — звів Михайло донечку та й відцурався, і довелось Надійці кидати рідну домівку та їхати світ за очі...

— Куди? — нетерпляче вихопилося в Юрка.

Мати плакала. А коли заговорила знову, то так наче й не почула Юркового питання, ніби не з ним розмовляла, а сама з собою, журливо гомоніла з власним наболеним серцем.

Мовляв, Михайло тепер просторікує, що одружуватись ні з ким не збирається, а що дівчата липнуть до нього, то

хіба він винен. А липнуть, ой липнуть, бодай уже йому очі позаліплювало, щоб нікого не бачив. Сусідка переказувала — знову якусь до лісу на мотоциклі возить. Каже — та піди ти в міліцію, хай у нього мотоциклет одберуть і права, бо всіх дівчат у селі переведе... А як не одберуть, то, каже, я сама йому, бугаю ненаситному, швайкою колеса попрокодюю, бо і в мене дочка — хоч і без паспорта ще, а вже нівруку, дівулиться...

А хіба я піду в ту міліцію, журилася мати, і перед людьми соромно, та й Надійка наказувала: «Не смійте ганьбитись... Я не маленька, сама за свої вчинки відповідатиму...» Словом, найшла коса на камінь, а як матері на все це спокійно дивитися? Була донечка — і немає. Поїхала, та чи й повернеться коли назад. Заспокоювала мене — мовляв, не одна їду, багато їдуть, і всім на землі вистачає місця...

— То куди ж вона поїхала? — нетерпеливилось Юрку.

А мати втирала кінчиком білої хустки сльози, і чим більше допитувався хлопець, тим рясніше котилися вони з очей.

— Не знаю, синочку, не знаю... — І, немовби відчувши, що їй не вірять, додала: — Коли б і знала, то не скажу. Надійка наказала нікому не говорити.

Юрко зрозумів, що мати знає, куди виїхала дочка, і вже від того полегшало на серці. Якщо вона знає, то й він знатиме, і розшукає потім Надійку хоч і на краю світу.

Від старої подався до лікарні — теж наче поги самі повели, навіть не ноги, а якісь невидимі крила помчали, і від кожного помаху їх в серце вливалось щось душне й гаряче, що нестримно гнало вперед. Може, там, на її роботі, дізнається щось певніше...

Гайнув берегом — навпрошки. І миготіли сонячні плями на стежці, і миготіло в очах, і на серці мінилися світло й тіні, і весь він зараз був зітканий з рухливо бентежних світлотіней — надії й сумніву, віри й занепокоєння — а невидимі крила махали й махали дедалі впевненіше...

В білому коридорі зустрів ту ж літню санітарку, що колись у неї допитувався про Надійку. Тоді жінка наче прихильно поставилася до нього. Зрадів, мов не знати яку родичку здибав, кинувся до санітарки, запитав схвильовано, але та лише скоса блимнула, ніби й не почувала нічого. Юрко перепитав ще раз — може, й на правду стара недочуває, і та огризнулася так сердито, що й розгубився. А стара вичитувала — мовляв, не глуха, чую, краще б не чути таких пройдисвітів. Звели дівчину з розуму, забрали з лікарні такі золоті руки, та ще й тиняються тут, допитуються — де

й чого? Та од вас хіба не забіжиш галасвіта, та через вас хіба не покинеш рідних батька-матір...

— Ви, тітко, не валіть з хворої голови на здорову,— це стерпів Юрко.— Хто це «ми»? І чого ви всіх на один копил міряєте?

— Всі ви однакові,— не вгавала санітарка.— Поки не довіришся — на руках носять, а повірила — зразу під ноги. Я колись теж одному, звиняй, задрипанцю повірила, то й поплатилась на все життя. І хіба є на світі така, що не лила б од вашого брата гіркі сльози?

— Не знаю,— буркнув присмирніло Юрко.

— А звідки тобі знати?..— ще завзятіше напосілася санітарка, наче він справді був винний у всіх жіночих бідах на світі.— Ви тільки знаєте, як дівчині світ зав'язати, а більш нічого не знаєте. А я знаю! Вас треба віником по ребрах, по спині...— І стара погрозливо підняла в руці мітлу.

Юрко зрозумів, що санітарці недовго від слів перейти до діла, і краще забиратися звідси без ганьби, а то вже почали сходитися люди і, навіть гаразд не відаючи, в чому справа, підтримували стару жінку, гнівно осуджували знахабнілого парубчача, що накоїв якогось лиха та ще й виправдується...

Подався з лікарні, побрів, приголомшений, широкою алеєю. Хтось бадьоро простував назустріч, і він мимоволі звернув убік, на густо зарослу, глуху доріжку; повільно пройшов ще трохи, помітив у затінку, серед кущів бузку, низеньку лавочку.

Треба трохи посидіти, отямитись, бо, власне, куди мав поспішати? Сів. І хоч довго бездумно вдивлявся в одну цятку, лише через деякий час несподівано загледів вирізані на почорнілій спинці лавочки літери «М+Н=».

Вирізи потемніли, аж чорні, наче хтось навмисне замазував їх грязюкою... «М+Н»...

І зненацька сяйнуло — та це ж Михайло й Надійка!.. Так-так, це вони залишили тут свої знаки, тільки вони! Хто ж іще міг тут сидіти, коло лікарні, на цій потайній лавочці? А коли хтось і сидів, то чи став би вирізувати саме ці літери? Ні-ні, тільки Михайло...

І від того, що рівняння лишилося недокінченим, що воно стемніло уже й брудне, Юркові стало несподівано легко і радісно. Значить, рівняння ще чекає свого розв'язання. Чому ж воно має тепер дорівнювати? Дивився на нехитрий запис, а в очах ворухився якийсь хвилюючий здогад, щось поблимувало, спалахувало теплим вогнем надії. Різко стріп-

нувся, хапливо дістав з кишені замашного монтерського ножика — зачищав ним ізоляцію на проводах; озирнувся змовницьки, немов остерігаючись, аби ніхто не підстеріг, чим він займається тут, і, не помітивши жодної небезпеки, заходився вирізувати. Аж язика зосереджено поклав на верхню губу, як це він мав звичку робити в момент надмірного напруження.

Освіжив знак рівності, а потім додав ще дві літери. Спершу дрижачими пальцями вирізав «Н», потім уже спокійніше знак «плюс», і зовсім спокійно викінчив «Ю».

Ось так... « $M+N=N+Ю$ ». Оце й буде їхнє рівняння... Посміхнувся — «З багатьма невідомими...»

9

Та дізнатись, куди виїхала Надійка, Юркові ніяк не вдавалося.

Ходив до Надійчиної матері, навідувався до лікарні, навіть зважився поговорити про це з Михайлом, а чогось більшого, як першого разу, не дізнався.

Михайло ще й поглулумився: «Кортить бабі шкоринка?..»

Але не допитався, де поділась дівчина, не міг, бо це, вважав, зараз було для нього найголовніше. І він блукав мов заворожений біля Надійчиного обійстя, намагаючись не потрапляти на очі матері, а щоб її бачити якомога частіше. Чекав якогось несподіваного просвітку, якогось неймовірного випадку, коли доля, зрештою, зглянеться над ним і виникне бодай вузька щілинка в отій на подив щільній завісі, за котрою так нагло зникла дівчина. І такий просвіток з'явився, зовсім не там і не тоді, де сподівався, як це часто буває в житті.

Саме вовтузився з ліхтарем на стовпі, поблизу пошти — міняв перегорілу лампочку, як раптом помітив — вулицею дибала Надійчина мати. В руках тримала бережно білий конверт, ніби й не звичайний лист несла, а щось тендітне, скляне, що можна впустити ненароком і розбити.

І вдягнена мати була у святкове — чи завжди так одягалась, ідучи до центру села, чи тому, що несла цього листа.

Юрко, затамувавши подих, вдивлявся у її маленьку постать, що звідси, зверху, здавалася ще меншою, а перед очима незрушно стояла неприродно витягнена рука з білим прямокутником конверта.

Куди вона?

Та на пошту ж! І миттю пройняло свідомість — та це ж лист до Надійки, і на ньому мусить бути її нова адреса. Але ж як прочитати оту адресу? Якщо мати здасть листа на пошту, то як його потім виманити в поштарок, бодай тільки подивитися. Не дадуть, та й не наважиться він про-сиди,— одразу ж про все здогадаються і сміятимуться, роздзвонять, рознесуть по селу. Та й не піде мати на пошту, а кине листа у скриньку — оту синю, металеву, прибиту під вікном на стіні. Вкине — і все, доганяй тоді вітра в полі...

Зрозумів одне — треба мершій злізати із стовпа і щось придумати... Миттю спустився, заплутуючись важкими металевими кігтями, так і не помінявши перегорілої лампочки. Ніяк не міг розстібнути пояса. Нарешті, зняв, ступив до старої.

— Стривайте... хвилинку... не кидайте! — гукнув вимогливо матері, бо та вже зупинилася коло скриньки, ще раз глянула на конверта, мабуть, заново переріхувала адресу, чи все там зазначено правильно.— Не кидайте! — застеріг її Юрко.— Ви забули написати індекса.

— Що? — смикнулась од несподіванки мати, і рука її несамохіть потяглася од поштової скриньки назад.

— Індекс треба написати,— пояснив хапливо Юрко.— А то не дійде.

— Та я ж написала,— оговталася стара.

— Ні, забули...— переконано доводив Юрко.

Стара на якусь мить завагалася, стала ще раз передивлятися написане. І цього моменту виявилось досить Юркові, щоб помітити на конверті всього два слова — «Дніпровська ГЕС».

— Та написано ж! — розсердилась мати.— Чого ти голову морочиш?

Але Юрка вже не цікавили ніякі індекси. Тепер він знає, де шукати Надійку.

— Спасибі! — ні з того ні з сього подякував старій, а, помітивши здивований погляд її, додав: — Тепер дійде... Опускайте у скриньку...— І, більше не кажучи ні слова, подався геть.

Стара з прижмуром подивилась йому вслід, далі непорозуміло стенула худенькими плечима, і, аж коли глянула на листа в руці, тривожний здогад нараз майнув у її змружених очах, спалахнув іскрою занепокоєння.

«Чи не підгледів Юрко адресу?.. Ще кинеється шукати Надійку. А вона ж так заказувала нікому не проговоритись...»

Частина друга

СИНЯ ПТИЦЯ

1

Добре, що в селі не знали, куди виїхала Надійка. Тепер, коли зібрався на Дніпровську ГЕС, ніхто не здогадається, заради чого він туди вирушає.

З радгоспу не відпускали — чи ж тут не потрібна молодь, чи немає, де прикласти працюючі руки.

Односельчани думали: заманулося хлопцю помандрувати — чи тільки він їде, кажуть, у наш час всі кудись їдуть. Побачити світу, грошенят заробити...

А він їхав заради неї, своєї Надії. Їхав, бо нараз уяснив, що не втратив ще її остаточно, а, навпаки, — несподівано вона до нього наблизилася, віддалившись од Михайла, і слід поспішати, поки не стало пізно...

Великий, прозорий, мов акваріум, автобус плавно котився широкою, посмуговою різними білими лініями асфальтовою смугою. Траса то здіймалася вгору, то спускалася вниз. Наче якийсь богатир могутнім змахом руки розгорнув по землі довгий сувій сіруватого полотна — і воно розіслалося по горбах та видолинках нескінченною рівною стрічкою.

Вгору — вниз. Вгору — вниз. Неначе берег позаздрив колось річчі, що вільно гнала хвилі, та спробував і собі покотити вали до обрїю. Але сили вистачило гойднутися лише раз, та так і завмерти навіки земляними горбами, може, й понині марячи гоном водяного привілля...

Час від часу автобус зупинявся, одні люди виходили, інші — заходили, а Юркові чомусь думалося, що всі тут, як і він, мали б їхати теж до новобудови, а виявляється, хоч поблизу споруджувався такий велетень, в кожного були свої справи і свої маршрути.

Нарешті над трасою здійнялась велика синя стріла з білим написом — «Дніпровська ГЕС», і серце Юркове мимоволі здригнулося.

Стрілка чимось нагадувала великого синього птаха, за яким він женеться, женеться, а ніяк наздогнати не може. Колось про такого птаха читав у книзі, та й пісню чув не раз...

Синій птах життя, синя птиця невовимого щастя, манлива й оманлива, часто зовсім примарна, коли женешся, сам гаразд не відаючи за чим...

Чи справді так важко спіймати її, і невже навіть тепер йому не вдасться наздогнати? Ні-ні, він повинен зрештою спіймати, чого ж так терпко здригнулося серце, й навіщо тоді взагалі людська думка про цього птаха, якщо дано завжди лишатися з порожніми руками чи хіба із загубленими магічними пір'їнами?..

Автобус приповільнив біг, впевнено повернув, куди показувала стрілка, наче й він гнався за своїм птахом щастя. З боків жовтаво-зеленою стіною здіймались високі сосни, а піщана дорога, рівно встелена бетонними плитами, — то слалася круто вгору, то стрімко падала донизу, й автобус шугав по ній, наче справді гнався за кимось, хто вперто втікав.

Потім зненацька ліс розступився, і перед очима виринули близькі й далекі піщані пагорби, на них — то тут, то там розлжались поодинокі темно-зелені сосни, мов намальовані на блакитному тлі, а ще далі — розгорталась панорама велетенського будівництва, теж наче на картині якогось ультрасучасного художника — з висотними щоглами електrolіній, стрілами кранів, бетонними арматурами, шерегами велетенських самоскидів.

Автобус шурхітливо котився й котився біластою бетонокю, поміж піщаних белебнів, буцімто і йому хотілося показати це будівництво з усіх боків, похизуватися ним, чи, можливо, ніяк не міг вибрати місце, де б найкраще було зупинитися. Нарешті став — коло їдальні з високими скляними вітринами, з красивою, цілком міською вивіскою. Шофер у береті, шкіряній куртці і темних окулярах — мов іноземець, — пожартував: «Головне для солдата — не відстати од кухні... Прошу всіх до їдальні...» — і широко розчинив дверцята.

Дехто й справді попростував до їдальні, а Юрко, сам гаразд не відаючи, куди спершу податися, невпевнено потупав уздовж бетонки далі.

Навколо гуло й скреготало, ляскало й гупало. Захлинались у власному ревищі велетні-самоскиди — таких йому не доводилось бачити, хоч у них в радгоспі техніки вдосталь. Машини раз у раз, розминаючись, буксували в глибоких піщаних вибоїнах, завивали натужно, несамовито снували туди-сюди, і Юркові навіть здалося, що одні машини везли пісок і камінь туди, звідки інші його вивозили. Чи хтось переплутав, чи так треба, чи просто тут ніхто не мав часу того з'ясовувати, а всі квапилися щось робити, виконувати, бо не квапитися тут не можна було.

Ще трохи пройшов і опинився над велетенським котлованом, таким глибоким, що люди внизу здавалися ворухкими мурашками, навіть не сприймалися як люди. Чи й справді людина така мікроскопічно дрібна порівняно до навколишнього простору, чи будівництво таке грандіозне, що навіть людина безнадійно губилася тут.

Десь і Надійка між ними, така ж малесенька й непомітна, і як її розшукати серед цієї розвихреної плутанини. І чого взагалі вони варті — він і Надійка — із своїми химерними особистими переживаннями серед оцього будівельного громаддя, серед цього бурхливого людського вирування, либонь, дуже потрібного для всіх.

Е, ні,— намагався відігнати од себе ті невтішні думки,— люди є люди, де б не були, якими не видавались би. І цю будову, хоч якою величною вона постає, споруджують люди — маленькі, звичайні, такі ж, як і вони з Надійкою.

У кожного є щось глибинно своє, важливе і найдорожче, заради чого, власне, й існує кожен, а отже й буде такі споруди, як ця...

А проте хтось у ньому заперечив невпевнено, що все-таки в селі і Надійка була добре знана всіма, на видноті, і він був помітний хлопець, бажаний у кожній хаті Юрко-електрик...

Йому гукали, аби не плутався під ногами, йому сигналізували автомашини, дзеленькали електрокрани, а він усе брів та брів будівництвом, наче спершу, ніж розпитувати про Надійку, мав побачити все на власні очі, переконатися, що потрапив саме туди, куди слід.

Брів, аж поки не розпростерлося зненацька перед очима прозоре безмежжя величного Дніпра — синювато-зелені луки й заплави, поцятковані світлою блакиттю озер, піщано-жовтаві береги й замілини, фіолетисто-бузкова далечина.

Юрко зупинився над стрімкою кручею, і вітер свіжо студив обличчя, торкався білявого, наче вилялого на сонці, чуба, а очі м'яко тонули в безодні лагідної далечі, і від того зворушеного вдивляння відчув раптом, як поступово, звільна ніби відходив, повертався од надривного завивання моторів і гуркоту будівництва, від моторошної глибини котлована, від людей-мурашок до себе, до Надійки... Одвічна устояна тиша земного простору владно гамувала тимчасове, людське, невиситиме, повертала до самого себе і навіть далі — в самого себе...

Як це вже не раз траплялося з ним і вдома, над своєю маленькою річечкою, в осоці та лататті...

Юрко полегшено зітхнув, і тут відчувши себе наче вдома на своїй батьківській землі, подумав — то де все ж таки шукати Надійку?

Саме настали обіди. Мабуть, даремно не послухався шофера, котрий жартівливо нагадував про кухню. В їдальні зараз таки найлегше когось побачити. Всі ж мають десь обідати, може, й Надійка туди заявиться. От і зустрілись би. Неначе випадково.

Криво всміхнувся од того наївного припущення: навряд чи зможе прикидатися при зустрічі, та й Надійка така, що одразу про все здогадається...

А все ж повернув назад, туди, до їдальні, де мусила б вона бути; й довкола знову ревло, стугоніло, гупало, мчали з гуркотом самоскиди — в усі боки з усіх боків, і люди копошилися, мов розтривожений мурашник.

Ніби й перерви на обід тут не існувало.

Та ні — коло їдальні зараз було гамірно, людно. І всі теж поспішали — навіть поїсти люди страшенно квапилися. Певне, в усьому тут встановився такий нестримно-бурхливий ритм.

Юрко зупинився неподалік, навпроти дверей — щоб помітити Надійку, коли вона тут проходитиме. Його штовхали, смикали, відтісняли, а він мовби й не помічав того, вперто не спускаючи погляду із скрипучих скляних дверей. Але поволі все вгамувалося, стихло, та Надійка так і не пройшла. Ні туди, ні звідти. Чи, може, не помітив її — жінки у спецівках дуже схожі одна на одну; чи дівчину так гнітить горе та сором, що й до їдальні не ходить, десь перекушує в закутку, ховаючись од людей...

Хоч і не хотілося їсти, зайшов до їдальні, уважливо окинув поглядом спорожнілий зал з невисокими зручними столиками й стільчиками округ них на кривулястих металевих ніжках. Наче сподівався все ще побачити Надійку. Ні, її тут не було. Тоді повернув до буфету — подивитися, що там є, чи й узяти щось. Та щонайперше поцікавився в буфетниці — літньої, рум'яновидої жінки — де тут знаходиться дівчачий гуртожиток. Здалося, що ця жіночка все відає, тож повинна й про це знати. Питаючи, Юрко мимохить почервонів. Продавщиця помітила його зніяковіння й охоче пояснила — «В селищі Підгірному» — здогадавшись, що хлопчаина про те допитується не випадково.

Так нічого й не купивши в буфеті, Юрко подався з їдальні.

Що ж, доведеться сходити у селище Підгірне, до гуртожитку. Але це потім, надвечір, коли будівельники повернуться з роботи, хоч, видно, робота тут не припиняється і вночі, й люди можуть працювати в різні зміни, і важко визначити, коли ті зміни кінчаються.

Словом, походить по будівництву, може, зустрине кого знайомого — кажуть же, що земля наша тісна, і в найдальшому закутку можна іноді зустріти найближчого знайомого. Заодно й селище розшукає — якщо «Підгірне», то, певне, тулиться воно десь попід горами.

Знайшов... Селище справді розкинулося на схилі розлогого яру, тяглося доверху крутими терасами, наче гірський аул. Барвистими разками оперізували крутосхил пересувні вагончики — сині, рожеві, зелені, що, вигнувшись, видавалися звивистими ешелонами, котрі мчали кудись у безвість. Поміж вагончиками, немов привокзальні споруди, здіймалися довгі темно-вишневі бараки. Посередині селища, ніби початок міста, до якого ті ешелони поспішали, біліло кілька триповерхових будинків, обличкованих сірою, як з перламутру, мозаїкою. Гуртожитки. Може, навмисне такі показні, бо тут, на будівництві, де стільки молоді, найчастіше шукали гуртожитки, і — передусім — дівчачий...

А будинок вигравав навпроти призахідного сонця міриадами перламутрових блискіток, мов мерехтливий блин ріки — певне, архітектори мріяли, щоб майбутнє місто тут зливалося з величчю ріки, посилювало її, було не схоже ні на яке інше звичайне місто.

Юрко зупинився неподалік парадного входу, де стояв викладений з мозаїки білий лелека, закинувши вгору червоного дзьоба, як ото коли лелеки лунко клекочуть у своїх високих розложистих гніздах. Пильно вдивлявся в людей, що проходили мимо. Вдивлявся в жінок, дівчат, котрі в спецінках, косиночках були надто схожі поміж собою, але ж Надійка для нього не така, як усі, і він її впізнає навіть із заплющеними очима — по кроках, по голосу, по чомусь лише для нього знаному і вловимому...

Впізнав. Хоч змінилася дуже. Наче перед ним була Надійка і не Надійка. Чи одяг так дуже змінив її, грубий і незвичайний. Звик же бачити її в білому халаті, у шапочці — теж білій, легесенькій, що робило дівчину якоюсь неземною, ніби не з їхнього села. Може, тому вдома на своєму столику мав не Надійчину фотографію, а журнальну репродукцію картини художника Божія «Медсестра». Портрет той чимось невловимим схожий з Надійкою, мабуть,

тим, чим він схожий з усіма медсестрами світу. Ідучи з дому, Юрко забрав ту репродукцію з собою — не хотів розлучатися бодай з портретом, який так нагадував йому найріднішу на світі дівчину. Часом навіть починало здаватися, що на тому портреті Надійка більш схожа на саму себе, ніж була насправді, в щоденному житті...

А зараз Надійку побачив у шакарубкій закоржавілій куртці, в затьопаних цементом штанах, таких же цупких і незграбних. Злиняла косинка насунута аж до брів.

«Мабуть, не було місця в лікарні,— подумалось Юркові мимохіть,— або... або змінила роботу, аби легше сховатись од нього...» — додалось болюче, зараз особливо прикре для нього, бо, здається, це було правдою.

Думки зринали й падали, а очі невідривно стежили за Надійкою.

Наближалась у гурті гомінливих дівчат — вони вже його помітили і щось безтурботно торохкотіли, зриваючись лукавим сміхом. Надійка не посміхалась — брела байдужно-замислена, ніби не впізнавала його, не бачила. Видавалась повнішою і, певне від того, немовби нижчою, як була колись, у селі. Може, й минула б, якби не кинувся назустріч, не перепинив їй дорогу, бо не мав права тепер вагатися...

— Надійко! — вигукнув так радісно, прочулено, що дівчата миттю примовкли, а вона здригнулася од несподіванки. Мабуть, і насправду досі не помічала його, принаймні — не впізнала... У погляді спершу майнули радість і здивування несамохіть, але одразу розтали — певне, їй нагадалось миттю недавнє, минуле, і вона спохмурніла ще дужче, аж розгубилась неначе. Не збиралась, не хотіла, мабуть, зустрічатися з тими, хто знав її, а тим паче — хто знав дещо про неї. Мигцем опустила очі, а коли підвела знову, в них не було вже радості чи привітності, лиш холодна байдужість і досадливе невдоволення просвічували недобрим вогнем.

— Здрастуй, Надійко! — повторив схвильовано Юрко і простягнув до дівчини руку.

Надійка знехотя кивнула на привітання. Хотіла йти далі, з дівчатами, а він рішуче став перед нею — сам не сподівався такої рішучості, і Надійка таки зупинилася, мовчки чекала, що ж буде далі. Одна з дівчат глумливо чмихнула: «Ще один женишок явився...», друга пирхнула незлобивим сміхом, та миттю примовкли, відчувши, що тут щось серйозніше, ніж звичайна зустріч хлопця і дівчини.

Потупотіли, залишили їх самих — поблизу будинку, що мерехтів навпроти останніх променів сонця перламутром

мозаїки, а білий лелека в тіні видавався синім, наче той птах, за котрим Юрко так безнадійно гнався...

На східцях дівчата ще раз озирнулися, поблискуючи зацікавлено поглядами. Зникли за дверима...

І Юркова сміливість теж одразу зникла — дивився на дівчину і не знав, з чого почати розмову, хоч готувався довго до неї, перебравши всі можливі докази й заперечення, а ось тепер ті слова зненацька випали з пам'яті, вивітрились, і здавалося, з чого не почне, Надійка може образитись і піти, й тоді повернути її буде значно важче, якщо взагалі можливо. Він не повинен губити цього моменту, але ж як його втримати — не відав.

Так Надійка й не діждалася його слів — звільна рушила з місця, і Юрко теж повагом побрів слідом.

І, як часто буває, почав зовсім не з того, з чого б належало почати, запитав про те, що й так було добре відоме:

— Ти з роботи?

Надійка м'яко всміхнулася:

— Ні, з танців...

Одверта іронія не образила хлопця, навпаки, — порадувала: якщо Надійка жартувала, це добре, значить, вона ще не втратила здатності жартувати, значить, журба й зневіра ще не потьмарили їй світу.

— З танців? Де ж ваші хлопці... кавалери? — запитав обережно, намагаючись потрапити Надійці в тон, але вона не вловила того бажання чи не хотіла вловлювати — кипула зневажливо:

— Обійдемося без хлопців... І взагалі, — додала невдоволено, — чого ти сюди приїхав? Чого переслідуєш мене? Тільки трохи вляглося, пришерхло, ти знову... знову розворушуєш... починаєш усе спочатку. Як мені це остогидло, як... — Вона хотіла сказати щось розпачливо-гнівне, та чи не знайшла потрібного слова, чи стрималась, не бажаючи ображати Юрка. Зупинилася на півслові, в очах забриніли сльози.

І тоді все, що передумав заздалегідь, так довго й завбачливо, завирувало з нього потоком нестримних слів, безтямно поквалливих речень — він, мовляв, не може без неї, хай би що вона не намислила, хай би як не ображалася, він буде разом... вони будуть разом, бо він приїхав сюди, щоб тут лишитися, і працювати, й бути з нею... назавжди. Він знайде квартиру... Він забере її до себе... Забуде все... І їй пора дещо забути, бо *той* уже зв'язався з другою.

Надійка нічого не бажала слухати — махала застережливо руками, затуляла пальцями вуха, навіть заплющувала очі.

— Не треба! Не треба про це!

А коли він наостанок — вона вже поривалася бігти! — попрохав благально:

— Дозволь, я прийду до тебе в гуртожиток.

Вона так само уперто повторила:

— Не треба! — І, не попрощавшись, побігла наздоганяти дівчат.

Він лишився на вулиці ні в сих ні в тих, зовсім не уявляючи, як же бути надалі, і куди йти, і що діяти.

Загусали сині вечорові сутінки, і білий лелека біля дверей парадного потемнів, зник. А Юрко стояв і стояв самотньо на обочині шляху, думав. Здається, вирізати на лавці в парку «Н+Ю» таки набагато простіше, ніж домогтися того в житті...

2

І ноги знову самі повели Юрка до кручі, звідки відкривалась дніпровська далеч. Сів на глиняний приступець, зірвав стеблинку, довго жував її, не відчуваючи гіркоти.

Тепер для нього лишалось одне — працювати тут і чекати бажаних змін, як завжди жде людина чогось кращого. Бо й раніше не розумів Надійки, тепер тим більше.

Чого б їй і далі сторонитись його?

Михайло — негідник. В цьому ж вона переконалася. Кинув її і не збирається одружуватись, повертатись до неї. Та й чи простила б вона йому колишнє, образливе, якби навіть спробував повернутись. А от він, Юрко, ладен простити їй, що тоді зневажила ним, завдала стільки болю й сорому, ладен забути все і почати жити заново. Щоб бути обом щасливими...

Та хтось недовірливий намагався перечити — може, ти й будеш щасливий, а вона? Хто знає! Та й ти — чи знайдеш те, чого прагнеш, і якщо ти згодний простити, то чи зможе Надійка простити сама собі?..

Але все одно він без неї не може, щось глибинне тягне й тягне його до цієї єдиної дівчини на світі, особливо тепер, коли вона залилася сама, покинута й зганьблена, — як він може не бути коло неї?

І чого чекає вона від життя, на які сподівається подарунки долі? Здається, іншого шляху немає, все саме по собі

прийшло до необхідної розв'язки, таке просте й зрозуміле, та виходить — ніщо ні на грам не стало простіше, як було колись, і невідомо, як ту складність можна здолати...

Нічого іншого не залишалось, як уперто, настирливо ждати якихось перемін, бо не може Надійка забути все, що було гарного поміж ними, бо не може забути він її одвідин, коли захворів після нічної пригоди на річці, а вона принесла йому апельсини. Той прихід повернув тоді йому не лише сили, здоров'я, а й зцілив потаємну віру. Тож тепер він повинен сходити до неї, до Надійки, перевідати, понести щось таке, щоб і їй повернути душевну силу. Правда, апельсинів зараз тут не дістати, от яблук чи й винограду можна купити і занести в гуртожиток, в її кімнату, наче не тільки для Надійки, для всіх дівчат — мовляв, зустрів землячку, то як не привітати в новій оселі, в новому товаристві. Так його швидше пропустять до гуртожитку, та й Надійка змириться, не вижене...

Ця несподівана думка підбадьорила. Справді, якщо тут працюватиме, то хіба не знайде причини зустрітися з нею, поговорити спокійно й розважливо про головне.

Сьогодні ж... Ні, сьогодні вже пізно, а от завтра неодмінно — вранці влаштується на роботу, оформить свої справи, потім збігає до магазину чи й на базар, вибере винограду, найкращих яблук і ввечері понесе їх до гуртожитку, Надійці...

Та ніщо в житті не робиться так легко й швидко, як сподіваєшся наперед.

Навіть оформитись на роботу, виявилось, тут не просто. Хоч будівництву люди потрібні були, у відділі кадрів не поспішали. Прискіпливо розглядали кожну справу, тягли, наче приймали на роботу не шоферів чи монтажників, а, скажімо, солістів для симфонічного оркестру.

До полудня присидів Юрко під бараком відділу кадрів, де нудьгували такі ж, як і він: біляві й чорняві хлопці й дівчата, старші й зовсім молоденькі, зблизька, з навколишніх сіл, і здалеку, з найглухіших куточків країни.

Одні гарячкували й злилися — мовляв, люблять у нас варити воду, де можна б і не варити; інші чортихались і нетерпляче вривалися в двері, але від того не виходило швидше.

Сидів під штахетом, обіпершись спиною об свіжостругані планочки, що гостро пахли живицею, лісом, а довкола гуло й вирувало, і велетні-самоскиди шалено мчали туди й сюди,

ніби щось переплутали, і брязкав метал, і тріпотіли спалахи електрозварки, видимі навіть у сонячний день.

Коли його погукали, хотів розповідати про себе детально й переконливо, але його не стали особливо слухати, — взяли документи й порадили навідатися завтра. Мовляв, тут не вдається будь-яку справу розв'язувати одразу. Завтра — і все!

Юрко спробував щось пояснити. Його терпляче вислухали і знову повторили те саме — завтра...

Що ж, хай буде і завтра.

В готель, де ночували прибулі, повертатися не хотілось, та й ранувато. Що там робити до ночі. І враз нагадалося: а виноград, а яблука?..

Він піде до гуртожитку сьогодні ж. Не зразу після роботи, а трохи згодом, коли дівчата повернуться додому, перевдягнуть, спочинуть. Може, подруги по кімнаті гайнуть десь на гулі — в кіно чи на танці, й Надійка лишиться сама — і тоді зручніше буде зайти й поговорити.

Так і вчинив.

Коли будівництво м'яко оповили бужкові сутінки, й поодинокі розлогі сосни на далеких пагорбах вирізьбилися чіткими силуетами на тлі вечорової рожевості, коли над котлованом спалахнули сліпучі цятки прожекторів, а від річки густо потягло вогкуватою прохолодою, Юрко поволеньки наблизився до жіночого гуртожитку з притіненим білим лелекою біля входу. В чорному костюмі, хоч і душнувато було, в білій капроновій сорочці з розстебненим коміром, з пакунком в руках — наче справді зібрався до когось у гості.

Вахтерку при вході не підкупив ні той елегантний вигляд, ні пакунок в руках, ні досить-таки шанобливий вираз лица. Грубо спинила:

— Куди? — І Юркові здалося, той оклик луною покотився по всіх коридорах.

Хлопець назвав прізвище дівчини.

— Немає такої! — категорично заявила вахтерка, ніби щойно обходила всі кімнати й знала напевне, хто був, а кого немає.

— Надійка вдома... — заперечив Юрко, не знаючи чогось достовірно, але здогадуючись. — Вона...

Жінці здалося, що хлопець, мабуть, домовився з дівчиною про зустріч заздалегідь, а не преться непроханий, тому спитала уже лагідніше:

— То ти, значся, до Надійки?

— Ага, до Надійки... — радо ствердив Юрко, бо відчув, що

вона була в себе в кімнаті і що вахтерка спершу сказала неправду. Хоч образитись за те на стару не збирався.— Фрукти несуть ось,— додав, хоч і не думав про те хвалитися.

— Фрукту? — перепитала вахтерка і строго глянула на пакунок, мовби Юрко міг нести, скажімо, бомбу чи отруйну змію.

— Ага, яблука, виноград...

Жінка простягла руку, дістала з пакунка яблуко — червонобоке, запашне, недбало тернула його об кофту, начеб витерла, і з соковитим хрумкотом впилася у плід зубами.

— Смачне... Що ж, носи, носи.

Юрко від радості хотів викласти вахтерці ще й гроно винограду, але жінка рішуче заперечила:

— Нічого тут смітити! — І строго: — Можеш іти... до одинадцятої... — І поки Юрко загортав кульок, раптом додала зітхнувши: — Отак воно часто виходить: один зриває яблука, а другий — носить.

Щось для себе образливе вловив Юрко в тих словах — значить, і тут уже дещо відомо! — та допитуватись не мав коли. Механічно кивнув головою, бо зараз, либонь, що не казала б вахтерка, погодився б, аби тільки вона пропустила його у гуртожиток.

Перед порогом Надійчиної кімнати навіщось старанно витер черевики, хоч надворі було сухо, та й уже зійшов на третій поверх. Потім, вдихнувши якомога глибше, постукав у двері. Здалося, що постукав занадто тихо і його не почули, тож узявся за ручку і прохилив половинку, запитуючи: «Можна?».

Ніхто не відповів, лиш наполохано скрипнуло ліжко, і Юрко помітив — там хтось ворухнувся. Збагнув, що поклавився увійти, що не зовсім-то й можна, але зачиняти двері було вже недоречно, тому так і лишився стояти коло порога. Ще раз повторив розгублено уже зовсім непотрібне: «Можна?» — і аж тепер почулось у відповідь неголосне: «Та заходьте...»

Як і передбачав, Надійка була сама. Сиділа на ліжку в домашньому байовому халатику — зеленому, в білі квіточки. Хапливим рухом загорнула тугіше. Ноги прикрила вовнистою ковдрою.

— Вибач,— озвалась Надійка.— Я така мерзлячка... Люблю читати в постелі... — Навіть привітатись забули обоє.

Тільки тепер Юрко помітив на колінах у неї книжку — прочитав: «У неділю рано зілля копала» — затріпана й

покреслена. Майнуло — ще ж тоді, коли товаришували з Надійкою, коли вона ще не віддала перевагу Михайлові, бачив у неї цю повість.

— Ти вже ж читала її,— нагадав Юрко.

— Я вже втретє її читаю,— ствердила тихо Надійка.— І кожного разу наче вперше... Дивна книжка.

— Завжди, коли книга торкається серця, вона цікава,— охоче підтримав Юрко, бо Надійка зараз була не така, як учора на вулиці, і погляд немовби інший, і голос, і вся вона — в блаженнім злинялім халатику, з підігнутими під себе по-дитячому ногами — якась незвично близька і домашньому рідна.

— Та ти сідай,— порадила Надійка, бо Юрко й досі нерішуче стояв серед кімнати з пакунком в руках. В очах промайнули іскристі смішинки, певне, подумала — стоїть точно так, як стояла колись вона в його хаті, питаючи: «Не проженеш?» Коли провідувала хворого...

Юрко нарешті поклав пакунок на стіл, і кілька яблук викотились на заслану газетами скатертину — як тоді апельсини, й Надійка не втрималась, нагадала:

— Тепер ти... наче до хворої...— І нараз од тих слів сама ж опечалилася, поникла. Знову поправила на колінах халатик, наче побоювалась, щоб Юрко не помітив чогось, але він таки встиг побачити те, що приховати вже було важко.

Підвівся розгублений і тепер стояв якийсь наївно засоромлений і здивований, не міг одвести погляду від розповнілого Надійчиного живота, хоч розумів, що то негарно — дивитись отак відверто. І Надійка, зрештою, помітила той погляд, зрозуміла все і раптом, чого Юрко зовсім не сподівався, впала на подушку і заридала — бурхливо, невтішно, й зачитана книжка судорожно тіпалася в її схудлих блідих руках — мов білий птах, що намагався вирватись...

Надійка ридала, а він стояв над нею і не знав, що казати, як втішити, що чинити. Хотілося сісти коло неї на ліжко, бодай скраєчку, обняти за схудлі тремтливі плечі, гладити-гладити пахучі біляві коси, що густо розсипалися довкруг; чи, може, навіть поцілувати ті коси, ніжно підвести долонями змарніле личко і цілувати в очі, аби зупинити сльози, цілувати в губи, що так болісно здригалися від нестримного ридання.

Щось треба казати, робити, але що — не знав. Хтось невидимий, тверезіший уперто стримував, зупиняв...

Вона ридала, а він заніміло стояв над нею, наче справді лікар над хворою. Нарешті видавив мов не своїм голосом: — Заспокойся... Тобі не можна тепер хвилюватись...

І Надійка миттю слухняно втихла, примовкла, бо, мабуть, щось більше, сильніше од звичайних буденних турбот владно торкнулось її свідомості — материнське, одвічне...

3

Ще з тиждень Юрко оформлявся на роботу, домовлявся. Тепер же доводилось думати не лише про себе, не лише про зустрічі та розмови з Надійкою, а й про щось значно серйозніше, родинне, чого поки що не було, чого, власне, й не уявляв чітко, але що невідступно наближалось до нього.

Влаштувався, домігся невеличкої кімнатки в пересувному вагончику. Окремої, бо запевнив у робітничому комітеті, що має дівчину, а вона мешкає в гуртожитку, тож вони одружаться, житимуть разом, і місце в гуртожитку займе хтось інший.

Боявся, що не повірять, не зважать, бо надто невпевнено й затинаючись все те оповідав, а от повірили, дали ключа, поздоровили навіть, може, саме через те, що так збивався й ніяковів.

Вагончик — новий, блакитний, з двома широкими вікнами, ніби очима в далекий світ, з високим дощаним ганком — як дачний — стояв неподалік од дівчачого гуртожитку, і Юрко, одержавши ключ, одразу ж майнув до Надійки. Тепер, сподівався, розмова буде простішою, бо дійсно — як їй лишатися в гуртожитку з... Навіть у думці не наважувався вимовити оте «з дитиною», тому що й досі не вірилось, що це станеться обов'язково. Хоч розумів, що по-іншому вже не складеться, що як є, так воно й буде.

У Надійки... дитина. Це породжувало дивне сум'яття думок і почувань, в котрих не міг розібратися, — щось там було і від побоювань, і від розгубленості, від затаєної образи, і водночас — од радості й надії. Дитина тепер буде їхня, ніхто не дізнається, чия вона справді, — він одружиться з Надійкою, вяртає дівчину од нерозумних глузувань та пересудів. І хіба вона сама не збагне цього, не повірить у щирість його та відданість?

Коли настане час, він одвезе її допологового будинку, а потім забере звідти, і все буде гаразд, одразу втрясуть-

ся — Надійка стане його дружиною, а дитина — їхньою...

Так думав, поспішаючи до гуртожитку, тривожно мнучи в кишені холодний ключ, але... Надійки вже не застав. Надійки не було в гуртожитку — на її ліжку втомлено спала якась інша дівчина.

Аж похололо раптом під серцем — чи не трапилося біди? Дівчата з кімнати вдавали, що не знають, де поділась їхня подруга, а вахтерка у вестибюлі невдоволено буркнула — вона, мовляв, не довідкове бюро.

— Та не брешіть... не брешіть! — скрикнув розгнівано Юрко. — Чого люди так люблять брехати, коли треба казати правду. Дивляться у вічі тобі і спокійнісінько говорять неправду. Хіба так легше?

Ті щирі, вражаючі слова сколихнули зачерствілу душу вахтерки. Вона призналась — під найбільшим секретом (а вона все знала!) — що Надійка пішла вже в декретну відпустку, і на її місце тимчасово поселили іншу робітницю, бо туго з житлом. Надійка поїхала десь до подруги в село, оскільки роддому тут ще немає.

І додала невдоволено:

— Тут родильню треба б раніше будувати, ніж їдальню. Дівчата тепер такі...

— Різні є і дівчата, й хлопці, — заперечив твердо Юрко. — А про Надійку ви погано не думайте.

— Ти ба, який адвокат об'явився, — чмихнула глумливо вахтерка, все ж подивившись на хлопця з повагою.

— То куди ж вона поїхала? — похопився Юрко, бо хіба ж він прийшов сюди сперечатися. — До якої подруги, в яке село?

— Цього я не знаю, — розвела повними руками жінка, і Юрко відчув, що на цей раз вона не збрехала. — Не знаю! — повторила різко, немов підкреслюючи, що подальша розмова зайва.

Юрко звільна вийшов із гуртожитку, побрів замислено вулицею, кинувся було назад — ще запитати щось у вахтерки, та лише махнув безнадійно рукою — дарма! — й потупав розгублено далі, сам не відаючи куди, хоч рука в кишені вперто стискала холодний метал ключа. Навіть забулося, що вже має квартиру.

Знову прямував до річки. Там завжди ставало легше, вгомнялося серце, світлішав розум, і поступово надходив якийсь просвіток.

Ніби земний неосяжний простір, безодня синього неба,

одвічна тиша, і прохолода застигло-плинних вод, і тепла ласкавість духмяної зелені здатні були гамувати не лише фізичну втому...

Ішов до Дніпра. Минав малі й великі будинки, тимчасові й постійні, що довірливо вдивлялись у темряву різнокольоровими очима освітлених вікон; мимо людей, їхнього гомону й сміху, мимо гуркоту, брязкоту, реву, мимо сліпучих спалахів у котловані — в тишу, морок, у спокій.

Ішов, не замислюючись куди, бо синя птиця його щастя знову подаленіла, випурхнула з-під рук, і де ловити її, як утримати — не знав.

Аж коли біля ніг заплюскотіла невидима в темряві хвиля, зупинився, прислухався. Ніби й не вода шурхотіла то, а крила тієї казкової птиці, що вабила і втікала ось уже стільки часу, і кому відомо, скільки вона ще манитиме.

Довго стояв у сутіні над водою, вже й самого себе не відчував, наче й не було тут нікого живого зі своїми стражданнями і тривогами, а були тільки простір, далеке мерехтіння зір, одвічне хлюпання хвиль і тепле напівсонне зітхання тиші.

І думки... Його невітшіні, невідступні думки.

Чого Надійка втікає, ускладнює те, що здається простим і зрозумілим? Навіщо ця впертість і недовіра? Звідки вони? Хіба не ясно, що тепер найкраще для них у житті — побратися й жити разом, відкинувши, забувши давні непорозуміння. Все розпочати заново.

Може, Надійці після всього соромно так зробити? А може, вона й досі неспроможна забути Михайла? Але ж треба, зрештою, мати розум, і гордість, і людську повагу. Чи вона хоче ще поводити його, Юрка, докруг пальця, підкреслити свою незалежність і цілковиту байдужість до нього. Щоб, мовляв, не дуже хизувався своїм благородством, ніби не знати як ошчасливив її своєю увагою. Але ж ні, Надійка не така, бо за що ж тоді він покохав її так пристрасно й невідступно.

І чим більше думав, тим твердіше доходив до думки: Надійці просто незручно, не може вона одразу й відверто, після невдачі з Михайлом, кинутися в обійми іншому, та ще тому, хто про це знав. Такою була вона, і це цілком у її характері — чесному і одвертому, і він мусить, зрештою, це зрозуміти, виправдати й примиритися. Йй ніяково дивитися йому у вічі, слухати хай поки що і не висловлені ним звинувачення, бути разом. Мабуть — доходив до несподіваних висновків — так і повинно бути, навіть добре, в цьому

теж виявлялась його Надійка, яку полюбив, глибоко шанував, якої домагався; Надійка, що не розмінюється почуттями, не стає на коліна, не кидається до легшого, вигіднішого, що підвернулось, не чинить наперекір власному сумлінню, аби тільки притулитись до когось в житті, мати власне кубельце, хоч би й з не милим твоєю серцю.

Вона й тепер намагалась бути собою і тому ставала ще бажанішою й ріднішою, і він, хай як би не було тяжко й принизливо, а теж залишатиметься самим собою, не відмовиться вже від неї.

Шукатиме і знайде, бо як не ховалась би вона, та нікому ще не вдалося заховатись од власної долі.

А доля зглянулася над ним — відібрала Надійку в Михайла, котрий не вартий був її і ще гризтиме лікті, та й віддала йому, власне, повернула, кому й судилась вона...

Думки спалахували і гасли, манили і дратували, не доходили до чогось певного, та все ж що більше їх набиралося в голову, тим виразнішою ставала одна: він забере Надійку з дитиною до себе як чоловік, як батько. Прямо з пологового будинку в свій блакитний вагончик. Щоб жодних зайвих розмов, ніяких підозр чи пересудів. Він — чоловік, він — батько!

Він обганяє, обнишпорить усі пологові будинки поблизу й даліше, хоч би й по всій Україні — не стане ж Надійка родити десь нишком, — а знайде її і потім носитиме передачі, квіти, писатиме теплі записки, а коли надійде час, підкотить туди на таксі — обов'язково на таксі! На блакитній «Волзі!» — і повезе молоду матір до їхньої хати.

Тільки так!

Спершу їм вистачить однієї кімнатки, а потім сусід, одинак, десь переселиться, і вони займуть увесь вагончик — дві кімнатки й кухоньку, і заживуть нормально. Він уже чув про такі випадки — сімейних на будівництво брали неохоче: не вистачало житла, але якщо виникала сім'я, а тут сім'ї з'являлись і зникали, мов на воді бульбашки від дощу, — тоді віддавали увесь вагончик, а не встигали оформити, то люди займали самі, як тільки звільнялася сусідня кімната. Займали — і все, нехай потім виселяють! Ніхто нікого не виселяв насильно — розуміли, що треба, бо всім було тісно, всі вважалися тут тимчасовими і покійно мирилися з багатма незручностями.

Так і вони займуть увесь вагончик, і з'явиться на будівництві ще одна сім'я, і ніхто не здогадається, не відатиме, що дитиця у них чужа.

Чужа?! Навіть здивувався від того слова, бо хіба він міг вимовити таке? Наче сказав хтось сторонній, збоку. Чого ж раптом «чужа»? Вона ж Надійчина, а все Надійчине відтоді стане їхнім, спільним, своїм...

Намагався відігнати од себе оте недоречне й невчасне, що раптом вкололо, а все ж мимоволі від того немов безобидного слова «чужа» перед очима виник одразу той, другий, Михайло, і Юрко навіть примружив очі, ніби Михайло справді стояв перед ним і не хотілося його бачити.

Не треба про це, не треба!

Рішуче відігнав неприємне видиво і знову поринув у солов'яку в'яви про майбутнє спільне життя з Надійкою, не підозрюючи навіть, як згодом, потім ота дріб'язкова колючка, що неждано вколола його, розростеться в темні тернисті зарості...

Нічого поки що він не знав, не здогадувався навіть про оті підступні повороти долі, які могли виникнути. Розумів одне — він забере Надійку до себе! Здавалося, що тепер іншого шляху немає для неї і для нього. Так має бути! Хоч вирішував це й за неї, бо не відав про Надійчині думки й сподівання, вважав, що й вона повинна міркувати так само. Хіба не дивуються часом люди, як це хтось може мислити не так, як вони, інакше, коли, здається, все ясно, і чи не виникають інколи через це жахливі прикросці.

Юрко не відав, як Надійка збиралася жити далі. Він знав лише свої наміри і намагався будь-що їх домогтися. Мабуть, через те й виходило так недоладно, невтішно.

Та він не збирався поступатися. Він гнатиметься й далі за синьою птицею свого щастя...

4

Колись у них в радгоспі директор жартував: «Крім усього, я ще й працюю...» Хоч працювати доводилось не «крім усього», а насамперед. Це особливо відчув Юрко на будівництві. Щодня роботи був непочатий край, наче й не виконував її зовсім. Ні кінця тобі, ні просвітку. А проте встигав проскочити в сусіднє селище, до пологового будинку. Там родили жінки з будови.

Вахтерка з гуртожитку не перебільшувала — будівництво належало б починати з «родильні». Дівчата тут не гаялися, ставали матерями одна поперед одною, ніби й на них впливав отой загальний бурхливий темп.

Надійка мешкала в цьому селищі — певне, збагнула, що, як далеко не заїдеш, все одно тебе знайдуть, і саме ті, від кого намагаєшся утекти...

Доходжувала останні тижні чи й дні. Жила у подруги, місцевої, що теж працювала на будівництві. Таких було тут багато — щоранку доставляли їх до місця роботи автобусами, а ввечері одвозили назад.

І Юрко їздив з ними. Знав уже, де лікарня, знав прийомні години. Спершу розпитував чергову санітарку — чи не поступила така-то? А потім, щоб зайвий раз не набридати чи й не накликати підозри, мовчки підходив до списку породіль, котрий щоранку вивішували в вестибюлі. Уважно вчитувався в приколотий кнопками до диктової дошки аркушик. Спершу тільки дошукувався знайомого прізвища, а потім — з цікавістю передивлявся вагу немовлят, порівнював, дивувався. Ніколи не думав, що навіть народжуються люди такими різними — ростом, вагою. Коли натрапляв на рекордну вагу, переводив погляд на прізвище матері — чомусь здавалося, що саме в Надійки народиться така незвичайна дитина...

Дівчаток народжувалося більше, і те дивувало теж. З розмов у вестибюлі почув, що це на мир, бо коли на війну, то народжуються хлопці, вояки.

Тоді хай народжуються дівчата. Навіть звук до того, що і в Надійки народиться донька. То й добре! Буде схожою на маму — це теж почув у вестибюлі — й ростиме наче маленька Надійка, а син би постійно нагадував *того*...

О, знову лізе в голову казна-що...

Народиться, звісно, донька, й обов'язково схожа на Надійку. І по батькові буде «Юр'ївна», а не якось інакше. Добре, що в списках вказується лише матір, а батька не згадують, бо навіщо іноді з перших днів народження завдавати прикрошів і дитині, й матері.

Не стямлювався, як мимоволі час од часу торкався минулого, наболілого, неприємного, пов'язаного з Михайлом, а схаменувшись, квапився вгомоняти себе, — це, мовляв, одразу мине; тільки-но стануть жити з Надійкою, все миттю забудеться, запливе мулом, шезне, як недоладний сон.

Намагався думати про доню, про таксі — блакитну «Волгу» з чорною шахматкою, на якій повезе їх додому, про світлу кімнатку у вагончику — теж блакитному й веселому. Вчитувався в список, щоразу новий і водночас такий схожий один на одний, як різні й схожі межі собою дні життя; знову й знову передивлявся вагу новонароджених, прислу-

хався до розмов обік — теж ніби різних і таких схожих, однакових, — а перед очима стояли вони — його жінки, велика й маленька.

Одного разу аж кинувся від несподіванки — у списку помитив Надійчине прізвище. Не Надія, а прізвище її. І народила дочку, чотири кілограми. Як він і сподівався. Може, навмисне приховала ім'я, боялася, що шукатимуть, а прізвища не вдалося змінити. Але — ні, то була інша, однофаміліця, хоч довго не йняв віри, поки не довели йому, що то літня жінка, мати кількох дітей і навіть не з будівництва.

Цей випадок ще дужче наблизив до тривожно очікуваного. Тепер підходив до списку з мимовільним трепетом, наче справді молодий батько, що з нетерпінням і побоюванням чекає свого первістка.

Діждався. Співпали і прізвище, й ім'я, і рік народження матері, а от дитина... Був син, звичайнісінької ваги, навіть менший за інших дітей, що народилися того дня.

Санітарка подивилась на Юрка насторожено. Зміряла з голови до ніг, немов дивувалась — хто б це міг бути і звідки раптом з'явився? Відповідала неохоче, скупомо — чи то, можливо, лише так здавалось йому, бо скільки за час своїх невтомних пошуків зазнав на собі недовірливих чи й байдужих поглядів, скільки почув невдоволених слів у відповідь. Наче розшукувати потрібну тобі людину було чимось недозволеним.

А через годину він примчав сюди з букетом осінніх квітів — як у пісні співається: айстри червоні і білі; прихопив із собою рябого херсонського кавуна, бо гаразд не відав, що потрібно для породіллі. Вважав — кавун для всіх смачний, корисний, не випадково діди на баштанах такі міцні та живучі.

Прийняли — і кавун, і квіти, пожартували, що такого кавуна вистачить на всю палату. Взяли і ніби чекали ще чогось. Юрко звів на санітарку запитливий погляд.

— А записку... від кого, — нагадала вона.

Тю! — здивувався, навіть випало з голови. Треба щось написати, поздоровити, хоч Надійка і без листа здогадається, від кого. Не привезе ж Михайло квіти на мотоциклі. Він умів возити лише до лісу, як зараз возить другу, чи й ту вже встиг покинути... О, знову оцей Михайло настирливо лізе в душу, будь він неладний. Хіба час думати про нього та про його підлоту? Не твоя справа, кого возити йому, кого ні, а якщо ти прагнеш бути інакшим, не схожим на нього,

то й будь кращим, чеснішим і не мороч голови ні собі, ні комусь недоречними нагадуваннями.

Дістав ручку, блокнотик, вирвав аркушик, примостився на підвіконні — до столу хіба протиснутись. Взявся писати: з боків штовхали, хтось прохав ручку — на хвильку, писнути одне тільки слівце! — вимагали посунутись, не штовхати їх, а він усе складав листа, ніяк не міг докінчити, бо всі слова, котрі спадали на думку, наче не передавали того, що хотілося висловити.

Домучив.

«Мое Наденятко, видужуй. Напиши, коли забирати вас...» Хотів підписатись, але передумав — оте «Наденятко» про все казало, бо ніхто, крім Юрка, так не називав її. Хіба дописати — «цілую» чи й — «міцно-міцно», але не зважився: колись (те пам'яталося добре, як, мабуть, завжди запам'ятовується принизливе) спробував був поцілувати її силоміць, і Надійка тоді гнівно ляснула його по щоці.

Коли б і тепер не вхопити...

Віддав записку й нетерпеливо чекав відповіді. Хвилювався. Сам того не помічаючи, то виходив з вестибюля надвір — вдихнути краплину свіжого повітря, заспокоїтись; то повертався квапливо назад — у приглушені монотонні розмови відвідувачів, у тривожну загусклість чекання, у білизну лікарняних стін та одягу. Переживав, ніби Надійка не народила вже, а й досі мучилась, і життя її висіло на волосинці, й ніхто не міг сказати чогось певного.

Спробував передбачити: що відповідь вона на його писання? Хотілось особливо приемного, бажаного, а з глибини вперто поставав страх, передчуття чогось прикрого, недоладного. Ні-ні, все складеться добре, бо, коли їхав сюди, в автобусі кондукторка дала щасливий квиток — сума трьох цифр від початку і від кінця співпадала, і він повірив, що це не випадковість. Хіба часто траплявся такий квиток, а от сьогодні випав саме йому. Квиток не викинув, поклав до кишені, і ось тепер, уже вкотре, дістав його-й придивлявся знову — таки щасливий, не помилився.

А відповіді не передавали й досі...

І він знову виходив на ганок, вертався до вестибюля, зупинявся коло списку, та ніхто не помічав його метання, бо й інші тут хвилювалися не менше, не помічаючи ні власного хвилювання, ні — тим більше — чужого.

Ага, кличуть! Радісно відізвався. Санітарка з докором буркнула:

— Третій раз гукаю! Де ви бродите?

— Я тут..: Я весь час тут...— почав оправдуватись Юрко, але санітарка не стала слухати,— певне, часто доводилось їй тукати людей по тричі, бо хіба ж не буває, що стоїш поруч і не чуєш, коли тебе кличуть, не розумієш, що то до тебе звертаються.

Вхопив листа і... зацікавив од несподіванки. В руках була його власна записка. Невже Надійка навіть не захотіла взяти цей лист і прочитати? Навіщо ж повернула назад? Краще порвала б, викинула в урну... Чи, може, вона неспроможна ні прочитати щось, ні написати — так їй погано, така вона знесиліла? Чому ж ця гладка санітарка не скаже по-людському, не пояснить?

Здавалося, всі дивляться зараз на нього, відчули щось неадекватне, смішне, помітили його розгублений, жалюгідний вигляд. Пекуча хвиля сорому хлинула до лица, розтеклася м'яко по тілу. Для чого ж так? Найболючіша образа — незаслужена... І Надійка, що сама звідала в житті стільки незаслужених образ, невже здатна бути такою безжалісною?

Тремтливі пальці вертіли пом'ятий папірець, як раптом очі помітили збоку кривулясте: «Дякую. Поговоримо потім. Надія».

Як він не помітив того писання одразу? Напевне, в Надійки не було під рукою чистого паперу, і вона відписала на його ж записці.

Гаряча хвиля знову шугонула в лице, вже не од сорому та образи, а від радості й полегшення.

Якщо відповіла, якщо дякує, значить, він забере їх до себе. Бо для чого ж тоді так затято домагався окремої кімнати, запевняв усіх про одруження, і хіба можна перед робітничим комітетом, перед людьми, котрі тобі повірили, виявитись безсовісним брехуном?..

5

І раніше не переставав думати про Надійку, а відтепер вона цілком заповонила його розум. Лягав з думкою про Надійку і просипався з тією ж думкою. Надійка снилась йому вночі, дивно та бентежливо; і вдень невідлучно стояла перед ним — де б не був, що не робив би.

Іноді на якусь мить забував, чимсь надто захопившись, та потім знову щось невідступно починало мулити, щось нагадувало настирливо про себе, чого забувати не доводилось. Напружував пам'ять, і нараз поставало — На-

дїйка. Це ж про неї він перестав думати, а чи мїг бодай на хвильку забувати про те «потїм», незграбно нашкрябане в записцї?

«Потїм» настало через кїлька днїв.

Юрко по роботї навідався до лікарні, і Надїйка з вікна показала на мигах — їди, мовляв, до скверика на подвір'ї, я теж туди вийду. А він нїяк не мїг догадатися, і Надїйка аж розсміялася — до чого ж нетямущий. Юрко просто не мїг повірити, що Надїйка вийде до нього, що вони зможуть сидїти разом, розмовлятимуть сам на сам.

Той смїх підбадьорив Юрка, і хлопець закивав головою розуміюче, вдячно.

І от вони опинилися в затїнку лікарняного скверика, на розлогїй лавочцї, як та, в їхньому селї, де лишилися вирїзанї лише їм відомї букви.

Збоку сидїли їнші, розмовляли про щось своє, але нї вони когось, нї хтось їх не чув, бо тут кожен сприймав лише сказане до нього.

Надїйка — у злинялїм халатикѳ з голубуватої байки, без гудзиків, без поворозок — загорнулася в нього, як загортаються пїсля купання у простирадло, й сидїла — незвично блїда, худенька, аж прозора. Такою, здавалось, Юрко ще не бачив її, халатик зашований, грубий, та навїть він личив Надїйцї, пасував до її блїдо-блакитних очей. І ще завважив Юрко — Надїйка була якась на диво спокїйна, врівноважена, якою теж начеб нїколи не бачив, принаймнї не сподївався побачити її такою зараз.

Мовби перед ним і не Надїйка, а якась їнша, незнайома дївчина, самотня та лагідна, й від того ще ближча й рїднїша.

Говорила про подруг у їхнїй палатї, про малого, якого назвала на честь свого батька — Петриком; згадала про кавуна, принесеного нещодавно Юрком, великого і смачного, а соковитого — страх: ледве з'їли його всї гуртом, і санїтаркам давали попробувати, і медсестрї. Де тїльки такого роздобув? А ще говорила, що дуже скучила за дївчатами з гуртожитку, з котрими разом працювала арматурницею і вже встигла здружитися; і маму дуже хочеться побачити, побувати в селї, й ще багато чого промовляла — тихо й спокїйно, одним тоном і голосом, про важливе і дрїб'язкове, і лиш про те, що мали б вяснити насамперед, уперто не згадувала, обминала, і Юрко починав розумїти, що навмисне вона уникає тїєї розмови, навмисне веде про другорядне й далеке. Здогадався, що має почати перший — а звїсно! —

і що пора зважитись, бо час прудко минає, просто летить несамовито, і можна знову не встигнути домовитись про найголовніше зараз.

Озвався:

— Надійко, то коли забирати *вас*? — виділив слово «вас», аби Надійка про все зрозуміла одразу, аби не кружеляти довкола в натяках та здогадках. Хай пересвідчиться, що він так намірився давно й остаточно і що ніяких інших шляхів немає ні для нього, ні для неї — тільки так мають вчинити вони, раз і назавжди!

— А ти добре подумав? — запитала вона по недовгій мовчанці: так само тихо й спокійно, як до цього розповідала про все інше — підруг у палаті, свого малого, смаковитого кавуна... Аж дивно було, що могла говорити отак розмірено й діловито, та ще про такі речі. Немов запитувала його, яку він останнім часом читав книжку чи що цікавого бачив по телевізору.

— Не тільки подумав, а й вирішив...— проймаючись її тоном, теж тихо і якомога спокійніше промовив він.

— Але ж ти не питав моєї згоди.

— Отже питаю.

Вона усміхнулась.

— А якщо я не згоджусь?

— Але чому? — не витримав спокійного тону, голосніше спитав Юрко.

— Та хоч би тому, що в мене є минуле, чуже тобі, ненависне. Його ти ніколи мені не простиш.

— Надійко, звідки ти це взяла?

— Так у житті часто буває.

— Не в житті, ні, — пристрасно заперечив Юрко, — це тільки так буває у книгах, яких ти начиталася.

— Ні, в книгах простіше, як у житті... А от ти не бажаєш помічати тієї складності. Ти надумався, тобі так хочеться... А потім все життя вважатимеш, що пожалів мене, сердешну, що в мене іншого виходу не було...

— Надійко, — обірвав докірливо Юрко, — ти так говориш, наче зовсім не знаєш мене. Та на те, що пропоную зараз, я згоден був навіть раніше, ніж про це подумав. Якщо я когось й жалю, то хіба самого себе... та ще того... малого.

— Можливо... — Надійка дістала з рукава халата зібгану квітчасту хустинку, витерла кутики очей — сльози чи просто так. — Тому й розмовляю з тобою, хоч відчуваю — ти більше думаєш про себе, аніж про мою долю. Робиш начеб мені послугу, кидаєш віршовку, щоб не втопилася, а насправ-

ді хочеш вирятувати мене для себе. І потім тримати в покорі отим одвічним обов'язком вдячності. І постійно ним декоряти... Вирятувати, аби тільки було по-твоему...

— Не по-моєму, а по-нашому.

— Знову ти розписуєшся за мене.

— Гарзд... А як би хотіла ти? Щоб тільки наперекір мені?

— Може, й самій собі,— так само неголосно, мовби міркуючи вголос, одказала Надійка.— Наперекір усім.

— От-от, я розумію — ти обізлилася на всіх чоловіків, а заодно й на мене... Хоч жодної причини для того немає. Хіба те, що і я ходжу в штанях, як інші, голю бороду...— спробував пожартувати Юрко.

— Можливо...— знову покірно згодилася вона.— Але, повір, щось мене муляє, хтось уперто стримує, попереджає — не квапся, не кидайся з вогню та в полум'я, бо ніхто-ніхто, навіть Юрась, не забуде тобі минулого...

— Все забудеться, все! — гаряче пообіцяв Юрко.

— Ой ні,— недовіжливо похитала головою Надійка,— є речі, які не забуваються.

— Ти так запевняєш, наче в тебе не знати який досвід.

Надійка буцім не почула, не зрозуміла того натяку.

— Є речі, які не забуваються...— повторила замислено і примовкля, мовби нічого переконливішого вже не могла сказати чи стомилась од занадто довгої розмови, не мала сили бодай слово знайти інше.

Принишло сиділа, відхилившись на спинку зручної лавочки,— худенька, немов дівча, прозора, змарніла, щільно куталася в м'який сизувато-злінялий халатик. Дивилась журливо кудись у передвечоровий синюватий простір немовби прибляклими очима, і не вірилося, що в її гарненькій голівці, підстриженій під хлопчика, теж ніби схудлій останнім часом, містилося стільки нерозвійної туги і недовіри, холодної розсудливості, котрі приходять до людей лиш після довгих, тяжких років життя.

І вперше Юркові, дивлячись на Надійку, стало боязко, аж моторошно наче, і якийсь неприємний тривожний живчик холодно ворухнувся в піддонні серця, бо здалося, що й справді в житті не все так просто, як йому уявляється, що в Надійчицих словах є доля істини — не все, ой, не все на світі можна забути й простити...

Хотілося заперечити, але не міг, не повертався язик мовити щось заспокійливо звичне, бо прозвучало б воно зараз надто фальшиво і недоречно, в цю хвилину глибинного суму

й ваганы; мовчав, бо вловив душею, що зараз мовчання переконливіше, більш потрібне і своєчасне, й може зблизити дужче, а від будь-яких, навіть найщиріших слів ця мить може лише втратити.

Мовчав Юрко, мовчала Надійка, і в тій сторожкій, напруженій тиші особливо виразно чувся, долинав з пологового будинку несамовитий вимогливий вереск — тих, що вже народилися, тих, що народжувались...

Кожне життя починалося складно й болісно. І, мабуть, ніколи-ніколи не позбутись людині людських страждань, — вона з ними входить в життя і з ними з життя йде...

Раптом Надійка стріпнулася, наче хтось покликав її. Можливо, серед того вискливо-гучного лементу вловила вона крик свого малого, що вже проснувся і кликав до себе — мусив їсти.

— Я побігла...— схопилась Надійка з лави.

— Чекай...— спробував зупинити її Юрко, теж підвівшись.— Ми ж так і не домовились.

— Потім,— неуважно всміхнулася Надійка, бо вся була десь там, у плутанині дитячого лементу.— Потім...— І кинулася, побігла, ніби знову з його рук випурхнула невловима блакитна пташка.

«Потім,— скрушно зітхнув Юрко.— І так все життя — потім. А того «потім» може й не бути зовсім...»

Ще якусь мить стояв, дивився услід Надійці — а збоку не вмовкало, не нишкло дитяче галасування, не втишившись ні на краплину від того, що туди побігла вона.

Хтось різко засміявся неподалік. Юрко здригнувся від несподіванки.

Сміявся незнайомий батько. Тримав у руках білосніжний пухкий сповиток і бурхав радісним, аж неприродним сміхом, а мати з удаваним гнівом стишувала його — та годі тобі, перелякаєш малого...

Проїшли мимо...

Хіба вони не щасливі зараз, усі троє, хіба не людське це щастя, хай і звичайне, але щастя, і чим відрізняється звичайне щастя від якогось особливого, виняткового?..

Він теж прагне мати таке, повинен мати — щастя й для себе, і для всіх трьох. Бо вже не може хтось із них трьох бути щасливим окремо...

У палаті жінки напалися на Надійку — чого вона отак збиткується із свого судженого: потюпав, бідний, наче у воду опущений. Хіба можна легковажно морочити голову, тіпати нерви комусь, які б не були причини, та й собі, коли слід набиратися сил і для себе, і для малого.

Надійка мляво відборонялася — ви нічого не знаєте.

— А нам нічого й не треба знати,— накинулись породільниці на неї.— Тут і сліпому видно — ходить до тебе, не ходить — бігає, а ти корчиш із себе Варвару-великомученицю.

Надійка всміхнулась, бо що могла доводити іншим, коли й себе не могла в чомусь переконати.

Потім подруги розповідали різні житейські історії, трагічні й смішні, про себе й про когось, а всі вони якимсь чином торкалися Надійки. Відчувала — заради неї й розказували, але, хоч виразно чула сторонній голос і навіть вловлювала окремі слова, та загального змісту оповіді не вкладалося в голову, не сприймала.

Уперто думала про своє, зважувала все знову й знову, намагалася розібратися в тій плутанині, що збоку здавалась такою простою і зрозумілою. Мабуть, завжди збоку видніше. Кажуть же: чужу біду руками розведу, а своїй — ума не прикладу. Але... прислів'я прислів'ям, а як бути їй?

Те, що стримувало, було сильніше від того, що вмовляло...

Все переконувало — слід поступитися, згодитися на домагання Юркові і йти до нього. Куди гірше, просто жахливо, повертатися назад, у гуртожиток, в кімнатку на чотириох, з грудною дитиною, та ще в котрої немає батька. Та й коли буде... Хоч таке й не дивина зараз, особливо на будівництві, а проте не хотілось ні чийось жалоців чи співчувань, ні тим більше двозначних натяків чи й одвертого глузування. Та й незручно буде, тісно, — і для неї з дитиною, і для дівчат, для яких досить незручностей і без її малого. Найняти кімнатку в селищі теж не могла; і від роботи далеко — як годувала б малого, та й грошей зайвих не мала, бо з житлом поблизу будівництва було сутужно і коштувало воно дорого. Про повернення додому, в село, поки й думати не хотіла. А головне — чому від її безталання мала терпіти дитина, оця мила беззахисна крихітка, без якої вже й не уявляла себе. Чого малий мусив рости без батька? Однак не прожити решти віку самій, то чому ж не з Юрком,

який так домагається цього і якого вона все ж знає добре, котрому вірить, котрий запевняє, що любить її над усе...

А хіба Михайло не запевняв? — виринало знову те, що вперто стримувало. Чи ж він не клявся, не шепотів найнижчих слів? А потім так легко залишив на роздоріжжі, як, мабуть, не покинула б навіть зовсім чужа, безсердечна людина. Він не хотів дитини, він застерігав... А хіба вона хотіла мати ганьбу й страждання? Та коли в житті часто обертається не так, як бажалось би, коли не все можна завбачити й обминути. Він не збирався так рано й зопалу натягати на шю сімейний хомут... І відцурався її! То хіба ж він кохав? Він якщо і любив когось, то лише самого себе, а її підло обманював, аби домогтися свого. А вона ж кохала... Так кохала, що навіть зараз, після всього, якби він повернувся, то, здається, простила б йому і кохала б ще гарячіше... Бо мала з ним стільки неповторно-гарного, чого ще не забула, та й чи зможе коли-небудь забути...

І тут же до болю, до крові закушувала губу — що вона тільки вигадує, навіщо? І хто їй, жорстокий, підступний, вкладає свої думки, зухвало нашіптує непотрібні зараз нікому смішні слова?

Хіба можна простили Михайлові? Та нізачо на світі. Навіть якби він повернувся, навіть якби прийняла його — заради сина, хіба могла б забути глухі безсонні ночі, що вкоротили їй молодість, і ті сльози, пекучі й нестримні, од яких просоліло, здається, серце. Ні, не могло б повернутись до них колишне, довірливе й шире, яскраво-сонячне, а те, незаслужене й підле, що постало між ними потім, щоразу нависало б над їхнім життям зловісною примарою...

І знову спиняла себе — а чого б це Михайло мав повертатись? Нащо катуватися тим, що нездійсниме, чого не сподіватися? Михайло ніколи вже не повернеться, як багато чого в житті ніколи не повертається, як би того не бажалось. Для чого ж намарне сушити мозок, коли про це навіть згадувати не варто, а пора серйозно замислитися над тим, що постає попереду — вимогливо і невідступно, що чекає на тебе, чатує, бо ти не одна і повинна думати вже за двох, адже той, другий, не здатний ще мислити й вирішувати сам. Треба про те думати, що чекає тебе, вас двох, на довгій шляху самотійного життя, котре, власне, тільки-но починається.

Дитині потрібний батько...

І — цілком ясно — що не Михайло. Хай Михайло має вдосталь свободи — йому хотілося мати її більше, ніж

мають інші, за рахунок чужих принижень і покори. Вона не стане його обтяжувати: дитину виховає сама і ніколи не попросить жодної копійки на її утримання. Переб'ється якось, батьки допоможуть, добрі люди, держава. Не ті часи, щоб дитину в зимову завірюху класти край шляху, а самій кидатися в ополонку. Дитину запише на своє прізвище, а от як по батькові?..

І куди не звертала думка, знову ж потрапляла в ту саму колію, бо туди спрямовувало її саме життя...

Тож коли Юрко заявився на такі за ними, — таки на «Волзі», на голубій, — Надійка не стала ні перечити, ні зволікати. Покірно почала збиратись, і хоч всі її радо поздоровляли — такий синочок, такий дбайливий батько! — вона лише сумно всміхалась у відповідь і ледве стримувала підступні сльози. Де вони тільки беруться в її очах, ніби й не лилися рясно вже безсонними ночами.

Юрко метушився, вдячно відповідав на поздоровлення, але й він почував себе не так, як сподівався, невпевнено, його теж гнітила якась незручність, і хотілось, аби все це хутчій кінчалося, бо нелегко здаватись щасливим перед очима, які помічають багато більше, ніж хотілося б.

— Дитину хай несе батько... — вперто підказувала санітарка, а Юрко ніяк не міг дотямити, що то мовиться про нього. Батько! Аж здригнувся од незвички, хоч давно готувався до такого. Ніс дитину незграбно й боязко, думаючи, що краще-таки, аби несла її мати, бо, можливо, хтось тут знає, догадується, що не він батько, і тому так співчутливо й здивовано поглядає на нього. Не могла за стільки часу Надійка нікому не сказати правди. Хай би спершу, тут, дитину несла мати, а він уже потім, коли звикне і перепише малого на себе — тоді, думалось, буде простіше й природніше.

Та зараз намагався ні про що стороннє, небажане не згадувати, а думати лише про те щастя, котре, нарешті, збулося — ось вона, його синя птиця, його Надійка, поруч із ним, як дружина, іде до нього, щоб жити разом в його тимчасовій оселі — блакитному, широковіконному вагончику. І хіба варто думати про щось інше?!

Мабуть, зараз взагалі не варто думати, а треба чітко ловити цю світлу солодку мить, впливатися нею, бо все це ніби неправда, наче тільки наснилось, ввижається, мариться. І коли б не сполохати цю незвичайну жадану мить, бо нічого іншого тобі поки що не потрібно. А якщо треба нести дитину, цей ворухкий теплий сповиток, котрий, здавалося,

пах Надійкою і був її часткою,— він нестиме, бо що ж тут особливого — зрештою, батько мусить до цього звикати. Тільки швидше звідси, де, либонь, знають правду, туди, на будівництво, в людську круговерть, де все розтане, зникне, згладиться серед виру інших людських історій...

Надворі їх зустріло осіннє лагідне сонце, і відвологлий вітерець з річки м'яко торкнувся Юркового русявого чуба, і хмаринка в небесній блакиті була біла й пухнаста, як сповиток у його руках.

Таксист, меткий шельмуватий хлопчина, розчинив послужливо дверцята «Волги», а коли Юрко боком, невміло — з дитиною на руках — втисся в машину, блиснув гостро веселим оком на немовля:

— О, вилитий батько...— І підморгнув лукаво.

Юрко здригнувся — подумалось, що й таксист уже знає щось і тому натякає багатозначно. Глянув запитливо на Надійку — вона сиділа прикинула в куточку, немовби й не чула жарту, але він здогадався — чула, і те, що дивилася вбік, а в очах застиг віддалений сум, ледь помітно зволожений сльозою, теж кольнуло Юркові у серце.

Таксист газонував так, наче збирався злетіти в повітря, потім недбало, мов граючись, покручував кермо однією рукою — вів хвацько машину й стиха наспівував «Цвіте терен», та Юркові й це не подобалось, бо здавалося, що слова пісні торкалися їхніх з Надійкою стосунків і водій немов знову натякав на щось.

А коли підходили до вагончика, на ганку стояв сусід — у солом'яному брилі й кирзових чоботях: він завжди так ходив на роботу. Сусід аж надто здивовано розширив очі на білосніжний сповиток у Юркових руках, пробасував протягло: «О-о, свадьба з приданим!» — і Юркові в тих словах теж вчулась іронія.

Надійка й цього не почула, тільки кволо всміхнулась. Коли ж Юрко зайшов до кімнати й, поклавши немовля на стіл, зауважив раптом, що всі, наче змовившись, намагаються зіпсувати йому настрій, Надійка лише низала плечима. Переклала дитину в ліжко, заходилася переповивати.

Юрко некліпно дивився на її вправні рухи і ніби сам до себе обізвався знову:

— Ну, справді — чого вони обов'язково хочуть вколоти?

— Та чим же? — доцікавилась неухажно Надійка.

— Ну... — затнувся Юрко. — Що дитина... ну... не моя.

— Люди жартують,— заперечила м'яко Надійка,— а ти все сприймаєш всерйоз, береш на себе.

— Можна й жартом потьмарити настрої,— понуро озвався Юрко.— І скажи мені, звідки сусід устиг довідатись?

Надійка мовчки сповила дитину, випросталась нарешті й пильно-пильно подивилася на Юрка — так глибоко й запитливо, що той мимоволі знітився. .

— Мабуть, я піду звідси...— сказала майже нечутно й перевела погляд на дитину.

— Надійко! — скрикнув Юрко злякано.— Не смій про це говорити, не смій! — кинувся до неї і міцно вхопив за руки, наче вона вже намірилася втікати і виривалася. Але Надійка не вивільнилась, навпаки — якимось покійно, зморено прихилилась до нього, ніжна й гаряча, і він, раптом відчувши її так близько, як ще ніколи не відчував, аж не вірячи ще в своє щастя, рвучко обняв її, пригорнув, притулився лицем до лица, губами до губів, вогкувато податливих, впився у них, став квапливо обцілювати мокрі від сліз щоки, лише тепер помітивши, що Надійка плаче. Далі припав тремтячими вустами до одного ока, до другого, цілував,— немов хотів затулити очі, аби з них не текли оті пекуче-солонкуваті краплини, а вони від того, здавалося, ринули ще рясніше. Тоді він розпачливо попрохав:

— Надійко, не треба... Я не думав тебе образити... Надянтко моє, не треба. Я такий дурний, такий дурний — хочю говорити щось гарне, приємне, а кажу зовсім не те, що думаю. Ніби й не я кажу, а хтось інший, сторонній, що постійно переслідує мене... А яке нам діло до когось, якщо ми разом з тобою, коли ти — *моя*... Ти ж моя, моя? — допитувався він, все ще не вірячи в те, що сталося, що відбувається, немов капризна дитина, якій неодмінно треба відповісти, хоч би й на зовсім недоречне запитання, і лиш тоді вона заспокоїться.— *Моя ж?*..

Надійка не встигла відповісти — збоку, на ліжку, запищало мале, і вона, м'яко вивільнившись з обіймів, кинулась до дитини. Сіла скраечку ліжка, почала годувати.

І те, що Надійка сиділа зараз на його постелі й, не соромлячись його, давала малому грудь — ніжно-білу, мов мармурову, з великим рожевим соском,— враз заспокоїло Юрка, наче відповіло йому переконливіше за будь-які слова, запевнило, що все гаразд, саме так, як домагався, як прагнув, хотів.

Надійка справді його...

І він несподівано навіть для себе, наче хтось підказав те збоку, почав слатися.

— Нехай, нехай, я сама...— зупинила його Надійка.— Вкладу малого і...

Що ж, сама то й сама. Юрко поквапливо вийшов на ганок — запалити б цигарку, але ж не кури́в. Поправив ко́мір — і не душно було, а дихалось важко, начеб давило. Став розстібати гудзики й раптом помітив, як пальці дрібно тремтіли.

Над котлованом уже спалахнули прожектори. Сутінки гусли, чорнішали. Їхнє вікно теж блимнуло світлом — ввімкнула Надійка, як господиня...

Коли зайшов до кімнати, було послано, і Надійка лежала в постелі, заклавши під голову повні оголені руки.

Юрко мовчки почав роздягатись і знову відчув, як пальці йому посмикувало.

— Гасити, чи, мо'...— обізвався глухо, і голос теж неждано здригнувся.

— Гаси, гаси...— потяглась до малого рукою Надійка.

Юрко стояв і пильно дивився на неї.

— Гаси...— повторила Надійка і звела на Юрка довірливий погляд.

Подумалось — ось, нарешті, й минулось лихе, невтішне, що гнітило його й мучило; зникло, розтало у мороці невдач та принижень, а настає зовсім інше, нове — світле й довгождане.

Лунко клацнув вимикач, і в темній кімнатці владно замаяла оксамитовими крильми синя казкова птиця...

Частина третя

ДИЯВОЛЬСЬКЕ КОРІННЯ

1

А проте навіть на великому будівництві, де стільки людей і стільки сімей, а ще більше сімейних переплетінь і ускладнень, навіть тут не вдалося їм приховати своєї таємниці.

Якось Юрко йшов разом із сусідом на роботу.

День видався хмурий, клалось на дощ. Коло намитої земснарядями греблі перейшли хиткий місточок, збитий наспіх з грубих, заляпаних цементом дощок. Гомоніли про

се, про те. — про роботу, знайомих, родинні діла, і вже коли мали розходитись, сусід раптом прискалив око і запитав зненацька:

— Слухай, старик, — відчувалося, він давно вже збирався про це спитати, але не випадало ніяк. — А що тебе змусило?

Юрко спершу навіть не збагнув, про що йдеться, хоч хтось одразу шепнув йому з глибини, що запитують про Надійку.

— Що значить «змусило»? — все ж перепитав для певності.

— Ну, узяги... з дитиною... вдовичку розкольцьовану... — І сусід грубо давив на Юрка оком. — Мало дівчат, чи що? — уточнив свою думку.

В тому запитанні, у примруженім погляді їжакуватих очей бачилось одверте і дивування, і осуд, немовби Юрко вчинив якусь несусвітню дурість, чого жодна нормальна людина за власним бажанням ніколи не зробила б.

Що мав відповісти?

Пояснювати все, як сталося, переконувати не було ані найменшого бажання, та й навряд чи зміг би те зробити, бо хіба таке розтлумачиш звичайними людськими словами, та ще тому, хто цього не воліє, неспроможний збагнути.

Відповідь просто, одним словом, як це не раз пояснював самому собі:

— Любов.

— Що — «любов»? — Тепер уже не дотямив сусід.

— Ну... любов змусила, — уточнив спокійно Юрко.

Сусід недовіриливо захихикав — мовляв, розповідай дитячі баечки. Самі не маленькі, знаємо, що таке любов і з чим її споживають.

Під те скептичне хихикання й побрів Юрко далі. Йти стало одразу важко. Справді, по піску йти було трудно, але раніше цього ніби й не помічалось, а то враз так дуже відчулося. Став, зітхнув.

Звідки вони, сусіди, про все дізнаються, іноді навіть раніше від тебе самого? Яка сорока носить їм на своєму довгому хвості чужі таємниці, крізь яку непомітну замкову щілинку підглядають вони чужі незлагоди?

І з якого дива сусіду раптом здалося, ніби Юрка щось примусило взяти Надійку, іншим зганьблену дівчину, з чужою дитиною, покритку, і чого в цьому треба вбачати щось принизливе і недоречне? Це ж сусід так запитав у самого Юрка, а що казатиме поза очі, якими поміями обіллє їхні з Надійкою взаємини.

Терпкий холодок покотився по тілу — очевидно, і всі інші тут давно дізналися правду, а він досі сподівався, що ніхто цього не знає, намагався приховувати, розповідав людям на свій лад, а ті слухали і з делікатності змовчували, навіть вдавали, що вірять.

Як негарно, як смішно виходить. А хотілося чистого, як мало бути б, як ведеться. І чим він завинив перед кимось, що в нього складається так невдало, дивно, образливо. І невже не буває в житті ідеального щастя?

«Що тебе змусило?»

Звільна потунав далі, спустився дерев'яними східцями з вичовганими перилами на саме дно котловану, й зараз тут пилюка здавалась особливо їдкою, і задушливо, як ніколи, тхнуло бензином, і пневматичні молоти посвистували аж надто натужливо.

Цілий день псувало йому настрої, злило, болюче кололо оте немовби звичайне, безобидне питання. Забувався часом, а потім знову нагадував, що сталась якась неприємність, але довго не міг згадати яка, аж поки не напливало виразно на пам'ять: оте безцеремонне сусідове — «що тебе змусило?».

Невже все життя йому колотимуть очі і натякатимуть чи, бодай, проводжатимуть поглядами, в котрих просвічуватиметься намагання показати, що вони знають більше, ніж він сподівався. І від того постійно терзатиметься його чоловіче самолюбство, вічно терпітиме родинне благополуччя.

Буцімто він задовольнився тим, що зверху відкинули інші, погодився на те, чого не схотів хтось, зовсім не кращий за тебе.

А скільки мріялось про любов, як щось невимовно світле, щось надзвичайно чисте і чарівне. Хіба не пам'ятались рядки — «Так ніхто не кохав. Через тисячу літ лиш приходить подібне кохання...», хіба не подобалась пісенька, в котрій милій обіцяли дістати на пальчик кільце з Сатурна? Скільки читав, чув, марив, і от раптом — брутальне «розкольцьована вдовичка», глумливе «чужа дитина»... Чужа, хоч він забрав її з пологового будинку, всиновив і зараз має коло себе як рідну.

А сусід здивовано допитується: «Що тебе змусило?»

І зненацька виникла супротивна думка — він не ждатиме, поки сусід сам десь вибереться, а напише заяву до робіткому, аби того відселили з їхнього вагончика. Викладе все, як є, — мовляв, так і так, втручається в їхні родинні справи, може травмувати дитину. Дуже не хотілося про це говорити

перед усіма — може, хто й не знає того, а доведеться пояснювати. Але ж то буде раз, а зате не зустрічатиметься щодня з ненависно-зневажливим поглядом сусіда...

Та й Надійчину матір, може, заберуть тоді до себе, бо треба ж для малого няньку, то хіба ж поміститься всім в одній кімнатці. У двох кімнатках буде просторіше, та й на кухоньці — тісній, захаращеній — без сусіда стане вільніше.

Сьогодні ж напише заяву і віднесе в робітком, щоб сусідові більше не кортіло запитувати: «Що тебе змусило?»

2

Тепер Юрко намагався з сусідом не зустрічатися, не розмовляти — виходив на роботу заздалегідь, ще затемна, і повертався пізно, іноді й ночами доводилось чергувати. Не відмовлявся, бо розумів, що тепер особливо слід старатися, що від того, як працюватиме, залежатиме ставлення до нього, а отже й виділення квартири, та й він тепер сімейна людина і повинен поводитись солідніше, розважливіше, насамперед думаючи про сім'ю.

Вже й багатотиражна газета про нього згадала — відзначився при зведенні високовольтної лінії (в суворих зимових умовах), і на планерці ставили в приклад, як сумлінного працівника.

Але минали тижні, місяці, швидко і непомітно, як завжди вони минають в напруженій праці й буденних клопотах, а його не кликали на розмову, тож коли, нарешті, переказали прийти на робітничий комітет, він одразу наготувався до гіршого. Аякже! Почнуть доводити, як сутужно на будівництві з житлом, мовляв, інші й того не мають, а йому, бачте, мало. Сім'я, дитина... Та чи в нього тільки сім'я, дитина? Чи сказати — кваліфікований спеціаліст. Теж ні... Електромонтер звичайнісінький, як на те пішло, роботяга, а скільки тут найжджих і техніків, і інженерів, що наймають квартири в сусідніх селах і їздять щодня за кілька кілометрів з роботи і на роботу...

Може, навіть незручно домагатись для себе вагончика? Але ця думка лише майнула боком і одразу ж розтала, зникла. Ні, коли вже заварив кашу, то не втікати ж тепер у кущі. Та й хіба мало сімей займають повністю вагончики, то чому ж він не має такого права?

Намагався в думках передбачити всі можливі запитання членів комісії, вмовляння й докази, щоб підібрати на них

найпереконливіші заперечення; старанно відсівав, перелопачував в уяві такі слова, котрі задовольнили б людей з робіткому, що йому таки справді важко жити в одній кімнаті і дуже-дуже потрібна друга. Власне, не так сама кімнатка, як те, щоб у тій кімнатці ніхто не мешкав, не було пронирилого сусіда...

Готувався до гострої, довгої суперечки чи й до сварки навіть, а все вийшло набагато простіше.

Коли голова робіткому зачитав його заяву — стомлено й монотонно, як читав уже не одну заяву до цього, хоч кожна з них писалася нервами чи й сльозами; коли він так само стомлено й монотонно — бо засідали вже ж не одну годину — запитав, хто бажає щось сказати, слова несподівано попросила молоденька невеличка дівчина з рішучим симпатичним личком і чорною косою на грудях.

Здається, комсорг на будівництві.

Дівчина гостро зиркнула на Юрка (він аж засовався на місці) і, набравши якомога більше повітря, заговорила голосно й запально, так, наче їй хтось щохвилини міг заперечити і вона квапилась не допустити того. І Юркові навіть дивно стало — чи вона давно готувалася до цього виступу, чи вміла зразу про все сказати отак плавно й переконливо. І слова — найпотрібніші й точні — знаходилися мовби самі, і голос звучав приємно й соковито. Навіть коли часом втрачалася нитка думки чи він не дочував якогось слова, по тому, як дзвеніла, переливалася мова дівчини, відчував, що вона зичить йому добра.

В Юрка (називала його по імені, певне, звикла так звертатись до всіх в комсомольській роботі) особливо складні родинні умови, надто делікатна ситуація (виявляється, і про це вона знала)... Юрко не лише передовик нашої будови, а й благородна людина. Він не злякався міщанських обмов і пересудів, а вчинив так, як підказало йому серце (нічого не називала прямо, але Юрко зрозумів, що знає чи не більше за нього самого, і кров шугонула йому в обличчя, потім так само раптово відхлинула, аж млосно стало, і він здогадався, що в цю хвилину, мабуть, страшенно зблід)... Словом, продовжувала дівчина, такі вчинки і такі сім'ї ми повинні завжди підтримувати. Я за те, щоб прохання товариша задовольнити...

І сіла так само рвучко, як підвелась, і Юрко помітив, як її обличчя ще й досі пашіло,— певне, зовсім нелегко було дівчині все те промовляти. Сиділа пружна і насторожена, потім зблідла, міцно підібгала пухкі вуста й механічно

перебирала пальцями розтріпаний кінчик чорної, аж синюватої коси.

В Юрка несподівано майнуло: «Як Уля Громова...» — чому те подумалось, і сам не відав. Може, через оту чорну товсту косу на грудях, бо, здається, бачив колись у газеті чи якійсь книжці саме такий портрет Улі Громової. А може, через міцно стулені непокірні вуста, чи отой виступ, який щойно так уважно всі вислухали, що й досі не могли ворухнутися, заговорити, а сиділи застигло, немов ним зачаровані.

Нарешті голова згадав про свої обов'язки, підвівся.

— То які будуть пропозиції ще?

На якусь мить запала мовчанка, а далі збоку почулось:

— Які ж тут пропозиції...

Обізвався літній сивий чоловік не підводячись, — і всі повернулись до нього.

— Раз треба, значить, дати... — запропонував він спокійно, по-діловому, як щось конче потрібне й давно схвалене всіма. — Якщо й комсомолія за...

Юркові цей незнайомий чоловік чимось нагадав батька — можливо, своєю сивиною чи тим, як сказавши, усміхнувся у вуса кутиком рота. Але чому це йому кожен когось нагадає? Може, через те, що він так мало знав цих людей, з котрими працював разом, — тож порівнював їх до когось, більше ним знаного, і зараз йому було приємно, що він не сам, а з цими людьми, так дуже схожими на близьких йому, рідних...

— Голосуємо, — нагадав голова. — Хто за?

Всі піднесли догори руки. Охоче, але неспіхом. Руки були різні — чоловічі й жіночі, юнацькі, та всі однаково робочі, шкарубкі, обвітрені, і голосували вони за одне — щоб дати йому, Юркові, кімнату, аби йому легше жилося і працювалося. Він зворушено дивився на той густий частокіл рук, і під серцем щось ворухнулося — тепле-тепле, чого давно вже не відчував.

Підвівся і з усіх старанно наготованих задалегідь слів сказав лише одне:

— Дякую... — Йй подався до виходу. Ще й не дійшов до дверей, як почали читати чиюсь іншу заяву.

Скільки в них різних справ, а от знайшли час і для нього, і не лише час, а й добре слово, погмоніли, допомогли. А він занурився у свої болі й переживання, свої прагнення, наче весь світ зійшовся в одній точці — його особистому щасті. В отому щасті, що, вважавав, криється у чис-

тоті кохання, в родинній вірності й відданості, в глибині почуття, чого він так-таки й не зазнав, не має й досі і що завдає йому стільки кривди і гіркоти. А може, він надто хворобливо до всього ставиться, просто — чи не хворий він?

Можливо, життя набагато простіше, ніж йому видається, і все слід сприймати легше, спокійніше, й багато в житті є гарних людей і гарного в них...

Але — ні-ні! — рішуче заперечив самому собі. Це не хвороба і не якась надмірна вразливість.

У тих гарних людей, що зробили йому сьогодні добро, і в багатьох таких, як вони, є теж свої болі й тривоги в серці — повинні бути, якщо ти людина, — є глибинне і недоступне для інших, чого вони ніколи не стануть вивертати назовні, на сторонні очі, бо то навіть негарно, бридко, аби в твоєму найзаповітнішому порпались чужі язиками...

У кожної людини завжди є щось тільки її, сонячне чи тінисте, і хіба вона винна, коли в неї оте власне невдале і химерне. Може, й до хворобливості дивне, але чесне і щире, бо воно — її безодня, тільки її...

Не помітив навіть, як од миттєвого спалаху сердечної вдячності і теплоти знову повернувся у свої невідступні сутінки.

Так-так, оті люди, що сьогодні доброзичливо піднесли за нього свої руки — шорсткі, мозолисті, з тугими жилами, — повернувшись додому, теж матимуть не лише радощі й вдоволення. Можливо, в цьому й криється глибинний зміст людського буття, його складність, а відтак і привабливість... Криється могутня сила одвічного оптимізму людського короткочасного існування... І, може, в тому, що життя саме таке, й полягає щастя?..

«Тьху! — обірвав раптом самого себе. — Я, мабуть, отой... як його... шизик...» — і розсміявся: так хлопці називали невірніважених баламутів, психічних. Треба жити простіше. Не зовсім же погано все складається, навіть, можна сказати, добре.

А проте відчував, що не може так легко перекопати себе в тому, в чому хотілося б перекопати.

Ой, не може...

3

Одержали другу кімнату, і в гості до них приїхала з села Надійчина мати. Невеличка, сухенька, в довгій рясній спідниці й квітчастій кофті. Гуцикала на руках малого

і витирала сльози. Це не сподобалося Юркові, бо здалося, що й мати, хай і несамохіть, нагадує про те, чого не хотілося згадувати.

Потім мати почала додивлятися до малого і несподівано заявила:

— Так немовбачки і на тебе схожий,— кивнула в бік дочки,— а очі — Михайлові...

Юрко аж шарпнувся од несподіванки. А мати, хоч її ніхто й не запитував, завела про Михайла. Мовляв, уже одгуляв своє, одружився. Правда, не сам одружився, а оженили його. В селі й досі сміються, переповідаючи, як мати тієї дівчини, що Михайло з нею любов крутив на мотоциклі, перестріла парубка на вулиці і вчепилася в його чорні кучері. Михайло відборонявся, кричав: «Тю, навіжена, та я чхав на тебе з твоею дочкою разом!» — але жінка при всіх людях добряче-таки поскородила нігтями Михайлів палець, пообіцяла, що й очі повидирає, хай тільки спробує осоромити її дочку. І мотоцикла потрощить, і в міліцію заявить, і з світу зведе, волоцюгу окаянного, в тюрму запроторить... І, вірите, злякався-таки, одруживсь, а тепереньки наче й не Михайло вже — і тещі «спасибі», і по воду ходить з коромислом. Котові й то каже — «посуньтесь, будь ласка...»

Мати, відчувалось, раділа, що Михайлові так повернулось в житті, і, розповідаючи про те, хотіла й дітям догодити, а Юркові та розповідь, кожне глумливе слово старої капали мов отрутою на душу. Хотілося крикнути, щоб мати замовкла, грюкнути кулаком по столу й піти світ за очі.

І водночас кортіло слухати, як там Михайлові зараз, що з ним, і те, що парубок вскочив у халепу — викликало якусь дріб'язкову зловтіху. Хай про це і Надійка чує, бо чи й забула вже Михайла, чи не згадує потайки про своє колишнє кохання.

Щось надто припишло мовчить вона — може, й шкодує за давнім; мовчить, ніби й не чує матері. Аж нарешті озвалася.

— Мамо,— попрохала болісно.— Замовкніть... Те, що заслужив, він має... Кожна людина одержує те, чого заслуговує.

— Та я хіба що? — наївно виправдувалася стара.— Про це всі в селі гомонять.

Надійчині слова Юркові сподобались, а проте не міг пригасити роздратування. Вдягнувся, пішов.

Повернувся пізно, напідпитку. Старої не було в хаті,

— Де мати? — запитав грубо.

— Поїхала... — зітхнула Надійка. — Ми посварилися з нею, вона й пішла на автобус.

— Краще б вона й не приїздила! — буркнув Юрко. — Адвокат знайшовся. Може, там ще вмовляє того сюди їхати.

— Нікого вона не вмовляє. Стара жінка — як думає, так і говорить. По-сільському.

— Чи, може, ти попросила її сама про Михайла все рознюхати і передати... Може, того й прителющилася стара сюди? — кидав злісно щоразу нові звинувачення, що невідомо звідки виникали в захмелілому мозку і мимоволі зривалися з язика — ніби й хотілося їх притримати, не говорити.

Надійка дивилась на чоловіка розширеними очима невинно й докірливо. Губи її ледь ворушилися — певне, хотіла щось заперечити, але не знаходила потрібних слів, то й не казала нічого, тільки дивилась некліпно на Юрка, наче вперше бачила його. Той погляд зупиняв, звинувачував і обеззброював, і Юрко, аби не піддатись, не визнати безпідставності своїх докорів, запитав ще грубіше, намагаючись показною грубістю прикрити свою неправоту.

— Ти ж любила його? Любила?!

З горлянки вирвалося зовсім не те що слід, бо тягло підійти до Надійки й обняти її, пригорнути, поцілувати, ні про що не нагадуючи, але щось жорстоке й вороже притримувало, хмуρο поставало поперед нього, видавлювало дикі слова, за які — відчував — Надійка може його зненавидіти.

— Тільки не мовчи, не замислюйся, — гарячкував Юрко. — Прикидаєш, як вигідніше збрехати? Любила ж? — допитувався знервовано, хоч добре знав правду, та сподівався — дружина зараз відповість якомсь ухильно, примирливо, і, можливо, те заспокоїть.

Надійка не вміла вигадувати, та й не бачила в тому потреби. Зрештою, Юрко допитувався про те, що сам давно відав.

— Любила... — спокійно підтвердила вона. — Якби не любила, хіба віддалася б йому?

— А мене? — знову хотілось Юркові довідатись про те, що знав давно. Ніби навмисне намагався розстроюдити пригоєну рану, як ото часом людина від гострого болю згодна робити собі ще болючіше, може, біль швидше мине, від того вгамується і стане легше. — Мене ж ти не любила, і... не любиш...

Надійка мовчала, а він аж навіснів, напосідав, вимагаючи відповіді — зараз, негайно; губи злісно посмикувались,

ї дихав густо й надривно, і від подихів тих їдко несло горічаним духом.

— Ти мені...— прагнула знайти якомога м'якіше слово, щоб Юрко вгомонився (здавна боялася п'яних), та й щоб не особливо кривити душею.— Ти мені теж... подобався.

Від цих слів Юрко вибухнув ще лютіше:

— Ага... значить — його любила, а я тільки — подобався?

— Стривай... ти не даєш доказати.

— Не викручуйся... не треба. Ти сказала правду, і я не забуду її довіку. Живеш зі мною, але... без любові! Жах! А я все сподівався, що ти полюбиш мене, полюбиш.

— Невже про це треба казати? Невже ти не бачиш, як я ставлюсь до тебе?

— Ось не виправдуйся,— не бажав слухати Юрко.— Ти сказала правду: я тобі лиш подобався. А я хочу мати справжню любов. Чи я не маю права на неї? Чому? Хіба вона не для всіх на світі? Чуєш, я хочу любові, а не подобатись тільки.

— Гаразд, я люблю тебе,— усміхнулась Надійка примирливо.

— Ти ж любила Михайла?

— То було давно... Так давно, наче й зовсім не було.

— Наче... Але ж було! І його ж ти любила дужче, правда — дужче? — вхопився за нову думку.— Правда ж? — допитувався вимогливо, немовби відповідь саме на це питання була зараз для нього вирішальною.

— Не пригадую.

— Що не пригадуєш? — не чекав таких слів Юрко.

— Не пригадую, як я любила...— пояснила спокійно Надійка, і оте несподіване «не пригадую», тон, яким воно було сказано, приголомшили. Якусь мить стояв зацікавлений, наче й не дихав, лише думка кволо ворушилася в мозку: «Не спромоглася навіть збрехати... мовляв, тебе люблю дужче, тільки тебе одного в світі. Навіть це їй сказати важко. Значить, того любила дужче...»

Хотілося гаркнути щось грубе й зле, чи й замахнутися, вдарити, але Надійка стояла навпроти така близька й беззахисно-довірлива, так спокійно і лагідно дивилась на нього, що ні слів не знайшлося підхожих, ні — тим більше — не мав сили звести руку.

— Не треба мене жаліти, не треба...— видушив з болем.— Ти сказала правду, що не любила мене, і цих слів я вже не зможу забути.

— Ти сам не знаєш, чого ти хочеш...— зітхнула скрушно Надійка.

Юрко відчував, що дійсно в його нападках та звинуваченнях багато чогось недоречного, чого й сам не розумів, і чим більше він те висловлюватиме, тим гірше буде для нього ж, а проте зупинитись не міг, і далі в'їдливо доводив щось, аж поки не помітив раптом, як Надійка враз поникла головою на згорнені на столі руки й затіпалася в риданні. Тоді він миттю примовк, ніби прикусив язика, якийсь мент стояв зацікавлений, безпомічно озираючись на всі боки, мов намагався згадати — де він і чи з ним це твориться, чи з кимось іншим, а зрештою, збагнувши все, кинувся до Надійки, обхопив її за тремтливі плечі, став гладити їх — і пальці його дрижали. Гладив голову, плечі, коси і винувало, розгублено повторював:

— Вибач мені, я такий дурний. Мені дуже обидно, і я нічого не можу з собою вдіяти... Життя ж одне, і не можна прожити його без любові.

— Я так і знала. Ти докорятимеш мені все життя.

— Н-не буду,— пообіцяв Юрко невпевнено.— А твоя мати нехай більше сюди не приїжджає...

Серед ночі Юрко зненацька прокинувся, наче хтось погукав його чи щось наснилось тривожне — і потім довго перевертався з боку на бік, не міг заснути. Намагався якомога чіткіше пригадати вечірню розмову, що він казав, охмелілий, Надійці, чого домагався. Що в тверезого на умі, те в п'яного, виходило, на язичі. Мулило невдоволення — ота розмова лише завдала прикрості обом, а нічого не змінила, не пом'яшила.

І дивно — хотілося знову почати її, щоб таки довести недоказане до кінця, поговорити про наболіле вже тверезому,— тягло до того, як тягне злочинця до місця вчиненого ним злочину.

Прислухавсь. Надійка, здавалося, міцно спала, дихала рівно й глибоко. Кольнуло — після всього вона може отак безтурботно спати, а він терзається в сумнівах...

Навмисне повернувся зарізко, затурgotів пружинами. Надійка наче й не спала — простягла до нього теплу м'яку руку, поклала на груди, лагідно запитала:

— Чого ти не спиш?

— Думаю...

— Не думай нічого поганого. Мені з тобою так добре, приємно, і навіщо ти топчеш оте хороше, що з'явилося

в серці до тебе... Ти добрий, щирий, для чого ж ти псуєш життя і собі, і мені?

— Ти мене дуже образила.

— Я сказала правду. Правда не повинна ображати. Тепер я твоя, тільки твоя — хіба для тебе цього мало?

— Але ж... ти не любиш мене.

— А чого б я жила з тобою?

— Чого? — перепитав Юрко здивовано і раптом сказав зовсім не те, що хотілося сказати: — Задля своєї дитини жінки часто згоджуються на будь-який шлюб. Аби мати сім'ю, аби не дивилися скося інші. Заради цього терплять немилого чоловіка. І мене весь час ранив думка, що й ти зі мною зійшлася заради своєї дитини і немає тут ні любові, ні бодай глибокого почуття, а є лише необхідність.

Надійка звелася на лікоть і довго дивилася на чоловіка, і Юрко з острахом чекав, як вона вчинить далі, що скаже, бо розумів — це були для неї дуже образливі слова. Нарешті вона промовила:

— То що ж пропонуєш ти? Аби я відмовилась од своєї дитини?

Вона знала, що Юрко такого не скаже, не повинен сказати б, а проте останнім часом вона вже не здатна була розуміти вразливого чоловіка і чекала всього з подивом і розгубленістю. Він не повинен такого сказати, і водночас, здавалося, може сказати, бо інакше чого домагається, навіть затіяв оцю розмову? Юрко не висловив такого, бо не міг до-цього навіть додуматись, а щось муляло його, гнітило, нагадувало, і він мовчати не міг.

— Я не вимагаю цього, — одвів убік погляд. — Дитина не винна, але й я — теж не винен.

— І я не винна... Ніхто не винний, і всі нещасні... — І, подумавши, Надійка додала раптом: — Я можу поїхати до батьків. Там мене завжди приймуть... Навіть кличуть до себе. Якщо ти хочеш, я завтра ж поїду.

Юрко бачив, що він опинився на критичній грані, на тій не завжди добре помітній лінії, котру дуже легко переступити одним необачним кроком, а потім уже ніколи не буде вороття назад. Зрозумів, що це дуже легко може статися зараз, і злякався того: він не міг допустити, щоб Надійка лишила його, покинула, бо тоді б одразу опинився там, звідки з таким зусиллям вирвався. І він якоюсь надлюдською волею рішуче відсторонив од себе того лихого й настирливого, що вперто намагався промовляти за нього його вустами; грубо відігнав геть і, нарешті, обізався тим голо-

сом, яким повинен був говорити, отими словами, котрі хотілося вимовити.

— Ти так легко говориш — поїду... А ти ж у мене одна, єдина на всьому світі, і хіба я зможу бути без тебе? Якщо ти справді хоч на краплину... любиш, ти не покинеш мене.

— Добре... спи.

— Якби ти збагнула, як це тяжко.

— Ти сам собі робиш тяжко.

— Е, ні, не сам. Це робить хтось інший, сторонній, але хто — я не знаю... якийсь диявол, зла сила.

Надійка усміхнулась:

— Який там диявол? То люди часто самі для себе вигадують різних дияволів... Якщо в людини чогось немає, вона починає придумувати... Затьмарювати собі життя...— Вона пригорнулася до Юрка, і він теж поривно пригорнувся до неї, і в ту мить зрозумів, що справді — немає між ними ні чорта, ні ангела, а є він, Юрко, і вона, його Надійка, і є трепетні ласки, і будь він тричі проклятий, отой ненаситний підступний диявол, що вперто намагається скаламутити чисте озерце їхнього літепла...

4

А очі в малого таки Михайлові...

Коли дитинча приносили із ясел, і воно — кумедне й пухнасте, як ведмежа, — тупцяло, тримаючись за високі бильця, у дерев'яному ліжечку, наче звірятко в загорожі, щось агукало рожевим ротиком і зачудовано зорило на все широко розплющеними карими, аж чорними оченятами, Юркові часом здавалося, що на нього дивиться не синок, а Михайло.

Справді — очі Михайлові. Бо в Надійки вони голубуваті і завжди теплі й лагідні, огорнені тихим смутком. А в цього — блискучі — й такі гостро виразні, що починав одводити погляд, бо часом здавалося, що і в цих невинних дитячих очах просвічувалась надмірна лукава цікавість, пробивалося те іронічне, що постійно вбачав у багатозначних поглядах дорослих — шофера таксі, котрий віз їх зпологового будинку, сусіда по вагончику, Надійчиної матері...

І Юрко починав одвертатись від тих наївно-зацікавлених дитячих очей, намагався не помічати їх, а коли зустрічався ненароком з тим сяючим поглядом, то мимоволі здригався, і щось гостре шпигало під серце, немов хтось сторонній

ловив його на чомусь негарному, недозволеному, підстеріг тоді, коли не чекав, не сподівався, що хтось за тобою стежить...

А дитина довірливо усміхалась назустріч, ловила пухки-ми жменьками простір, звала до себе, щось лепетала на тільки їй та ще трохи Надійці зрозумілій мові. І ставало соромно самого себе, прикро і навіть огидно, бо розумів чудово, що дитина ні в чому не винна, коли має такі очі, що це ж мале Надійчине, котру — запевняєш — безтямно любиш. Зрештою, це ж твоя вже дитина, і пора відкинути те дріб'язкове й нікчемне, що невідомо звідки виринає, невідь ким навіюється; стати нормальною людиною, жити легко й безтурботно, як живуть інші.

Та тут же заперечував собі — не так просто й спокійно живуть інші, як іноді здається збоку. Мабуть, дехто вважає, що й вони з Надійкою живуть ідеально, в добрі та злагоді, що він щасливий, домігся бажаного, і Надійка не скривджена долею, бо після стількох помилок має таки власну сім'ю, гарного чоловіка.

Здається, добре, а копни глибше, і як усе неймовірно заплутано, скільки замаскованого, вкритого мулом постійних непорозумінь. Правду мовиться: чужа сім'я — темний ліс...

Тільки на роботі вдавалось одійти Юркові од домашніх тривог. Коли обік бадьоро перегукувались друзі, коли праця підганяла, забирала до крихти увагу й напруженість. Лиш іноді, відчувши на собі чийсь надто пильний, темний погляд, зненацька здригався, і перед ним знову зримо поставало чорняве дитинча з Михайловими очима. Рішуче відганяв оте надокучливе невчасне видиво, намагався іншими думками заглушити прикре нагадування, але ж... повертався додому й лиш переступав поріг, як одразу, вже наяву, натикався на гостро націлені в нього чорні кружальця дитячих очей, що поблискували з-за високих билець дерев'яного ліжечка, мов із клітки. Миттю всередині щось обривалося, настрій безповоротно псувався, і навіть до Надійки не хотілося обзиватися так, як намірявся спершу. До столу сідав мовчки, відповідав неохоче, їв понуро і невдоволено, наче страшенно стомився за день чи мав якісь серйозні неприємності.

Надійка обережно запитувала:

— Знову щось на роботі?

— Ні, на роботі все гаразд,— глухо відповідав Юрко.— Якби скрізь було так, як на роботі, то півбідн. Коли б і вдо-

ма так було...— уточняв, аби Надійка таки зрозуміла його.

Але Надійка не розуміла.

— А вдома в тебе страшно горе? — зітхала.

Юрко згоджувався, що дійсно — вдома ніякої особливої біди немає, а проте було щось таке, що постійно в'ялило настрій, чого вперто не усвідомлювала Надійка, чого не могли втямити інші, хоч би як пояснював дохідливо.

— Я знаю — тобі це не болить... Завжди чужий біль сприймається умовно. Він не завдає фізичних мук, не терзає. А що я можу з собою вдіяти, коли мене мучить і я не можу спокійно дивитися в оті очі.

— В які очі? — насторожилася Надійка, бо Юрко заговорив про щось нове, чого не згадував раніше, і вона здивовано чекала, до чого він ще почне чіплятися.

— В його очі! — кинув сердито Юрко.— В Михайлові... Хіба забула, що говорила мати? — Але Надійка не розуміла, про що йдеться, і він нагадав: — У малого ж Михайлові очі.

А-а, он воно що... І Юрко запевняє, що любить її, а дитину, її рідне хлоп'я, котре всиновив, не може бачити, зненавидів. І чого він хоче, куди веде цю розмову — щоб вона, заради якихось його химерних забаганок, незрозумілих вимог, десь поділа свою дитину?

Безмірний подив залив Надійчині очі — до краю розширені.

— Юрасику, схаменися,— благально дивилась на нього.— Ти домагаєшся неможливого. Я — мати!

Вона промовляла так щиро і пристрасно, що він не витримав синьо-прозорого погляду й одвів очі.

— Бачиш...— схвильовано додала Надійка.— Ти навіть не хочеш дивитися мені в очі. Не можеш дивитись...

— Так! — скрикнув ображено Юрко.— Я вже не можу дивитися в очі — ні тобі, ні людям... ні дитині. Скоро я боїтись дивитися в очі самому собі.

— Ой, не нагнітай даремне, не накручуй себе. Ти вбачаєш погане й там, де його немає. Заспокойся, прошу тебе. Мені од твоїх звинувачень так плачно на серці.

Останні слова, незвичні й скорботні, в яких наче й справді забриніли сльози, таки торкнулись заспокійливо невгойної рани. Юрко сидів, низько похнюпивши голову.

Надійка вловила зміну в його настрої, підійшла ззаду до чоловіка, поклала руки йому на голову, обережно провела пальцями по м'якому волоссі. Юрко тіпнувся й принищк,

немов прислухався до чогось — ззовні, чи, може, до чогось внутрішнього, вловимого лише для нього.

А Надійка стояла й легенько гладила, гладила м'яке волосся — звідки ж те зло? — як гладять малу дитину, і Юрко не витримав, — повернув рвучко голову, вхопив Надійчину руку, що гладила, й міцно-міцно притис до своєї розпаленілої щоки. І так сидів, сидів, покірний та зморений, а вона стояла над ним, боячись порушити цю благодатну мить, цей незвичайний тривожний стан, і Надійці раптом здалося, що в неї не одна дитина, а дві, і важко визначити, котру їй більше жаль, яку забавити легше...

5

Хоч як Юрко тримався, гамував себе, а проте щоразу виникали якісь нові непорозуміння, спалахи ревностів.

Сьогодні, йдучи на роботу, посварився з Надійкою без будь-якої причини — через пісню.

Почув: готуючи на кухні сніданок, дружина стиха наспівувала:

...Два кольори мої, два кольори,
Червоний — то любов, а чорний — то журба...

Нагадалося — вчора увечері, коли цю річ виконували по телевізору, виконували ніжно й прочулено, помітив на очах у Надійки сльози. Ще тоді хотілося кольнути дружину, як кольнули його оті звичайні слова пісні, але змовчав, аби не псувати настрою на ніч.

А зараз не стерпів.

— Що... зачепило? — спитав, криво всміхнувшись.

— Просто — сподобалась пісня... — немов не помітила його тону Надійка, хоч уже й насторожилась внутрішньо, відчула в тому запитанні якусь підступність.

— Я знаю, чого вона тобі сподобалась, — не міг зупинити Юрко напливу незадоволення.

— Чого? — м'яко, все ще сподіваючись загладити сутичку, поцікавилася Надійка, хоч уже знала, що доведеться вислухати більше, ніж хотілося б.

— А того... Два кольори — це ми... з *ним*. Він і я... Він, звісно, червоний, бо ж любов, а я — чорний. Суцільна журба, муки, де тільки я взявся на твою голову.

— Юрко, замовкни! — попросила Надійка, — Ти нічого дурнішого не міг вигадати.

— Але ж у тебе хоч два кольори,— не вгамовувався Юрко.— Червоний і чорний. А в мене — тільки чорний, бо немає взаємної любові і не було... І ти співаєш навмисне про це, щоб дратувати мене.

— То мені вже й співати не можна? — зупинила Надійка докірливий погляд на Юркові.

— Та можна, можна, співай,— розсердився Юрко; його ловлять на словах, щоб повернути розмову зовсім не в той бік, куди хоче він.— Але чому саме цю пісню?

— Добре,— спохмурніла Надійка.— Склади список тих пісень, яких мені співати не можна.

— Ти ще й глузуєш,— спалахнув Юрко.— Розумієш чудово, про що йдеться, а вдаєш недотепу. Це в тебе погано виходить. Ти все розумієш, усе...

— Гаразд,— погодилася Надійка.— Я розумію все, не розумію одного — навіщо ти з самого ранку намагаєшся зіпсувати настрої і мені, і собі.

Юрко блимнув спідлоба.

— Цього я й сам не розумію,— буркнув сердито і, не доївши сніданку, подався з кімнати, взяв у сінцях електромонтерську скриньку й квапливо попростував на будівництво, туди, де невтомно гуло й вирувало і де все-таки потроху відходив од власного, наболілого, віддалено вловлюючи, що не тільки воно має бути в житті...

А Надійка вдягнула малого й рушила до дитячих ясел, де тепер працювала — малого довго не вдавалось влаштувати в ясла, то заради нього й пішла медсестрою в дитячий комбінат.

Тягла сина за ручку (завжди у ясла малий ішов з боем: либонь, не подобався режим), а думала про Юрка, про недоречну ранкову розмову, як оте, що вона колись боязно передбачала, збувається, обертається дедалі складніше.

Як бути?

Взяти й повернутися з малим до дівчат у гуртожиток? Але ж чи знайдеться зараз там місце та й чи не дутимуться дівчата за таке сусідство? Їхати до батьків у село? Ні, туди вона поки що не збирається повертатися — надто свіжі рани від того, що там зазнала. Відвезти до батьків сина? Може, це вдовольнить Юрка, і життя ввійде в нормальну колію... Бо таки любила його. Можливо, й не так, як він домагався, як йому колись уявлялося, але любила, як люблять рідну дитину, хоч вона завдає тобі стільки прикрощів та клопотів.

Хотіла, щоб він ту любов відчув, оцінив її ніжність і відданість, думав більше про сьогоднішній день, ніж про

колишне, бо дуже важко жити тому, хто не вміє простити і забувати...

А ще — вона не здатна, не повинна гніватись на Юрка, ображатися на нього за ці постійні, мов нерозумні, смішні домагання, бо глибиною душі розуміла якусь підспудну його правоту. Адже в тому є, хай не навмисна, і її, Надійчина, вина. Очевидно, й сама б на Юрковому місці поводитись би так, дорікала, мучилась би, неспроможна змиритися. І як вона може його покинути, коли він однак її кохатиме; як вона може вчинити грубо й беззастережно, якщо він терзається через неї, переживає широко й глибоко.

Хотілося ласкою та добротою все ж порозумітися з ним, пригамувати його надмірно вражене самолюбство, і хоч як тяжко було, які гіркі хвилини часом виникали між ними, а з подивом помічала, що він дедалі дужче подобався їй, входив до серця — навіть отією своєю настійною жадобою до чогось недосяжно чистого, справжнього, хоч те прагнення оберталось і для нього, і для неї в такі безпросвітні переживання.

Диявол, справді якийсь потайний диявол уперто втручається в їхні стосунки, безбожно переплутує грішне з праведним, постійно нагадує, що троянди не ростуть без колючок, а терен теж цвіте, що в житті все врівноважено, кожному всього виділено певну частку — і доброго, і злого, світлого й похмурого. Це каламутить отой диявол, що про нього згадував колись Юрко немов жартома, а виходить — таки серйозно.

Вихователька в дитсадку — рум'яношока й гладка, наче білий халат натягла на ватник, — лише глянула на Надійку, занепокоїлась.

— Е, голубонько, що з тобою діється? — сплеснула тугими, мов понадуваними, руками. — Змарніла, заплакана. Така молодесенька, гарна, а, видко, немає долі. Ану сідай та признавайся про все.

Надійка махнула безнадійно рукою — чи варто?

Але вихователька не відступалась — узяла Надійку за плечі, посадовила. Сама опустилася збоку — вгрузла у сидіння прогуцаного дивана аж до підлоги.

— Кажі...

— Це не цікаво, — відмовлялась Надійка. — Та й немає ж коли.

— Не буде коли і вмерти, — заперечила вихователька. — Начальство поїхало до начальства, а робота не вовк... Не

крийся, доню, повідай своє горе. Я всього зазнала на своєму віку, може, й тобі чимось зараджу.

І Надійка не стямилась, як заходилася розповідати. Хоч і не збиралась раніше цього робити. Напевне, в кожного, навіть мовчакуватого і потайного, настають часом хвилини, коли хочеться комусь повідати своє, глибинне, приховане, не сподіваючись на якусь там пораду чи допомогу. Просто хочеться вилити наболіле і вже від того одержати певну полегкість.

Так сталося і з Надійкою.

Неждано-негадано розповіла сторонній людині те, про що соромилась признаватися навіть собі. І що дивно — вела оповідь досить розсудливо і послідовно, без надмірних емоцій і згущень. Вихователька знаюче підкивувала великою, в білому очіпку головою, раз у раз співчутливо зітхала та ойкала. Не перебивала, хіба що вставляла іноді коротке слівце осуду: «Ну й ну», «Всі вони одним ликом шиті...» А коли в неї вихопилось аж надто осудливе: «От скотина безрога!» — Надійка нараз примовкла, ніби отямилась, вирвалася з якогось глибинного гіпнозу. Дивилась розширеними до краю очима на виховательку, немов намагалася пригадати, де вона й про що тут мовилося.

— І чого ж ти, голубонько, терпиш? — запитала нарешті вихователька, витерши двома пальцями кутики великого рота. Порадила категорично: — Та кинь його к бісовій матері! На твій вік таких знайдеться.

— Ні, я не можу його кинути... — замислено заперечила Надійка, наче ще й досі не вийшовши з того гіпнотичного стану.

Вихователька здивовано повела повними плечима.

— Я мушу терпіти це, як терпить він, — так же замислено, наче розмовляла сама з собою, вела далі Надійка. — Я тут винна. Юрко не винний.

— От-такої! Теж мені телячі ніжності.

— І потім — дитина...

— Дитина ніде не дінеться. — Вихователька пожартувала: — Дитину посади у вазон на підвіконня... і хай росте.

— Та й звідки відомо, — продовжувала тим же печально-монотонним голосом Надійка, — що хтось попадеться кращій. Роки минають, а так хочеться мати своє щастя.

— А хіба з Юрком ти його матимеш? Ні! То й треба шукати другого, та скоріше, бо для жінки роки — люті воріженьки. А ще зараз, коли такі розхвиьскані чоловіки.

— Якраз Юрко такий, як треба. Він кохає мене. Може, навіть надміру. Від того й постають оті тертя. Мабуть, в усьому надмірності не приносять добра...

— Кохає,, Тобі наче сімнадцять. То говорила, що кохає Михайла, а тепер...

— Кохала, бо здавався не таким, як був насправді. А тепер полюбила Юрка, бо він теж не такий, як я думала. І взагалі розмови про першу любов — вигадки. Перша любов та, яка справжня.

— Е, ні,— закрутила заперечливо головою вихователька.— Справжніх буває багато, а перша одна.

Надійка помовчала.

— Ви не зрозуміли мене,— обізвалась нарешті стомлено, явно бажуючи мерщій кінчати цю несподівано відверту розмову, яка ні до чого, власне, не привела, хіба що дужче усе заплутала.

— Тебе зрозуміти важко,— розсердилась вихователька.— Я тобі зичу добра, як трохи старша (хоч була старшою набагато), як досвідченіша (справді, перебрала вже кількох чоловіків і любила смакувати родинними інтимностями). Чоловіка треба під п'ятою тримати, тоді й богуватимеш, а коли він об тебе, вибачай, ноги витирає — тоді наплачешся.

— Ви нічого не зрозуміли,— повторила Надійка.

— Я нічого не розумію? — ображено підвелася з дивана вихователька, і старі пружини зітхнули полегшено.— Хочеш, я за тебе вистрамлю Юрка так, що стане як шовковий. З моїми габаритами не важко укоськати якого хоч жеребця.

— Ви що? — злякалась Надійка і теж підвелася.— Не здумайте цього робити. Навіть допустити не можу, щоб Юрко дізнався, буцім я скажусь комусь на нього, ділюся нашим, сімейним. Я не повинна б нікому розповідати про це. Сама не збагну, як сталося, що я наплела тут різної всячини. Ви схилили до сповіді. Є такі жінки. Але не видавайте мене, бо цим не допоможете, а тільки зашкодите. Прошу вас.

— Гарзд,— заспокоїла вихователька.— Я не чіпатиму його. З-за поваги до тебе. А жаль... Так боляче дивитися у твої примерхлі очі.

Надійка мовби не чула її, думала настирливо щось своє. Розгублено попросила знову:

— Дивіться ж, нікому ні слова. Щоб Юрко й не здогадався про цю розмову...— Видно, вже жалкувала, що відкрилася перед цією людиною.

— Все, все...— посміхнулася утаємничено вихователька.— Могила. Нікому ні слова, а ось тобі скажу...— І нахилилася Надійці до самого вуха, зашепотіла щось поквалливо.

— Що-що? — відступилась Надійка, бо жінка говорила так зблизька, що, крім суцільного свисту, нічого не вловлювалось.

— Кажу, вам треба *свою* дитину... І тоді він зміниться.

— Можливо...— замислено погодилася Надійка, бо, напевне, й сама вже доходила до такої думки.— Тільки ж ви нікому ні слова.

— Мовчу! — притулила до рота пухку долоню вихователька.

Але... не була б вона жінкою, якби не розповіла знайомим — звичайно, кожному по секрету,— чого в Надійки часто заплакані очі, чого вона інколи така пригнічена й сумна.

А зустрівши, ніби випадково, Юрка, вихователька забула про свою обіцянку й рішуче перепинила йому шлях — мовляв, давно вже збирається повести з ним круту, «мужеську» розмову. Надійка, мовляв, не скаржиться, мовчить, як риба, золота жінка, але хіба й сліпому не видно, що в неї на душі. І хіба не заболить серце кожного...

Як би там не було, а порада про «свою» дитину глибоко запала Надійці в мозок, і вона не шкодувала, що відкрилася перед вихователькою.

Може, й справді треба частіше сповідатися перед людьми, ділитися тим, що немовби тільки твоє, особисте, що ховається од стороннього ока за десятьма замками, часто заіржавілими од сліз...

6

Чи справді «мужеська» рішуча розмова із вихователькою вплинула на Юрка, чи сам одумався-таки, але останнім часом він трохи змінився на краще, бодай не затівав постійно отих недоречних розмов з докорами та наріканнями.

Бували й раніше такі дні чи й тижні, коли він мовби протверджувавсь і дивився на все своє ніби чиймись чужими очима, очима зовсім сторонньої людини, все зважував, аналізував, і тоді перед ним поставав він сам — смішний і безпорадний, що не викликав ні співчуття, ні жалю. Ставало страшенно соромно за самого себе, аж до фізично відчутного щему в серці: хотілось примружити вії, аби не

бачити все своє так виразно, так непривабливо; хотілося зовсім заплющитись, хоч знав, що навіть із заплющеними очима ніщо не відійде ані на крок далі, однак видітиметься так само чітко і невідступно.

«Навіщо все це? — допитувався болісно сам у себе. — Доки отак терзатись, і кому це потрібно?»

Траплялись такі напливи провітку, й тоді в їхню оселю і в Надійчині очі немов зазірало несміливо сонце.

І тоді вірилося, що таки можна мати їм щастя.

Отож останнім часом Юрко змінився на краще — знову приходив додому вчасно, на довірливий погляд дружини відповідав усмішкою, і Надійка теж усміхалась, подавала радо вечерю, лагідно клопоталася із своїми непочато-безко-нечними господарськими справами.

А сьогодні навіть купила квитки в кіно — вони так давно вже не ходили десь разом, хоч неподалік відкрився новий кінотеатр і вечорами там густо вирував збуджений людський натовп.

Сказала про це — чомусь обережно й невпевнено, наче боялась когось наполохати: може, того капосного диявола, який невідомо де причаївся і норотив щомиті опинитися коло них.

— В кіно? — здивувався Юрко. — На яку картину?

— Якась італійська, — відповіла знову ж невпевнено Надійка і додала, побоюючися відмови. — Кажуть, дуже цікава.

— Можна, — погодився Юрко, бо й справді вони давно не ходили нікуди.

Вдяглися, вийшли на вулицю — малого завели до сусідського вагончика. Домовилися.

Надворі вже густо стелився синій присмерк, над котлованом, як завжди об цій порі, яскраво ясніли прожектори і коливались сліпучі спалахи електрозварки. Будівництво йшло своїм велично-напруженим ритмом.

Надійка м'яко взяла чоловіка під руку, притислась до нього. Пішли, як давно не ходили разом.

Юрко відповів їй потиском ліктя, посміхнувся. Згадався несподівано жарт: поки ще не одружені — хлопець водить під руку дівчину, тримає, щоб не втекла, а як одружилися — тоді жінка веде чоловіка, теж тримає, аби не втік.

До кінотеатру дійшли мирно.

Та коли почалася картина — справді італійська і дійсно цікава, — Юрко нараз відчув, як настрій його почав тьмяніти. Раго і невблаганно накочувалась темна хвиля неса-

мовитості, і він з острахом помічав, що уникнути її, зупинити не вдасться.

Кінофільм повторював їхню історію, і Юрко, дивлячись на екран, бачив себе, й Надійку, і, розуміється, Михайла. Так само один марно домагався любові, інший легко її пожинав, так само надходило пізне розчарування, але герой фільму мав силу перебороти своє почуття, таки не простив дівчині, гордо їй заявивши, що є речі, які не забуваються. Точно так, як говорила колись йому Надійка. Може, вона бачила цей фільм раніше. І в Юрка навіть ворухнулася підозра — чи не навмисне його приведено сюди?

Косим прискіпливим поглядом подивився на дружину. Але та поки що не помічала нічого загрозливого — невідривно стежила за миготливим екраном, де вирували розбурхані пристрасті, де любили і розчаровувались, прагнули чистоти, а тонули в багні, вірили у найсвітліше, а потрапляли у безпросвітний морок. Картини з екрана відбивались в Надійчиних блискучих очах, і здавалось, ніби все те діялось не на екрані, а в глибинах Надійчиного серця...

Юрко відвернувся. Так і просидів аж до кінця сеансу, вже зовсім не сприймаючи кінокартини, а думаючи про своє, власне.

По закінченні мовчки, під якимсь незбагненно гнітючим враженням підвелися з стільців, звільна витовпились з кіно-театру.

Надійка спробувала заговорити — раз, вдруге, але Юрко не відповів ні слова, і вона відчула, що те, чого побоювалася спершу й хотілось уникнути, таки накопилось на них, безжально підминаючи під себе тендітні паростки сподівань на краще. Знала, що тепер Юрко, рано чи пізно, а зачне розмову, свою, наболілу, образливу, котра, власне, ніколи й не припинялася й невідомо, чи й припиниться коли...

Так мовчки й прийшли вони додому, забрали в сусідів сина, роздяглися, немов чужі. Потім Надійка вклала сонного малого в ліжечко, подалася на кухню готувати вечерю, а Юрко увійшов до кімнати. Заходився поспіхом слатись — хотілося лягти, поки Надійка загляне сюди. З прикрістю помічав, як злість заливала мозок і серце, й накочувався бридкий сказ, якому протистояти не мав сили.

Послався абияк, ліг. Надійка зайшла до кімнати і здивувалася з його поквалливості.

— Ти б же поїв,— наблизилась до нього.

— Дякую. Повечеряв уже... фільмом.

— А що, поганий фільм? — здивувалась Надійка.

— Чудовий...— чмихнув зневажливо Юрко,— Особливо, коли матросик гнівно казав своїй дівці: є на світі таке, чого ніколи не можна ні простити, ані забути.

— Я знала, що ти нагадаєш мені про це...— сумно промовила Надійка й вишла з кімнати.

«Вона знала,— скривився Юрко.— І спокійно пішла вечеряти...»

Що ж, тепер він таки побалакає з нею, викаже все до краю. Ще не уявляв точно, що говоритиме, але розумів, що брудна хвиля дурості вже захопила його, і він покійно, дедалі глибше поринав у неї, немовби відчуваючи од болю полегкість.

Сторожко прислухався, як Надійка ще й досі побрязкувала на кухні — чого ж так довго? Чув, як потім зайшла до кімнати і щось — іще довше! — ворожила коло малого: певне, поправляла постіль, бо дерев'яне ліжечко ледь-ледь поскрипувало. Затим не чути було нічого, а Надійка не з'являлася, і Юркові навіть здалося, що вона вийшла знову. Скосував непомітно погляд — ні, дружина була в кімнаті, перевдягалася. Нап'яла на себе довгу нічну сорочку з мереживною вишивкою на грудях, висмикувала з зачіски шпильки... Юрко все помічав, мимоволі милуючись її пишним волоссям, силуетом лиця, струнким станом, що вгадувався навіть крізь балахон білої сорочки.

«Мила моя, хороша,— лагідно ворухнулося десь у піддонні серця,— яка ж ти вродлива і моя, моя...»

Був невимовно вдячний, що вона ось, нарешті, з ним, разом, належить йому, а інакше й досі страждав би, домагаючися її. Навіть не уявляв, як би жив зараз, не маючи її коло себе.

Знав, а проте... в мозок шугало інше — Надійка з ним, з Юрком, але ж вона тут не за велінням власного серця, не від великого почуття, палкої пристрасті, котра веде дівчину до юнака, не тому, що без Юрка не могла жити на світі, як не міг без неї жити він, а штовхнуло її сюди горе, нещастя, потреба десь прихилитися, обмежитись крайністю, мати хоч що-небудь, коли не вдалося знайти сподіване.

І хотілося, щоб хоч би не висловлювалось так відверто й легко оте «сподобався», а кохала іншого; щоб не впивалися в тебе постійним нагадуванням і докором чужі очі дитини; аби не питав сусід — «що тебе змусило?», не доводилося, слухаючи про безталання інших, постійно внутрішнім зором бачити своє...

Таке було в нього непокірне серце, а кажуть, занадто

впертим серцям, коли їх заповнює кохання, та ще невдале, доводиться набагато тяжче, ніж серцям, здатним на бодай незначний компроміс.

Чекалось хоч би словесного заспокоєння, якихось примирливих доказів, бодай зовнішніх виявів почування...

Лежав, підклавши кістляві кулаки під голову, ждав.

Може, Надійка, лягаючи, припаде йому до грудей, пригорнеться міцно і зашепоче: «Не треба, милий, не згадуй... ти мій єдиний, найкращий у світі, і нам нічого більше не треба... Я люблю тебе і вже не зможу без тебе жити...»

О, якби Надійка додумалася до цього, якби так вчинила, може, й розвіявся б миттю отой навісний дурман, що оповивав мозок.

Але Надійка була іншою. Вона розуміла, що можна вдавати, і тоді буде легше, але вдавати, прикидатись вона не могла, бо просто не вміла того робити, не звикла, і, перш ніж подумати, що варто чогось не казати або казати якось інакше, приємніше для когось, вона висловлювала все так, як було насправді, як вона це розуміла і відчувала.

Вона вдалася надто простодушною і правдивою, аби заводити якусь гру, вести її так, щоб не помічалось фальші.

Тож і зараз лягла в ліжку мовчки, ображено. А як же інакше?! Хоч визнавала певну вину, за яку поплатилася досить, та не могла упадати й допитуватись, вдовольняти чиїсь безпідставні примхи, коли тобі навіть не зволють відповідати.

Та й про що допитуватись, коли чоловіка знову ні з того ні з сього вкусив якийсь надокучливий гедзь, а як вберегти його від отих укусів — уже не знала.

Мовчки лягла, укрилася краєм ковдри, заплющила очі...

Юрка шарпнуло. Ну, зовсім не любить, абсолютно байдужа до його невтишимих переживань, до пекучого болю — лягла, мовби нічого й не сталося, ніби не помічає, який він збуджений, роздратований; а потім спокійно засне, бо яке їй, зрештою, діло до цієї людини, з котрою випадково звело нещастя.

Справді, певдовзі Надійка задихала глибше, розмірено. Здається, заснула...

Юрко не витримав. Різко перевернувся — може, той порух розбудить дружину і змусить її таки обізватись, пригорнутися чи бодай простягнути руку.

Надійка дихала рівно і глибоко.

Юрко повернувся безцеремонніше, підвів голову, зрештою — сів у постелі. Надійка не ворухнулася. Тоді він

зсунув із себе ковдру, ступив на підлогу. Потупав босо через кімнату, старанно причинив за собою двері — може, хоч те стурбує Надійку, якщо вона тільки вдає, ніби заснула.

Ні звуку...

Зайшов у кухню, сів на високу табуретку, сперся ліктями на гладеньку синтетичну поверхню стола, обхопив голову руками і втупився поглядом у темну шибку.

За вікном вляглася ультрамаринова ніч.

На склі жовтувато тьмяніло його лице з темними провалами очниць, а далі — сліпуче змигували спалахи електрозварки (роботи на греблі не припинялися і вночі); вздовж вулиці блідо поблимували ковшки ліхтарів денного світла; барвисто мінилась реклама кінотеатру і, мов густі бджолині соти, чітко різьбилися освітлені вікна людських осель.

За кожним вікном, за кожним затишним вогником стільки ховається потайного і нерозгаданого — свої клопоти і пристрасті, свої радощі й болі, свої солодощі й гіркоти; і хоч би як яскраво сяяв отой прямокутничок світла, а для чужого ока він, либонь, такий же далекий і таємничий, як найвіддаленіші зорі на небі.

Це ж і його вікно, широке, з міцним плетивом рам, зараз теж яскраво освітлене й видне для багатьох, але хто побачить крізь нього їхні з Надійкою стосунки, химерні незлагоди, їх непроникну збоку безодню сердець?

Мабуть, для всього світу вони такі ж незнані й далекі, як і всесвіт для них.

Дивно влаштовано світ!..

Хотілося думати про щось загальне і заспокійливе, та як не прагнув шугнути думкою десь далі, убік, вона вперто верталась до того ж, до давнього, до свого. Мов бумеранг.

Усвідомлював, що він, мабуть, надміру захоплюється своїм внутрішнім, тим самим невиправдано відключаючись від усього навколишнього; тоне в липучому баговинні особистого, отих повсякденних нагадувань і самокатування, а проте нічого не міг з собою вдіяти, бо не був бароном Мюнхаузенем, якому пощастило висмикнути себе з болота за власного чуба.

Він неспроможний витягнути сам себе з трясовини, а хтось сторонній не міг допомогти: знали про їхнє інтимне, точніше — могли в те інтимне якоюсь мірою вникнути, лиш вони двоє. Навіть найближчі друзі, навіть рідня й батьки не здогадувались, не могли збагнути, уявити реально внутрішню Юркову трясовину, того, як він безнадійно борсався в ній.

В тому й полягала трагедія, що він, соромливий та гордий, надміру вразливий, сам смикався в зрадливих тенетах. Вперто і мовчазливо, ні від кого не сподіваючись допомоги, бо, власне, не мав ні сміливості, ні бажання комусь повідати про те, що могло б викликати хіба нові насміхання і подив. Життя поступово перетворювалось у безконечну виснажливу боротьбу — з самим собою, з власними почуттями, нервами, розумом, що приносило тільки розпач і безнадію.

Виходило, так влаштовано світ.

Наче ти серед безлічі інших, і одночасно — сам, один...

Хоч там, за твоїм вікном, — тисячі інших сліпучих вогників, і асфальтовані вулиці, й людський гомін, реклами нових кінокартин, і будівництво однієї з найбільших на Україні гідроелектростанції, а тут, у кімнаті, за цим невеличким кухонним столиком, ти — один, і ніхто ніколи не розгадає і не уявить, що діється в твоєму невеличкому серці, ніби такому ж, як в усіх інших, і зовсім не схожому на жодне з них...

Здригнувся... Чого б це? А-а, просто замерз — сидів же роздягнений, з теплої постелі, а крізь квартиру таки повіває вогкою прохолодою від нічного Дніпра.

«Як тоді, на човні... Теж промерз до кісток...» — нагадалося раптом. Немовби давне-давнє й таке наївне, смішне, дитяче, а виходить — і не далеке, навіть зовсім близьке, бо сидить він знову ось із-за неї, Надійки, роздягнений, не помічаючи холоду, і не знає, як бути далі. Щоб Надійка була його, хоч вона вже, здається, таки ж його. А от...

Підвівся.

У хаті коливалась дрімотна тиша.

Може, знову піти до річки, туди, до Дніпра, де котлован, висока, намита земснарядами перемичка і змілілі припишкелі води. В заспокійливу розкованість бузкової далечини. Охолодитися трохи і заспокоїтись, а можливо, своїм відходом — грюкне ж таки дверима! — все ж розворушить Надійку, змусить її проинятись його бентежним станом, його збуреними переживаннями.

Взяв із стільця одяг — Надійка спала.

Так було часто — набігавшись за день, нанянькавшись коло малого, вона рано лягала й миттю засинала, як убита. Він тоді не без заздрості споглядав той міцний сон, прислухався до глибокого дихання і чомусь ображався: «Йй що, хіба йй болить... Лягла й заснула. А ти думай, переживай...» Хоч переживати його ніхто й не силивав.

Але можна бути б чуйнішою?

Сердито вдягнувся, у сінцях зняв з вішалки плащ, накинув на плечі, та ледь ступив до порога, як почув поквапливі кроки.

Надійка... Таки не дуже міцно спалося їй.

Заступила йому шлях — у довгій нічній сорочці, мов привид у сутіні коридора, лише очі поблискували незвично — від надвірного світла, що падало крізь вікно.

— Для чого ти це затіваєш? — запитала тихо-тихо, майже нечутно, з нотками стримуваного плачу.

Юрко мовчав, бо, власне, й не знав, що казати — надто несподівано з'явилась вона тут. А те, що Надійка почула його й прокинулась, прийшла упрохувати, миттю зняло, мов рукою, тривогу із серця й повіяло умиротворенням.

Справді, куди йому зриватися проти ночі?

Але не міг поступитись одразу, щоб не здалося Надійці, ніби все це — тільки його примхи, гра, намагання варити воду.

Ні, він повинен таки піти, бо йому на правду болить, бо все одно вже не ляже спати, хоч завтра й бігти вдосвіта на роботу, і потім цілий день, як кажуть хлопці, горбачити на повну катушку.

Бодай вийде надвір, німо постоїть на ганку, трохи остудить голову і, можливо, тоді, повернувшись до кімнати, в постелю, засне.

Спробував м'яко відсторонити Надійку.

— Ти спи. Яке тобі діло до мене. Однак же не любиш... — Не втримавсь-таки, щоб не додати свій невігойний докір.

Надійка зітхнула — що можна відповісти, коли все, що мала йому сказати, давно вже сказано.

Ні слова не мовивши, простягла до чоловіка руки — спробувала зняти з нього плаща.

— Нікуди я тебе не пущу, — заявила категорично.

Це Юркові сподобалось — значить, є таки їй діло до нього, значить, він дорогий для неї, коли вона згодна прохати і поступатись, аби тільки була між ними злагода. І все ж не міг так легко відмовитись од свого.

— Гаразд, — пообіцяв примирливо. — Ти йди... Я сам роздягнуся.

Але Надійка незрушно стояла попереду — мабуть, побоювалась, що Юрко обдурить її і таки піде кудись. Чекала...

Тоді Юрко досить вимогливо відсторонив її і ступив крок до дверей.

Надійка безмовно стояла позаду.

Юрка щось притримало, навіть злякало — якщо піде, німий тгар знову навалиться грубо на мозок і незгода заїде надто далеко, тоді як зараз можна легко порозумітись, поступитися трохи й уникнути потім зайвих ускладнень, прихизливих компромісів.

Надійка тонко вловила оту мить вагання й ступнула рішуче до чоловіка.

— Юрасю, так далі не можна. Пора шукати якогось виходу... на щось зважитись. Я не можу так далі...

Юрко довго мовчав.

— В тому ж і лихо, — озвався нарешті, — що виходу в нас немає. Бути без тебе я не зможу. Давно в цьому переконався. І з тобою важко, а без тебе — просто неможливо. Як ото в пісні співається — з тобою горе, без тебе — біда... Виходить одне — бути разом і страждати разом.

— Але ж я так довше не можу, Юрасику. В мене уже не серце, а скривавлена рана. Якби я могла його вийняти і покласти перед тобою, ти побачив би, що там залилося... Ти жахнувся б.

— Хіба запити? — невпевнено спитав Юрко скорше самого себе, ніж Надійку. — Тепер я не дивуюся з тих, хто горе топить у горілці. Може, те справді здатне зарадити... вгамувати.

Юрко ще щось доводив, сам в тому не впевнений, але Надійка не слухала — впала головою йому на груди, і похилі плечі її дрібно затіпав нестримний плач.

Юрко примовк, прислухаючись до судорожного схлипування.

— Ну, от уже й плачеш, — прошепотів винувато — жіночі сльози завжди його обеззброювали. — Не треба, Надійко, досить... Я не думав тебе образити. Я лиш хотів, щоб ти не ображала мене.

— Чим же я тебе ображаю, чим? — звела заплакані очі Надійка.

— Наче й не знаєш?

— Знаю... Але ж ми живемо вже три роки разом, і ти постійно мені про це нагадуєш.

— Але ми живемо раз, — поправив її Юрко, — і хочеться мати справжнє життя, повноцінне. Щоб та людина, яку ти обрав навіки, була найближчою, найкращою... і почуття, і стосунки.

— Боже, невже всі, хто раз помилився, потім все життя розплачуються за ту необачну помилку? Скільки є таких

дівчат, жінок, як я,— невже всі вони терплять такі докори й муки?

— А ти думаєш — ні? Ти читала оповідання Горького? Пам'ятаєш, чоловік, як тільки нап'ється, згадує дружині її гріх молодості.

— Читала. Ти вже сто разів нагадував мені про це оповідання. Я так не можу. В мені голова колись розірветься від болю.

— Чого ж ти не хочеш уявити, як мені боляче?

— Я уявляю... і гніваюсь не на тебе, а на себе — навіщо, навіщо я повірила, що після всього можу бути щасливою, маю право на щастя, як усі? Для чого я тільки повірила в це...— І вона знову затіпалася в риданні.

— Але...— пробував заперечувати Юрко.— Чому ж ти така байдужа до мене. Я в такому стані, а ти лягла і... спиш. Невже в твоєму серці...

— О, якби ти міг зазирнути в моє серце,— гаряче перебила його Надійка,— ти побачив би, що там є. Там стільки доброго до тебе, а ти все безжалісно топчеш, намагаєшся його звідти вирвати, витруїти.

— Та ні...— зовсім розгубився Юрко, відчувши, що в Надійчиних словах є правда, бо не може людина крізь ридання, крізь сльози лицемірити. І хіба не можна постійними наріканнями затоптати навіть оте, що є в Надійчиному серці прихильного до тебе.— Я таки дурень...— погодився вголос і обняв, пригорнув Надійку.— Вічно плету дурниці... Сам відчуваю, що все це зайве, нікому не потрібне, а от не маю сили спинитися.

— Ти як дитина... Щодня неодмінно трохи повередує, поспеє нерви.

Надійка примовкла, і Юрко відчув, що вона посміхнулася — хоч не бачив її обличчя в темряві.

Доторкнувся до лица губами — воно було мокре, гаряче, солонкувате. Поцілував, Надійка потяглася назустріч, і вони принишкли в довгому примирливому поцілунку.

— Немає кому нас бити,— зітхнула нарешті Надійка.— Правда? Немає на нас доброї лозини.

— Не знаю...— зніяковіло буркнув Юрко і заходився неспіхом знімати плаща.

Немов настало замирення, а проте Юрко почав пити — раз і вдруге привели його друзі додому п'яного, ледве тримався на ногах.

Потім цілісіньку ніч глухо стогнав, кидався на ліжку, засинав сидячи, скоцюрбившись болісно, а на ранок устав блідий і змарнілий, мов хворий.

Понуро, не снідаючи, вдягався — і руки йому тремтіли. Ні слова не мовлячи, брів на роботу. А там — переказували — був неуважний, розгублений. Збайдужів чоловік до всього на світі. Одного разу мало не постраждав — забув виключити рубильника і поліз на стовпа щось там міняти чи приєднувати. Його так тіпнуло струмом, що ледве опам'ятався.

Цього разу знову затримався — здавали новий енергоблок. Випили на радощах. Небагато, але Юрко захмелів сильно — чи не стає алкоголіком, що й краплина п'янить.

Коли плентався мимо дошки Пошани біля контори будівництва, помітив свою фотографію.

«Ще не зняли... — подумалось мимоволі. — А хіба на цій дошці тобі треба висіти? У комсомольському «прожекторі»... — І несподівано злякався — а коли й справді розмалюють його в «прожекторі». Як недавно зобразили одного їхнього електрика — свиня під стовпом, а голову свині приліпили людську, вирізану з фотографії. Сміху було...

Догуляюся.

Брів додому злий, невдоволений собою. Обминав людні місця, наче вже соромився показуватись у такому вигляді перед сторонні очі. Крався сутінками, немов чимсь завинив перед товаришами, знайомими. Хотілось затриматися довше, повернутись додому пізніше, хоч би й опівночі — хай Надійка попереживає: де він так довго бариться, та чи не трапилося нещастя, бо робота ж у них, як на війні в саперів — помиляються раз у житті.

Цікаво, що вона зараз робить вдома?

Порається на кухні, готує вечерю, чи в ванній пере дитячу всячину, а може, спершись коліньми на табуретку, як це любила робити, читає коло вікна, або, склавши на колінах в'язання, нишкне перед телевізором. Якщо фільм про любов — не зворухнеться. Страшенно любить дивитися такі лоскітливі фільми. А їх до біса, всі мов спеціально для неї — про нерозділене кохання, родинні чвари, легковажні розлучення. Про потайні поцілунки й солодкі зради. Хоч би

один фільм обійшовся без цього. Очевидно, не можна — життя без любові і ненависті, без ревнощів та лицемірства, мабуть, не існує...

А довкола в нічній чорноті мерехкотіли бджолині соти освітлених вікон, і за кожним були свої телевізори, свої Надійки, діти, сварки, непорозуміння...

Коли наблизився до їхнього вагончика — зовні такого ж, як і десятки інших довкола, помітив — кухонне вікно не світилось, та й у кімнатах теж було темно.

Чого б це? Спати, здається, ще ранувато... Може, пішла, але ж куди так пізно, з дитиною?

Зненацька під серцем тривожно тенькнуло. А коли відімкнув двері й назустріч війнуло німотною тишею, хміль миттю зник з голови, натомість з'явилось терпке передчуття тривоги. Де ж це Надійка? Чи не виконала своєї погрози й гайнула з малим до своїх батьків у село? Не вірив у це і чомусь постійно такого побоювався. І що ж тоді він має робити?

Нервово намацував у сінцях кнопку вимикача і ніяк не міг її знайти. Нарешті — клацнув. Спалахнуло сліпуче світло. Наче одяг її на вішалці, й дитячі речі. Перейшов поспіхом коридорчик, прохилив двері в кімнату. Зітхнув полегшено.

Надійка лежала на ліжку-дивані, високо підбивши під головою подушки, малий притулився збоку, на його, Юрковому, місці. На підлозі лежала розгорнена дитяча книжка. Певне, щось читала малому, та так, непомітно, й послули.

Недавнє побоювання, що Надійка могла втекти, лишити його, миттю розтало. «Ім удвох добре — синок же від милого... А ти хоч і зовсім не приходь».

Пройнятий гнітливою тугою, вийшов на кухню і, хоч не хотілося їсти, — поставив на плитку чайник. Знову поткнувся до кімнати, щоб таки розбудити Надійку, хай віднесе малого на місце, та дружина почула вже чоловіків прихід і сама вклала сина в дитяче ліжечко, що стояло обік. Юрко зупинився біля порога й мовчки чекав, поки вона обернеться. Надійка відчула той погляд, оглянулась.

— Так довго ходиш... — кинула сумирно.

— А тобі не однаково? — запитав Юрко з викликом.

Надійка непорозуміло стенула плечима:

— Навіщо ти так говориш?

— Бо тобі абсолютно байдуже, де я ходжу, що зі мною. Навіть не дочекалась мого приходу. Лягла і... спиш,

— Я чекала.

— Якби тебе не було довго, я не міг би спати. Нізачо! Я чекав би, шукав, хвилювався. Бо я люблю, вболіваю за тебе, а тобі що... тобі байдуже.

— Ні, не байдуже,— заперчила твердо Надійка.— Я давно вже хочу поговорити з тобою — нащо ці випивки? Та ще при твоїй роботі. Якщо не шануєш мене, то хоч би шанував самого себе... і берігся.

— Для чого?

— Ти так говориш, ніби нічого в житті не маєш гарного і дорогого. Наче все втрачено.

— А ти маєш?

— Я маю... пробую знаходити спільну мову з життям.

— А я не можу знайти з ним спільної мови, бо воно мене обійшло, скривдило.

Надійка осудливо похитала головою.

— Ти обійдений життям?.. Маєш таку вірну дружину і... скривджений життям?

— Вірну?! — здивувався Юрко і подививсь на Надійку довгим вивчаючим поглядом. Про таке він чомусь не замишлювався, а воно, виявляється, теж досить важливе в житті. Бо то, мабуть, теж неабияке лихо в сім'ї, коли дружина зрадлива...

— Так, вірну,— підтвердила тихо Надійка.— Такої вірної, як я, ти ніколи не матимеш.

— Але ж...— завагався Юрко.— Як можна бути вірною без любові?

— Виходить, можна.

— А *тому* ти теж була вірною? — сам не стямився Юрко, як з його язика зірвалось колюче нагадування.

Надійка довго мовчала. В кімнаті заколивалось тривожне передчуття грози.

— Всі багато чого мали в житті, а потім живуть дружно і щиро.

— Значить, я не такий, як усі. Я не бажаю задовольнитися крихтами... Це моє горе чи щастя — не знаю, але я такий як є і змінити себе не можу. Комусь це здається просто — залицявся до однієї, дитину нажив з другою, одружився на третій. А я дурний, оглашений,— хочу жити з тією одною, яку покохав раз і назавжди, і прагну, щоб і вона кохала мене... Всі! Я не хочу бути таким, як усі...

Надійка застигло зорила на чоловіка... Він не може себе змінити, не здатний забути її минулого, пригасити давню образу. Але й вона неспроможна стати інакшою! То який же вихід?... Один — їм не випадає бути удвох, хоч Юрко й

запевняє, що не може лишитись без неї. Їм слід розлучитися — хоч це й не допоможе, мабуть, йому. Але треба! Хіба ж мало людей, навіть міцніше зв'язаних, без будь-яких хвостиків і хвостів минулого, раптом розходяться, розлучаються, кидають навіки одне одного.

То чого ж вони повинні терпіти, повинні катуватися все життя?

Вихід один — розлучитися... Але в тому й біда, що їй, одверто кажучи, розлучатися не хотілось. Попри все! Вона таки любила Юрка — хай хоч що він твердить; любила, певна річ, не так, як Михайла — ні менше, ні дужче, а зовсім по-іншому: мабуть, отак воно й мусить бути — кожен любить другого по-своєму, і любов не можна порівнювати, як пробує це робити Юрко. Не можна сказати, кого любив дужче, яка любов є справжніша, як важко сказати, що краще — верба чи калина, троянда чи пролісок? Кожне з них гарне по-своєму і неповторне, кожне існує, скрашає людське буття.

Їй не хотілось втрачати Юрка, бо вже не уявляла життя без нього, без його довірливого погляду і тихого голосу — навіть коли гнівався! — без його наївності й ніжності, навіть без його нарікань та лихослів'я; бо затялася, що потім заміж не вийде, нікому з чоловіків не стане вірити, а лишиться з дитиною, для дитини, тобто — самітньою жінкою, а їй не хотілося б так доживати віку, котрий, власне, ще тільки розпочався.

Та й Юрко не згодиться на розлучення — якби міг, то давно вже її покинув, не терзався б невтішно.

А проте зважилася сказати. Щоб домовитися раз і назавжди.

Юрко не став навіть слухати до кінця.

— Я знав, — обірвав Надійку з гіркотою у голосі. — Ти давно цього прагнеш — позбутись мене. Бо знову ж таки не любиш і вийшла за мене від жалості. Аби знайти хоч якогось чоловіка, аби заховатись за нього від пересудів, од життєвих незгод, од прискіпливих поглядів, а тепер, побачивши, що я не згоден служити для когось ширмою, надумалася втекти.

— Я нічого ще не надумалась, — заперечила тихим, дуже тихим голосом Надійка. — Я пропоную. Раджуся з тобою. Не хочу, щоб ти так мучився через мене, бажаю тобі добра. Як знаєш, так і роби, хоч я вже й не розумію, як для тебе краще.

— Все це од жалості, — знову повертав на своє Юрко. —

Якби ти хоч трохи любила, як здатні любити жінки, ти не пішла б легко від мене.

— Звідки ти взяв, що легко?

— Якщо не легко, то чому ж ти це пропонуєш?

— Але ж треба нарешті знайти якийсь вихід.

— А це не вихід... ні, це не вихід...— сумно похитав головою Юрко.

Настала гнітюча мовчанка, і раптом в тій тиші почулося на кухні якесь металеве поклацування.

Надійка метнулася з кімнати. Юрко повагом вийшов слідом.

Чайник на плиті давно вже закипів і нетерпляче цокотів покришкою. Тепла густа пара виповнила кухню, немов туманом, аж помокріли стіни.

— Добалакались...— глумливо буркнув Юрко.

— Бачиш,— посміхнулася і Надійка,— навіть чайнику обридли наші розмови...

Потім вони чаювали, і Юрко намагався не дивитися в очі дружині, не зустрічатися з її поглядом. Зосереджено й смачно сьорбав окріп, аж обпікало губи — од гарячого ніби трохи просвітлювалося у голові, легшало. Хай їй біс, отій диявольській горілці.

8

Дні минали, і Юрко знову ні-ні, та й приходив додому пізно, напідпитку, й непомітно звичайна розмова з дружиною переростала у сварку, ніби вже без цього й не могли обійтись.

Надійка тужливо дивилась у темне вікно, бачила густо покроплену світлячками вечірніх вогнів землю і ще густіше всіяне далекими зорями небо, зупиняла погляд на круглому, наче матовий електричний ліхтар, місяці вповні й пробувала пожартувати, зовсім не вірячи в те, що все-таки вдасться зупинити чоловікове ремствування.

— Ще й молодик не настав, а ти вже починаєш.

— Ти ще й кепкуєш?

— Хіба можна серйозно сприймати такі дурниці.

— Хіба це дурниці — ставлення до мене моєї дружини? — заперечував гостро Юрко і додавав обов'язково: — Свою дружину я мушу знати як самого себе чи навіть краще. Не можна жити з людиною, якої не знаєш.

— Чи ж ти не знаєш про мене всього?

- Про тебе знаю, а тебе — ні. В цьому велика різниця.
- Смішний ти.
- Про це мені часто кажуть...— І раптом Юрка ніби хтось збоку смикнув за язик: — Михайло, звичайно, був кращий. Я не такий... Його можна було й полюбити, мене — ні.
- Знову Михайло...
- Та не згадуй про нього, — обірвав сердито Юрко.
- Ти згадуєш сам. Я намагаюсь забути, а ти навмисне нагадуєш.

І починалося знову те, що, власне, ще й не закінчувалось...

Страждання часом ставали нестерпними, але Надійка вперто дурила себе, сподіваючись на якусь зміну до кращого, що їм таки вдасться порозумітись, домовитись і зажити мирно й лагідно. Бо розуміла, що ці переживання — їхні спільні, і викликані вони не злом, не зненавистю, а надмірною любов'ю саме до неї; тому не могла образитись, гніватися, не могла вчинити різко й бездушно, покірно терпіла, мирилася, з подивом і тривогою переконуючись, що чим глибші стають страждання, тим міцніше любить вона, тим важче буде лишити Юрка.

Домашнє, внутрішнє щодалі дужче відрізнялося од зовнішнього, загального, просто контрастувало з ним.

В дитсадку Надійка ставала такою, якою вона була — до розриву з Михайлом, до одруження з Юрком — добра і співчутлива, довірлива і весела.

Не поспішала ділитися своїм, не розповідала про домашні непорозуміння, бо хто ж таке сприйме належно, всерйоз і хто зможе вникнути у незвичайну складність їхніх стосунків. Для інших все оте видається надто дивним, химерним до смішного.

Хіба ж не пробувала колись поділитися наболілим із вихователькою. І що та зрозуміла? Що порадила? Мати дитину... Іхню з Юрком дитину, і те, мовляв, зарадить.

Ой, мабуть, ні...

І все ж інді мимохить напливала на думку ота розмова.

Лише на роботі Надійка трохи відходила душею, вдавалося зняти з серця камінь болючого сум'яття.

В дитсадку вдягала хрусткий білосніжний халат, і ота білість немовби одразу вводила її до іншого світу, чистішого й світлого, що відбивалося й на обличчі — не завжди свіжому після нічних сутічок, і в очах — тепер часто пойнятих смутком. І обличчя яснішало, й очі прозорішали, навіть голос звучав дзвінкіше і рухи були впевнені й жваві.

Коли заходила до кабінету, теж білосніжно-прозорого,

озивалася до подруг, до колег по роботі, що поважали й любили її, до Надійки цілком поверталось її звичне, природне, миле, що викликало приязнь і очаровувало.

Всі на роботі — літні, й однолітки, й навіть малеча називали її любовно — «сестричка наша...», і в тих словах вловлювалось багато більше, ніж просте звертання до працівника.

Коли ж по закінченні робочого дня скидала з себе легенький білий халат, все немовби поверталось назад. В очі вливався смуток, на лиці проступала втома — не лише від напруженої денної праці, в рухах з'являлась непевність і скованість.

Такою й поверталась додому, до своєї кімнатки в вагончику, і починалося інше життя, домашнє, гнітюче й напружене, радість не сприймалась як радість, бо відчувала її нестійкість, скороминучість; горе не сприймалось як горе, бо не могла збагнути його причини.

А може, й справді їм пора мати свою дитину?

Незабаром Надійка відчула, що вона завагітніла...

9

Є нещастя, які можуть бути й не бути, а є й такі, які рано чи пізно, а обов'язково тебе знайдуть, не обминуть нікого...

З села надійшла телеграма, що батько Юрків тяжко захворів, лежить при смерті.

Бувало й раніше батько нездужав, скаржився, що на негодую дають себе знати кляті осколки, котрі засіли в тілі ще од війни, але ніколи не думалося, що то серйозно, що може підкрастись хвилина остання й батька не стане навіки...

І тепер теж не вірилося.

А все ж щось тривожно замлоїло під серцем, і Юрко відчув, що не поїхати цього разу не можна.

Показав телеграму начальству, і його відпустили на кілька днів. Надійка теж зохотилась їхати разом, бо малий саме був у старих і хотіла заодно забрати його — вже ж повернуло на осінь, до холодів та слякоті...

Від залізничної станції до села ходив невеличкий автобус. Зупинявся він на привокзальному майдані — старенький, пошарпаний, тісний, і, щоб зайняти місце, люди з вагонів кинулись притяма до нього.

Надійка побігла теж — їздила тут не вперше. Махнула Юркові — не відставай, і він подався слідом.

Вскочили до автобуса, і раптом Юрко завмер: Надійка стояла коло... Михайла. Стояв, загородивши собою прохід і, видно, не помічаючи ще Юрка, циганкувато всміхався Надійці.

Ось вони привіталися, далі Михайло, щось промовляючи, нахилився до неї — чи не поцілувати надумав, і Надійка, отямившись, рвучко обернулася, гукнула спантеличено:

— Юрко! — А коли зустрілася з чоловіковим поглядом, додала розгублено: — Иди сюди!

Що, він повинен іти до них? Зневажливо скривився у відповідь і одвернувся.

Михайло й Надійка стояли разом, про щось розмовляючи, і Юрко, хоч і не дивився в той бік, але все бачив; хоч не дослухався, чув кожне слово. Думалося — це ж вона щоразу, їдучи з малим чи до малого, зустрічалася з *оцим*, а він, Юрко, допитується, чого вона байдужа, а він домагається якоїсь любові... Дурень ти, дурень! При тобі кинулася до нього, залишила чоловіка самого, і про щось гомонять там, про щось домовляються. Ще й гукнула — Юрко, йди сюди!.. Хіба не зрозуміло, для чого... Попередила Михайла, що цього разу вона не сама, з чоловіком, аби той не став надто залицятися. Подала сигнал, як треба поводитись.

І потім... Ну, привітались, натякнули, що мали, одне одному, але ж чого і далі стояти разом, наче й немає тут його, Юрка. Та й привітатись могла на відстані, кивком — знає ж, який ненависний йому Михайло, скільки приніс їм гіркоти й відчуження. Навіть, як все зважити, то могла й не вітатись, — напочувались каламутно одна на одну думки, — повинна була не вітатись, а, зневажливо одвернувшись, їм нагадати паскуді про ганебне минуле. Значить, для них воно не таке й осоружне, як здається Юркові. Можливо, навіть миле і дороге, і то лиш запевняє Надійка, що Михайло з нею вчинив підло й вона давно вже викинула його із свого серця, тільки б Юрко не набридав...

Як вона може так?

І коли Надійка нарешті повернулася до нього, озвалася, він довго мовчазно дивився на неї дошкульно примруженим поглядом, відтак процідив гидливо:

— Домовились?

— Про що домовились?

— А чого ж так довго шепталися?

— Уже й шепталися,— знизала нерозуміюче Надійка плечима.— Просто перекинулися словом про село, про людей... Не плювати ж у вічі.

— Звичайно, йому ти не плюнеш, ти звикла плювати мені.

— Ось перестань.

— Правда коле?! І це при мені. А коли б мене тут не було?

— Те саме було б і без тебе.

— Та не бреш, не бреш,— вигукнув з розпачем Юрко.— В очі дивишься й бреше. А я домагаюся щирості, любові. Треба було б підійти, взяти за вухо, як шкодливе дівчисько, й відтягти од того вітрогона. Щоб усі побачили, щоб осміяли, затюкали. Де тільки совість ваша?

Надійка одвела винуватий погляд.

— Ти прав. Я повелася негарно... Якось не подумала навіть про це... Зустріла знайому людину, треба ж начебто поздоровкатись. Розговорилися. Не вважала, що це погано... що так тебе вразить.

— Знайому людину,— перекривив злісно Юрко.— Та він для тебе знайомий аж надто. Може, постійно зустрічаєтесь і поза моєю спиною продовжуєте колишнє. Та ще й насміхаєтесь з такого недотепи, як я.

— В нього дружина... діти.

— Ти навіть про це знаєш? Ого! То, може, мені вертатись назад, щоб вам не заважати? Чи слідом за батьком? Туді? Хіба не вихід? Я зразу й не здогадався, чого завела мову про розлучення. А воно он що!

— Це все твої вигадки. Ось не розбурхуй себе... Ти на муху дивишся крізь лупу і вважаєш, наче то слон,— спробувала посміхнутись Надійка.

— А ти на все дивишся крізь зменшувальне скло. Тобі слон видається мухою.

— Я просто живу й намагаюсь не придивлятися ні до слона, ні до мухи... ні через які скельця. Хай слон буде слоном, муха мухою.

— Але як же так можна — кинути чоловіка і гайнути до колишнього колюбівника?

— Я винна. Я дійсно вчинила, мабуть, негарно.

— Мабуть...— знову перекривив її Юрко.

— Ну, хай буде просто погано, дуже погано.

— Хіба важко сказати? Сказати легко... І після цього ти сподіваєшся, щоб я тобі вірив?

Потім вони примовкли і не озвалися жодним словом за всю дорогу.

Надійка розпачливо думала, не могла зрозуміти себе. Справді, вийшло страшенно незручно, а от чому так сталося, не могла пояснити. Не стямилась навіть, як те стряслося. Буцім хтось підштовхнув її до Михайла. Мабуть, вируючий людський потік, що ввірвався в автобус, нестримно поніс її досередини. І вона не могла тому потоку противитись, просто не мала часу бодай щось подумати, зважити.

Михайло наче тільки й чекав на неї. Широко дивився чорнющими поглинаючими очима, і міцно стулених твердих губ торкався вдоволений усміх.

Юрко не помилився — Надійка справді крикнула оте рятівне: «Юрко, йди сюди!» — од розгубленості, несамохіть; не для чоловіка, а для Михайла, бо їй дійсно здалося, що той намірявся поцілувати її. Хіба могла те допустити? Отож і гукнула злякано: «Юрко!» А потім чомусь не могла відійти від Михайла, немовби хтось притримував, стояла і слухала, навіть щось відповідала, хоч раніше думала, що ніколи не стане вітатися з ним чи розмовляти.

Справді, наче лихий диявол втрутився. Якась підступна сила штовхає тебе на вчинки, яких не повинен робити б, не повинен...

Надійка взяла обережно Юрка під руку і мовила тихо:

— Вибач мені... То не я вчинила, то диявол мене спокусив. Ти колись говорив про нього. Пригадуєш?.. Виходить, він не тільки в тобі сидить, мабуть, у кожній людині. Прости...

Юрко зупинився, перевів на дружину замислений погляд.

— Мабуть...

— А як його вигнати з нас? Як? — запитала Надійка розгублено.

— Як? — перепитав не менш безпорадно Юрко.— Цього, либонь, ніхто не знає...— І додав раптом: — Так мій батько любив казати.

Батько... Лише тепер згадав, чого їхав сюди, у своє рідне село, де був Михайло, де було так багато прикрих спогадів про минуле, але він однак не міг не приїхати цього разу, бо помирав батько.

І від цієї згадки все миттю розтало, подаленіло, зникло, здалося таким недоречним і жалюгідним, таким неймовірно мізерним, аж соромно стало, як він міг помічати все те, думати про щось стороннє, тривожитись чимось іншим, коли помирав *батько*...

Не помирав, а помер...

Юрко одразу відчув те, щойно наблизився до знайомого подвір'я.

Коло ганку товпилися чужі, незнайомі люди — мовчазні, з непокритими головами.

І обіперте об пофарбовану — ще батьком — у блакитне веранду стояло віко домовини — червоне з чорним.

А потім — розпачливе голосіння матері назустріч: «Ой синочку, синочку, осталися ми з тобою сиротами...» А потім — завішане чорним велике дзеркало гардероба, а потім — вузька труна на покуті, якась мовби коротка, що навіть не вірилося, як може вміститися в ній батько — високий і довгоногий.

І ніс — що особливо впадало у вічі, — блідий, загострений, наче й не батьків.

Юрко підступився до домовини, нахилився, поцілував батька в чоло, й таке воно видалось крижане, що в ту ж мить щось підступно залоскотало в горлі, очі заволокло туманом, дедалі густіше й густіше — він заридав, гучно й невтішно, як давно вже не ридав, хоч як тяжко бувало на серці.

Часом Юркові здавалося, що він взагалі розучився плакати, а от, виявляється, ні, якщо горе глибоке й справжнє...

Збоку жалібно примовляла мати:

— Ох як він тебе, синочку, ждав, як виглядав... Та як він хотів тобі щось повідати-передати в останню хвилину. Бідкався — помираю, а не сказав синові головного...

— Що ж він хотів сказати, мамо? — спитав Юрко наче не своїм голосом.

— Не знаю, синочку, не знаю. Тільки здогадуюсь... Все він* журився останнім часом, що кинув ти рідну домівку, подався десь у далекі світи, а ми, старі, помremo, і запустіє наше дворище, і заб'ють дошками вікна нашої хати, й переведеться наш рід на землі... Як він хотів, щоб ти повернувся додому, бо для кого ж, ріднесенькі дітки, ми все це нажили, приберегли, од усіх ворогів одборонили — і земельку нашу щедру, і сонечко рідне... Для вас же, для вас, та ще для ваших діточок, і для онуків наших...

Мати вже й не витрала рясних сліз — вони самі рясно текли з її зачервонілих, притуманених горем очей, ніби вона ніколи раніше й не плакала, а приберігала сльози лише для цієї трагічної хвилини.

Повернутися в рідне село, в батьківську оселю...

Про це Юрко не замислювався раніше, бо — чесно кажучи — й не тягло поки що сюди, де так недоладно почалась його юність, звідки погнався у вабливі світи за синьою птицею такого примарного, виявляється, щастя. А може, й насправду слід повернутись до рідної хати й стати самим собою, жити тут, як жили колись батько з матір'ю?

За тим до Юрка підступився дядько, батьків молодший брат, так дуже схожий на батька, мабуть, найдужче схожий з усіх людей на землі, і теж заговорив майже те саме, що й мати: треба садити господаря, бо хазяйка вже зовсім німічна стала, а далі ж буде ще гірше. До старості йдеться. Отакечки воно завжди, — філософствував дядько, — живе, живе чоловік, а потім бац — і щез. Як ото місяць на небі — світить, світить, і зайшов зразу, потонув у хмарах...

І до чого нікчемними та пустими видаються тоді різні земні суєти, чвари та суперечки, заздрощі й видирання з рота в іншого, коли так мало потрібно людині — кілька сухих дощок на вузеньку труну і три аршини землі для могили...

Юрко мовби й не слухав, бо невідступно перед очима стояли — білий, загострений, наче й не батьків ніс та звосковіле крижане чоло, а проте відчував, як слова дядькові все-таки входили в мозок і застрявали там.

Знову обік тужно квилула мати, причитала, як помирав батько — наш захисник, наш трудівник, наш господар...

— До останнього все на ногах, на ногах... Не змирявся, щоб хтось робив за нього. Узяв сокиру, подався врубати дрівець. Набрив оберемок, ніс, переступав через порога та й упав з дровами... Та й усе... Колись найдужче боявся, щоб нікому не надокучити своєю хворістю, то так і вийшло. Нікому, нікому не завдав клопоту...

А потім сусід, що його двір навпроти, через вулицю, прокашлявся й глухо обіззався до Юрка — мабуть, кожному хотілось перемовитися з ним співчутливим слівцем, розрадити якомсь в тяжкому горі. Сусід пригадував, як батько чекав, що Юрко повернеться — було, кожного вечора стоїть дотемна коло воріт і хоч нікому не признавався, а видно було, що дожидався сина...

І перед очима зринало — налягали на землю зелені сугутинки, далеко на обрії блідла багрова барва, тонула в темряві стомлена тепла вулиця, і лиш коло їхніх воріт нерушно біліла цятка батькової сорочки... І в глибоких очах батькових, разом з призахідним променем, вгасала надія...

«А я, невдячний, ні разу й не навідався додому, — коль-

нуло в серце Юркові.— Був час випивати, вести безконечні сварки з дружиною, вишукувати в пам'яті прикрі згадки минулого, копирсатись у власній душі, а от перевідати рідного батька, який, зраний і слабкий, уперто чекав тебе,— не мав часу...»

— Та й хіба тільки батько ждав,— вів далі сусід, огрублий, темний, майже з брунатним обличчям, поморгуючи засльозеними очима.— Всі люди ждали... І ждуть. Якби ти знав, Юрко, як за тобою усі жалкують, як усі тебе добрим словом згадують. Чи радіво підвести кому, чи телевізор підрихтувати — все ти умів і ніколи не відмовлявся зробити. Хоч і серед ночі тебе розбуди... Та й я, коли тільки лампочку засвічую, то й згадую зразу, хто мені в хату електрику провів...

Пообіді батька повільно одвезли на кладовище, довгою вантажною машиною з відкинутими бортами. А дітки на червоних подушечках несли його ордени й медалі. Опустили домовину в тісну яму, прикидали свіжою, рудуватою землею. Навіки, наче й не ходив він по оцій землі, не любив її, не плекав, не вдихав цілющі запахи... Інші ходитимуть ще, оратимуть, сіятимуть, радітимуть і страждатимуть, виглядатимуть довгими вечорами своїх синів...

Інші житимуть, а батька — немає. Тепер він, Юрко, зобов'язаний бути батьком, і якщо він гарцій син, то й має замінити всіх своїх попередніх батьків, близьких і далеких, бо вони ж для цього й народили його...

Поступово всі порозходились од могили, тільки вони з матір'ю лишилися коло свіжонагорнутого, укладеного вінками горбика,— як найрідніші.

Потім і він пішов, а мати зосталася, бо хотіла ще розмовляти з батьком, не могла отак одразу залишити його самого...

А Юрко побрів знайомими і вже зовсім немовби чужими вулицями. Не додому... Ноги знову самі повели у берег, до річки, де й досі стояв старенький, грубо законопачений човник старого рибалки, і так само, як завжди, заморожено причаїлось під плакучими вербами зеленкувате плесо, затягнене од країв слизькою ряскою...

Все було як колись і водночас наче зовсім по-іншому; від усього повівало чимось добре знайомим, рідним і водночас все ніби сторожко придивлялось до тебе, як до чужого, чи впізнавало, чи оцінювало...

Як він міг жити на світі й не пам'ятати всього цього, наче зовсім забути, викреслити з своєї уяви, тоді як воно

таке, що, мабуть, довіку не викреслиться, не може безслідно зникнути з твого серця.

Не може людина забути те, що ввійшло в неї разом з повітрям, котре вона вперше вдихнула, котрим дихала, разом з теплом, яким зігрівалася, разом із світлом, що до нього тяглася з коліски, як тягнеться кожна найменша билінка в полі, гілочка в лісі...

«Рідні мої...» — прошепотів розчулено, і важко було збагнути, кого мав зараз на увазі — батьків своїх, так необачно покинутих, чи людей, односельчан, які, виявляється, завжди ждали його і співчували йому тепер, чи оці води прозорі з відбитою в них незбагненно далекою і водночас такою одвічно близькою для кожного блакиттю неба, чи плутані заросені стежки в густих травах берегів дитинства, чи верби, що так само журливо хилились назустріч і йому, і його батькові, і батькові його батька...

Рідні мої!

Підступив до човника, пропахлого лепехою, постояв над ним. Човник несподівано нагадав домовину, оту, батькову, вузьку й коротку, в котрій незнано як помістився його батько, для нього такий високий і ставний... Такі ж кілька струганих дощок, так само щільно збитих... Для плавання. Тільки в домовині людина одпливає навіки, у нерозгадану невідомість, до невидимих утаємничених берегів, од яких ще ніхто не повертався...

Тепер, можливо, все, на що не гляне, що не почує, нагадуватиме йому домовину, батька в ній з крейдяним, загостреним, наче не його, носом, невтішно ридаючу матір, котра втратила те, чого вже ніколи не повернути.

Мати?..

Де ж вона зараз? Чи й досі на цвинтарі, над горбочком сирої землі, що віднині стала для неї найдорожчим клаптиком на світі, ріднішою за найбільші й найпросторіші краї, за все своє і чуже.

А він покинув її саму, опечалену найжорстокішим горем...

Рвучко зігнав з себе затверділу задуму, звивистою стежкою закрокував назад, до кладовища...

Матір застав такою ж, як і лишив її кілька годин тому, — сиділа скам'яніла на свіжій горбку землі, скорбно похилена, вся в чорному, вся чорна. Мов скіфська прадавня баба на степовій могилі.

— Мамо, ходімо додому, — озвався Юрко стиха,

Мати немов не чула.

— Мамо, чуєте? Ходімо вже.

— Не можу, синочку, не можу. Батько наш не пускає мене.

Юрко дивився на матір і мовби вперше бачив її такою, впізнавав свою неньку й не впізнавав. Навіть не думав, що могла вона так висловитись, так відчувати, отак любити... Як він непросто мало знав її, як обмежено розумів, а вона ж одна в нього на світі, одна-єдина і найрідніша. Мати, що народила його для світу і дала йому весь світ.. Як і батько, котрого уже немає...

Юрко нахилився до неї, став на коліна, взяв ніжно за плечі, обняв, пригорнувся.

Тоді мати повернула до нього лице — змарніле, заплакане, подивилась на сина якомось аж надто пильно, немовби щось пригадуючи, чого вона не повинна була забувати.

Нарешті стріпнулася, промовила:

— А треба вже йти, синку, пора. Ти ж, мабуть, хочеш йти...

До їхніх воріт слалася стежка з притоптаних, зів'ялих квітів — чорнобривців, гвоздик, хризантем...

11

Після батькової смерті Юрко різко змінився, став дивитися на все людське, земне уважнішими очима, а щонайперше — на самого себе, на своє.

Часом його поривало знову — якесь необережне Надійчине слово, чийсь недоречний жарт чи натяк, непрохана згадка про зустріч з Михайлом в автобусі — вибухнути гнівом і докорами, почати про ніби забуте, а таки незабуте; але вчасно тепер зупинявся, бо миттю нагадувалось недавнє непоправне горе, перед очима поставав батько — живий і мертвий, і в мозок гостро впивалося: був і немає, і так кожен — є і не буде, і хіба можна на те не зважати комусь?..

«Не смій...— рішуче стримував каламутну хвилю шаленства, що накочувалась.— Нерви в кулак, і розсудливість, спокій...» — умовляв себе, немов гіпнотизував когось, хто вперто намагався проснутись, ожити всередині...

Потім Надійка призналася, що завагітніла, і в Юрка мимоволі ворухнулось підступне, зле: «Чи не знов од Михайла? Їздила ж додому, зустрічалася з ним...» — але вчасно те глупство погамував: розум підказав, що то була б для дружини страшна образа й надовго, якщо не назавжди, отруїла б їхні стосунки.

Якщо Надійка згодилась мати твою дитину, значить, має якийсь почуття до тебе...

І він тайкома подякував сам собі, що втримався і не сказав тих підступних слів, що рвалися з кінчика язика, і тепер міг спокійно дивитись Надійці у вічі.

А коли народилось мале — чубате дівчатко, яке назвали в честь Юркової матері Марією, — він знову сильно напився, але цього разу од радості.

Як тільки привіз Надійку з лікарні, до них у вагончик навідалися сусіди, потім знайомі, а далі йшли і йшли люди, що вже й не могли вміститися у затісних кімнатках, і Юрко виніс стола надвір, на глиняний пагорбик, звідки виднілись далекі кручі з поодинокими соснами. Тут відчутно повівало духом недалекої річки. І будівництва, що не втихало ані на мить. І матіола котила свої дурманливі пахощі — Юрко густо насіяв своїх любимох квітів попід вагончиком.

Забігло й оте невеличке курчатко — комсорг, що колись так палко виступала на зборах робітничого комітету, коли Юркові надіяли другу кімнатку.

Юрко міцно й радісно поцілував комсорга, просто в тугенські припухлі губи, — раніше ніколи б на таке не зважився, — й дівча зашарілось од того, здивовано розширило очі — великі й лискучі, й було ще дужче (здалося Юркові) схоже на бачений колись у книзі «Молода гвардія» портрет Громової.

Юрко, хоч мозок туманив хміль, пригадав це і заговорив до дівчини:

— Ти дуже схожа на Улю Громову.

Дівчина зніяковіла ще дужче, немов хтось дізнався про щось її потаємне, але нарешті опанувала себе й призналася:

— А я й намагаюся бути на неї схожою.

Весь вечір Юрко був, як ніколи, меткий та балакучий, з усіма цілувався і плакав, плакав, хтозна й чого. Просто сльози самі котилися з очей, і він їх не стримував, не соромився, помічав, що це не викликало в людей осуду чи дивування.

А коли гості поволеньки порозходились, коли вагончик їхній припинив, мов страшенно втомивсь од гостей, Надійка пригорнулася до розчуленого Юрка й стала гладити його м'який чуб, як гладять по голові любу дитину.

— Ти був такий п'яний, — вуркотіла вона лагідно. — П'яніший од усіх, — не докоряла, ніби навіть хвалила.

— Ага, я п'яний... І це не вперше. А от щасливий я наче вперше...

Тепер можна привезти матір, щоб було на кого лишати малечу. Юрко давно вже думав про це: шкода старенької, що зосталася в селі сама-самісінька, у невеселій пустці хати. Чого їй одній там перебиватися, коли можна бути всім разом, та й навіть треба — недарма кажуть: старе завжди потрібне в хаті, як віник... Раніше мати не хотіла, не могла одлучатись від хоробливого батька, та ще, як по-тай бідкалася, на чужу дитину. А тепер все так швидко змінилося, — виходило, в житті часто те, що здавалося вічне і непорушне, може змінитися блискавично, до неймовірності, наче й не було того...

Мати, дізнавшись, що народилася донечка, та ще й назвали малу її, бабиним, іменем, одразу погодилася приїхати: одне — що й скучала за сином, давно намірялась побачити, як він живе з Надійкою; друге — надто вже сумно одній у спорожнілому будинку, хотілося часом погомоніти з якоюсь живою душею, поклопотатися біля когось, щоб відчувати, що й ти комусь на білому світі потрібна.

Приїхала, подивилась, і — все їй тут страшенно не сподобалося. Що замість хати — вагон, який завжди можуть забрати й повезти хоч і на край світу. Виходить, що ти не живеш на землі, тільки їдеш по ній кудись... І кімнатки тісні — ніде й курці ступити; ні садочка тобі, ні палісадничка, і кругом тих дюдей, як мурашок; ніхто не знає тебе, не здоровкається одне з одним на вулиці...

Найбільш дивувало — приїхала жити в сім'ю, а немовби сумніше стало, ніж там, самотою, але в своїй хаті. Там все було рідне, близьке, і до горшка погомоніти можна, до квітки в дворі, до ягоди на дереві. І курка чи котеня розуміли тебе краще, ніж тут діти й онуки, кожен постійно зайнятий чимось своїм, що й не підступитися...

Не витримала стара — сплакнула якось увечері. Юрко насторожився — може, Надійка чимсь пострікнула.

— Та ні, синочку, — зітхнула мати. — Ніхто мене тут не зобидив. Тільки несила довше жити у вас. Батько на мене гнівається, батько кличе до себе, не може зоставатись без мене... Поїду назад. І ти, синочку, вертався б додому. Як осьдечки так тіснитися, а там же хата, хоч конем грай. І нікого, нікого... Люди кругом свої, та ждуть вас, та кличуть. Сам голова не раз навідувався до мене та все про вас розпитував, присолашав. А ви ж тут загубилися, мов

билиночка в полі. Та й чи личить людині все життя у вагончику тулитися?..

Юрко, за ним і Надійка, навіть малий Петрик, заходилися вмовляти стару лишатися. Мовляв, їм без неї гірше буде, і їй без них сутужніше. Та й люди нарікатимуть, що прогнав син матір, не міг zostавити в себе, хоч для малечі потрібна. Чи ж у них так погано, чи обтяжливо дуже? Вони ж на роботі весь день, малий у садку, тільки з малою й поняньчитись, щось там зварити — для себе ж варила б, — та поприбирати трохи...

— І телевізора у вас немає, — нагадав Петрик. — Де ви мультки подивитесь?

Стара усміхнулась крізь сльози.

— А правда, немає, — обізвалась до малого. — Зате в мене, рідненький, є черешенька біля перелазу. Як зацвіте весною, мовби молоком облита, то серце враз і оживає. І шовковиця край городу — з усього кутка малеча збігається, бо я їх не ганяю... І ластівчине гніздечко на ганку...

— Гніздечко? — загорілися очі в хлоп'яти. — Я приїду і видеру його.

— Та бог з тобою, — замахала сухими руками стара. — Звідки в тебе таке? Хіба можна ластівок драти... Та тебе всього ластовинням тоді обкидає.

Гомоніли, радились, і жартувати пробували, та все ж стара на другий день — саме неділя була — зібрала свої нехитрі пожитки і поїхала, як її не вмовляли zostатись. Юрко провів матір до станції, посадив у вагон.

— Повертайся, синочку, додому, — сумно сказала мати, прощаючись. — Вдома й стіни допомагають. І важко жити людині без домівки.. Така садиба, такий будинок — чи ж батько для себе старався. А ти знявся й поїхав. Якби ж то краще знайшов, то ж ні... Та хіба знайдеш де краще, як батьківська земля. Гроші заробив і розвіяв, а батьківщина вічна. Чує моє серце: коли помру, ти однак додому приб'єшся. А так хотілося б вкупці пожити...

— Гаразд, мамо, я подумаю, — пообіцяв Юрко, хоч і не вірилося, що дорога його життя колись знову поверне до села. Розумів одне — то не мати вмовляла, то батько кликав материними наболілими вустами не кидати рідної хати...

Тим часом будівництво завершувалось.

Дніпровська вода вже поволеньки обертала гігантські турбіни, шлюзувалися судна, спалахували вікна новозведених будинків, шурхотіли скатами автомобілі об свіжонастелений асфальт, вздовж пішохідних доріжок шелестіли листочками міцненькі саджанці топольок і верб.

Збиралися мітинги, гасали фотокореспонденти, гриміли оркестри, нагороджували будівельників...

Більшість робітників переводили на нові об'єкти — закладалася ще могутніша гідроелектростанція десь у Сибіру.

Пропонували й Юркові з Надійкою їхати, — мовляв, тимчасове містечко з вагончиків будуть зносити, а на квартиру чекати довго: хоч будинки й росли, мов гриби після дощу, але ж черга така, що й за кілька років не діждатися.

Їхати десь на нову будову, та ще з дітворою, і починати все спочатку Юрко відмовився. Отоді й нагадалися материні слова — однак приб'єшся до рідного дворища, бо немає землі милішої за батьківську.

А ще з подивом відчував, що його таки тягне додому, до рідної хати, сільської прозористої тиші, до знайомих людей, коли навіть чужі чимось рідні тобі...

Колись читав немало хороших віршів про любов до теплих стежок дитинства, до вабливих юнацьких шляхів, до того саду, де вперше побачив весняний цвіт і зірвав яблуко, до заспоришеного подвір'я, де ганяв босоніж, до тину, об який розідрав штанці, до каменя перед порогом, об котрий вперше збив ногу, спіткнувся...

Ті слова подобалися, хвилювали, западали в душу, хоч ніби й не торкалися тебе особисто.

Чув про дивну хворобу — ностальгію — туга за вітчизною, але була вона такою ж малозрозумілою, дивною, як і її назва.

А от, виходить, щось воно є на світі, чого не пояснити звичайними словами, а можна лише відчутти і пережити. Як не можна в мозку побачити думку...

І Юрко намірився повернутись до рідного села...

Надійка йому не перечила, навіть зраділа немовби, хоч щось здригнулось всередині, застерігаючи. Розуміла — Михайло. Там доведеться з ним зустрічатися. І хоч минуло чимало років і вороття до колишнього не могло бути, а все ж побоювалась тієї зустрічі. І не стільки за себе, — вона не повторить такої дурниці, як тоді, в автобусі, вона

здатна себе приборкати; остерігалася за Юрка. Коли б він знову не став робити з мухи слона, не взявся, зустрічаючи Михайла, за давнє, своє, набридле, бо так не хотілося знову того, що, нарешті, пригасло, від чого устигла трохи спочити душею.

Але рішуче перечити проти переїзду не стала — гадала, якось воно утрясється, та й у Михайла, зрештою, є вже своя сім'я, і будинок Юркових батьків з протилежного боку села.

Може, й справді в селі буде краще, надійніше, бо чого ж десь їхати знову у вагончик, — так і життя промайне на колесах, — якщо є добротний власний будинок, і ти в нім єдиний господар; чого возитися з дітьми до матерів, не бачачи, як виростає малеча, коли можна жити всім разом і не тліти постійно серцем.

Не стала перечити, і вони перебралися в село, в хату Юркових батьків...

Щойно увійшли до просторого, із застаканою верандою, тихого, мов келія, будинку, як мати заплакала — з радості чи від болісних споминів, і зразу ж нагадала Юркові про батька.

— Треба, синочку, перевідати нашого тата... Він побивається за тобою, скучив. Завжди у моїх снах про тебе питає... — говорила, немов про живого.

І вони потупали з матір'ю до кладовища. Всю дорогу мовчали од напливу гнітючих думок, яких не могли виразити жодні слова.

Хоч минуло чимало часу, Юркові здавалося, ніби він оце й зараз іде за батьковою труною, і збоку безгучно голосить мати, й ступають повагом закликалі од тягаря почувань люди.

А земля пахне запиленим шляхом, зораним полем і чебрецем кладовища, і сонце стоїть ідучи в небі, мовби теж простує кудись — у знане й незвідане — голубою прихмарею дорогою...

Згодом вони влаштувались — у просторих, світлих кімнатах, обклеєних рожевими з золотими квіточками шпалерами, і Юрко, та й Надійка, відчули, наскільки, справді, тут краще й зручніше, затишніше, і дивно, чому так довго вони не могли цього зрозуміти й тулились роками в тісному тимчасовому помешканні...

І так сталося, мовби нічого й не змінилося в їхньому житті за ці довгі — не так тривалістю, як пережитим — роки. Надійка знову пішла на роботу до тієї ж лікарні, де

й колись працювала, і Юрко став ходити з електромонтерською скринькою по тих-же вулицях, що й раніше.

Поспішав знайомими стежками, і всі до нього чемно віталися, навіть ті, кого вже й не знав, забув чи не міг упізнати. Заходив у хати, де його знали колись, де знали його батька і діда; і скрізь зустрічали його радо, наче він побував тут лише вчора.

Лагодив радіо, щось мугикаючи під ніс, телевізор, електрочайник, і люди, бачачи, як він уміло й старанно все виконує, бідкалися — чим би віддячити. Юрко дивувався, відмахувався: «Ви що? Та я більше ніколи до вас не прийду!» Тоді господарі осудливо розповідали, що майстер, який був перед ним, зразу загилював ціну, і коли хтось не погоджувався, то й не робив нічого. А потім його не допро-шився.

Отож і давали, скільки загне...

Юрко ніяково посміхався:

— То ж майстер, а я... сусід ваш.

— Який там у біса майстер? Ламайстером його прозвали. Каже, зображення в телевізорі зникло, постараємось, щоб і звук пропав...

Все попливло, мов нічого й не сталося, хоч минуло вже кілька років і змінилось таки багато чого і дококола, і в них саміх. Життя нестримно котилося вперед вибоїстою дорогою, і якби зупинилось бодай на мить, воно одразу ж перестало бути б життям.

Все йшло нормально, але те, чого найдужче побоювалася Надійка, таки їх не обминуло...

Якось раз і вдруге трапився їй на шляху, коли поверталася з роботи, він, Михайло. Всередині щось обірвалося від несподіванки, війнуло терпким холодом. Намагалася вдавати, мовби не помітила його, але занадто вузькою виявилася звичайна сільська вуличка, щоб можна було розминути.

Михайло навмисне перегородив стежку і, допитливо жмуричись, затіяв розмову. Спитав, як живе, заговорив невдоволено про себе — скаржився, що не має щастя, що втік уже од своєї пантери — це так про тещу, і який він був телепень, коли одступився од неї, Надійки.

Вона слухала те й не бажала чути, бо не вірила, бо відчувала, що ця розмова не принесе їй полегкості, а навпаки — завдасть нових неприємностей і мук, які трохи відстали од неї, подаленіли, а тепер знову наздоганяють, переслі-

дують, стають на шляху, немов людина не може обійтися без них.

— Не треба...— зупиняла благально Михайла.— Минулого не повернути. Я щаслива з Юрком, і годі про це.

— Не вірю,— кривився глузливо Михайло.— В тебе щастя таке, як і в мене. А от разом... Та й син же...

Надійка спинила рішуче:

— Ні слова більше. Не смій травмувати дитини. То мій син, то наш, із Юрком син.— І рвучко оббігла Михайла й пішла, подріботіла, не озираючись, хоч довго ще відчувала на собі пронизливий погляд-зухвалих циганкуватих очей. Думала — боже, як же це виходить. Кожен з них трьох прагне щастя, і всі чомусь нещасливі. І наче ніхто й не винний. А винні, мабуть, усі троє. Чи не боролись належно за своє щастя, чи надто легковажили з ним... І чи не в тому трагедія, що потім кожному випадає жити не так, як мріялось, як сподівалися, а як склалася доля?!

Хоч би ніхто не побачив її з Михайлом та не доніс Юркові...

Але невдовзі Юрко сам їх побачив.

Повертався додому й зненацька наскочив на Михайла. Поблизу свого двору. Той теж помітив Юрка і нагнувся до мотоцикла — немовби щось лагодив чи перевіряв.

«Чого він тут огинається? — стріпнулась тривожно думка.— Може, підстерігає Надійку?»

Збентежений до краю, пришвидшив ходу, прохилив стурбовано двері. Надійки не було вдома, хоч мусила б уже повернутись.

Мати у хатині бавилася з онукою.

Мала, розкинувши в боки рученята, ведмежатком поколивалась назустріч. Юрко її завжди підхоплював на руки і підносив над головою, й мале щось радо і вдячно гагакало, світлячи Надійчиними оченятами. Ота щира приятельська, ніжність малесенького тільця зворушувала до сліз. Цього разу не помітив дочки, різко спитав у матері, ледь тамуючи занепокоєння:

— Де Надійка?

— Та, мабуть, по малого побігла, до річки. Його ж поки за руку звідти не витягнеш, то сам не прийде. Хоч би ти на нього нагримав — цілісінький день голодний.

— Добре, скажу...— неуважно пообіцяв Юрко.

Побігла до річки. Михайло помітив, коли вона подалася з двору, та й чекає. Щоб домовитись... А може, Надійка навмисне побігла туди, щоб зустрітися з оцим-от... Давня ж

любов. Можливо, й теперішня? — ковзнула крижиною думка. Невже вони зустрічаються нишком? — Хтось всесильний грубо виштовхнув Юрка з хати. В середині пойнялося холодом, нервова дрож гидко прокотилась по тілу. Квапливо спустився з ганку, прокрався через подвір'я, наблизився боязко до воріт, немов сподівався застукати когось зненацька. Прочинив хвіртку, виглянув на вулицю і... зацікавився од несподіванки, хоча й сподівався побачити саме те, що побачив.

Неподалік, у кінці вулички, як і раніше, стовбичив коло мотоцикла Михайло. Трохи далі вела за руку малого Надійка. Ось вона порівнялася з *тим*, і він вайлуватоступив назустріч.

Надійка — Юрко те виразно бачив — сповільнила кроки, але малий уперто тягнув маму за руку, й вони обминули Михайла. Той казав щось услід, посміхався розгублено, махав застережливо рукою; Надійка лише кивала у відповідь — чи то згоджувалась, чи намагалася швидше позбутися не в міру настирливого знайомого. Михайло ще трохи пройшов за ними, а далі невдоволено повернувся круто й почував назад до мотоцикла.

Юрко хапливо сховався до двору.

До хати Надійка ввійшла з малим, і Юрко при ньому не став затівати балачку. Хлоп'я вже — здавалося — розуміло все, й завжди рішуче ставало на захист мами. Проти двох наступати було важче. Та й мусив трохи отямитись, зібратися з духом. Вже по тому, як він обізався до малого, як уперто обминав її погляд, Надійка здогадалася, що він сердитий чомусь і коли б не почалося давне...

Чи не побачив її з Михайлом? Але ж хіба винна вона, що той знову з'явився на її шляху? І як обминути його?

Поздоровкався — відповіла, запитав: «То, кажеш, щаслива?» — низчала плечима, бо що мала казати. Потім він ще щось говорив, допитувався, а вона вже не чула, бо син — його син! — тягнув її за руку від нього, та й сама не збиралася стояти і теревенити на вулиці, поблизу свого двору, з людиною, з котрою колись мала надто багато, від чого тепер не повинно лишитися ані краплини, навіть згадки.

Але ж... як передати все це Юркові, щоб він повірив у її слова — завжди такий підозріливий, такий доскіпливий...

Поралася на кухні, нагодувала малого, що капризно домогався їсти разом із татком.

— Вечерятимеш? — запитала Надійка спохмурнілого чоловіка.

Юрко промовчав.

А коли вона, пригамувавши образу, перепитала вдруге, процідив кризь зуби:

— Ситий по горло.

Вона зрозуміла і ті слова, і тон, яким вони були мовлені,— принишкла. Починалося, значить, давнє... Хоч ще й не настав молодик — нагадався несподівано свій сумний жарт.

Юрко підступився рішуче до неї, а в очах аж стрибали злі вогники.

— Таки знюхалися?

— Для чого ти починаєш? Так було добре. Ти немов сонце для мене — і грів, і світив мені... Не хотілось нічого поганого думати, тільки б тебе відчувати поруч. А коли ти знову наче повитий хмарою, мене пронизує холод, і весь світ здається похмурим... Навіщо?

— Хіба це я починаю? Воно саме починається. Бо це не слова, а стогін хворого. Виривається мимохить, од болю, і коли цей стогін вихоплюється з грудей, стає трохи легше.

Вони довго мовчали.

Бажав би не починати, хотілося б вірити в щирість Надійчиних слів, але — чого ж вона знову зустрілася з *тим*? Це бачив він, це обов'язково помітять інші, щоб потім розтрубити, глумитися над ним... Невже мало ще пересудів? Чи давно натякав шофер таксі, чи не допитувався ехидно сусід? І оте, чого таки не забути довіку, — «ти мені теж подобався...» І Надійчина зустріч з Михайлом в автобусі...

Все постало одразу в пам'яті, бо, виявляється, й не знавало звідти ніколи, просто — відступилося в затінок і ждало, коли про нього згадають. І Юрко, неспроможний протистояти новому напливу ревності, перепитав виможливо:

— Ні, ти признайся все-таки — про що ви домовлялися?

Надійка невтішно зітхнула:

— Невже ти не здогадуєшся?

Юрко зрозумів, що вона так навмисне сказала, бо, мовляв, що можна відповісти на таке недоречне допитування, а проте відповідь не сподобалась.

— Ти ще й збиткуєшся наді мною? — видавив глухо.

— А що я маю казати? — знову зітхнула Надійка.— Я вже стомилася заперечувати.

— І правди не хочеш сказати.

— Навіщо ти знову все починаєш? — повторила благально Надійка.

— Бо ти цього ніяк не кінчаєш! — скрикнув, не втримав-

шися, Юрко.— Бо я не можу миритися, щоб моя дружина жила на дві сім'ї!

— Які дві сім'ї?

— Ти все приховуєш од мене. В тебе якісь свої зустрічі, розмови.

— Ох, Юрасю, Юрасю,— похитала докірливо головою Надійка і заходилася розтирати чоло долонею, наче їй там щось давило.— Я скоро збожеволюю од твоїх ревнощів.

— Я, мабуть, швидше,— заперечив Юрко, але в голосі його вже промайнули нотки примирення, бо те Надійчине розтирання лоба лякало й переконувало більше в її невинності, ніж будь-які виправдовування.

— Обоє разом,— скорботно всміхнулась Надійка.— Щоб і там...— У неї не повернувся язик вимовити «в божевільні»,— ти міг ревнувати мене.

— Там...— буркнув Юрко.— А чому ти не можеш сказати тут, про що розмовляєш з ним.

— Ну який же ти дивний. Про що б же я розмовляла з ним? «Здрастуй» — «Здрастуй»... «Як живеш?» — «Добре».

— Ти сказала «добре»? — перепитав Юрко недовірливо.— Неправда, ти не казала цього.

— От бачиш. Я навіть збрехати не вмію. Ти зразу ж відчув неправду.

— А як ти сказала?

— Я просто не відповіла нічого. Повернулася і пішла.

Цим словам дуже хотілося вірити, але... про що ж Михайло все-таки в неї допитувався? І чого він тут опинився, вештається?

— Ну звідки я знаю,— запевнила Надійка.— Хіба люди ні не вільно ходити, де їй заманеться?

— Особливо попід твоїм двором.

— І під твоїм.

— Ось не мели дурниць. Ти добре знаєш, чого він тут вертиться. Якщо й заради мене, то аби швидше мене позбутися, здихатись...— І Юрко знову відчув, як нестримно став поринати в липку каламуть розпачу.— Я вам скрізь на заваді... все життя поперек шляху. Мабуть, ніяк не діждетесь моєї смерті!

Від цих слів Надійка раптом зів'яла, поникла і, немов боячись розридатися, хутко вибігла із кімнати. Юрко пожалкував: «Навіщо я так? Ну все ж наче є, все добре; болюче забулось, пришерхло... Та й поклявся ж самому собі ніколи більше не затівати подібних розмов, а от знову не втримався...»

І тут же намагався виправдати себе — хіба він почав? Це ж вони почали. Для чого зустрілася з тим, обізвалась до нього? Могла ж мовчки минути, не помітити, як зробив він, Юрко.

Хотілось поговорити розсудливо, заспокоїти і її, і самого себе, пообіцяти не затівати сварки, але щоб і Надійка пообіцяла більше не озиватися до Михайла, не бачитися з ним, а не міг присилувати себе до того. Похнюплений побрів з кімнати, грюкнув дверима. Ніби й не думаючи, а трахнув так, аж глина посипалася зверху.

Надворі зривався холодний дощ, навіснів пронизливий вітер. Небо заслала вовниста попеляста хмара — певне, від того й посутеніло так швидко.

Юрко квапливо попростував через дворище. Куди? А біс його знає... Може, сходити на радгоспне дворище, там у нарядній тепло і затишно. Згадав, що саме принесли новий журнал про радіо. Бачив у хлопців. Піде, прочитає, вгамує нерви, та й щоб Надійці трохи дошкулити. Хай жде, тривожиться. Сьогодні він повернеться пізно, і потім між ними ще буде серйозна розмова. Може, остання...

13

Малеча довго не засинала — донька просила розповісти казочку, синок сам брався переказувати баечку про сороку-ворону. Загинав пальчик за пальчиком і всіх наділяв кашею. Крім великого — буцмана, що нічого не робив, нікому не допомагав...

Потім дівчора таки поснула, і Надійка взялася читати лежачи — поки Юрко повернеться.

Але книга розгорнута лежала перед очима, а не читалось — своє життя, мабуть, значно складніше і суперечливіше, ніж у будь-якій книзі, заповонило уяву. Як воно дивно виходить: хтось полюбив одну, а та зійшлася з іншим, ніби все просто; чужа дитина — теж здається все зрозуміле й звичайне; розлюбив, розлучились, покинув — теж немає нічого особливого, дивного. Якщо це сталося з кимось іншим, стороннім. А от зачепило, торкнулось тебе самого — і як все диявольськи складно, незрозуміло, і головне — страшенно боляче й обидно. Дійсно, тільки той, хто колись падав з дерева, може зрозуміти того, хто упав з дерева зараз...

Де воно тільки береться, те горе, на її голову? Знову з'явився Михайло — правду мовиться: тісна наша планета...

Погляд упав на книжку. Взяла до рук, як раптом у вічі

густо бурхнула темрява, наче перед тобою зненацька вибухнула важenna бомба, начинена чорнотою. Чого б це? Здолав сон чи запаморочило від перевтоми, од нервового стресу. Аж потім дійшло — погасла під стелею електролампочка. І в коридорі, й на кухні... І на подвір'ї, й на вулиці, і в усіх сусідів... Все сповила моторозна нічна темрява.

І так само зненацька, як хлинув у хату морок, у серце ввірвалась тривога. Ще не розуміла, звідки вона й від чого, але щось всередині тоскно здригнулося: те, що зникло враз світло і все огорнула густа п'тьма, очевидно, якоесь пов'язано з Юрком, їхнім електриком, а отже, і з нею, Надійкою.

Схопилася з ліжка, полопотіла босоніж на кухню, знайшла навпомацки свічку — лишилась од похоронів старого, повернулась до себе й чомусь тремтячими п'льцями запалила квольенький вогник. Він однак не прогнав сутіні — ледь-ледь поблимував серед ночі.

Несла свічку, захищену тинком долоні, а від полохкого вогника на стінах вихилялись, металися тіні, мовби в якомусь шаманському танці. Те додавало тривоги і навіть лякало.

Поставила свічку в головах — все ще збиралася почитати, бо тепер неодмінно мала діддатися Юрка.

Лягла, над силу втупилася в розгорнену книжку, хоч рядки, літери пливли перед очима, розповзались у довгі розводнені пасмуги, зливалися з навколишнім мороком.

І все ж прочитала сторінку, другу...

Ні-ні, досить, все одно нічого не доходить до розуму. Навіщо силувати себе. А завтра доведеться вставати рано, як щодня — годувати дітей, чоловіка, себе і потім летіти стрімголов на роботу. Вже перша година ночі. Де Юрко так довго бариться, і чи не вплив зайвого, і взагалі — навіщо все оце знову, навіщо?

Встала з постелі, нечутно ступила до вимикача, натисла кнопку. Сухо клацнуло, однак в кімнаті було видно. Чого б це? Ага, погасла ж електрика, і вона читала при свічці... Боже, що з нею діється? Чи не божеволіє часом? Розтерла пучками скроні, чоло. Та ні, таки справді немає електрики й досі...

Прислухалась — в темні шибки монотонно сік дощ, і вітер посвистував у щілинах рам.

Хай буде ввімкнута. Може, тим часом з'явиться світло. І свічка нехай горить — прийде Юрко, то погасить.

Знову лягла. Ще почитає трохи, щоб швидше заснути.

Але прочитане не сприймалось, і тоді нагадалась улюбле-

на книга про безталанну дівчину, що в неділю вранці шукала, копала чарівне зілля, аби приворожити свою любов.

Де воно, те зілля, в якому лісі росте і котрого ранку, в яку неділю його можна знайти і викопати?

Потім — бродила дрімучим лісом, серед зелених нетрів, десь блукала, боляче спотикалась об вузлувате коріння, аж поки не набрела на дивну лісову хижу, де тьмаво світився вогник. Блимала свічка, а в хатці не було нікого.

Стояла, вслухалася сторожко, як раптом хтось тихо постукав у шибку.

«Хто там?» — «Це я принесла тобі зілля, дівчино...» — прошамотіло у відповідь.

А вона не могла зрушити з місця від ляку й невіри і лиш вдивлялась нажахано в темне вікно.

Тоді застукали дужче, затрахкали так, що аж рама задеренчала.

Стривай, здається, й на правду стукають...

Хтось настирливо і нетерпляче гатив у вікно. Ніяк не могла збагнути, чи то таки стукають, чи їй тільки сниться. Коли збагнула, що справді стукають, і навіть не так, як звичайно, а розпачливо й відчайдушно — зірвалась на ноги і злякано кинулась до вимикача. Шарила по стіні рукою в непроглядній темряві — і ніяк не могла намацати кнопку. Нарешті клацнула раз, вдруге, та світло не загоралось, і лиш тоді згадала, що електрика зникла ще звечора і, очевидно, не з'явилася й досі...

У вікно гатили, аж бряжчали шибки.

«Боже, хто так гупає і чога?» — підскочила вона до вікна, притулилась лицем до скла.

— Одчиніть, Надійко... — не впізнавала, хто говорить, але в голосі одразу вловила велику тривогу й розгубленість.

— Та заходьте, заходьте, — кинулась до дверей Надійка. Вона ж не замикала. Невже приходив Юрко, — а вона й не чула, — і накинув защіпку? Таки замкнено, але ж Юрка немає. Ліжко порожнє. Чи не мати вставала посеред ночі. Мати завжди після них перевіряла двері, й коли були відчинені — замикала. Ще потім і відчитувала за неухважність.

Відімкнула.

Чоловік — невисокий, без шапки, змоклий до нитки, — став на порозі, і хоч страшенно вимогливо стукав і квапився, зараз немовби закляк на місці, мовчав, наче не міг згадати, заради чога вночі по дощу біг несамовито сюди. Стояв похнюплено, важко відхекуючись.

Надійка терпляче ждала, хоч уже й починала дещо здогадуватись. Про трагічне, страшно...

— Там... нещастя...— нарешті глухо озвався чоловік на порозі й, ковтнувши щось у горлянку, що заважало йому говорити далі, додав:— Юрка вашого... вдарило... струмом...— І поспішив заспокоїти:— Він ще живий... наче. Прикопали його землею... Тільки...— слова дедалі тугіше проникали через горлянку і, нарешті, застряли зовсім.

— Я зараз...— метнулась Надійка до вішалки. Щось натягала на себе в темряві, хоч уже очі й звикли трохи до сутіні,— а вдягнути ніяк не могла; потім кинулась шукати взуванку, але не знайшла нічого свого — під руку все падало дитяче,— і вона вибігла в темну, набряклу холодом ніч боса.

Бігла, спотикалася, падала. Здається, ніколи ще на землі не було такої темряви — може, від того, що ліхтарі ніде не горіли, і жодне вікно осель не світилось яскраво... Значить, і досі немає електрики, і чому ж це Юрко нічого не може зарадити. Боже, що ж це з ним трапидось?...

Коли добігла, з Юрка вже одгорнули землю — не могло.

Лежав, мов живий, з розплющеними очима, і Надійці навіть здалося, що в них щось сяйнуло, ніби він помітив її і впізнав.

Збоку хтось уперто і монотонно, немовби винувато, розповідав, як усе сталося. Вітер же скажений — шарпав так проводи, що десь замкнуло. Словом — не стало електрики. А в гаражі якраз термінові ремонти. Хотіли вже посилати когось по Юрка, аж він сам знагодився. Буває ж таке — приходять людина по свою смерть.

Взявся лагодити. Казали — вдягни рукавиці гумові, він тільки усміхнувся байдужно — мене, мовляв, не візьме, звичний, не так смикало.

Вимкнув рубильника в гаражі і поліз на стовп.

А потім... Чи хтось увімкнув рубильника, не знаючи, чи як воно сталося — тільки Юрко раптом як ойкне пронизливо і сповз по стовпу на землю. І все... на смерть. Кажуть, ніби отак зразу вбило, що дощ, і стовп мокрий, і земля вся мокра. А вологість буцім проводить електрику...

Надійка слухала те і не вірила, що мовиться про Юрка, що це її чоловік — ойкнув і покинув їх навіки...

Приїхала швидка допомога, забрала — хоч і вагаючись, чи вже варто — Юрка до лікарні, і Надійка поїхала з ними, бо все ще вірила.

А на ранок, страшна й почорніла, в чужих, затьопаних черевиках на босу ногу, ввійшла до хати якась зовсім змарніла, худюща — може, тому, що від дощу коси злиплися і мокрий одяг щільно облягав тіло,— переступила, ніби сновида, через поріг і впала на висохлі груди старої.

— Мамо, немає вже в нас Юрка, немає...

14

Потім — домовина з Юрком стояла у хаті, на покуті — де й батькова, нещодавно, — і люди пливли й пливли, мовчазні, прийшклі, зажурені, як і тоді, ніби це продовжувались ті самі похорони.

І Михайло прийшов попрощатися — певне, в такі хвилини й найпідступніше зло нишкне, ховається.

Йому вказали на складені чіпко на грудях руки небіжчика — мовляв, на пальцях лишився слід від удару струмом, а Михайло не збагнув од напруження, про що йдеться, і нахилився, поцілував у сплетені палбці — подумає, що так заведено і йому підказують, як слід поводитись..

Поцілував, розпрямився, а на Юркових вустах застигла дивна усмішка, ніби він не помер, лише вдає мертвого, щоб дізнатися, вивідати, як хто з людей, його знайомих, поставляться до його кончини. І щонайперше — Михайло...

Потім ридав міддю духовий оркестр, і жалібний марш тужливо, мов осіннє курликання журавлів, плив над селом, хоч село все було тут, на похоронах, і ридало разом з оркестром, що краєв серце...

Лише малий ніяк не міг переїнятись загальним скорботним настроєм — взяв стару парасольку, видерся на шовковицю, що над вулицю, і стрибнув звідти, начеб на парашуті.

Набив на лобі гулю, мало не зламав ногу.

Тільки мала не відходила од узголів'я покійника і жахно розширеними оченятами пильно вдивлялася в батька, наче боялась його розбудити, чи насторожено чекала, коли ж він прокинеться...

Домовину, як батькову, збирались везти на машині — з відкинутими бортами, вистеленій червоним, та чоловіки взяли труну на плечі і так понесли — повільно й сумно — аж до цвинтаря, і, здавалось, не буде кінця й краю ні людем, ні їхній жалобі, ні вінкам, оповитим крепом...

Ховали Юрка біля батька.

Один по одному виступали промовці, і хоч підступні сльози та невчасні спазми у горлі заважали вільно гово-

рити, а проте кожному вдавалося висловити те, що таїлось у найглибших глибинах серця, навіть щиріше, ніж тоді, коли сльози не заважали.

Промовляли і від лікарні — обіцяли не забувати в горі вдови покійного, допомагати їй та її маленьким сиріткам — і співчуттям, і матеріально, — бо які ж то друзі, коли залишають у скрутну хвилину свою сестру.

І голова сільради виступив — широколиций, кремезний. Витирав здоровенним кулаком, як у молотобійця, зачервонілі очі.

— Юрко загинув, але він житиме в наших серцях! — говорив голова, може, й занадто красиво як для іншого випадку, та зараз слова ці торкались найтонших струн і сприймалися звично. — Юрко житиме, бо лишається його труд! А трудом людина вічна!.. Хто засвітить лампочку в хаті — згадає Юрка, сяде дивитися телевізор — згадає Юрка, йтиме вночі по освітленій вулиці — згадає Юрка.. І по темній йтиме вулиці — теж згадає: Юрко полагодив би.. А ще сільська Рада ухвалила, — прокашлявся голова і заговорив голосніше, бо, відчувалося, саме зараз і намірявся він сказати найголовніше: — В честь нашого першого сільського електрика, що загинув на бойовому посту, назвати вулицю, де він жив — і отже й далі житиме, — його іменем. Сотні років, ще від часів Київської Русі, — голова сільради був учителем історії і знав це, мабуть, краще за всіх, — існувала вона безіменною, а віднині люди називатимуть її — вулиця Юрія Бентежного...

Коли домовину опустили в яму і важке вогкувате груддя глухо й моторошно загупало об сухі дошки віка, і за кожним отим ударом людське ридання гучнішало, мов намагалося спинити щось неблаганне й жахливе, чому, однак, не було впину, в Надійки зненацька жовтаво попливло перед очима. Похитнулася, мало не впала в яму — туди, куди квапливо летіло з широких лопат вогке груддя землі.

Її підхопили за руки жінки, що стояли обік, притримали — знали вже з свого гіркого життєвого досвіду, що таке могло трапитись, і берегли Надійку.

В лице їй бризнули водою з пляшки — теж завбачливо наготованої, і Надійка стріпнулася, отямилася... І в ту ж мить відчула, як хтось збоку пильно й вивчаюче дивився на неї. Оглянулася і... зустрілася з темним глибинним Михайловим поглядом. Дивився на неї некліпно, змутніло, і в тому погляді Надійка раптом вловила таке, чого вона в ньому ніколи не помічала раніше, хоч і любила колись

вдивлятися в чорні, аж синюваті, наче переспілі тернини, очі. Зараз у тому погляді майнуло щось дике, лихе, відштовхуюче, мрвби нелюдське.

Надійка здригнулась, і нагла думка вогнем обпекла їй розум — невже то правда, оті натякливі чутки, що розпов-залися по селу, отой лихий наговір, ніби Михайло увімкнув рубильника в гаражі, коли Юрко був на стовпі.

Невже то правда?!

Бо їй, Надійці, постійно здавалося, що то Юрко сам, навмисне, вчинив таке, на зло їй, після останньої болісної розмови. Через те й почувалась найбільше в усьому винною.

Невже це Михайло спровадив Юрка туди, на той світ, щоб знову мати її, Надійку, щоб повернутись до неї — після всього, хай навіть таким ганебним шляхом?!

І чи він осмілиться після цього знову колись наблизитися до неї й почати давню розмову?

Якщо те правда — не зважиться...

15

Але Михайло наважився. Прийшов. Точніше — приїхав.

Зліз неквапом із мотоцикла, недбало обіпер його об дощані ворота, розпрямився, аж у плечах залускотіло, перевальцем ступив до хвіртки, як раптом на очі потрапив маленький, із жерсті, дворовий номер, прибитий на старій потрісканій ошулі — вимогливо притримав.

Михайло спинився, прочитав. На синьому, свіжопофарбованому фоні білими буквами було невяправно виведено: «Вулиця Юрія Бентежного».

«Теж мені Гагарін, — чмихнув глумливо Михайло. — Уже й причепили...» — і щось зловороже й заздрісне мимохить ворухнулося в глибині.

Уявилось — це ж тут на кожних воротах згодом поприбивають такі номери, і коли йтимеш вулицею, сині клаптики дивитимуться на тебе, наче докірливі Юркові очі.

Ця згадка миттю зіпсувала настрої; і навіть більше, ніж міг сподіватися; пригасила, звійнула з нього звичну безцеремонність і самовпевненість.

Та вже не міг повернутись назад. Пришвидшив кроки.

Коли розчинив хатні двері, Надійка стояла коло порога — видно, через вікно заглядела його й чекала. Тож тільки ступив до кімнати, вона злякано замахала руками:

— Іди звідси, іди... Чого ти приїхав, чого? Ти ж добре знаєш — це ми убили його... — Михайло здригнувся од не-

сподіванки.— Ти убив його... І ти хочеш, аби про це знали всі! Щоб говорили про тебе — убивця? Щоб проклинали... обох нас? Іди звідси і не появляйся більше тут ніколи!

Михайла спантеличила, а далі образила така зустріч. Сподівався зовсім на інше — Надійка, ясна річ, і досі кохає, й тепер, після Юркової смерті, радо кинеться до нього в обійми, як в молодості. Бо що ж їй тепер лишалося?

І раптом — вона істерично вигукує якісь дурниці, обзиває убивцею і гнівно виганяє з хати...

Зневажливо примружившись, вдивлявся в неї, і тепер, коли була ошаліла й розлючена, рішуча, чи, може, то від недавно пережитого, від надмірних сліз і безсоння, — видавалась йому якоюсь інакшою, поганішою і не в міру постарілою. В усьому виразно проступали зміни на гірше — сині набряклі кола по під очима, скорботні зморшки в кутиках рота, і очі якісь надто злинялі, посивілі. «Як вона швидко постаріла...» — подумав розчаровано, дивуючись, — ніби він за ці роки не змінився нітрохи.

— Які убивці? — запитав нарешті похмуро, невдоволено, аби щось таки сказати.

— Ти сам це знаєш краще од мене! — вигукнула вона з надривом: — Іди, іди звідси! Убивця...

— Ось не лементуй! — оглянувся мимохіть Михайло на двері, бо й справді вже побоювався, щоб розмови цієї ніхто не почув. Таки знав про все добре, знав більше, ніж люди, ніж відала вона.

Отож, мабуть, ліпше мовчки рвонутися звідси, зникнути від гріха подалі, бо коли б не накликати зайвих підозр, що й до суду довести можуть чи й до тюрми.

Хотів таки огризнутись, як раптом збоку, у просвіті між причілковими вікнами, загледів великий Юрків портрет. Господар дивився з фото зірко і насторожено, на губах пробивалася ледве помітна загадкова усмішка, така ж, як тоді, в домовині. Коли здалося, ніби вона промовляла — не думайте, що я вмер насправді, я лиш прикинувся мертвим, аби дізнатися, вивідати, як ви ставитеся до мене, як будете поводитись після моєї кончини...

І Михайло зрозумів, що нічого казати, доводити зараз Надійці не посміє, просто на те він не має права: він тут чужий і зайвий, зовсім-зовсім чужий, і годі себе обманювати, сподіватись на щось, плекати якісь надії, боуцїмто можна легко повернути колишнє, минуле, чого, виявляється, не здатна повернути навіть смерть...

А терен цвіте...

З М І С Т

У ТВОРЧОМУ ЗРОСТАННІ. *Юрій Бедзик* 5

СНІГ НА ЗЕЛЕНЕ ЛИСТЯ. *Роман* 9

БЕЗОДНЯ СЕРЦЯ. *Повість* 218

ЙОГО КОХАНА. *Повість* 358

ВЛАДИМИР ИВАНОВИЧ ДАРДА

СНЕГ НА ЗЕЛЕНЕ ЛИСТЯ

Роман, Повести

Київ, видавельство художественной літератури
«Дніпро», 1984

(На українском языкє)

Редактор М. Я. Видиш. Художник Г. С. Ковпаненко
Художній редактор А. І. Клименко. Технічний редактор Л. І. Ільченко
Коректор Т. Г. Білецька.

Информ. бланк № 2409.

Здано до складання 30.08.83. Підписано до друку 30.12.83. БФ 51127. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 3. Гарнітура літературна. Друк високий. Ум. друк. арк. 28,14. Ум. фарб.-відб. 28,56. Обл.-вид. арк. 31,858. Тираж 65 000. Зам. № 3—404. Ціна 2 крб. 20 к. Видавництво художньої літератури «Дніпро». 252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42. 3 матриць книжкової фабрики «Жовтєнь» на Київській книжковій фабриці. 252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Дарда В. І.

Д20 Сніг на зелене листя: Роман. Повісті.— Передм.
Ю. Бедзика.— К.: Дніпро, 1984.— 536 с.

У романі «Сніг на зелене листя» і повісті «Безодня серця» український радянський письменник розповідає про чистоту людських почуттів та взаємин.

Повість «Його кохана» присвячена Т. Г. Шевченку, його приїзду на Україну в 1843 році.

Д 4702590200—063
М205(04)—84 63.84.

У2

BOLOGNINA
MONTANA

2105 2011